Sahife

leşmesi 499. — Eylemin şart ile düşünülmesi 500 (Bildirmelle. — Dilemelle 501. — Şartın *misse* şekli 502. — Emir kipi 503).

Ana anlatım (phrase principale) **Yanal anlatım** (phrase subordonnée). 504

ANLATIM DİZİLERİ; Bağlaçlar: Bağımsız anlatımlar 505. — Ortak özne 506. — di.. miş morfemleri. — De bölücüğü 507. — Ve bağlacı 508. — Hem... hem balğacı 510. — Amma (ama) bağlacı 512. — Fakat bağlacı 512. — Lâkin bağlacı 514. — Ancak bağlacı 514. — Ne... ne 514. — Ne de 517. — Ya... ya... 517. — Yahut 519. — Gerek... gerek... 519. — ...olsun... olsun 519. — se de. ise de 520. 505-521

Eski betiklerde kim bağlacı 521. — Kim bileşikleri: ol... kim, şol... kim 522. — Ne kim, ne... kim 523. — Her ne kim 524. — Nitekim, niteki 524. — Kaçan kim 525. — Tâ kim,tâ... kim 525. — Tâ ki 526. — Anın içün/için kim 526. — Nice, ne kim 526. — Madem ki 527. — Çünkü (çünki). — Çün (Ondördüncü asır betiklerinde) 528. — Zira 528. 521-528

Kİ bağlacının gelişmesi: 529-532

ŞART DİZİLERİ: Se- yapılı fiil temelleri. Çekim örnekleri 533. — Kavram alanı. — Olumlu ve olumsuz şart 535. — Se- yapılı formüller 536 [ne ise, ne de olsa, nedense, hiç olmazsa] — Se- temeliyle temsil 537. — Se- temeli ile e- temeli 538. — Bâri bölücüğü 538. — Keşki ulacı 529. — Er/irse temeli 539. — Eğer, şayet... 540. 533-540

DUYUSAL ANLATIŞ YÖNTEMLERİ. 541

Yineleme, ikizleme, katmerleme: [P ile katmerleme 542, m ile kat., s ile kat., r ile kat.] — Yineleme: [Ün- 541-548

T. D. K.
D. 24

Forma geldi

TÜRK DİLBİLGİSİ

Türkçenin bugünkü ve geçmişteki gelişimleri üzerine GRAMER denemesi

T. D. K. GRAMER KOLBAŞISI
AHMET CEVAT EMRE
tarafından

Türkiye Diyanet Vakfı
İslâmî Araştırmaları Merkezi
Kütüphanesi
Dem. No: 68452
Tas. No: T420
EMR. T

İSTANBUL
CUMHURİYET MATBAASI
1946

Sahife

KİPLER; ZAMANLAR: Bildirmel, Olamal 452, Hikâye 452. 451-452

Olan (réel) ve olabilen (éventuel) eylemler: Dilemel kip, başka araçlar 454. — Sağlam bilinen eylemler 454. — Olabilen eyleme güven 455. — Kılınmasına ramak kalan eylem 455. — Bitimli, bitimsiz kipler. 456. 453-456

BUYRUKLAR; İSTEMLER: Emir temeliyle anlatımlar. Tonun önemi. — Deseniz e 458. — Ecek-temeliyle buyurmak. — Geniş anlatışla emir. — Emri yumuşatmak 460. — Emir kiplerinin zamanı 461. — Emrin olumsuz şekilleri 462. — Kil/gil- yapılı emir.. 463. — Öğütler 464. — Dilemler 464. — Avazlarla, Ünlemlerle 465. 457-466

SORULAR: Tonun rolü. — Kelimenin yeri. — Olumsuz fiille. — Soru araçları 468: Değil mi? 469 Hani? Ha? Demek? 470; Belki? Yani. — Sanki 471. — Soruda *de* bölücüğü. — Acaba? 472. — Ya?. — Yoksa 473. — Soruyu yumuşatmak 473. 467-474

CEVAPLAR: Onaylı onaysız cevaplar.

ÜSTEK V. Söyleşim (Homerosta. — Dede korkutta. — Ondördüncü asırda 480. — Namık Kemalde 481. — Çağdaş betiklerde 482. 477-486

KİPLERİN GELİŞMESİ: Eski yazmalarımızda fiiller (Er/ir- temeli. — Aldığı belgiler 488. — Er/ir-temelinin niteliği 490. — Di- temeli 491. — Süreksiz.. Sürekli geçmiş 491. — Kişi belgileri 492. — Sürekli geçmiş zaman: miş- yapılı temel 492). — Olamal ve ve dilemel eylemlerin kipi 494. — İstenilen, buyrulan, sorulan eylemler 496. — Olumlu.. olumsuz şekillerin karşılaşması 496.. Belgilerin uzun ve kısa olması 497. — Kiplerin bileşik zamanları 499. — Olamalın *di* ile bi- 487-503

Sahife

Öznel nesnel eylemler. — Öznel fiiller 295. Nesnel fiiller 296. — Öznel eylem anlatan fiillerden uza ile ilgisi olanlar. — Öznel eylem anlatan fiillerden oluş ile ilgisi olanlar. — Geçişli fiillerin anlattığı eylem 297. — Öznel fiil yapıları 297. — Nesnel fiil çatıları 298. — Çatıların öznel veya nesnel olması 299. — İş-çatılı fiiller 299. — Edilgen fiiller 300. — Ettirgen fiiller 301. — İn-çatılı fiiller 31. — Eylemin öznel ve nesnel olması 301. — Betimleme tümleci 302. 295-302

Öznenin kullanılması: Öznesiz anlatımlar 304. — Tabiî eylem fiillerinin öznesi 306. — Eylem anlatan isimlerin öznesi 306. — mek-yapılı eylem isimlerinin öznesi 307, me-yapılı eylem isimlerinin önzesi 307, ortaçların öznesi 308. 303-309

Fiille özne arasında uygunluk (birinci kişinin özne olması 310; genel ilgi ile anlatılan istemlerde 311. — İkinci kişinin özne olması 311; Sizler şekli 312. — Öznenin üçüncü kişi olması 313; Cansız varlıklar [Üye isimleri, zaman isimleri], bitkiler, hayvanlar, kuşlar 313. — Eylem isimleri ve eylem hükmünde isimler 313. — Yığın gösteren isimler 314. — İnsan kavramını anlatan isimler 314. (A. Çoğul sayıda bireyler olarak, B. Topluluk ilgisiyle düşünülerek). 310-318

Nesne tümlecinin kullanılması: Dizimel nesne 319; Nesne üzerine sorular 319. — Nesnesiz anlatımlar 320. — Nesnenin belirli olması 322. (Hangi kelimeler belirli nesne olur: Özel adlar; Kişi, işaret, soru isimsileri; Belirsizlik isimsilerinden şu, bu, öteki, beriki; İşaret ve soru isimsileri ulanmış isimler; ki morfemi takılmış isimler 323. — İyelik takımı 323. — İlgi takımı, İyelik belgileri almış isimler; Özel olarak düşünülen kavramları anlatan isimler; Sıfatlar). — Ülüsel kavram 324. — Nesnenin eylem olması 324 (tik/ecek- 319-328

Sahife

İsimden er-yapılı fiiller 131; 7. İsimden se-yapılı fiiller 132; 8. Ne-yapılı fiiller 133; 9. İsimden ik-yapılı fiiller 134; 10. İsimden ed-yapılı fiiller 134; 11. İsimden te-/de-yapılı fiiller 135.

B. İsimden isimler. — I. İsimden yeni isimler türeten morfemler: 1. İsimden çi-yapılı isimler 136; 2. İsimden li-yapılı isimler 138; 3. Siz morfemi 143; 4. İsimden lik-yapılı fiiller 144; 5. İsimden el-/il yapılı isimler. 136-150

II. **İsmin anlamını tadil eden morfemer:** 1. **Benzeşlik isimleri:** -ek/ik morfemi 151; -en morfemi 153; -men morfemi 153, -eç morfemi 154, -ez morfemi 154, -eş morfemi 153, -eç morfemi 155, -ke morfemi 155. — 2. **Küçültmelikler:** -kiye, -gine(k) morfemi 156; -çek/-çik morfemi 156; -cük/-cügez, -ceğiz... şekilleri 158; -çe morfemi 158; -si morfemi 160; -rek morfemi 161; -daş morfemi 161. 151-162

C. Fiilden türeme kelimeler. 163

Fiilden isimler: 1. Fiilden e-yapılı isimler 163; 2. Fiilden i-yapılı isimler 164; 3. Fiilden en-yapılı isimler [ortaçlar] 166; 4. Fiilden in-yapılı isimler 166; 5. Fiilden eç-yapılı isimler 167; 6. Fiilden ek-yapılı isimler 168; 7. Fiilden ik-yapılı isimler 170. — **Fiilden isim türeten morfemlerin g ile vasıflanması** 173; 1. Fiilden ge-yapılı isimler 173; 2. Fiilden gi-yapılı isimler 176; 3/3. Fiilden geç/giç-yapılı isimler 181; Fiilden gen-yapılı sıfatlar 182, Fiilden gin-yapılı sıfatlar 184; 7/8. Fiilden gek/gik-yapılı isimler, sıfatlar 185. — **Fiilden isim türeten morfemlerin m ie vasıflanması** 187; 1. Fiilden me-yapılı isimler 187; 2. Fiilden im-yapılı isimler 189; 3. Fiilden meç-yapılı isimler 192; 4. Fiilden men-yapılı isimler 192; 5. Fiilden mek-yapılı isimler 193; 6. Fiilden r-yapılı 163-202

Sahife

isimler 194; 7. Fiilden miş- yapılı isimler 196; 8. Fiilden iş- yapılı isimler 197; 9. Fiilden indi- yapılı simler 198; 11. Fiilden tik- yapılı isimler 200; 12. Fiilden t- yapılı isimler 201.

SERPİŞTİRME RASLANAN TÜREME İSİMLERİ: 203-210

[s. 204 te] -be, -(e) be, -(ge) be/me, -bek, pe; pek, pez, -(e)pe, -bel, -(sem)be, -(sem)ber, -(em) be, -(em) bek, ber [s. 205 te] -bur, -bil, -pen, -(te) ben, -besek, -peze, -pik, -pi, -piri, (e)met, -(e)mit), -mer; -mur, -ven, (e)ven, -ver, -(e)ver/ç, (e)vüz/egüz, ep; [s. 206 da] -p, (e)v, -eve, -ey, -ze, -ez, lez, -mez; -ız; -eğez; -çe, -çi, -(er) ce; [s. 207 de] -çık, -çen/cen, -ceme, -çin; -te, -de, -tü, -dü, -ti, -di, -(en)te, -(er)te; -deç; -diç/ş; [s. 208 de] -dik, -tik, -tek, -dek, -tem, -dem, -tim, -dim, -ten, -den, tim, -dim, -der, -dir, -tiri; -dirik; -dire; dizi, -se. [s. 209 de] -sek, -(e)sek, -sen, -senek, -ser, seri, -ri, -sin, -sük, -şak, -şin, -şik, -ne, -(er)ne; -vi; -vek; -(e)ne, -(e)nek, -nes, -anoz. [s. 210 da] -re, -ri/-rü, -(r)in, -(e)ri, -rek, -rik, -rem, -(e)rik, -(i)rik, (rik; ir-/-ür; -er, -ter.

FİİLEDEN FİLLER: 211-226

I. **Fiilin anlamını değiştiren morfemler** 211 [1. -e morfemi 211; 2. -(e)le morfemi 212; 3. -ikle/ekle- morfemi 213; 4. -ik- morfemi 213]. — II. **Fiilin çatısını kuran morfemler** 1. iş- çatılı fiiller 214; [a) Ortal fiiller 214, b) Oluş fiilleri tipi 216, c) Karşılıklı fiiller tipi 216, d) İmece fiilleri tipi 217]. — 2. n- çatılı fiiller [a) Ortal fiiller tipi 217, b) Dönüşlü fiiller tipi 220, c) edilgen fiiller tipi 220, d) Oluş fiilleri tipi 221]. 3. Ettirgen fiillerin çatıları 222.

ÜSTEK: III. Milletler arası terimler. 227-265

Sahife

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Sözdizimi bakımından kelimeler. 267

ÜNLEMDEN ANLATIMA 269

SÖZDİZİMİ. — İlkel bilgiler: 271-276

Anlatım 271: Yalın anlatım, katışık anlatım 272, İki türlü anlatım. — Fiilsel anlatımın üyeleri: Söylem, özne 272, Nesne 273. — İsimsel anlatımın üyeleri: Yüklem 274, Koşaç 274, Yüklemlik fiiller 276; Var, yok 276.

FİİL BÜKÜNÜ: 277-283

Bükün temelleri 277, Kişi belgileri 277. — Fiil temellerinin gelişmesi [er-/ir- temeli 279, yor- temeli 280, ecek- temeli 280, miş- temeli 281, di/ti- temeli 282, se- temeli 282.]

Özne kavramı. — Hangi kelimeler özne olur: a) Yalın veya yalın hükmünde isim (sıfat) 284 b) Bileşik isim, 285, c) Türeme isim (sıfat), d) İsim takımı, e) İsimsiler, f) Mek- yapılı eylem ismi, g) Me- yapılı eylem ismi, h) Ortaçlar, i) İsim gibi kullanılmış türlü kelimeler 286, j) dik-/cek yapılı fiil isimleri, k) Temsil rolünde türlü kelimeler. — Anlatımın özne olması. 284-286

ANLATIMDA TÜMLEYİCİ ÜYELER: 287

Tümleçler. — İsmin bükün şekilleri: Düşümler.— Belirli nesne 288; Özne ile belirsiz nesne; Belirtmelik, (accusatif) 288, adlamalık 289, İkinci nesne 289. 287-290

Dolay tümleçleri: Orunlama (locatif) tümleci, Kopma (oblatif(tümleci 291. 291-292

İsim takımında bükün. — Türlük düşüm (cas génitif). 293-194

Sahife

takımiyle özel belirtmeler 421. — Sıfatla ilgi takımı 322. — Yerici grup 422. — İn-belgili takım şeklinde sıfat 422. — Eylem isimleriyle ilgi takımı 423. — İlgi takımının bükünlenmesi 424. — Başı-yapılı bileşikler 424. — İlgi takımının iyelik şekli 425. — İlgilerin çok olması 424. — Ulak isimlerle belirtme 426. — Renk belirten ilgi takımları 427.

CİNS MORFEMLERİ: Erillik; dişillik. — Eril.. dişil isimler 428, *im* morfemi: dişil belgisi; *ce* morfemi: dişil belgisi; apofoni ile dişil isim (eke). — Hayvanlarda cins isimleri 429 (Ev hayvanları, yaban hayvanları 430). 428-430

SANLAMA. — Sanlama araçları: Ulaklar, Yüklemler, Olumsuz yüklemler. — Fiillerle sanlama). — Döndürmeç 432. 431-433

KARŞILAŞTIRMA (comparaison). — **Neler karşılaştırılır** 439 (İsimler ve isimsiler, eylemler, durumlar, özellikler, tümleçler, soyut sayılar). — Karşılaştırma araçları (gibi, gibisi),. — Gibi hangi kelimelere ulanır 435 (Kişi zamirleri, işaret isimsileri belirsizlik isimsileri, ki ile belirtilmiş kavram). — Gibinin ortaçlara ulanması 436 (Ulak rolünde, yüklem rolünde. Ulaç rolünde). — Gibi birleştirme ödevinde 437, gibi tezlik morfemi 437. — Başka karşılaştırma araçları (kadar, bu kadarcık; şu kadarcık). — Rolleri 438 (Ulak, yüklem, ulaç olması). — Ortaçlara ulanması 439. — Se-temeliyle karşılaştırma 489. Ne ile obartma 440. — Başka benzetme araçları 440 (Sanki, -ce/ce- sine 441). leyin/-cileyin, -si/-msi). — Geniş anlatışla benzetme. 442. 433-442

ÜSTEK: IV. Sıralanmış araçlarla sanlama örnekleri (Çağdaşlardan, Ondördüncü asırdan 448. — Homerostan). 443-450

TÜRK DİLBİLGİSİ

[İçindekiler]

Sahife

meyebilir- yapılı şekli 390. — Süreklilik görünüşü 390. — Apansızlık görünüşü 391. — Başka görünüşler 391 (gelmek fiiliyle, kalmak fiiliyle, gitmek: gider fiiliyle). — Vermek fiiliyle 392; çabukluk ve kolaylık görünüşü. — Yazmak fiiliyle: yaklaşma görünüşü. — Az kaldı deyimiyle. — Komak fiiliyle).

Fiil - ulaçlar (Devam) 393 (p- yapılı ulaç, ince- yapılı ulaç-fiil 395. — icek- yapılı ulaç 369. — Morfemin *z* ile uzatılması 397. — igeç şekli. — Meyince yapılı ulaç 397. — Ulacın gençe/kençe şekli 398. — Meden- yapılı ulaç-fiil 398. — Çok geçmeden 399. — Medin şekli. — Meksizin- yapılı ulaç-fiil 400. — Tikçe- yapılı ulaç-fiil 400. — İken- yapılı ulaç-fiil 401. — Derken ulacı 402.. Eli- yapılı ulaç fiil 403. — Ulaç fiilin katmerlenmesi 403. — Geli şekli 404. — Tik- yapılı ulaçlar (tikte- yapılı ulaç fiil 404, tikten sonra, tikten beri- yapılı ulç. 405). — Zaman isimlerine ulanmış ortaçlar 405. — Ettiği halde tipi ulç. — Ettiği takdirde. surette tipi 406. 393-406

TEMSİL (représentation): temsilci (représentant), anılmış (antécédent). — Fazla söz (périssologie). — İsimsilerin temsil edilmesi 405. — Anlatımın temsil edilmesi 409. 307-409

BELİRTME: Bilincekler 410. — Özel adlar, soy adı 411. — Lâkaplar. — Meslek isimleri 412. — Coğrafya isimleri 412. — İlgi takımı ile belirtme 412. — Sıra sayılariyle belirtme 413. — İşaretlerle belirtme 413. — **Sayı** 414. — İyelik belgilerinin belirtme alanı 415. — Eylem isimlerinin iyelik belgisi alması 417. — İsimsilerin iyelik belgisi alması 418. — İlgi takımının belirtme gücü 419. — Tür isimleri (Benzetme ile adlandırma, madde ile adlandırma; kaynak ismiyle; kullananın ismiyle; kullanma yerinin ismiyle... adlandırma vb. — ilgi 410-427

Sahife

yapılı zaman ulaçları 367; Vakti- yapılı zaman ulaçları 367. — Lik- yapılı zaman ulaçları 363 (Şimdilik, bir aralık, günübirlik). — İkizleme zaman ulaçları (ara sıra, sık sık). — De bir- yapılı zaman ulaçları (ikide bir, arada bir). — Sizin- yapılı zaman ulaçları (ansızın, durmaksızın...). — Arapçadan **zaman ulaçlrı.** — **Eski** kaynaklarda zaman ulaçları 369 (tün, kün, küntüz, kaçan, andan, aşnu, önğ, önğdün, sonğda, sonğunda, tünkün, kışın; dünin 371; ol gün; pes; çün).

UZA ULAÇLARI 327; Yön isimleri (dışarı, içeri, geri, yukarı 373, beri, aşağı, karşı). — Uza sıfatları 373 (uzak, yakın; doğru, iğri, aykırı, çapraz, arkuru/ arkırı); Re- yapılı uza isimleri 374. 372-375

NASILLIK ULAÇLARI 376 (sıfatlar), çe- yapılı ulaçlar 376. — Bir: nasıllık ulacı 377. — İşaret ulaçları 377 (öyle, böyle, şöyle). — İşaret ulaçlarının *ce* ile uzatılması (öylece, böylece, şöylece). — Böylelikle 378. — Eski kaynaklarda nasıllık ulaçları (edgüti, üstürtü, öndürti), yice 378, subça, tağça). — Ancılayın, buncılayın 378. 376-378

NİCELİK ULAÇLARI 379 (çok, az, fazla, eksik, seyrek, sık). — Kat, derece kavramları 379. — Kadar bölücüğü. — Hem 380; Hele 380; İlle 381, dahi 381. -de bölücüğü 382. 379-382

ULAÇ-FİİLLER; GERONDİFLER: E- yapılı ulaç - fiiller 383, Ulacın *rek* ile uzatılması 395, *erekten* şekli. — Donmuş fiil - ulaçlar 385. — i- yapılı olanlar: (aşırı 386, dolayı, dolayısiyle, götürü, uzadı, uzun uzadı (uzadıya), üstün körü, dahi, enikonu. — e- yapılı olanlar: (göre; geçe gele: rasgele, çepeçevre, diye (diyü/deyü). 383-388

EYLEM GÖRÜNÜŞLERİ (- Görünüşleri oluşturan fiiller. — Başarma görünüşü; olumsuz şekli. — 389-392

FİHRİST

ÖNSÖZ XXIII.

GİRİŞ: Muhtaç olduğumuz gramer. 1-3

DİL (İşaret: kelime 4; dilde uylaşma 4; dilin değişikliğe uğraması 5; konuşma dili, yazı dili, özgül diller 5; genel dil 7.) 3-7

ÜSTEK: I. İslâm kültürünün ve Fars betiklerinin etkileri. — Dede Korkut kitabı 14. 8-17

Dilin kullandığı malzeme. — Kelimeler. 19

ANLAM BAKIMINDAN KELİMELER : 19-46

1. — Ünlemler 19; 2. — Yansılamalar 20; 3. — İsimler 22, Özel adlar 23, ortak isimler 27; a) Vücut üyeleri 27, b) Hısımlık, sosyal durum isimleri 27, c) Hayvan isimleri 28, d) Kuşlar 28, e) Bitkiler 28, f) Alet, silâh isimleri 28, g) Yaşayış isimleri 28, h) Yer, gök isimleri 28; Sıfatlar 29, Türlü isimler 29. — Terk olunmuş isimler 29. — Yabancı isimler: Denizcilik isimleri 31; Bitki, kuş, hayvan isimleri; Türlü zanaat, aygıt ve eşya isimleri; yabancı din, devlet isimleri 32; Felsefe ve yüksek kültür terimleri; Kimya, Fizik, Teknik terimleri; Müzik, tiyatro, resim... terimleri; Ekonomi terimleri; Bitki, hayvan, eşya isimleri; 33. — 4. İsimsiler 34: 1) Kişi isimsileri 34; 2) İşaret isimsileri 35; 3) Sayı simsileri 36; 4) Soru isimsileri 36; 5) Belirsizlik isimsileri 39. — Belirsizlikle geçiştirilen kavramlar. 34. — 5. Filler 44; Fiil isimleri 45. — 6. Fiilsiler: Ortaçlar 46.

Kelimelerin anlam değerleri: İsimlerin anlam değiştirmesi 47. — İsimlerin iğreti anlamla kullanılması 48; — Anlam genişlemesi; anlam daralması, anlam kay- 47-60

Sahife

ması 50. — Rümuzlu deyimler 52; Rümuzlu Atalar Sözleri 53. — Kelimelerin eşanlamlı, yakınanlamlı olması 55. — Kelimelerin çok anlamlı olması 59. — Eşsesli isimler 60.

ÜSTEK II. Kelimelerin iğreti anlamla kullanılışı üzerine eski ve yeni betiklerden örnekler. 61-75

İKİNCİ BÖLÜM: Yapılış bakımından kelimeler. 78-105

Türkçenin yapılış ilkeleri:

I. Sondan ekleme 79. — II. Sesli uyumu 81. — III. Kök seslisinin değişmesi 84. — Kök-kelimeler 86. — IV. Bileştirme 88. — V. Önden ekleme 90. — VI. Vurgu ve tonlama 91. — VII. — Seslinin uzunluğu.. kısalığı 95. — Yabancı kelimeler 98. — Başta bulunmıyan sesler 100. — Baştaki seslerin yumuşaması 101. — Bileşik kelimeler 105.

Bileşik isimler: 1. İki isimden bileşmiş isimler 105; 2. i- yapılı bileşik isimler 108; İyelik takımı, ilgi takımı 111; 3. li- yapılı bileşikler 113; 4. İyelik bileşikleri 113; 5. Ortaç bileşikleri 114; 6. Fiil bileşikleri 114. 105-114

Bileşik Fiiller: 1. Etmek, fiili, 2. Kılmak fiili, 3. Eylemek fiili, 4. Olmak fiili; 5. İdi, imiş, ise temelleri 118. 114-118

TÜREME KELİMELER.— I. Türem ekleri: 119-135

A. İsimden fiiller: 1. İsimden e- yapılı fiiller 121; 2. İsimden le- yapılı fiiller 123; a) Yansılamalardan, b) âlet.. silâh isimlerinden 124, c) Üye isimlerinden 125; d) Türlü madde isimlerinden 126, e) Yavru anlamlı isimlerden 126, f) Sıfatlardan 127, g) Sayı isimsilerinden 128. — 3. İsimden el- yapılı fiiller 129; 4. İsimden en- yapılı fiiller 129; 5. İsimden re- yapılı fiiller 130; 6.

Sahife

yapılı eylem isimleri 325, me- yapılı eylem isimleri. — Nesnenin ortaç olması 325 (En-, miş-, ecek- yapılı ortaçlar). — Nesnenin belirsiz olması 326 (Bir isimsisi, bir'in ulaç olması; kaç ulanan isimler; birkaç ve benzerleri 328). — Sayı isimsileri 328.

Eski tümleç şekilleri (Araç düşümü 329; Yönleme düşümü). 329-331

SONTAKILAR. 332-333

Tümlecin anlatış alanı: Ten- belgili tümleç 334; ten- belgisinin uzatılmış şekilleri 336. — E- belgili tümleç 339 (İkinci nesne 339; Uza tümleci 342; Bedel tümleci 343; Amaç tümleci). — E- belgisinin uzatılmış şekilleri 345 (-e karşı, -e doğru, -e kadar 346, -e göre 346, -e gelince 347). — Te- belgili tümlecin alanı 348. — Orun. — Hangi kavramlar orun olur 348. — Orunun soyut kavram olması 349; Orunun eylem olması 350; Te- belgili sontakılar 350 (içinde 351, yerinde). — İsimsilerin orun olması 351; (Yer isimsileri; Kişi zamirleri 325; Belirsizlik isimsileri; Soru isimsileri; Sayı isimsileri). — Orunun zaman kavramı olması 353. — İletümlecnin alanı 354 (Araç tümleci 354; Ölçü tümleci; Nasıllık tümleci 355; Karşılaşma tümleci 356. — Siztakılı tümleç; İçin sontakısı 357 (Amaç tümleci, Menfaat tümleci 357; Ant tümleci 358, Sebep tümleci 358). 334-358

ULAÇLAR — Anlatış deyreleri. 359

Zaman ulaçları: Morfemi ayrılmaz zaman ulaçları 360 (Şimdi, demin, dün, yarın, sonra, erken 361, geç, ergeç, bıldır, henüz, daha, yine 362, hemen, bile 363). — Zaman isimlerinden ulaçlar 365 (Sabah akşam, bu sabah [akşam.. gün.. gece.. yıl]; öbür gün [gece, hafta, ay, yıl]; geçen gün [gece...]; gelecek hafta [ay, yıl] Başka şekillerde zaman ulaçları 367. — Üstü- 360-371

Sahife

lemlerin yinelenmesi 542, Yansılamaların yinelenmesi 543, İsimsilerin yin. 543]. — İsim ikizlemeleri 544. — Sıfatın yinelenmesi 545. — Sıfat ikizlemesi, 546. — E-yapılı ulaç fiiller 547. — İsimsiler 547.

Morfemli duyusal şekiller [küçültme, büyütme, obartma şekilleri; eylem görünüşleri vb.]. — Ayrıksılama 549. — Anlatımda üyelerin yeri 549. 548-552

ÜNLEMLEMLERİN KULLANILMASI: Sona ulanan *a;* ya şekli; a! e! e mi? ha! ha? be!] Başa ulanan ünlemler 556. — [A..., E..., E!, Ey! Eh; Ha; Ha bire; Hah; Be; Hay; Hay hay; Ey; Hey; Ayol. — Başlı başına varlığı olan ünlemler 559. — [A! Ay! Ah! Vay! Vah! Oh! Hu! Hu hu! Yahu! O! Oo! Of! Uf! Öf! Üf! Yo! Yoo! Tü! Tüf!. Peh peh! Pöh pöh!] Ünlem olmuş kelimeler 563 [Sakın! Sakın ha! Aman! 553-564

ÜSTEK VI. Türkçede anlatımın gelişmesi. 565

ÜSTEK VII. Eski Türkçe koşuğu ve ses düzeni. 572

ÜSTEK VIII. Dilimizin tarihi. 578

SONSÖZ 582-590

KISALTMALAR

Anl. = Anlamına, anlamiyle.
Aş. = Aşıkpaşazade tarihi.
Ata. = Atalar sözü.
Balç. = Bağlaç.
Bk./bk. = Bakınız.
Çağ. = Çağatayca.
Çuv. = Çuvaşça.
Dede = Dede Korkut kitabı.
Der. = Derleme fişi.
Div. = Divan [Kâşgarlı Mahmut: Divan-ı Lûgat-it-türk; Besim Atalay tercümesi].
Ek. Kö. = Ekler kökler: Besim Atalay.
Est. = Eski Türkçe: Von Gabain (Eski Türkçe grameri)
Fr./fr. = Fransızca.
F. R. A. = Falih Rıfkı Atay.
Hal. Şa. = Halk şairleri.
H. R. G. = Hüseyin Rahmi Gürpınar.
H. Z. U. = Halit Ziya Uşaklıgil.
Gr./gr. = Grekçe [Eski Yunanca]
İs. = İskendername.
is. = isim.
Kab. = Kabusname (Mercimek Ahmet Tercümesi).
K. B. = Kitab-ı Bahriye,
K. D. ve Kel. = Kelile ve Dimne.
Kır.kırg. = Kırgızca.
Kıs. = Peygamberler kıssaları (El-Arais tercümesi).
Krş. = Karşılaştırınız.
K. T. = Kamus-ı Türki (Şemsettin Sami)
K. Ü. = Kemal Ümmi Divanı.

Sayın *Hasan Âli Yücel*
T. C. Millî Eğitim Bakanı
ve T. D. Kurumu Başkanı

Başkanlığınız altında toplanan Ankara Gramer Komisyonunda ilk bölümü konuşulurken **«Yüzde yüz değerdir»** diye övdüğünüz bu emekciği, tamamlanmış olarak **Yüksek katınıza sunuyorum.**

Dördüncü Dil Kurultayının Gramer Komisyonu Türk Dil Kurumundan bir AKADEMİK gramerimizin hazırlatılmasını dilemiş, Kurumun Merkez Kurulu da bu ağır yumuşu bana vermekle hakkımda en yüksek güveni göstermişti; tam iki yıl geceli gündüzlü çalışarak vücuda getirilebilen bu Türk Dilbilgisi dilimizin ancak bir Gramer denemesidir; bunda bölümleme de metot da öz görüşlerime dayanmaktadır. İçine gramerimizin **Akademik** tartışmalara muhtaç meseleleri, bir sistem altında işlenmiş olarak, konmuştur. Asıl **Akademik** Türk Gramerinin yaratılması ise TÜRK KÜLTÜRÜNÜN YÜCE KURUCUSU **Büyük İnönü'nün** Türk Akademisini yaratmasına bağlıdır; açtığı Yüksek Kültür çağının bu derece genişlemesiyle artık ulusal bir gereklik haline giren Türk Akademisinin temel atma törenini Sizin Yüce himmetinizden bekler, bu başarıyı da Size kısmet etmesini Ulu Tanrıdan dilerim.

***

Bu kitabın hazırlanıp basılması için her türlü araçları ve harçları sağlıyan T. D. Kurumu Merkez Kuruluna en üstün şükranımı sunarım.

Ahmet Cevat Emre
(T. D. K. Gramer Kolbaşısı)

Küçült. = Küçültmelik.
Lât./lât. = Lâtince.
L. O. = Lehçe-i Osmani (Ahmet Vefik Paşa).
M. A. = Mehmet Akif.
Mevlût = Mevlit (Süleyman Çelebi)
Mihri = Mihri divanı.
Müz. = Müzekkin-Nüfus.
N. K. = Namık Kemal.
Oğ. = Oğuzca, Oğuzlarca.
Rad. = Radloff.
R. H. K. = Refik Halit Karay.
R. N. G. = Reşat Nuri Güntekin.
s., ss. = sahife numarası (numaraları).
Sans. ve Skr./skr. = Sanskritçe.
serpiş. = serpiştirme (sporadique).
sıf. = sıfat (qualificatif).
sont. = sontakı (postposition).
Ş. G. = Şah ve Geda.
Ş. T. = Şark Türkçesi.
Tara. = Tarancı diyeleği, Tarançı grupu.
Tar. Der. = Tarama Dergisi.
tüm. = tümleç (complément).
tür. = türeme (dérivé).
T. D. N. = Tarih bakımından dili aydınlatan not.
Ul. = ulak (adjectif).
Ulç. = ulaç (adverbe).
ün. = ünlem.
Uyg. = Uygurca.
vb. v.b. = ve başkaları, [ve başka].
Yak. = Yakutça.
Y. K. K. = Yakup Kadri Karaosmanoğlu.
Ykş. = Yaklaştırımız.
Yunus = Yunus Emre Divanı.
XIV. Yaz. = Ondördüncü asır yazmaları.
Zam. = Zaman.

ÖNSÖZ

TÜRK DİLBİLGİSİ

(kalkanı) olabilir, *beşiği* değil. Ayni tasvirde geçen *yapuğ* (= kapak) da o eski kelimelerdendir, yap- «kapamak» fiili bugün de Anadoluda kullanılmaktadır. *Külüğ* (= meşhur) sıfatı daha kolay anlaşılıyor; bu da Dede Korkutta ve ancak en eski kaynaklarda raslanmaktadır. *Bat*, «çabuk» anlamiyle, eski isimdir, *batın/batun* zarf şekli Dede Korkutta vardır. *İnçü* ve *incü* isimleri Pavet de Courteille'de «1. esclave, 2. femme coquette» anlamiyle ve ayrı iki kelime olarak verilmektedir; Dede Korkutta ise *ince kızlar* deniliyor; eski *inçü/inçi* şeklinin ve «cariye» anlamının unutulmuş olduğunu gösteren bu kelimenin de eskiliği şüphesizdir. — Atlara verilen *bedevi* sıfatı, *bidev* şeklinde ve «doğurmamış, genç» anlamiyle raslanmakta, veya «deniz aygırından alınmış döl» anlamiyle masallaştırılmaktadır. — Akan sulara verilen *kanım* kelimesi de, «hep» anlamiyle, ve *kamuğ* ailesine giren *(kamgın)* şekliyle eski bir zarf gibi görünmektedir.

Bu eskilikler kılavuzluğu ile Dede Korkut destanalrının, Oğuzlar lehçesine geçmeden, en eski Türkçe ile *soylanmış* olduğuna şüphemiz kalmamaktadır.

Beyreğin anası neler yaparak biricik oğlunu dünyaya getirdiğini şöyle anlatır:

Kuru kuru ırmaklara süci saldım,
Kara tonlu dervişlere nezir verdim,
Aç görsem doyurdum.
Yalıncak görsem donattım,
Depe gibi et yığdım, göl gibi kımız sağdım
Dilek ile yalnız oğul gücün buldum...

Birinci mısram önemi büyüktür: Tanrı bilinen ırmaklara süci salarak (libation yaparak) tapmıldığını anlatıyor. Bu da destanların çağını tarihten önceye atmış oluyor. Bu payen kült üzerine, ikinci mısra ile, İslâmın yarattığı tarikatlara geçiliyor. Araya Oğuz töresince verilmiş toy, şölen giriyor... Onların sonradan doldurmuş olduğuna şüphe olmıyan bu mısralardan sonra yine payen kültü anlatan, eskiliğini saklamış mısra geliyor.

GİRİŞ

MUHTAÇ OLDUĞUMUZ GRAMER

Bundan onbeş yıl önce, alfabe değiştirimine memur olan komisyon üyelerinden ve başka bilginlerden kurulan Dil Encümeni, göreceği işler arasında, Gramere önemli bir yer vermişti; daha o zaman eski gramerlerin kusurları ve yetmezliği görülmüş, her şeyden önce yazılacak gramer için dilbilimin yirminci asırda temellenmiş gerçeklerine uygun düşecek yöntem *(méthode)* araştırılıp ona dair bir de *lâyiha* hazırlanmıştı (*).

Ölümsüz Atatürk'ün güzel eseri olan Türk Dil Kurumunun, sıra ile 1932, 4, 6 yıllarında toplanan üç Kurultayı ise Türkçenin cihan dilleriyle olan kökenlik ilgilerini ve tarih içindeki gelişimini araştırmağa önem verdi; Atatürk'ün kılavuzluğu altında Kurum, yazı dilimizi yirminci asrın kültürünü temsil eden büyük Avrupa dilleri aşamasına yükseltmek için gerekli görülen bütün yollara baş vurdu. Yeni açılan bu devrim çağının *dinamizması* ile okullarda okutulmakta olan gramerin geriliği ve dural *(statique)* hali arasında öyle bir denksizlik baş göstermişti ki, eksikliklere cevap verecek olan kitap yaratılıncıya kadar, okullarda gramer öğretimine son verildi.

Onbeş yıldanberi yürütülmekte olan çalışmalar sonunda terimbiliğimize mümkün olan ulusal karakter verilmiş, Türkçenin söz ve deyim haznesi birkaç yoldan derlenmiş toplanmış, *dili özleştirme* ülküsü bütün nesilce benimsenmiş, yazı dilinden yalnız yabancı terkipleri sürüp atmak değil, düşünüşümüzü bile yabancı türem ve söz dizimi kurallarından kurtarmak ilkesi (principe) ka-

(*) Ahmet Cevat (Emre): Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Lâyiha (Mf. V.) 1931.

bul olunmuş, yazı erlerimizin son verimlerinde Osmanlı kitabetinin ağdalı dili yerine halkın *canlı dili* erk sürmeğe başlamış, kısacası, Türk yazı diline yitirmiş olduğu Türk karakterini yeniden kazandırmak isteği ulusal amaç haline konmuştur. İşte dil hareketinin bu yepyeni çağında, her zamandan çok, Türkçenin bir ana gramerine olan ihtiyaç herkesçe duyulur olmuştur. Dördüncü Dil Kurultaymın Gramer Komisyonu bu eksikliğin tercümanı olarak, *akademik* gramerimizin Türk Dil Kurumunca hazırlanması dileğini göstermiştir.

Cumhuriyetin açtığı yeni kültür çağında yazılması herkesçe istenilen gramerden herkesin beklediği aynı şeyler değildir: Kimi terim niteliğinde yaratılmakta olan yeni kelimelerin kontrolünü kesin kurallarla sağlıyacak bir gramer istiyor, kimi yabancı diller öğrenmekte olan çocukların gramersizlik yüzünden çektiği zorlukları giderecek bir gramer arıyor; kimi Divan Edebiyatı'nın ve ondan gelişen son Saltanat Edebiyatı'nın çözülmez bilmeceler halinde kaldığını görerek bunları bugünkü öğretime yaklaştıracak grameri bekliyor; kimi şimdiye kadar gramer dışında bırakılan canlı dilin sözdizimini bütün kıvraklıklariyle içine alacak grameri, kimi de geçmiş asırların ihmale uğramış dizim zenginliklerine lâyık oldukları yeri verecek grameri... düşünüyor.

Bütün bu istekler ve dileklerden başka dilbilimin eski gramere karşı olan tenkitleri de vardır; yirmi şu kadar asırdanberi söz bölükleri üzerine tertiplenmiş olarak öğretimin en şerefli yerini tutmakta olan *grammatikê*, bütün eski bilgiler gibi, artık bilim müzesinin bir rafına konmağa gerekli sayılmağa başlamış, bilimsel gerçeklere dayanan yeni gramer denemelerine her yerde girişilmiştir.

Avrupanın eski *Grammatikê* ile tanışlığı kolayca koparılmaz bir geleneğe dayandığı için Batı memleketlerinin hiç biri henüz yirminci asrın temellendirdiği gerçeklere uygun akademik gramere kavuşmuş değildir; her tarafta, dilbilimin tenkitleri haklı tanınmakla beraber kültürün koca ninesini koltuk değnekleriyle ayakta durdurmağa çalışılmakta, *reforma*'larla yetinilmektedir. Kültürel geleneği Arap ilmine ve Arap «Sarf ve Nahv'i»ne dayanan Türk

kadar uzanır. Böylece Dede Korkut *masallık (légendaire)* bir kişi olmuştur.

Dede Korkut kitabında kalmış olan birkaç Uygurca kelime kopuz çalarak *soy soylamak* (destan okumak) kültürünün Türklerde çok eski bir gelenek olduğunu meydana koymaktadır.

Bu kelimelerin başında *soy* gelir ki, Divanda *sav*, eski yazıtlarda *sab* olarak bulunur; «söz, nutuk» demektir. Homeros destanlarına da *epos* denilir ki, *sab/v-soy* gibi, «söz, sözle anlatılan şey» demektir. Grekçe kelimenin kökü olan *ep-* de, s- tipine geçirilince, *sep-/sap-/sop-* şekillerine girmesi kurallı bir gereklik olur. Başka bir irdemde göstermiş olduğum gibi, konu bakımından, Dede Korkut destanları ile Homeros'un Ödüsseia'sı arasında büyük benzerlikler vardır: *Boyların* (destan kısımlarının), birinde 24, öbüründe — Virgillios'un Eneide'inde olduğu gibi —, 12 olması; Bamsı Beyreğin tutsaklıktan dönüp nişanlısı Banu Çiçeğin yavuklusundan öc alması ile Odüsseüs'ün tutsaklıktan kurtulup karısına fodul yavuklu çıkanlardan öc alması; Beyreğin tutsak bulunduğu kaleden kurtulmasına bey kızının yardım etmesiyle Odüsseüs'ün tutsak olduğu adadan sal üzerinde çıkmasına peri kızı Kalüpsonun kolaylıklar göstermesi; Beyreğin yayı ve yüzüğü ile Odüsseüs'ün yayı ve demir halkaları, yarışta, ayni rolü oynaması; Beyreğin Banu Çiçeğe bilincekler vererek kendini tanıtması ile Odüsseüs'ün Penelopeia'ya kendini bildirmesi... v.b. Odüsseia ile Dede Korkut destanlarını birbirine âdeta kaynaştırır. Tepegöz ve Küklop hikâyeleri de iki destanı birleştiren özelliklerdendir. (Fazla tafsilât için Bk. A. C. Emre, Odüssea Tercümesi, 2. cilt, s. 276-294).

Dede Korkutta raslanan ses ve anlam bakımından büyük değişikliklere uğramış başka eski kelimelere geçelim: Divanda *aşuk* ve *yaşuk*, başka yerlerde *yaşık/yeşik*... şekillerinde görülen isim *tulga, başı örtan şey* diye tercüme edilmiştir; *yaş* -«örtmek» fiilinden gelen *yaşuk/yaşık* yalnız başı değil, vücudu da örten, saklıyan âlet olmalıdır, ve Dede Korkutta «Kalkan»ın tasvirinde يشك = يشك olarak kullanılmış, beşik diye okunmak istenmiştir. Yedi boğa derisinden bir kapağı yapılan şey Alp Erenin *yeşiği*

Çevre yanıma gelüp oturdular,
Mustafayı birbirine muştular;
Dediler: «Oğlun gibi hiç bir oğul
Yaradılalı cihan görmiş değül...»

gibi sade Türkçe beyitler azdır. Mevlût da «katun»u Farsça şekliyle *hatun*, inci yerine *dür*, *gebe... yüklü* yerine *hâmile...* kullanır; uzun zamanı *eyyam* ile anlatır;

Âmine *hatun* Muhammed ânesi,
Ol sadefden doğdu ol *dür* danesi
Çünkü Abdullah'tan oldu *hamile*,
Vakt-erişti hefte vü *eyyam* ile...

Mevlûtta İslâm dininin koyu Arapça deyimleri pek çoktur:

Rahmeten lil âlemindir Mustafa,
Hem şefiülmüznibindir Mustafa... gibi.

Herkesin anlıyacağı gibi olan yerlerinde de İslâm kültürünün Arap - Fars sözlüğünden alınmış nice sözler vardır:

Bu gece ol gecedir kim ol *şerif*,
Nur ile *âlemleri* eyler *lâtif*,
Bu gece *dünyayı* ol *cennet* kılur,
Bu gece *eşyaya* hak *rahmet* kılur...

DEDE KORKUT KİTABI

7. Türk destanının en eski örneği Dede Korkut (veya Korkut Ata) kitabıdır. Bütün Türk şecere ve tarihlerinde, bütün Oğuznamelerde Dede Korkut'un adı geçer; *ozan* (şair), hakîm, *kam* (kâhin, şaman), pir, şeyh, hattâ vezir... olarak yaşatılır; ömrü üç asır (295 yıl) uzatılır Muhammed Mustafa'ya ulaştırılır. Coğrafya alanı da Orta Asyadan Anadoluya, Gürcüstana ve Rumeline

kiye için, Cumhuriyetin alfabe değişimiyle açtığı devrimci çağda, gramerle, çok yeni olan tanışlık ilgisini büsbütün kesmek hiç güç olmıyacaktır. Artık ne eski Greklerin Grammatikê'si, ne Basralı veya Kûfeli Arap bilginlerinin Sarf-ve-Nahv'i, ne Fransızların Lâtinlerden kalma Grammaire'i dilbilimin istediklerine cevap verecek halde değildir. Bütün yüksek kültürlü memleketler arasında, yalnız Türkiye, alfabesine kadar kültür kurumlarını değiştiren devrimci Türk Cumhuriyeti, Dilbilgisini dilbilimin prensiplerine göre yaratabilir. Bizim muhtaç olduğumuz ve yaratması uğrunda bir denemeye girişeceğimiz gramer işte böyle bir *Dilbilgisi*dir.

DİL

1,a. Dil insan toplulukları içinde, ortaklaşa yerleşmiş sayısız sesli işaretlerle, her istenileni, düşünülen ve duyulanı konuşarak veya yazarak anlatmak sistemidir.

Dil, bir arada topluca yaşamanın yarattığı anlaşma ihtiyaçlarından doğmuştur.

1, b. İnsanlar konuşmak için dillerini ve ses çıkarmada dile yardım eden üyelerini [*ünüklerini*] kullanırlar; ancak dili ve ünüğü (ses cihazını) oynatarak konuşmak küçük çocuğun ağlaması, süt emmesi veya emekleyip yürümesi gibi yapılıveren veya doğuştan kolayca elde edilen bir işlem değildir.

1, c. İnsanın lâkırdı etmeğe elverişli dili ve ünüğü olmasaydı konuşmak için başka yollar bulunabilecekti; nitekim toplu olarak yaşıyan arı ve karınca gibi böceklerin dahi, kendilerine özel işaretleşip anlaşma yöntemleri vardır. İlk insanlar, henüz *adamsı (anthropoïde)* varlıklar iken, birbirleriyle işaretleşip konuşmak yeteneğini göstermiş olsalar gerek; en başta haykırışlı avazlarla karışık el işaretleri kullandıklarına şüphe yoktur; çünkü yaradılışı epey ilerlemiş olan mağara insanının bile ünüğünün *heceli (articulé)* söyleyişe elverişli olmadığını antropoloji bilginleri söylemektedir. Bugün de dilsizler, haykırışlarla karışık el ve yüz işaretleri kullanrak birbirleriyle konuşabiliyorlar. Jest ve mimik denilen bu işaretlerin ve sese verilen tonların sahnede ve nutuklarda tuttuğu yer büyüktür.

1, d. İşaretlerle konuşmak için türlü usuller bulunmuştur: renkli filâmalar veya fenerlerle uzaktan konuşulabildiği gibi çiçeklere, hattâ kokulara ayrı ayrı mânalar verip maksadı bildirmek yolu da vardır; *çiçekler dili* diye ad bile konulmuştur.

1, e. Konuşma yollarının en önemlisi, bütün insanlığa yayılmış olanı, sesli işaretlerle kurulmuş olan ve *asıl dil* denilen sistemdir.

İşaret: Kelime.

2, a. Her işaret iki yönlüdür: biri kulakla işitilen, gözle görülen dış yöndür, öbürü zihinle anlaşılan iç yöndür. İşaretin iki yönü birbirine sıkı sıkıya bağlıdır, birinin öbüründen ayrı varlığı yoktur.

2, b. Dilde kullanılan sesli işaretlere *kelime* derler. Her işaret gibi kelime de iki yönlüdür: bir yönü kulakla duyulan veya yazı ile yazılan ses grupu, öbür yönü ondan çıkan anlamdır. Kelime sesin anlam ile birleşmesinden varlığını alır. Sözle anlatılmıyan maksat onu tasarlamış olanın zihninde kalır, mânası anlaşılmıyan lâf da kelime sayılmaz. (Papağanların öğrenip tekrarladıkları lâkırdılar, papağanlara göre kelime olmaz, çünkü bu kuşlar o sözleri mânalarını bilerek kullanmazlar.)

Dilde uylaşma.

3, a. Konuşurken söyliyenle dinliyen arasında, çok eskidenberi yerleşmiş bir *uylaşma* (convention) vardır: söyliyen söylediğinin anlaşılacağından emin olarak söz söyler. Her söz söyliyenin veya yazı yazanın istediği anlaşılmaktır; bu tabiî ve haklı dilek ulusal topluluk içinde konuşulan ve kuşaktan kuşağa emanet olarak geçen dili, hiç bir değişikliğe uğramadan, kullanmakla sağlanır. Dilde yapılacak her değişiklik anlaşılmamağa veya gülünç olmağa sebep olur: böyle bir duruma düşen kusurlu söyleyişini ve yanlış kullanışını düzeltmeğe, dili en iyi bilenler gibi konuşmağa çalışır.

3, b. Bir ulusun içinde fertlerden bir bölük, dilin genel uylaşmasına aykırı olarak, kelimelere başka değerler verip onları

«Cihanda temiz gönlü şadolsun, bütün millet üzerine iradesini yürütsün.»

Atalar sözü niteliğinde olan şu:

Bu kim yığdığ evvel tap andın asığ,
Kaçan tapsağ andın asığ özge yığ.

«Önce biriktirdiğinden menfaat bulmağa çalış, ondan menfaat bulduktan sonra başkasını biriktir.»
beyitte de hemen bütün kelimeler Türkçedir.

6. Türklerin tarihten önceki göçlerinden ileri gelen derin dil değişimlerini burada araştıramayız. Orkhun (Orhon) — Yenisey yazıtları ve Turfan metinlerinden birkaçı — en eski dilsel belgelerimizdir. Bu yazıtlar lehçesiyle onbirinci asrın büyük anıtları olan Kutadgu-Bilig ve Divan (*) lehçeleri, bunlarla da ondördüncü asır yazmaları ve Çağatay betikleri arasında en sıkı hısımlık ilgileri âşikârdır. Türkçe adına lâyık çok eski bir dil, sesbilim kuralları altında değişe değişe, ondördüncü asır Türkçesine ve bugünkü konuşma diline ulaşmıştır. Bu canlı dilin İslâm kültüründen ve İran betiklerinden almış olduğu kelimelerin sayısı epeycedir. Artık halkın konuşma dilinde ve halk şairlerinin koşma ve destanlarında birçok eski kelimelerin yerini Arapça ve Farsça sözler tutmuştur:

Sü ve *çeri(k)* yerine *asker*, *yagı* yerine *düşman*, *kirtü* yerine *hak*, *çın* yerine *hakikî*, *kağan* yerine *sultan... padişah*, *yarlıgama* yerine *rahmet*, *kargış* yerine *lânet*, *ökünç* yerine *tövbe*, *acun* yerine *cihan... dünya... âlem*, *yaruk* yerine *nur*, *yalavaç* yerine *resul... peygamber*, *key* yerine *gayet*, *süci* yerine *şerbet*, *bor* yerine *şarap*, *yalnuk* yerine *insan*, *uçmak* yerine *cennet*, *tamu* yerine *cehennem*, *tın* yerine *ruh...* v.b. v.b. kullanılmaktadır. Söz haznesinin bu değişikliğe uğraması ondördüncü ve onbeşinci asırdan beri başlar. Osmanlı betiklerinin memleket içinde ve Çine kadar her yerde en genel sevgi ve saygı göreni Mevlûtta:

(*) Kâşgarlı Mahmut. Divanı Lûgat-it-türk.

Yekta süvari arsai devran ki düşmene
Havfi hücumu tefrikai hanüman *verir;*

Gâhi ki gerdi payei rahşı sebükrevi
Gerduna kühli bâsırai ahteran *verir...*

Nef'î

İşte böyle güneşe *hurşit,* el ayasına *kef,* cömertliğe *cûd,,* korkuya *havf,* ata *rahş,* toza *gert,* çabuk yürüyene *sebükrev,* sürmeye *kühl,* yıldızlara *ahteran...* diyen bir sanat argosuna Divan Edebiyatı adı veriliyordu. O asırlarm gerek İranda, gerek Türkiyede yüksek sanatlı betikler ulusal karakterlerini yitirmişlerdi.

5. İrana bizden daha yakın olduğu halde, Çağatay şairlerinin eserlerinde Türklük gayreti daha önemli bir yer tutmaktadır.

Pavet de Courteille'den gelişi güzel aldığımız birkaç beyit, Bakî'den, Nef'î'den... kıyaslanamıyacak derecede daha Türkçedir:

Dert yaşurmak yüzin eylep sarık,
Eşk akızmak gözin eylep arık.

«Derdini gizli tutmak (mecburiyeti) yüzünü sarartmış, yaş akıtmak gözünü ırmak haline getirmiş» demek olan bu beyitte ancak *eşk* ve *dert* isimleri Farçadandır, ve bu iki isimden hiç olmazsa biri (dert) o zaman her kültürlü insanın konuşma diline girmişti.

Bir gazelin şu birinci beyti de Türkçelikten pek uzaklaşmış değildir:

Sin dik açunda bir gözi aynı belâ kanı?
Min dik anın cefası bile müptelâ kanı?

Nevaî

«Dünyada senin gibi, belâ kaynağı gözleri olan kim var? Benim gibi onların cefasına tutsak olmuş kim var?»

Bir kasideden alınmış olan şu beyitte de yabancılık azdır:

Bolsun açun içre arığ könğli şât.
Barça ulus üstige sürsün murat.

aralarında kullanmış olsa *özgül (spéciale)* bir dil uydurulmuş olur. Argo denilen bu gibi uydurma diller dahi bir uylaşmaya dayanır ve argo konuşanlar bu uydurma dili bile geleneğe uygun olarak devam ettirmeğe, içinde değişiklik yapmamağa dikkat ederler

Dilin değişikliğe uğraması.

4, a. Dili olduğu gibi saklamak için herkesin çalıştığını gördük, ancak milyonlarca kişinin dildeki sesleri hep bir türlü söyliyemediği de görülmektedir; dil seslerinin söylenişi fertten ferde değişir, iki kişinin bile dil seslerini ayniyle çıkaramadığı ileri sürülebilir; bu da her sesin geniş bir söyleniş alanı olmasından ileri gelir. Sesler birbirine karışmadıkça benliklerini yitirmezler; az çok farklı sölyenen sesleri kulak kolaylıkla ayırdedebilir.

4, b. Fertlerin dil seselrini çıkarışında yer alabilen aykırılık ya: 1) dikkati üstüne çekmiyecek kadar küçük olur (genel hal budur); ya: 2) gülünç olup kimse onun gibi söylemek istemez; yahut: 3) sesin söylenişini kolaylaştıran, güzelleştiren bir değişiklik olup başkaları onun gibi söylemeğe özenir; bu gibi aykırılıklar gitgide sabit bir hal alarak dilde kalabilir; üst üste gelen bu çeşit değişikliklerden yer yer *ağızlar (patois)* meydana gelir. Dilde gelişen ses ve şekil değişiklikleri çok ve önemli olursa orada dilin ayrı bir diyeleği *(dialecte)* gelişmiş sayılır.

4, c. Uluslar, göçler, akınlar ve silâhlı savaşlar sonunda yerleşmelerle, dillerini ana yurttan uzaklara götürüp başka budunlara verebilirler; kimi vakit de kendileri, yenmiş oldukları veya ekonomik münasebette bulundukları uluslarm kültür ve din etkisi altında kalırlar. Bunun gibi büyük tarih olayları yüzünden diller ister istemez derin değişikliklere uğrar.

Konuşma dili, yazı dili, özgül diller.

5, a. Asıl dil kulaktan alınan sesli işaretler üzerine kurulmuş olan konuşma dilidir; nesiller boyunca dilin uğradığı değişiklikler ancak eski zamanlardan kalma yazılı belgelerden anlaşılabilir.

Yazı, dili değişmekten kurtarmaz; yalnız yazı sayesinde eski dil durumunun fonetik ve morfolojik nitelikleri uzunca bir zaman saklanabildiğinden konuşma dili ile yazı dilinin arası gittikçe açılır.

5, b. Konuşma dli *duyusal (affectif)* ve hareketli anlatış şekillerini tercih eder; yazı dilinde ise anlatış sanati gide gide kurallaşır, mantığın etkisi galip gelir.

Büyük şair ve edipler orijinal yazıları ile dile yeni hayaller yaratan yeni kelimeler ve yeni anlatış şekilleri getirirler. Bunun neticesi olarak konuşma dilinden uzaklaşmış *betiksel (edebî)* üslûplar ve okullar gelişir.

5, c. Bizde, öteden beri, edipler ve şairler kendilerine Fars edebiyatını örnek aldıklarından, ve Türkçeye yabancı iki dilden (Farsça ile Arapçadan) hesapsız kelimeler, deyimler ve sözdizimine yarıyan birçok edatlar getirdiklerinden betiksel dilimiz konuşma dilinden pek çok uzaklaşmıştı. Divan edebiyatı denilen bu özgül yazı dili genel konuşma dilimize ve halk şairlerinin diline bile kelimeler, deyimler, kavramlar vermiştir.

5, d. Gerek İranda gerek Türk uluslarında yazı dilleri İslâm dininin ve İslâm kültürünün kuvvetli etkisi altında kalmıştır; ibadet, hukuk ve felsefe terimleri Arapça fıkıh ve kelâm ilimlerinden alınmış, bu terimlerin de birçoğu konuşma dillerine geçmiştir.

5, e. Son zamanlarda, Tanzimat denilen yenileşme çağında, Avrupa kültürünü ve tekniğini temsil eden terimleri dilimize geçirmek için yapılan büyük sınama Arap lûgati ve morfolojisi üzerine kurulmuş bir bilim argosu daha yaratmıştı. Gerçek, meselâ *üç köşeli* veya *dört köşeli*... şekillere *müselles, zuarbaat-ül-azla*... demekle *para*ya *mangiz*, *lira*ya *oski* demek arasında fark yoktur; belki türemde Arap fonetiğini ve Arap morfolojisini kullanan bilim argosu Türk morfolojisinden ayrılmıyan külhanbey argosundan daha yabancı ve daha bozucudur. Hele bilim terimleri bütün kültürlü tabakalarda yaygın olduğundan bu özgül dilin verdiği zararlar derin olmuştur.

5, f. Her memlekette hâkimlerin, avukatların, din işlerini yürütenlerin, hekimlerin, kimyagerlerin; türlü bilim, fen, sanat, sipor... mensuplarının kendi mesleklerine mahsus *özgül* dilleri

emek çekmedikçe yerden omuza çıkarmazlar amma az bir güç ile omuzdan yere indirirler; imdi, ululuk makamına çıkmak zahmetli iştir, ve her kim ululuk kazanmakta ulu gönüllü kişiye uymazsa maruzdur; çün kim, istenen nesne ulu olsa onu isteyene yardımcı az bulunur; ve bize yakışan oldur kim yüksek derece istiyelim ve bilinmezliğe ve aşağılığa razı olmıyalım.»

Küçük örneklerini gördüğümüz bu nazım ve bu nesir altı asırdan beri işlenmiş olsaydı Türkçe şüphesiz çoktan yüksek kültür dillerinden biri olurdu. (Bk. A.C. Emre: Ondördüncü Asır Betikleri.)

4. Ancak çok geçmeden Padişah Saraylarında ve Vezir Konaklarında Fars edebiyatı örnek alınmağa başlamış ve ondördüncü asrın ulusal gayretleri sönmüştür. Onaltıncı asırda Bakî, onyedinci asırda Yahya... Nef'î... v.b. en güzel kaside ve gazellerini acem kırması bir dille yazıyorlardı; Türkçe kelimeler son derece seyrek kullanılıyor, halkın anlayıp tadına varabileceği tek bir mısra bile bulunumuyordu:

Ne denlü kılsa tazimi felek *ol* şaha erzani
Dür-ü gevher nisar *etsün yoluna* ebri barani...
Bakî

Hemişe merdümi çeşmim izârı yâra *bakar*
Gözüm o pencereden sahnı lâlezâra *bakar*
Yahya

Her nazmı dilfirip ki *benden* sudur *eder*
Lâfzı cemali şahidi ma'naya ân *verir*...
Nef'î

Bu beyitler en kolay anlaşılanlardan alınmıştır; yoksa deyme münşinin içinden çıkamıyacağı kadar muğlâk olanları tümen tümendi:

Hurşidi zerefşan ki kefi feyzi cûd ile
Dehre gınayı mahasali bahrü kân *verir;*

Eya nigâr, sana kim dedi ki dök kanımı...
Hele garibim-ü âşık; hiç olmaya bu halâl.

Bir de Nevbahar ağzından söylenmiş bir gazelden birkaç beyit:

Yalancı ki ol gülücü ola yüze benven,
Gey zişt kim ol hûp görüne göze benven.

Su görmeyüben tizcek edüğin çıkaran ben,
Od yanmayuban ol ki tenüre kıza benven.
.....

Düşman ne acap kazarısa düşmana kuyu?
Yarıçun ol dost ki kuyu kaza benven.

Kondurmaz iken toz eteğine yaka yırtup
Balçıklara yatan-u bulaşan toza benven.

Bütün kitap kültürlü bir tabakanın konuşma diline yakın bir dille yazılmıştı.

3. Ondördüncü asrın büyük ve yüksek değerli nesirleri de vardır; Aydınoğlu Mehmet Beyin ve onun oğlu Umur Beyin zamanında Arapça Arais'ten tercüme edilmiş olan «Peygamber Kıssaları» ile Farsçadan Türkçeye çevrilen «Kelile ve Dimne» bu değerli nesirlerin başlıca örnekleridir. Bu yazmalarda dile Fars betiklerinden çok şey karışmış ise de Türkçeyi bir yüksek kültür dili haline getirmek gayreti de başarı ile gösterlimiştir. Dimne'nin Kelile'ye ihtirasını anlatmak için kullandığı dile bakılsın:

«— Ağırlık ve yükseklik ulu gönül issileri (= sahipleri) arasında artukluktur (= efdaliyettir); her kim nefsi şerif ve cevheri yüksektir, kendüzünü aşağılıktan yüksekliğe eriştirir; ve kimin kim aklı dar ise yüksek dereceden aşağı iner. Ululuk ve yükseklik derecesine ermenin emeği çoktur, amma yükseklik derecesinden aşağı inmek az nesne ile olur, şöyle kim bir ağır taşı çok

vardır; bu dillerin terimlerinden bir çoğu konuşma ve genel yazı diline de geçer; külhanbeylerin argosu bile genel dile kelime verebilir.

Genel Dil.

6, a. Asırlardan beri aynı devlet idaresi altında bulunan bir memleketin ayrı birer sosyal ve siyasal tarihi olan bölgeleri üzerinde yerli ağızlar ve diyelekler yerleşmiş olabilir; ancak onların üstünde bir de *genel dil* meydana gelir ki, herkes bu dili öğrenmek zorunda kalır. Müşterek devlet, edebiyat, ekonomik münasebetler, büyük şehir ve başşehir hayatı... yerli diyelekler üstünde böyle bir genel dilin gelişmesine yol açar; herkes bölgesinin ağzını ve diyeleğini kendi evinde, mahallesinde veya köyünde öğrenir; genel dil ise okul, kışla, pazar, fabrika, tiyatro, basın... gibi araçlarla yayılır.

Bizim geniş ölçüde ve çoktan beri bütün ulusa yayılmış genel dilimiz vardır; son zamanlarda sahnede ve hikâyedeki yazı dilimiz bu ortak konuşma diline çok yaklaşmıştır. Ayni romanlar memleketin her tarafında okunmakta, aynı piyesler oynanmakta ve kolayca anlaşılmaktadır.

6, b. Ana yurttan altmış yetmiş yıl önce ayrılmış olan yerlerin Türkleri şimdiye kadar genel Türk dilini unutmamışlardır; buralardan göçüp anayurda gelenler bizimle kolayca anlaşabilmektedir. Cumhuriyetin bir başarısı olarak ana yurda dönen Kars, Artvin, Ardahan Türkleri ve Batumda kalan Türkler de müşterek Türk diliyle konuşmaktadır. Bütün Azarbaycan içinde ve Hazar denizinin Doğusunda, Çin sınırlarına kadar, hikâye ve tiyatro kitaplarımız okunup anlaşılmaktadır.

6, c. Türkçenin yayılma kuvveti çok büyüktür. Türk olmıyan bütün Türkiyeliler asırlardan beri iki dil sahibi olmuşlardır; Türkiyeli azlıkların ortak dili Türkçedir. Türkiyeden Yunanistana göçmüş olan Rumların baştan başa Türkçe konuşan köyler halinde yerleşmiş bölgeler teşkil etmiş olması da Türkçenin yayılma ve yaşama kuvvetine bir belgedir.

ÜSTEK I. (*)

İslâm Kültürünün ve Fars Betiklerinin Etkileri

1. İslâm dini, yedinci asırdan başlıyarak, Arap diliyle anlatılan yüksek bir kültür geliştirmişti; İran Orta Asyadan önce İslâm kültürü ile kaynaştı, Arapçadan alınmış yeni din ve kültür kelimeleriyle Farsçanın görünüşü değişti; İslâm dinini kabulde daha sonraya kalan Türklerin kültür dili de yavaş yavaş Farsçanın etkisi altında kaldı.

Onuncu asırda Şehnameyi nazmeden Tus'lu Firdevsi Arapça kelime kullanmamakta inadetmişti; yarım asır sonra Balasağun'lu Yusuf da saflığını saklamış bir Türkçe ile Kutadgu-Biliği koşuklamıştı; örnek olarak o büyük kitaptan bir beyit okuyalım:

Kayu bek sok erse çıgay ol çıgay!
Kayu kul közi tok, bek ol, könli bay.

«Hangi bey aç gözlü olsa yoksuldur o yoksul!
Hangi kul tok gözlü olsa beydir, gönlü zengindir.»

Binlerce beyitten oluşan bu büyük mesnevi hep bu temiz Türkçe ile yazılmıştır; bununla beraber içinde İslâm dininin getirmiş olduğu tek tük Arapça kelimelere de raslanır; nitekim:

Bayat kimge kılsa *inayet* basut
Anıng boldı acun, anğar berdi kut.

«Tanrı kime *inayetini* ihsan eylese
Dünya onun olur, bahtiyarlık ona verilir.»

beytinde *inayet* «grâce divine» kelimesi kullanılmıştır.

(*) **Üstek (Divan) «ilâve» = addenda**

Eski Uygur Türkçesinde İslâm kültürünün etkisi ancak tek tük Arapça terimlerin geçmiş olmasından ibaret kalmıştır.

2. Ondördüncü asırda Salçuk Türklerinin merkeziyeti dağıldığı zaman Anadolunun her bölgesinde çıkan *bağınsız* (indépendant) beylikler Türkçenin yeniden bir yüksek kültür dili olarak erk sürmesine gayret ettiler. Farsçanın etkisi büyüktü, bununla beraber halkın konuştuğu dile yakın bir yazı dili de gelişebilmişti. Gülşehri'nin Feleknamesinden aldığımız şu üç beyit ay tutulmasını anlatmaktadır:

Kendüzinden çün değildir ay nuri,
Aydını kamu güneştendir varı;

İkisi arasına yir gölgesi
Düşicek, iy bilmiyenler bilgesi,

Ay tutulur, nurunu vermez olur,
Zire ol dem güneşi görmez olur.

Ondördüncü asrın bıraktığı andaçlar arasında Süheyl-ü Nevbahar gibi on binden fazla mısralı eserler vardır ki, betiksel değerleri yüksektir; o asırda başlamış olan İtalya *renaissance*'ının andaçlariyle ve ayni asrın Farsça betikleriyle bir aşamada tutulabilir. Süheyl'in ağzından söylenmiş gazellerden bir iki misal:

Bu aşk okunu çarh atuban nesne urmadı,
Ta canımı amaç idüp önünde görmedi.
Maksut buydu ki beni eyleye harap,
Ayruk dahi nesne için yayı kurmadı.
.....
Andan berü ki sureti nakşını görmüşüm,
Dayim akar gözüm yaşı bir lâhza durmadı.

Göze göz, uş anı gördüm ki görünürdü hayal,
Nikap içinde yüzü nitekim bulutta hilâl.
.....

den beri vardı, ancak yeni gemilerin çeşit çeşit direklerine, yelkenlerine, urganlarına... verilen isimleri İtalyanca veya Rumcadan alıp kullanmak çaresizdi; böylece: *palamar, halat, çıma, iskota, abli, gabya, cıvadra, babafingo, grandi, trinket, trinketino...* gemicilik terimleri dilimize girdi. Yeni gemilerin şu veya bu kısımları da kendi isimleriyle anıldı: *borda, güverte (kuverta), küpeşte, pupa, pruva... iskarmoz, dümen...* v.b. denildi; bunların da kimi İtalyanca kimi Rumcadandır.

12, b. Denizcilik ve deniz ticareti, dilimize, zaman zaman daha başka isimler de vermiştir: *kapudan (kaptan), patrona, miço, gümrük (kumerki), iskele, yalı... abluka, patenta, pratika, karantina, kumanya... batarya, saparta... orsa, orsa boca, siya, alabanda, alabura... ığrıp, dalyan... lodos, poyraz...* v.b. v.b.

Yeni denizlerde raslanan çeşit çeşit balıklara da yerlilerden öğrenilen kendi isimlerini vermede devam olunmuştur:

Kefal, uskumru, izmarit, barbunya, lüfer, palamut, torik, sardalya, sarpa, ahtapot, istridye; midye... v.b. v.b.

Tutulan yeni ellerde yalnız denizcilik ve deniz ticareti değil, yaşayışın bütün kol ve yönleri değişerek dilimize yığınlarla kelimeler girdi; misaller veriyoruz:

Bitki, kuş, hayvan isimleri: *Ispanak, pırasa, salata, fasulya, anason, fesliğen, pırnar... ispinoz, papağan, kanarya...* vb.

Türlü zanaat, aygıt ve eşya isimleri: *İspir, koçu, anahtar, marangoz, pulanya, torno(a), pranga, badana, bodrum, ispirto, üsküf, kundura, pantufla, kuruş, metro(e), kanal, angarya, antika...* vb.

Yabancı din, devlet, fen isimleri: *Ayazma, ispitalya, paskalya, istavroz, papas(z), patrik, piskopos, metrepolit, aforoz, vaftiz, karnaval... balyos,s inyor, kıral, duka, kont (kontes), prens (prenses)... Ağustos, Mart, Mayıs...* vb.

12, c. Batıdan kelime akını bugüne kadar kesilmiş değildir, eskiler üzerine yenileri, bunlar üzerine daha yenileri gelmiş ve

Dede Korkut kitabının her tarafında *eski* ve *yeni* birbirine karışmış, eski Türkçe kelimeler islâm kültürünün deyimleriyle kaynaşmıştır:

İki vardın, bir gelirsin, yavrum kanı?
Karanğu dünde bulduğum oğul kanı?

Burada geçen *bulmak* fiili «nail olmak» anlamiyle eskiliğini açığa veriyor.

Ak bürçekli anan yeri *behişt* olsun,
Ak sakallı baban yeri *uçmak* olsun.

Uçmak, behişt, cennet... üçü de kullanılmıştır. Şu son mısralar dilin sonraki karışıklığını ortaya çıkarıyor:

Kadir Tanrı seni *namertlere muhtaç* eylemesün. «Hanlar hanı Bayındır Hana *haber* vara, Dirse hanın oğlu böyle *bid'at* eylemiş, diyeler.»

Hâsılı, baştan başa, söz haznesi bakımından bu kitapta da en eski Türkçeden kalmış kelimeler islâm kültürünün getirdiği sözlerle karışmıştır. Öyle ki orijinal metninin bir daha bulunmasına hiç bri yol kalmamıştır.

sücinme «telezzüz», *sürçek* «müsamere», *sevig* «aşık», *sığıt* «figan», *tablağ* «muvafakat, tensip», *tabzuk* «problème», *tadu* «tabiatın unsurları», *tansuk* «enfes şey, hayret edilecek şey: mucize», *tanık (tanuk)* «şahit», *tapuğ* «ibadet, hizmet», *tarıg* «hars: culture», *tartın* «idhal edilen mal: idhalât», *taşuğ/k* «menkul (mal)», *taşuğsuz* «gayrı menkul», *tak* «ihtiyaç», *tavar* «mal, mülk», *tavma* «tasarruf», *tebiz* «hasut», *tegre* «etraf, daire», *tegi* «ziyaret: visite», *tegşüt* «bedel», *teginç* «vuslat», *tegiş* «temas», *tengeş* «mukayese», *tenğridem* «ilâhî», *tıltağ* «sebep», *telim* «gayet (çok)», *terçi/terci* «ecir», *tirig/derik* «cemiyet», *tirişme/derişme* «içtima», *tıdhış* «mâni», *tın/tin* «ruh, nefes», *toku* «merasim», *tusu* «menfaat», *tuşlama* «tesadüf», *tutşı* «daima», *turkaru* «daima», *tutu(ğ)* «rehin», *tuymış* «münevver», *tuyuğ* «idrâk», *tükel* «kâmilen», *töleme/döleme* «tenasül», *tükellig* «mükemmel», *tüpkerme/dipkerme* «tâmik», *ugan* «kaadir», *udhım* «taakkup», *uvut* «hicap, hayâ», *ugur* «zaman», *ukmak* ve *ukuş* «izan, idrâk», *umdu* «tamah», *urungu* «muharip», *usal* «ihmalkâr», *utranma* «muhalefet etme», *us* «akıl», *utruş* «muhalefet», *üdik* «heyecan», *üjik* «hece/harf», *ülkü* «uzak hedef, gaye», *ülük* «nasip, hisse», *ürkün(ç)* «panik», *üstek* «zam, ilâve», *yagı* «düşman», *yala* «itham, bühtan», *yelimen* «istiylâ: dağınık şekilde çapul», *yalınğ* «mücerret», *yörüg-yoruk* «tefsir, izah», *yumuş* «vazife, fonction», v.b.

Not: Yazı dilinde yabancı sözlere yerlerini bırakmış olan bu kelimelerin çoğu bugün de bazı vilâyetlerimizin halk dilinde kalmıştır.

12, a. Akdenize, Karadenize ve Avrupanın ortalarına kadar yayılan Türkçeye, açılan ve tutulan yeni ellerin kültür ve tekniği birçok yeni isimler vermiştir. Denizcilik terimleri yığın yığın Türkçeye giren kelimeler arasında önemli bir yer alır.

Dilimizde *gemi* (*kemi:* Turf., Div.) *kayık* (*kadhık:* Div.) isimleri çok eskidir, ancak yeni gelinen denizlerde kullanılan türlü gemi ve kayıkları kendi isimleriyle almaktan başka bir şey yapılamazdı: *barka, baştarda, karavela, şalupa, kadırga, kalyon...* ve daha başkaları erkenden tersanelerimizde ustaca yaptığımız ve kullandığımız tekneler olmuştu. *Direk, yelken, urgan...* da eski-

«hakikî», *çınıkma* «tahakkuk», *çulbu* «tereddi», *çür* «menfaat», *çürlenme* «teneffü», *edgerme* «ıslah», *edleme* «ehemmiyet verme», *edlig* «faydalı», *edikme* «istihsal», *eğrim* «girdap», *elkin* «seyyah», *em... sem* «ilâç, deva», *emleme* «tedavi», *emrülme* «kesbi-sükûnet etme», *erdem* «fazilet, edep», *erinç/eriniş* «ferahlık», *erk* «iktidar, irade», *ertme/ertiş* «tecavüz», *esiz* «ahlâkı fena», *esen* «salim», *et-yin* «vücut», *evin* «habbe, lübb», *evrim* «icra», *evriş* «muamele», *eymenme* «içtinab, ihtiraz», *ıtım* «ihtiyaç», *iduk* «mübarek, vakıf», *ılımga* «sekreter, tahsildar», *inanç* «mutemet», *inal* «nâzır», *idhi/izi* «sahip, mevlâ», *içikme* «dehalet», *e/iğitme* «terbiye», *idileme* «ihtimam», *irkin* «mütemadi», *irteş* «étude» (irdem), *iliş* «rabıta», *inç* «asayiş», *ilkisiz* «ezeli», *itig* «âlet, cihaz», *kalık* «cevvihava, esir/ether», *kam* «kâhin», *kamu(ğ)* «umum», *kadağ* «zulüm», *katnama* «tekrarlama», *kanınç* «kanaat»: kanımçsız «tamakâr», *kanlık* «şahane», *katığlan* «ceht ve gayret», *kıçrık* «atom», *kılık* «seciye», *kıyın* «ceza, azap», *kınlık* «ceza yeri, hapisane», *kızgut* «ıztırap», *kolu* «an, mevsim», *kot* «unsur», *kurağ* «heyet», *kek* «kin», *kelgin* «mëdd», *kengeş* «müzakere», *kingürü* «mufassalen», *kirtü* «sadık, sahih», *kitkü* «zail olma», *kolunma* «ricada bulunma», *kotkı* «mütevazı», *küdhme/küyme* «intizar», *köni* «hakkaniyetli, âdil», *körk/görk* «cemal: grâce», *körklüğ/görklü* «gracieux», *küven(ç)* «gurur», *küvez* «mağrur», *kuram* «hiérarchie: sosyal sıra», *kurdaş* «collègue», *kut* «mesudiyet»; *kutluğ* «mesut», *bengü/mengü* «ebedî», *küsün* «kudret», *kündem* «güneş gibi», *oygarma (odhgar—)* «taakkul», *ornatma* «ikame, temsil», *orunçak* «emanet», *otgurak* «sarih», *oğrayu* «bilhassa», *oğuş* «nesil», *ornağ* «mesken», *ödürme* «üstün tutma», *ödrüm* «faik», *öğreyük* «iytiyat», *öğür* «mâşer», *öd* «zaman», *öğ* «akıl», *öğret* «temrin», *öküş* «müteaddit», *ökünç/ökünüş* «nedamet, tövbe», *önme* «neşvünema», *ötük* «arîza, maruzat», *saçgak* «müsrif», *sağu* «mıkyas», *sakınç* «fikir, endişe», *sanlık* «ait», *sav* «hitabe, nutuk: message, discours», *sak* «dikkatli», *sasığ* «müteaffin», *sınama* «tecrübe: essai», *sondama* «takip», *sonrama* «tavik, tehir», *sonuk* «münteha», *soruğ* «mesele», *söbü (söbi)* «mahrut, mahrutî», *içsöz* «sır», *suvık/sıvık* «mayi», *sıyık* «enkaz», *sizik* «şüphe»,

DİLİN KULLANDIĞI MALZEME

Kelimeler

Bu kitabın başlıca bölümleri üçtür:
A. Anlam bakımından kelimeler;
B. Yapılış bakımından kelimeler;
C. Dizim bakımından kelimeler.

ANLAM BAKIMINDAN KELİMELER

1. — Ünlemler.

7,a. Kelimeler anlam bakımından türlü türlü olur. En başta *ünlem (interjection)* denilen ve eski avazları, haykırışları andıran kelimeler gelir, bunlar en *içtenkopma (spontané)* anlatış araçları sayılır. Ünlemler sese verilen tonun yardımiyle, heyecanlı duyularımıza en canlı bir anlatışla tercüman olurlar.

A! Ah! Ay! Vah! Oh! Of! Uf! Öf! Ha! Ha ha! v.b. bu türlü ünlemlerdendir.

7. b. Sesin tonu ünlemin anlatış değerini belirtmede en büyük rolü oynar; hayret içinde kalanın ağzından fırlıyan **A!** ile gönül almak için bir sevgi kelimesinden önce söylenilen **a** *(***a** *iki gözüm!* **a** *canım!)*, ses tonu yönünden, birbiriyle kıyaslanınca farkları kolayca anlaşılır.

7, c. Haykırışla heyecanlarımı anlatmak insanda o derece içten kopmadır ki, tonu değiştirmeksizin, ünlemi başka kelimelerle birleştiririz: *Vay anam! Vay babam vay!* veya başka sözleri heyecanla söyliyerek ünlem haline koruz: *Yaşa! Aman! Sakın! Dehşet!*

Bu türlü ünlemleştirilmiş sözler *haykırı (exclamation)* adını alır. Her duyusal anlatışa haykırış tonu verilebilir.

7, d. Seslenip çağırmak veya söz yöneltmek için kullanılan

ey, hey, behey, hu (Komşu, komşu **hu!***)* gibi ünlemler heyecanlı duyuların tepkisi olan ünlemlerden farklıdır; bunlara da *çağırmalık* (vocatif) denilir. «**Ey** *bu topraklar için toprağa düşmüş asker!*» (Mehmet Akif)

Hiş! Hişt! Psit! gibi ve daha imlâya gelmez birçok avazlar (cris) dahi vardır. *Be* haykırışı çok canlıdır. *Bire* ve daha eski eserlerde *mere* yabancı menşeli görünüyor. *Ha bire* grupu devam anlatır.

7, e. Ünlemler en içtenkopma dil işaretleri ise de bütün uluslar, ünlem olarak, ayni *avazları (cris)* ve *haykırıları* kullanmazlar; iki dilin, rasgele, sesçe birbirine benziyen ünlemleri bulunsa bile, bunların anlatış değeri o iki dilde her zaman ayni olmaz. Meselâ biz *ah* ünlemini Fransızlar gibi kullanmayız. Mütercimlerin yabancı dillerden çevirdikleri eserlerdeki ünlemleri, oldukları gibi, Türkçeye geçirmeleri dili bozan bir gelenektir. Osmanlı edebiyatında kullanılmış olan *ya* nidası *(***Ya** *Musa!)* bu yolda arapçadan dilimize geçmiş, *yarabbi!* haykırısı böylelikle gelişmiştir.

7, f. Ünlemlerin bir de *göstermelik* (présentatif) denilen çeşidi vardır: *Na* sana para! sözünde geçen *na* (veya nah) bunlardandır. Göstermek için halkın kullandığı *de ha, hah* ünlemleri de buna yakın bir rol oynar. Eski Türkçede görülen *uş* (oş) da ünlemlerin göstermelik çeşidindendir. *Uş* ile *de* birleşerek ikisinden *işte* gelişmiştir.

2. — Yansılamalar.

8, a. *Yansılamalar (onomatopées)* dilin sesi veya hareketi taklit yolundan giderek yarattığı kelimelerdir; bunlar da ünlemler gibi içtenkopma anlatış araçlarındandır.

8,b . Yansılamalar *a, u, ı* seslileri ve inceleriyle her türlü ses ve selenlerden (bruits) türemiş, hece yönünden *katmerli (redoublé)* söz unsurlarıdır:

Dan dun, tak tık, paf puf, şap şup, caf caf, tık tık, kıs kıs, şıp şıp, tıp tıp, fış fış... v.b. v.b.

Yansılamanın yalın kullanılması (**çıt** *yok,* **gık** *demeden*) ve ayrı iki ses üzerine kurulması **(pat küt, fıskos)** da vardır.

fak, sabah»), *erte, yer, su (sub/v), yel, ot* «ateş», *bulut (bulıt), ay, kar; buz* (ve *muz), tipi (tübi), kış, yaz* (ve *yay), güz (küz), yıldız (yulduz), dağ (tag), tepe (töpü), yazı* «ova»,... v.b. *altın (altun), demir (temür), gümüş (kümüş), bakır, kömür...* v.b.

i) **Sıfatlar:** *Ak, al, aç, tok, az, açık, (açuk) acı (açığ), katı (katığ), ayrı (adhruk), ağır, gerek (kergek), karı* (eski anlamı «ihtiyar»), *diri (tirig), ölü (ölüg), uslu, deli (telü), kısır, kara, sarı (sarığ), erken, eski, yeşil, (yaşıl), kızıl...* v.b.

j) **Türlü isimler:** *Ayaz (ayas* «aydınlık»), *ağı (ağu), buoak (buçgak), emek (emgek), iş (ış), güç (küç), geç (keç), gece (keçe), kişi, çaput (çapgut), küp, küpe...* v.b.

Bunlara sayılar, zamirler ve daha başka isimsiler katılırsa en eski Türkçeden bize kadar miras kalan isimler hakkında bir fikir edinilebilir.

11, b. Sesçe ve anlamca değişmiş olsa da bugüne kadar kullanılagelen isimlerden çok daha fazla terkolunmuş, yerleri yabancı dillerden doldurulmuş olan isimlerdir. Bunlar üzerinde de Divandan ve başka eski kaynaklardan misaller veriyoruz:

Akı «cömert», *ayınç* «heybet», *anlağ* «zeki», *ayuk (adhuk)* «meçhul», *alkınma* «istihlâk», *alkınçu* «helâk, ölüm, ecel», *amrak* «müsterih», *amul* «sakin», *avunç* «teselli», *ada tuda* «tehlike», *arığ* «sâf», *arkış* «kervan: ticaret», *asığ* «kâr», *aşlık* «mutfak», *aşnı (aşnu)* «kadîm», *atama* «nasp, tayin», *aytış* «hitap», *bıçığ/bıçgas* «muahede», *bakaçuk* /başka yerde *sıçganak/* «adale: musculus ile aynı anlamda», *bayık* «zâhir, ayan», *bediz* «boyalı nakış: peinture», *berk* «kesif, şiddetli», *belgi* (belgü) «alâmet», *bezek* «ziynet: bijou», *bışrunma* «mümarese», *bilge* «hakîm», *bili* «şuur», *bilig* «hikmet, mârifet», *bilinçek* «emare, karine; istişhade medar», *bilinme* «itiraf», *birtem* «vahit», *beti(k)* «kitap, mektup», *boşuğ/k* «izin, terhis: congé», *boşgut* «ders», *buşak* «münfail», *bulun* «harp esiri», *bulunç* «ganimet», *bükü* «kavi, kudretli», *bodun/budun* «halk, peuple» *busuş,* «infial», *bütüt* «ikmal», *bütürü* «tamamen», *çav* «şöhret», *çavlanma* «iştihar», *çerlik* «devir: époque; **ol çerlikte** «o devirde», *çası* «iftira», *çeviş* «usul», *çın*

ağa (aka), dayı (tağa), teyze (tayece), dede, oğul; kız, oğlan, bacı, baldız, kayın (kadhın/kazın), kadın (katun), erkek, koca «yaşlı erkek», *gelin (kelin), bey (bek/g), han (kan), hakan (kağan), bay* (**Bay Bars, Bay Kara, Bay Böre**...), *başkan (başgan)*... v.b.

c) **Hayvanlar:** *At, it (ıt), aygır (adhgır), katır, sığır; sığın (sıgun), kancık (kançık* «dişi köpek»), *kısrak* (eski anlamı doğurmamış genç dişi at): *tay, kulun, boğa (buka), inek (ingek), yorga* (eski anlamı yürük at), *sinek (singek), koyun (koy/kon), kuzu (kozı), koç, dişi (tişi), buhur (bugra)* «erkek deve», *deve (tive/y), buzağı (buzagu), oğlak, keçi* (ve *eçkü*), *tavşan (tavışkan), sıçan (sıçgan), arslan, bars/pars, ayı (adhıg), porsuk; tilki (tilkü), kurt* (her iki anlamiyle), *kunduz, sirke* «bit yumurtası», *sakırga (sakırgu), çekirge, karınca, pire (bürge), çıyan (çadhan), yılan, kuzgun, köpek*... v.b.

d) **Kuşlar:** *Tavuk (takagu/takuk), kaz, ördek, kuğu, kuş, kırlangıç (kırlagaç), güvercin (kökürçkin), karga, kartal* (eski anlamı: «aklı karalı»), *sungur-sungar, deve kuşu (tivey kuş)* v.b.

e) **Bitkiler:** *Ağaç (yığaç, ığaç), ot, kamış, ardıç (artuç), budak (butak), dal (tal), pamuk, çıbık* «dal, değnek», *söğüt, elma (alma, almla), arpa; armut, koz* «ceviz», *ayva, iğde*... v.b.

f) **Âlet, silâh isimleri:** *Ok, yay, kiriş, süngü, tüfek; (tüvek* «kuşlara küçük taşlar üflemek için boru»), *balta* (ve *baldu), damga, (tamga)* «dağlama âleti, sonra mühür»), *kıskaç (kısgaç), tokaç, orak (orgak), sapan, tarak (targak), sorguç, çlagı (çalgu), süpürge (süpürgü), süzgeç (süzgüç), keski (kesgü), çanak, bardak* (ve *bart*), *bıçak* (ve *biçek*), *kapı (kapuğ), kazık (kazguk), kürek (kürgek), edik (etük), sırık (sıruk), urgan*... v.b.

g) **Yaşayış isimleri:** *Ev (eb), bark, ordu* (eski anlamı ikametgâh), *boza* (ykş. *bor* «şarap»), *içki (içkü), geygi (kedhgü), oda (otağ), konak/konuk, kamşu (konşı, koşnı), ekmek (etmek/epmek), çörek, kürk, don (ton* «elbise»)... v.b.

h) **Yer, gök isimleri:** *Gök (kök), tanrı (tenğri* «gök»), *gün (kün), güneş (kuyaş/kunyas), öyle (ödhlek), tan (tang* «şa-

8, c. Yansılamaların *r* veya *l* ile uzatılmış. daha anlatışlı şekilleri çoktur: *Dangıl dungul, paldır küldür, takır tukur, şapır şupur; şakır şakır, şıkır şıkır, çayır çayır (cayır cayır), fıkır fıkır, zangır zangır, harıl harıl, mırıl mırıl, mışıl mışıl*... v.b.

Not: *Tıpış tıpış* yansılamasında uzatma sesi olarak *l* yerine *ş* görülmektedir. Bu *ş:l* nöbetleşmesi ayrıksı olarak *yaş:yıl* çiftinde de görülüyor; Turfan metinlerinde *tüş* (= düş «rüya») yerine *tül* kullanılmıştır. Çuvaşçada ise bu nöbetleşme kurallı olarak bulunur: *kış : hıl* v.b. gibi.

8, d. Yansılamalardan belirli hareket ve seslere mahsus olanları vardır; davul sesi için *dan dun*, kaba konuşma için *dangıl dungul*, küçüklerin uyumasını anlatmak için *mışıl mışıl* gibi; fakat çok defa ayni yansılama birkaç hareket ve ses taklidinde kullanılır; *çayır çayır, harıl harıl*... gibi ki, parlayışla yanan bir şey. çabuk çabuk çalışan veya hızlı hızlı konuşan biri... hakkında kullanılmaktadır.

Not. Uzatılmış yansılamalardan *-da/de-* ekiyle fiiller, *-dı/di* veya *-tı/ti* ekiyle isimler türer: *Patırda-: patırdı, şakırda-, şakırtı, gürülde-: gürültü, inilde-: inilti*... gibi. Yalınlardan ise *-la-* ile fiiller türer: *çatla-, patla-, çınla-, zıpla-, hopla-, havla-, miyavla-, zırla-, hırla-, horla-, gürle-, fırla-, hohla-, şakla-, üfle-, inle-*, hattâ *ağla-, sızla-*... gibi.

8, e. Yansılamaların başka özel şekillere girdiği de görülmektedir: *p, ng, t* ile biten yansılama hecelerinin *(p/t)adak* şeklini alması *(cop: coppadak, hop: hoppadak, şıp: şıppadak, zıng: zıngadak, pat: pattadak, küt: küttedek*... v.b.), az sayıda başkalarının *-ak* şekliyle uzanması *(cıyak cıyak, şırak şırak* v.b.) birkaçının da *-(p)ala* veya *-la* ile türemlenmesi *(hoppala, coppala, gırla)* gibi.

8, f. Dilimizde *katmerli (redoublé)* seslerle ve yansılama prensipiyle *kekeme, pepeme, curcuna, kakavan, şapşal, sümsük, hım hım; zırzop; tıpatıp, zıpzıp*... gibi kelimeler de yaratılmıştır. *Yamrı yumru, çarpık çurpuk*... ikizlemeleri de *paldır küldür* yansılaması örneği üzerine gelişmiş görünmektedir. Bu kıyaslama

ile başka yenileri de yaratılmak üzeredir, az çok kullanılmakta olan *kambur kumbur, çarık çürük* (veya *çürük çarık*)... gibi.

Eğri büğrü, ezik büzük, eciş bücüş... gibi sıfatlar ise ayrı ayrı ikişer fiilden gelmiştir; bu fiilerde e:ü nöbetleşmesi görülüyor. Ek-/eğ-: bük-, ez-: büz- çiftlerinde *b* foneminin önden eklenmesi de vardır.Bu eski türem ilkesi Türkçenin yapılışı'nda incelenmiştir. Fazla bilgi için bu esere bakıla.

3. — İsimler.

9, a. Canlı cansız, her türlü varlıkları ve kavramları anlatmak için kullanılan kelimelere *isim (nom)* denilir. Varlıkları ayrı ayrı bildirmek için *özel isimler (noms propres)*, her hangi bir bakımdan birbirlerine benziyen şeyleri veya kavramları anlatmak için de *ortak isimler (noms communs)* vardır.

Özel isimler: *Orhan, Selim, Türkiye, Ankara, Sakarya, Ararat; Türkler, Toroslar; Alplar...* v.b..

Ortak isimler: *Kişi, at, koyun, ağaç, yaprak, ev, süt; yemiş, sütçü, yemişçi, sütçülük, yemişçilik; kıskaç, süpürge, adım, düşünce, sevinç...* v.b.

Not. Ortak isimlere *tür isimleri (Cattungsname)* dahi derler.

9, b. Sıfat (qualificatif) denilen kelimeler de ortak isimlerden başka bir şey değildir; anlam bakımından ikisinin niteliği birdir; ikisi de bir benzerliğin zihinde belirttiği kavramı anlatır. Meselâ çalılardan daha büyük ve dallı budaklı olmak özelliğiyle birbirlerine benziyen bitkilere *ağaç;* otlarda, yapraklarda ve daha başka şeylerde gördüğümüz renge *yeşil* adını veririz. Ne zaman ağaç kelimesini işitsek zihnimizde bir dallı budaklı bitki hayali belirir; yeşili de ne zaman ansak zihnimiz otlar, yapraklar renginin hayalini sezer.

Bu iki hayal bir niteliktedir, zihinde bunlarla birleşen dil işaretlerinin ikisi de *isim* denilen kelimelerden olur.

9, c. Vasıflandırma işini hemen bütün ortak isimler görebilir; *kör* dilenci gibi *dilenci* kör, *ihtiyar* filozof gibi *filozof* ihtiyar, *genç* avcı gibi *avcı* genç... *keskin* bıçak gibi *çelik* bıçak, *yüksek* kapı gibi *demir* kapı... dahi denilebilir. Bu sanlama takım-

Ortak isimler.

11, a. Ortak isimlerimizin bir bölüğü en eski kaynaklardan beri devam edegelmektedir. Orhon yazıtları, Turfan yazmaları, Kutadgu-Bilig ve Türk lehçeleri Divanı (Kâşgarlı Mahmut) eski kaynaklarımızın başlıcalarındandır. Çağatay betikleriyle bizim ondördüncü asır yazmaları birçok eskilik vasıflarını saklamış daha yeni kaynaklarımızdır.

Eski ortak isimlerimizin çoğu sesçe ve anlamca değişmiştir, meselâ *küdegu* sesçe değişe değişe *güveyi* haline girmiş, eski anlamı da «kızı istiyen = namzet» iken «birinin kızını alan = damat» olmuş, daha sonra «yeni evlenen» anlamına geçmiş, Farsçadan alınan *damat* ismi de onun bundan önceki anlamının yerini tutmuştur. Bunun gibi, «soluma üyesi: akciğer» anlamına gelen *öpke* ismi *öfke* şekline girmiş, anlamı da değişerek *kızgınlık* anlatan bir kelime olmuştur. — Devlet reisi olan Kağan'ın karısına verilen *Katun* ismi sesçe ve anlamca değişerek bizde *kadın*, Farsçada *hatun* olmuş ve bu dilden tekrar Türkçeye dönmüştür. *Kağan* ismi de Farsçada *hakan* olduktan sonra Türkçeye de geçmiştir. — *Bağır* ismi de önce *karaciğer* daha sonra *acıma* anlamına gelmekte iken bu mânaların yerini Farsça ve Arapçadan gelen başka isimler almış, ve bugün bu eski isim ancak göğsün ön tarafı anlamiyle dilde kalmıştır. Gide gide eski isimlerden sesçe ve anlamca hiç veya çok değişmemiş pek azı kalmıştır. Başlıcaları şunlardır [eski şekilleri başka ise kavis içinde gösterilmiştir]:

a) **Vücut üyeleri:** *Baş, alın, burun, göz (kös), kulak (kulgak), ağız, dil (tıl/til), diş (tiş/tis), yanak (engek), boğaz (boğuz), boğum/n, boyun, egin* «omuz», *arka: art-sırt, el (elig), ayak (adak/adhak, azak), boyun (koyın* «sine, kucak), *göğüs (köküz/s), böğür (bükür), böbrek (böğrek), damar (tamır/ur/ar), topuk (tobık), yürek, gönül (köngül), taban, damak (tamgak), karın, yilin* «hayvanlarda: meme»... v.b.

T.D.N. Üye isimlerinin bir bölüğü *n*, bir bölüğü *k* ile; birkaçı da *s/z/ş* veya *r/l* ile biter.

b) **Hısımlık, sosyal durum isimleri:** *Ana, ata, baba,*

larında birinci isim ikinciye ulandığı için *ulak (adjectif)* ismini alır.

9, d. İsim ve sıfat denilen, zihinde bir benzerlik hayali yaratan kelimelerin *tinsel (psychique)* niteliği bir ise de uyandırdıkları hayaller birbirinden farklıdır: isimlerin belirttiği hayalde birkaç vasıf bulunabildiği halde sıfatlar tek vasıflı bir hayal belirtirler.

9, e. Sıfat bir isme ulanmadığı zaman, bir kavram olarak tasarlanır: *Yeşil* gözleri dinlendirir. — Şu yaprağın *yeşili* öteki *yeşilden* daha açıktır. — Güzeli her yerde severler. — *Güzelin* tarifi güçtür... cümlelerinde kullanılan *yeşil, güzel* gibi.

9, f. Sanlanmış düşünülen varlıkların nitelikleri de kavram olarak tasarlanır: *yeşil* yaprak: yaprağın *yeşilliği*, güzel çiçek: çiçeğin *güzelliği*, *yüksek* dağ: dağın *yüksekliği*... isim takımlarında geçen *yeşillik, güzellik, yükseklik*... birer nitelik adıdır. Bunlara *soyut (abstrait)* isimler denilmektedir. — Gözle görülen, elle tutulan.. varlıkları gösteren isimlere ise *somut (concret)* adı verilir.

Özel adlar.

10, a. Anlam bakımından isimlerin iki türlüsü arasında büyük ayrılık vardır; meselâ: kediyi, köpeği, horozu, tavuğu... tanımış ve isimlerini öğrenmiş olan bir küçük çocuk her nerede bu hayvanlardan görmüş olsa hemen onları tanır, isimlerini hatırlar, söyler. Yalnız bu hayvanları değil, oyuncak olarak yapmalarını veya çizgiden ibaret resimlerini de cins cins ayırdedebilir. En küçük benzerlik yanılmağa mahal bırakmaz.

Aynı çocuk Yüksel, Sevim, Günel, Belgin... adlarındaki küçük arkadaşlarını da tanır, isimlerini de bilir; fakat gittiği yerlerde gördüğü başka çocuklar arasında adı Yüksel veya Sevim, Günel veya Belgin... olanları bulunsa bile, o bu yeni tanıdığı çocukların özel isimlerini bilemez, çünkü özel adlar zihinde bir benzerlik hayali yaratmaz.

İki türlü isim arasındaki bu derin farktan dolayı özel adlara

Gemilere, sandallara, saraylara, apartmanlara, villalara, silâhlara... da özel adlar verilir; bunlar da ortak isimlerden, coğrafya veya tarih isimlerinden seçilir:

Ertuğrul (yatı), *Dolmabahçe* (sarayı), *Çankaya* (köşkü), *Ankara* (oteli), *Zülfikar* (Ali'nin kılıcı) v.b.

Eski çağlardan kalmış özel adların anlamını biz bugün anlamıyoruz, fakat bilginlerin araştırmalariyle o eski adların da anlamlı ortak isimler haznesinden alınmış olduğu anlaşılmaktadır.

10, h. Özel adların ortak isimlerden veya anlamlı başka kelimelerden alındığını gördük; iki türlü ismi ayırdetmek için özel olanların birinci harfi büyük yazılır. Büyük harfle başlıyan *Doğan, Kartal*... özel ad, küçük harfle *doğan, kartal* ise kuş anlatan ortak isimlerden olur. *Erol, Vural* gibi özel adlar da, *er ol, vur al* şeklinde yazılmış olsa emir cümleleri anlamında sözler olur.

10, i. Uluslara, ulus boylarına, oymaklarına ve bunlara mensubolanlara verilen isimler de başka özel adlar gibidir, ilk harfleri büyük yazılır: *Türk* milleti: *Türkler, Oğuz* boyu: *Oğuzlar, Uygurlar... İngiliz* milleti: *İngilizler*... v.b. gibi. Bir *Türk*, bir *Fransız*, bir *İranlı*... denildiği zaman da bu isimlerin birinci harfi büyük yazılmalıdır, çünkü insanların hangi ulustan oldukları zihinde beliren bir benzerlik hayaliyle bilinemez; özel ad gibi ulusal ad da sorulup öğrenilir. Özel adları ortak isimlerden ayıran anlam farkı da bundan ibarettir.

10, j. *Ayla güneş*, tek ise de, ortak isimlerden sayılarak birinci harfleri büyük yazılmaz; bunun sebebi ayla güneşin zihnimizde bir anlam hayali yaratmış olmasıdır. Seyyarelerin, sabit yıldızların, burçların adları ise özeldir, çünkü bunların zihinde benzerlik hayalleri yoktur. *Cennet, cehennem* de ortak isimlerden sayılır: cennet bizim için bengü hayatın geçeceği eşsiz bağlık bahçelik yerdir; cehennem de suçluların yanarak ceza göreceği yer olarak düşünülmektedir; bu belirli anlam sebebiyle zihinde hayalleri bulunan *cennet, cehennem* ortak isimlerden sayılmıştır.

anlamı olmıyan isimler denilmiştir; fakat aşağıda görüleceği üzere özel adlar anlamsız değildir.

10, b. Gerçek, yeni doğan bir çocuğa ad aranırken uzun uzun düşünülür, bunun ses ve anlam bakımından güzel bir ad olmasına önem verilir; ancak bu ad çocuğun bir sanına tercüman olmak üzere seçilmez; bir büyüğün, bir kahramanın veya bir hısımın, beğenilen, sevilen, sayılan birinin adı seçilerek çocuğa verilir; bunun neticesi olarak aynı şehirde, aynı köyde veya mahallede, hattâ aynı aile içinde özel adları bir olanlara sık sık raslanır.

10, c. Eskiden beri Türklerin kullanmış olduğu özel adlar arasında: *Doğan, Tuğrul (Ertuğrul), Sungur, Karakuş, Tosun, Arslan, Kaplan, Bars, Boğa (Karaboğa), Buğra, Oğuz, Tonguz...* gibi türlü kuş ve hayvan isimleri; *Kaya, Timür (Demir), Timürtaş, Özdemir, Aktaş, Yakut, Zümrüt, Altun, Elmas* gibi maden ve taş isimleri; *Ay(han), Gün(han), Gök(han); Dağ(han), Tengiz (Deniz han), Yıldız(han)...* gibi heyet isimleri... *İlhan; Tarhan, Turhan, Orhan...* gibi memleket, kale isimleri... *Kara(han), Saru(han)* gibi renk isimleri... *Kül* (=meşhur), *Bilge* (=hakîm), *Alp, Batır* (=kahraman), *Uluğ, Sökmen* (düşman saflarını bozan), *Sebük* «sevgili»... gibi san isimleri pek çoktur.

10, d. İslâm dini ve ortaçağ kültürü ise peygamberlerin, sahabe denilen peygamber yoldaşları veya hısımlarının isimlerini seçmeğe yol açmış; Türklere *Mehmet (Muhammet), Ahmet, Mustafa, Ali, Haydar, Hasan, Hüseyin, Ömer, Bekir, Osman, Abbas... Musa, İsa, Hârun, İbrahim, İshak, İsmail, Yakup, Yusuf, Yahya, Zekeriya... Ayşe, Hatice, Fatma, Sâre, Zeliha...* gibi özel adlar verilmiştir. Bu dinsel isimler arasında çocuğu Allaha kullukla bağlıyanlar veya din ile ilgisini anlatanlar da çoktur: *Abdullah, Abdülkerim, Abdüsselâm... Tanrıkulu, Alikulu... Hayrettin, İzzettin, Şemsettin...* v.b. Yeni Müslüman olanların iki özel ad aldığı da görülmektedir: Gaznalı *Mahmut, Sebük Tegin* gibi.

10, e. Bugün bütün eski özel adlardan başka *Vural, Erol, Yüksel, Yücel, Günel, Günsel, Belgin, Bilgin, Çetin...* gibi yine anlamlı özel adlar seçilerek çocuklara verilmektedir; ancak ferde verildikleri için benzerlik hayali uyandırmazlar.

10, f. Özel adların pek önemli bir çeşidi coğrafya isimleridir: Şehirlere, köylere, dağlara, tepelere, ırmaklara, derelere, denizlere, göllere ayrı ayrı isimler verilmiştir. Bu özel adların da çoğu bugün dahi bir anlamı olan kelimelerdir: *Eskişehir, Yenişehir, Beyşehir... Akhisar, Karahisar, Sivrihisar, Güzelhisar, Koçhisar... Çanakkale, Hasankale, Virankale, Kalecik... Göztepe, Maltepe, Çataltepe, Duatepe, Üçtepe, Beştepe... Çankaya, Çağırankaya, Tekkaya, Dikkaya... Yanıktaş, Demirtaş, Kesmetaş... Ağapınar, Taşpınar, Dumlupınar... Soğukçeşme, Kuruçeşme... Sarısu, Dağınıksu, Karasu, Acısu...* gibi adlar o yerleri sanlıyan isimlerdir.

Köy isimleri arasında meslek sahibi ismi olanlar epeycedir. *Taşçılar, Sabuncular, Fıçıcılar, Akıncılar, Cebeciler, Sipahiler, Anbarcılar...* hattâ *Âşıklar, Şairler...* v.b...

Bu isimlerin birçoğu da *Çamlık, Cevizlik, Yemişlik, Ayvalık, Zeytinlik...* gibi türlü ağaçlık isimleri, birçoğu da *Köseli, Keçili, Armutlu, Çukurlu, Dülgerli, Fındıklı, Söğütlü, Köprülü, Ormanlı, Dereli, Gölgeli, Geyikli, Kirazlı...* gibi ilgi isimleridir. Bütün bu adlar o yerlere eski, belki de bugüne kadar sürüp giden bir özelliklerini anlatmak üzere verilmiştir. *Çiftekavak* veya *Tekselvi, Acıbadem* gibi adlar köyün markası hükmünde mânalı kelimelerdir. Uzun zamanlar geçtikten sonra yer yüzünü nişanlıyan bu markalar silinebilir, isimler kalır.

Coğrafya isimlerinin bir bölüğü de tarihte bir rol oynamış kişilerin isimleriyle bileşmiş olanlardır. *Orhaneli, Osmaneli, Hamideli... Orhaniye, Osmaniye... Haydarpaşa, Himmetdede, Hasandede, Kemaliye, Hasanoğlu, Karaoğlan, Kemalpaşa, Kasımpaşa, Cerrahpaşa...* gibi ki o yerleri kurmuş, idare etmiş veya oralara bir ilişiği geçmiş olanların ismleirine nispet edilmiştir.

10, g. Atlara, kedilere, köpeklere... Zooloji bahçelerinde beslenen maymunlara, fillere... verilen isimler de ortak isimlerden alınır. *Tekir, Sarman, Maviş, Pamuk, Penbe, Mercan, Duman...* hemen her yerde kedilere, tüylerinin veya gözlerinin rengine, yahut başka bir özelliklerine göre verilen isimlerdir. Köpeklere de *Top, Topaç, Fındık, Oynak, Kaplan...* veya yabancı dillerden alınmış *Foks, Bobi, Toska...* gibi isimler verilmektedir.

İsimlerin iğreti anlamla kullanılması:

19, a. Ortak isimlerin zihinde bir benzerlik hayali uyandırdığını biliyoruz (Bk. § 9, 11). Bu benzerliğin bir unsuru başka varlıklarda görülerek isim onlara da verilebilir. Meselâ **baş, ayak, göz, ağız, el, burun** gibi üye isimleri, benzerlik sebebiyle, başka kavramlara da verilir: *dağ* **başı,** *çıban* **başı,** *iskemle* **ayağı,** *masa* **ayağı,** *dolap.. çekmece* **gözü,** *kuyu.. şişe.. yol.. nehir* **ağzı,** *kahve değirmeni* **kolu,** *havan eli, Ümit* **burnu**... denilir.

*Horoz***ibiği** «bir çiçek», *hanım***eli** «bir sarmaşık çiçeği», *katır***tırnağı** «bir kır çiçeği», *deve* **tabanı** «bir bitki», *dilber***dudağı** «bir tatlı»... vb. iğreti kullanışla dile girmiş isimsilerdir; bunlar sözlüğümüzde epeyce büyük bir yer tutar.

Hayvan isimleri de iğreti kullanışa çok elverişlidir; meselâ, bir bağa tas altında ağır ağır yürüyen *kaplumbağa*'nın ismi ağır yürüyüşlü insanlara da verilir: «Filânla yola çıkılmaz ki: *kaplumbağa* **mübarek!**» denilebilir.

İğreti kullanışa elverişli hayvan isimleri pek çoktur: işinde becerikli olanlara **kurt** (işinin **kurdu,** deniz **kurdu**), kurnazlara **tilki,** hainliği görülenlere **yılan,** yiğitlik gösterenlere **arslan,** korkaklara **tavşan,** yumuşak huylulara **kuzu,** inatçılara **keçi,** nankörlere **kedi,** ahmaklara **öküz,** cahillere **eşek,** aldananlara **kaz,** böbürlenenlere **hindi** (hindi gibi kabarıyor), uzun boylulara **leylek.. zurafa,** konuşkanlara **bülbül**... denilmektedir.

Sevdiklerimize *kuzum, ikigözüm, canım, ciğerim, canımın içi*... diye hitapta bulunuruz; bu halde de isimleri iğreti kullanırız.

Üye ve hayvan isimlerinden başka daha birçok isimler iğreti kullanışa yer vermiştir: bir kızın **elmas** *kalbi,* **sırma** *saçları,* **inci** *dişleri,* **gül** *yüzü,* **mercan** *dudakları,* **keman** *kaşları*... bir komutanın **demir** *eli,* **çelik** *iradesi;* kitabın **yaprakları,** çalışmanın **semereleri** *(meyvaları), saç* **telleri**... vb. vb.

19, b. Dilde *somut* anlamlı birçok kelimeler *soyut* ve *tinsel (psychique)* anlama geçmektedir; eskiden *ağırlık* ismi *hürmet* an-

sayıları gittikçe artmıştır. Sözlüğümüze şöyle bir göz gezdirirsek Batıdan alınmış kelimelerin bugünkü çokluğu hakkında bir fikir edinebiliriz. A harfinin ancak birkaç sayfasından misaller veriyoruz. (bu misallere yukarıda görülenlerden başkaları alınmıştır):

a) **Felsefe ve yüksek kültür terimleri:** *Abuli* «irade yitimi», *afazi* «söz yitimi», *afoni* «ses yitimi», *agrafi* «yazma yitimi», *analijezi* «acı yitimi», *agnosi* «tanısızlık», *agnotisizm* «mutlak kavramın bilinmiyeceğini ileri süren felsefe kolu: bilinemezcilik», *animizm* «hayat ve zekâ olaylarında ruhu tek sebep sayan felsefe kolu: cancılık», *anarşizm* «anarşistlerin mesleği»; *anarşist* «başsızlık taraflısı»; *analiz, anket, akustik, abstre (sayı), anatomi, anomali, anormal, agorafobi, akademi, akropol*... vb.

b) **Kimya, fizik, teknik terimleri:** *albümin alkali, alkalik, alkalimetro, alkaloit, alkol, amonyak, anilin; alşimi, alşimist; akümülâtör, alternator, anot, amper, antikiklon, anten, antarktik*... vb.

c) **Müzik, tiyatro, resim... terimleri:** *accelerando (= akselerando), adagio, andante, andantino, animato, alto, allegro, allegretto, akort; aktör, aktris, amfiteatr; akrostiş; agrandisman*... vb.

d) **Ekonomi terimleri:** *abone, acenta, acyo, akont, akreditif, amorti, amortisman, anonim*... vb.

e) **Bitki, hayvan, eşya isimleri:** *açalya, akasya, ananas, anofel, amip, alpaka, antilop; abajur, albüm, akvaryum, ampul, alüvyon, antika*... vb.

Binlerle olan bu yabancı kelimelerden felsefe, matematik, kimya, fizik, botanik, zooloji, güzel sanatlar... terimleri olanlar pek çoktur, birçoğu da bitki, hayvan, giyim kuşam, her türlü eşya, spor, oyun isimleridir. Tekniğin, sanatin, bilimin kollarından hangisini alsanız yabancı terimler içine batmış olduğunu görürsünüz; meselâ, tiyatroda:

Piyes, komedi, dram, trajedi (tragedya), mizansen, jest, mimik, pantomima, aktör, aktris, artist; kulis; suflör; figüran; senaryo, prova(lar), balkon, loca, parter (salon), paradi... vb. vardır.

Eski terimlerden olup bugüne kadar kullanılanlar arasında oyun, oyuncu... gibi halis Türkçe ve perde gibi genel Türkçeden olanlar son derece azdır.

Sporda (futbolda, at yarışlarında), kâğıt oyunlarında (pokerde, briçte, bezikte, iskambilde), giyim işlerinde, ilâçlarda, hastalıklarda... kullanılan yabancı kelimelerin ve deyimlerin sayısı pek çoktur; kimi İngilizce, kimi Fransızcadan veya başka bir Avrupa dilinden alınmıştır: *Maç, gol... truva vale (truvaz as) ful, floş... tuvalet, kostüm, pardesü... kinin, malarya, tropika, tifo, kolera...* vb.

Eski ve yeni yabancı kelime akınına karşı kuvvetli bir ulusal tepki doğmuş, Türkçe unsurlarla binlerce yeni terimler yapılmıştır.

4. İsimsiler (Les nominax).

13, a. Varlıkları ve her türlü kavramları anlatmak için isimlere benzer, anlam bakımından çok daha genel, kelimeler vardır; zihinde benzerlik hayali uyandırmazlar; bunlara *isimsi* denilir.

İsimsiler başlıca beş türlüdür: 1) *kişi isimsileri*, 2) *işaret isimsileri*, 3) *sayı isimsileri*, 4) *soru isimsileri*, 5) *belirsizlik isimsileri*.

1. Kişi isimsileri.

13, b. Kişiler üçtür: Söz söyliyen: *birinci kişi*, söz kendisine yöneltilen: *ikinci kişi*, hakkında söz söylenilen: *üçüncü kişi* sayılır.

Kişileri gösteren isimler şunlardır:

Tekil: *ben* (I. kişi), *sen* (II. kişi), *o* (III. kişi);

Çoğul: *biz* (I. kişi), *siz* (II. kişi), *onlar* (III. kişi).

Bu isimsilere *kişisel zamir (pronoms personnels)* de derler.

Not. Birinci kişi zamirinin çoğulu, kavram bakımından, başka isimlerin çoğuluna benzemez; konuşan daima bir kişidir, sözüne ortak olanlarla veya ortak saydıklariyle birlikte birinci kişinin çoğulunu oluşturur.

13, c. **Kendi:** bu kelime kişi isimsilerindendir; anlatışa bir

KELİMELERİN ANLAM DEĞERLERİ

İsimlerin anlam değiştirmesi

18, a. Dilde kavramlar isim değiştirdiği, söz haznesi durmadan boşalıp dolduğu gibi kelimeler, eskidikçe, anlam bakımından da değişmelere uğrar. Meselâ, altıncı asırda Türk ulusunun oymakları.. boyları başında bulunanlara *beg (= bey)* denildiği gibi onbeşinci asırda Fatih gibi bir padişaha *bey (Mehmet Bey)* denilirdi; ondan sonra bu yüksek unvan kıymetten düşerek mahalle tulumbacılarına bile verilir olmuştur. Eskiden yalnız *padişah (kağan)* karısına ve anasına *kadın (hatun)*, *han* karısına *hanım* denilirken bu yüksek unvanlar da itibardan düşmüş, herkesin anası ve karısı *kadın*, *hanım*, hattâ *hanımefendi* olmuştur. *Çelebi, çorbacı...* gibi unvanlar dahi eski değerlerini yitirmiş, Mevlâna'nın torunlarına, yeniçeri ağalarına verilirken sonraları hıristiyan zenginlerine mahsus kalmıştır.

18, b. Bugün hiddet anlamiyle kullandığımız *öfke* eskiden *öpke* idi, *akciğer* demekti; *bağır* da *karaciğer* anlamına gelirdi. Artık bu isimlerin eski anlamlariyle kullanılması yalnız yazıtlarda ve yazma kitaplarda görülür.

İç üyeler, eskilerin anlayışınca, duygu merkezleri sayılırdı; böylece karaciğer demek olan *bağır* «sevgi, şefkat, acıma» anlamını kazanmıştı, *bağırsak* sıfatının mânası «şefkatli, merhametli» idi; bugünse bu isim eski soyut anlamından uzak kalmıştır.

Bugün de *kafa* ismi *akıl* anlamiyle kullanılmaktadır: *Kafası almıyor. — Kafamdan geçen şeyleri bilseniz...* vb. gibi.

Şimdi taze olmıyan ekmeğe, balığa... *bayat* sıfatını veriyoruz; eskidense, belki «çok eski» anlamiyle, tanrıya *bayat* denilirdi.

Araştırılınca, anlamını olduğu gibi saklamış pek az kelime kaldığı veya hiç kalmadığı görülür.

isimlerdir; bunların kısa şekilleri *—ma/—me* iledir [*alma*, verme].

Not. Eylem anlatan isimler başka isimlere *ulak* verilemez.

16, c. Fiillerden, bir de *etken* (veya *edilgen*) anlamlı, *ulak* rolünü oynıyabilir, türlü *isimler (sıfatlar)* türer: **geçen** *(yıl)*, **yanar** *(dağ)*, **çalar** *(saat)*, **kudurmuş** *(köpek)*, **çalışkan** *(çocuk)*, **keskin** *(bıçak)*, **yazma** *(yemeni)*, **basma** *(kitap)*, **kaçak** *(tütün)*, **korkunç** *(yılan)*, **kıskanç** *(adam)*, **atıcı, binici** *(kişi)* vb.

16, d. Fiillerden âlet isimleri ve daha başka *somut (concret)* isimler de türer:

Saban, döven, kıskaç, tokmak, basamak, kaymak (sütte), *yiyecek* «gıda», *giyecek* «elbise», *geçit, binit* «binecek hayvan», *sürme* (1. kapı sürmesi, 2. göz sürmesi), *asma* (üzüm asması), *çekme* (dolap çekmesi), *sarma* (yaprak sarması), *uçurtma, tekerleme, dokuma; yemiş, yemek...* vb.

[Bütün bu fiil isimleri yapılış bakımından kelimeler bölümünde incelenecektir.]

6. Fiilsiler: ortaçlar.

17, a. Fiilden türeme isimlerden, cümle içinde, eylemin zamanını belirterek fiillere daha ziyade yaklaşanlar vardır: bunlar *fiiller (verbaux)* ve *ortaçlar (participes)* adını alırlar. Ortaçlar fiillerin çatı *(voix)* denilen anlam deyresini de gösterirler.

17, b. Fiilsilerin şekilleri başlıca dörttür: *—(y) en, — miş, —tik/dik, —(y)ecek*, Misaller: *Bahçede* **havlıyan** *köpek, güneşten yüzü* **kızarmış** *çocuk, dün* **okuduğum** *kitap, yarın* **yazacağım** *mektup*, vb.

Bu teşkiller aşağıdaki cümlelerle karşılaştırılsın:

Köpek bahçede **havlıyor.** — *Çocuğun yüzü güneşten* **kızarmış.** — *Dün kitap* **okudum.** — *Yarın bir mektup* **yazacağım.**

Fiillerle teşkil edilen cümleler maksadın anlatışını tamamlar, fiilsilerle yapılan söz grupları ise maksadı tamamlanmamış bırakır. Bu konular Sözdizimi bölümünde incelenecektir.

kabartma çeşnisi vermek için kullanılır. İyelik belgileri denilen eklentilerle, üç kişiyi, tekilde ve çoğulda gösteren şekilleri alır.

Tekil: **Kendim** (I. kişi), **kendin** (II. kişi), **kendi(si)** (III. kişi).

Çoğul: **Kendimiz** (I. kişi), **kendiniz** (II. kişi), **kendileri** (III. kişi).

T. D. N. I. Kendi'nin iki eski şekli vardır: *kendü, kendüz.* — **Öz** (ve **ös**) eski kaynaklarda kişi gösteren bir isimsi olarak kullanılmıştır.

T. D. N. II. **Biz, siz** zamirlerinin sonundaki *z* (daha eskisi *s*) çoğul belgisinin en eski şekli sayılır. Yakutçada *bisigi = biziki*, «biz», *esigi = siziki* «siz» denilmektedir. Eski kaynaklarda *biz iki* çok vardır. Şimdi biz bu *ikil* (duel) kavramını anlatmak için *ikimiz* demekteyiz. — *O* zamirinin eski şekli *ol*, çoğulu *olar*'dır. Gösterme ünlemi olan *oş/uş* ile *ol/ul* zamiri arasında, *ş : l* değişmesiyle, derin bir birlik sezilmektedir:

2. İşaret isimsileri.

*13, d. Söz konusu olan varlıkları göstererek anlatan isimsi*lere *işaret isimsileri* denilir, bunlar üçüncü kişi zamirlerine benziyen *bu, şu, o* kelimeleridir; çoğul şekilleri *bunlar, şunlar, onlar*'dır.

T. D. N. Eskiden tekilde *bul, şul/şol, ul/ol*, çoğulda *bular, şular, olar*, denilirdi. Bu güne kadar bu şekilleri saklamış diyelekler vardır.

13, e. İşaret isimsileri, canlı cansız, her varlık ve her kavram için kullanılır:

Bu *kim?* **Şu** *kim?* **O** *kim?*

— **Bu** *kardeşim*, **şu** *dostum*, **o** *da komşumdur.*

Bu *ne?* **Şu** *ne?* **O** *ne?*

— **Bu** *bir çiçek*, **şu** *bir yemiş*, **o** *bir ağaçtır.*

İşaret isimsileri ulak rolünü oynıyabilir. **Bu adam** *kom-*

şum, **şu çocuk** *kardeşim*, **o genç** *dayımdır*. — **Bu çiçek** *kokuludur*, **şu yemiş** *lezzetlidir*, **o ağaç** *yüksektir*.

13, f. İşaret isimsilerinin *bura, şura, ora* şekilleri yer kavramı hakkında kullanılır: *buraya* gel, *buradan* git, *orada* durma, *oradan* çekil, *şuraya* bak, *şuradan* geç... vb.

Son zamanlarda *bura* yerine *burası*, *şura* yerine *şurası*, *ora* yerine *orası* denilmektedir; **Burası** *neresi?* **Orası** *güzel midir?* **Şurası** *bucağımızın en güzel köyü*... vb. Çoğulda *oraları*, *buraları*, *şuraları* olur; belirsiz olarak bir yeri, dolaylariyle birlikte, gösterirler.

3. Sayı isimsileri.

13, g. Sayı isimsileri, varlıkların tekrarlanmasından zihinde uyanan kavramı anlatmak için konulmuş kelimelerdir: *bir, iki, üç... on, yirmi, otuz... yüz, ikiyüz, üçyüz... bin, ikibin, üçbin*... vb.

Sayı isimsileri türlü isimlere ulak verilerek anlattıkları kavramların sayısı gösterilir. Bu nitelikle sayı isimsileri *belirtici* (déterminant) kelimelerden olur: *Bir kalem, iki defter, üç kitap... beş çocuk, on asker... yüz kuruş... bin lira* vb. gibi.

Sayı *soyut (abstrait)* bir kavram olarak düşünülebilir: **Bir bir** *daha* **iki** *eder*. — **Binin** *yarısı* **beşyüz**... gibi.

13, h. Sayı isimsilerinin *sıra* şekilleri -inci ekiyledir: *birinci, ikinci, üçüncü... onuncu... yüzüncü*... vb. Sıra gösteren bu sayılar da başlı başına bir varlık kavramı anlatabilirler: Sınav sonunda, mükâfat olarak, *birinciye* bir Sözlük, *ikinciye* bir kalem, *üçüncüye* bir defter verilmiştir... gibi.

Sıra sayıları ulak rolünü de oynarlar: *İkinci ev, üçüncü kapı, beşinci ağaç, ikinci koşu, üçüncü çekiliş*... gibi.

4. Soru isimsileri.

13, i. Soru sormağa yarıyan isimsiler şunlardır:

1) **Kim:** kişi kavramı hakkında kullanılır: **Kim** *geldi?* **Kimler** *gidecek?* **Kimi** *gördünüz? Ben* **kim,** *sen* **kim?**

Tekil ikinci kişiye verilen bu gibi emirler fiillerin en yalın şekilleridir. Bunların anlamında dört kavram kaynaşmaktadır: 1) *eylem*, 2) *zaman*, 3) *kişi* (tekil II.), 4) *kip* (emir). İşte bu dört kavramı birdena nlatan kelimelere **fiil** derler.

Not. Fiiller emir (tekil II. kişi) şekliyle ve bir çizgi ile gösterilir: *gel—, git—, koş—, kaç—* ... fiili denilir.

15, b. Fiiller *eylem (action)* kavramı gibi *durum (état)* ve *oluş (devenir)* kavramını da anlatırlar; misaller:

Eylem: *Çocuk bahçede* **oynuyor.**
Durum: *Çocuk yatağında* **uyuyor.**
Oluş: *Çocuk günden güne* **büyüyor.**

Fiillerin bu üç kavramdan birini anlatması kesin bir sınıflama teşkil etmez, meselâ bir fiilin bir şekliyle *oluş* veya *eylem*, başka bir şekliyle *durum* anlatması mümkündür: *çocuk* **büyüyor** cümlesinde *—yor* şekliyle *oluş* anlatan *büyü—* fiili *çocuk* **büyümüş** cümlesinde *—miş* şekliyle *durum* anlatmaktadır. *Kurulmıyan saat* **durdu** cümlesiyle *saat* **durmuş** cümlesi karşılaştırılınca da aynı fiilin bir şekilde *eylem*, öbür şekilde *durum* anlattığı görülür. Birçok fiillerin ise her hangi bir şekilleriyle hangi kavramı anlattığı kesinlikle söylenemez: *yakışmak, beğenmek*... vb. gibi. Bundan dolayı fiillerin anlattığı kavramı genel olarak **eylem** kabul ediyoruz; ancak gerekli yerlerde durum ve oluştan da bahsedilecektir.

[Fiillerin bütün rolleri Sözdizimi bölümünde görülecektir.]

Fiil isimleri:

16, a. Bütün fiillerden zaman ve kişi kavramlarını içine almaksızın, *eylem* anlatan türlü şekilde isimler türemektedir: *alış, veriş; alım, satım; akın, ekin, baskın, yangın, saygı, sevgi, sevinç*... vb. gibi. *Al—, ver—, sat—, ak—, ek—, bas—, yan—, say—, sev—, sevin—*... fiillerinden gelen bu kelimeler *eylemi* bir kavram olarak analttıklarından *isim* olurlar.

16, b. **Mastar** *(infinitif)* denilen ve her fiilden *—mak/—mek* şeklinde gelen kelimeler [*almak, vermek*...] dahi eylem anlatan

1) **Falan, filân; falanca, filânca.** Misaller: *Siz yokken arkadaşınız geldi,* «**falan** *nereye gitti?* **filân** *ne söyledi?* **falancadan** *haber var mı?*» *diyerek uzun boylu sordu. — Göndereceğiniz pusulaya* «**falan** *sokakta,* **falanca** *numarada, Bay* **filân**...» *diye yazmalısınız. — Babası, amcası, halası, ablası,* **falân filân,** *kalktılar bize geldiler...*

Bir isimden sonra **falan** kelimesi getirilirse o ismin anlamına genellik ve olumsuz kesinlik katılmış olur; misaller:

Ben orada **kedi falan** *görmedim.* (Kedi veya başka bir hayvan görmedim). — *Para* **falan** *istemez* «para veya bir ücret istemez» — *Rica ederim, toplantıda* **çocuk falan** *bulunmasın.*

Belirsizlik için de kullanılır; zaman tayininde **falan** kelimesi ortalama bir tahmin anlatmağa hizmet eder:

Haftaya **falan**... *gelecek ay* **falan**... *martta* **falan**... *geleceklerini umuyorum.*

2) **Filân festekiz, falan feşmekân.** — Bu kelimeler **ve başkaları** anlamiyle kullanılır: *Neler almamış: kürklü mantolar, mantarlı iskarpinler, altın bilezikler,* **filân festekiz (falan feşmekân).**

14, b. İsimden sonra, falan yerine, o ismin birinci sessizini *m* ile değiştirerek veya birinci sesliden evvel *m* getirerek teşkil edilen kelime getirilirse aynı genel ve belirsiz anlam özelliği sağlanır; misaller:

Burada **sepet mepet**... **sandık mandık** *yok* (sepete, sandığa benzer hiç bir şey yok). — **Çanta manta,** *şu çamaşırı koyacak bir şey lâzım.* — **Arkadaş markadaş,** *herkes borcunu vermelidir. — Yardım derler* **mardım** *derler, boyuna para çekerler. — Ev çok güzel, artık* **balkon malkon** *aramıyalım* (veya *artık* **balkon malkon** *yok demiyelim).*

5. Fiiller.

15, a. **Fiil** denilen kelimeler, anlamca, isimlerden büsbütün ayrıdır: *gel, git, koş, kaç, dur, yat, kalk, at, bas, vur...* gibi kelimelerle karşımızdakine, hemen yapılmasını istediğimiz bir takım *eylemler (actions)* emrediyoruz.

2) **Ne:** Şey kavramı hakkında kullanılır: **Ne** *aldınız?* **Ne** *var?* **Ne** *olmuş?* **Neler** *söylüyorlar?..*

Ne'nin haykırış değeri büyüktür: **Ne** *güzel!* — **Ne** *inat,* **ne** *inat!* **Ne** *yalanlar uydurmuşlar!...* vb.

Şaşılacak bir olay karşısında, tek bir **nee!** en derin bir hayreti anlatır.

3) **Ne,** bazı isimlere ulanarak, yeni yeni isimsiler geliştirir; bu bileşik isimsilerin en önemlisi olan *nekadar* nicelik kavramı hakkında kullanılır, duyusallık ve haykırış değerleri çoktur: **Ne kadar** *olacak (istiyecek, verecek)?* — **Ne kadar** *yeşil! Daha* **ne kadar** *yalvarayım?* — **Ne kadar** *kibirli yarabbi!*

Ne: *zaman, vakit, gibi türlü, çeşit, biçim...* isimlerine de ulanır: **Ne zaman** *gidilecek?* — **Ne vakit** *geldiniz?.* — **Ne biçim** *söz bu?* **Ne gibi** *işleri var?...* vb.

T. D. N. Eskiden **kaçan** «*ne vakit*» kullanılırdı, **ka çağm** dan gelmiştir.

4) **Niçin:** ne ile içün'den kaynaşmış isimsidir; sebep, amaç kavramı hakkında kullanılır: **Niçin** *gelmediniz?* **Niçin** *söylediniz?* Ne için şekli de vardır.

Amaç kişi olursa soru kim üzerine kurulur: *Bu kitap* **kimin için** *alınmış?* gibi.

5) **Nere:** ne ile ara «yer» isminden kaynaşmış, yer kavramı hakkında kullanılır isimsidir; bu şekil eskimiştir; şimdi yalın halde **neresi,** bükünde **nerede, nereye**... şekilleri kullanılır: *Burası* **neresi? Nereden** *geliyoruz?* **Nereye** *gidiyorsunuz?*

6) **Nasıl.** — Bu da **ne**'nin **asıl**'la kaynaşmış bir bileşiğidir; tarz kavramı ile soru sormak içindir: **Nasıl** *oldu? Bu işi* **nasıl** *yaptı? Yanına* **nasıl** *gideyim...* vb.

Not. Eskiden *ne* sorusu *denlü*'ye ulanarak **ne denlü** (= 1. ne kadar, 2. nasıl) denilirdi.

7) **Kaç:** sayısı sorulacak kavramın ismine ulak verilir: **Kaç kişi** *geldi?* **Kaç ev** *var?* **Kaç yanlışı** *çıktı?*

Fiyat kavramında **kaça, kaçtan** şekilleriyle kullanılır: *Bu kitabı* **kaça** *aldınız? Manav üzümü* **kaçtan** *satıyor?*

İyelik belgileriyle **kaçı, kaçımız, kaçınız**... şekillerini alır; bizden, sizden kaç (kişi) demek olur.

T. D. N. Bu isimsi *ka* ile *ça/çe*'den oluşmuştur. Eskiden bir de **nece/neçe** denilirdi; bundan gelişen **nice** anlam değiştirmiştir; arkaik bir ağız kullanarak «*halimiz* **nice** *olur?*» denilirken tarz ve şekil kastedilir. *Nice* ve *nice nice* ise çokluk anlatır. Eski zamanlarda **niceyedek** «ne zamana kadar» anlamıyla kullanılmıştır.

8) **Hangi:** Birden çok varlıklar arasından istenileni soru ile belirtmek için kullanılır: **Hangi** *kitap sizindir?* **Hangi** *at birinci geldi?* **Hangi** *çocuk dersini bilmedi?*

Bu isimsilerin iyelik belgileriyle olan şekilleri temsil rolünü oynar: *Masa üzerindeki üç kitaptan* **hangisi** *sizindir? — Kardeşinizin kitabı* **hangisidir?** — **Hanginiz** *dersini bildi,* **hanginiz** *bilmedi?* **Hangimiz** *bahçe kazmağa gidecek?*

T. D. N. Eski şekli **hankı** ve **hangı**'dır; hangi şekli son asırlarda gelişmiştir. Daha eski şekli **kayu, kayusı**'dır. **Kanu** da eski şekillerindendir, buna **kı** eklenmiştir.

9) **Hani:** kavramın nerede olduğu sorulmak için kullanılır; **Hani** *kitap?* sorusu «aramızda konuşulmuş olan, getireceğinizi söylemiş olduğunuz kitap nerede?» değerindedir. **Haniya** şekli daha haykırışlıdır.

Hani ve **haniya** ile, geçmiş bir konuşma hatırlatılarak, anlatışa kabartma çeşnisi verilebilir: **Hani** *size kıymetli bir yazmadan bahsetmiştim, satılmış, yazık!...* — **Haniya** *sen benimdin...*» gibi. Bu isimsi ulaç rolünde bir bölücüktür.

T. D. N. Eski şekli **kanı**'dır: «*Konya şehrinde yatur oniki sultan* **kanı?**» (Y.E.) Orhon Yazıtlarından Nedime kadar hep **kanı** kullanılmıştır.

Öte beri: Şey kavramı hakkında belirsizlik isimsileri rolünü oynar: *Pazardan öteberi aldık, geldik...* vb.

Ötede beride: Bu şekil yer kavramı hakkında belirsizlik isimsisi olur: **Ötede beride** *dolaştıktan sonra...* vb. **Öteye beriye**... şekliyle de yer kavramı gösterilir.

13) **Hep:** Bütünlük ve devam anlatan bir isimsidir; zarf olarak kullanılışı aşağıdaki misallerde gösterilmiştir:

Hasta nasıldır? — **Hep** *öyle.* (= hiç değişmemiş). *İşler nasıl gidiyor?* — **Hep** *eskisi gibi.* — **Hep** *bunu söylüyorsunuz.* (= daima). — **Hep** *benimle uğraşır.* **Hep** *orada idik.* (= 1. *hepimiz* orada idik, 2. oradan hiç ayrılmadık, daima orada idik.) [Birinci anlamda temsil rolünü oynamaktadır.]

Bu isimsi birinci ve ikinci kişi çoğul iyelik belgilerini alır: **Hepimiz** *gördük.* — **Hepiniz** *biliyorsunuz.* [Buradaki isimsiler pekitilmiş zamir rolündedir.]

Hepsi: Üçüncü kişi iyelik belgisinin sesli ile biten kelimelere mahsus şeklini almıştır; kullanılışına misaller:

Portakalları saydık, **hepsi** *onbeş.* — *Kitapların* **hepsi** *bu kadar mı?* — *Evet,* **hepsi** *bu kadar.*

14) **Şu bu:** İşaret isimsilerinden ikisinin bileşmesinden oluşan bu isimsi de kişi ve şey kavramlarını belirsiz olarak gösterir; misaller:

Şu bu *ne istersa söylesin.*

Pazardan yemiş, sebze.. **şu bu** *alıp geldik.*

Şuna buna *kulak asma.* — **Şunu bunu** *dinleme.*

«**Şunu idi bunu idi** *getirirdi ya!*»

Şurada burada: Bu şekil yer kavramı hakkında kullanılır. Anlamca **ötede beride** *gibidir.* **Şuraya buraya**... şekli de belirsiz yer kavramını gösterir.

Belirsiz geçiştirilen kavramlar.

14, a. Çok kere bir kavramı belirsiz geçiştirmeği maksada uygun buluruz, o zaman bazı belirsiz anlamlı, isimsi niteliğinde kelimeler kullanırız; başlıcaları şunlardır:

Not. — Arapçadan alınmış **aynı/aynısı** ve **tıpkı/tıpkısı** isimsileri eşitlik anlatmak içindir: **Aynı kitabı almalı. — Kumaşın aynısı** *kalmamış...* **Tıpkısı** *olmazsa ona yakın olsun...* gibi.

10) **Her:** İsimlere, **bir**'le yapılan isim takımlarına, bütün şekilleriyle **biri** kelimesine ulanır; kavramı genel ve tekil olarak anlatır: **Her insan** (ve **her bir insan**) *rahat yaşamak ister.* — **Her güzelin** *bir kusuru olur.* — **Her yıl** *geçtikçe ömrümüz eksilir.* — *Öyle pancarlar yetişir ki,* **her biri** *birkaç kilo gelir.* — **Her biriniz,** *ayrı ayrı dilekçe ile baş vurmalısınız...* vb.

Her zaman, her gün, her vakit sürekli olarak düşünülen zaman kavramı içinde eylemin tekrarlanmasını gösteren zarflardır: **Her gün** *kendisini görüyorum.* — **Her zaman** *sizi anarız...* vb.

11) **Başka:** İsimlere ulanır, konuşulandan ayrı olan kavramı anlatır: **Başka kalem** vereyim. — *O* **başka insandır.** — *O günler* **başka günlerdi.** — **Başka vakit** *geliniz...* vb.

Başka kelimesi *bir* ile yapılan takımlara ve **biri** isimsisine dahi ulanır: **Başka bir kaleminiz** *var mı?* — **Başka bir gün.** — **Başka biri** *olsa gücenirdi...* vb.

Başkası şekli temsil rolünü oynar: *Bu kalem iyi yazmıyor,* **başkası** *yok mu?* — *Yalnız kardeşiniz mi geldi?* — *Ben* **başkasını** *görmedim...* vb. Çoğulu **başkaları**'dır: *İşte size birçok kalemler; beğenmezseniz* **başkalarını** *da gösteririz.* — *Ondan değil,* **başkalarından** *işittim.* — **Başkaları** *söylediler...* vb. Buna **bir** ulanabilir: **Bir başkası** *söyleseydi kızardım...* gibi.

12) **Öteki, beriki:** Yön anlatan *öte, beri* isimsilerinden *-ki* ile oluşmuş iki isimsidir; ayrı ayrı kullanıldıkları zaman temsil rolünü oynar; arka arkaya ikisi birden kişi kavramı hakkında belirsizlik isimsisi olur. Misaller:

Şurada konuşan iki çocuğa bakınız, **beriki** *bir arkadaşımın oğludur,* **öteki** *kimdir, bilir misiniz?*

— **Öteki beriki** *her şeyi söyliyebilir.*

5. Belirsizlik ve temsil isimsileri.

13, j. Her türlü kavramları *belirsiz (indéfini)* veya *genel (général)* olarak gösteren isimsiler vardır; başlıcaları şunlardır:

1) **Bir:** isimlere ulanan **bir** kelimesi, çok yerde, kavramı tek göstermekten ziyade belirsiz olarak anlatmağa yarar; o zaman belirsizlik isimsilerinden olur: «**Bir gün** *Boğaziçine gezmiye gitmiştik*» dediğimiz zaman, gezme günümüzün **bir** olduğunu anlatmak istemiyoruz; onu **günlerden bir gün** olarak gösteriyoruz. «**Bir köye** *vardık.* — **bir otele indik**...» bütün bu cümlelerde geçen **bir,** kavramları genel ve belirsiz göstermek içindir, tek göstermek için değildir.

Masalların başında, hiç bir isme ulanmadan söylenen *bir varmış bir yokmuş* deyimindeki **bir** de belirsizlik anlatan isimsidir.

T. D. N. Avrupa dillerinde bu anlamla kullanılan **bir** (fr. *un,* it. *uno,* al. *ein, ing.* a...) kelimesine (ve çoğul, eril, dişil şekillerine) *belirsiz üyecik (article indéfini)* denilir; Türkçede de **bir** aynı rolü oynar. Hangi kelimenin başına gelirse onu isimleştirir: **Bir hiç** *için çekiştiler.* — *Şu kelimede* **bir b** *eksik...* gibi.

2) **Biri:** Bir sayısının iyelik III. kişi belgisi almasından gelişen bu isimsi iki rol oynar:

1. Belirsizlik, 2. temsil.

a) **Biri** *geldi, sizi sordu* cümlesindeki **biri** belirsizlik rolündedir; bu cümleyi söyliyen gelip soranı tanımıyor, onu belirsiz bırakıyor. Bu isimsiyi çok kere **birisi** şeklinde de kullanırlar: «*Sokakta* **birisi** *karşıma çıktı, kardeşinize benziyordu...*» gibi.

Kavram, çok kere yalnız cins yönünden belirli gösterilmek istenilir; o halde kavramın ismi ve **biri** kelimesiyle iyelik takımı oluşturulur: **dervişin biri** gibi ki, söz konusu olanın **bir derviş** olduğunu anlatır... **Padişahın biri, çocuğun biri, arslanın biri**... vb. Bunlar **bir padişah, bir çocuk, bir arslan**... değerindedir.

b) «Beş kardeştiler, **biri** doktor çıktı» cümlesindeki **biri**

temsil rolündedir; *beş kardeşten biri* değerindedir. Başka bir misal: *Dolapta iki kitap var;* **biri** *ciltsizdir, onu bana getiriniz.* Burada geçen **biri** dolaptaki iki kitaptan birini gösterir, temsil rolünü oynar.

Temsil rolünü bütün sayı isimsileri oynıyabilir: *Sepetteki elmalardan* (veya *on elmadan*) **ikisi, (üçü, dördü... altısı... sekizi)** *çürüdü...* gibi.

3) **Hiç bir:** her kavram hakkında olumsuz isimsidir; daima ulak rolünde olur: **Hiç bir iyi çocuk** *kardeşine vurmaz.* — **Hiç bir elma** *çürümemiş...* gibi.

Temsil rolünde **hiç biri** olur: *Sepette elmalar iki ay durdu,* **hiç biri** *çürümemiş...* gibi.

4) **Kimse:** Kişi kavramı hakkında olumsuz isimsidir: **Kimse** *gelmedi,* **kimse** *sizi sormadı...* gibi.

Hiç bir kimse grupu anlatışı pekitmek için kullanılır: **Hiç bir kimse** *böyle söylemez...* gibi.

Olumsuz anlatışta **kimse** yerine **insan** ismi de kullanılabilir: **hiç bir insan** *sizin gibi düşünmez.*

T. D. N. **Kimse**'nin eski şekli **kimerse** ve **kimesne**'dir.

5) **Öbür, öbürü:** Düşünülen kavram sayıca iki olursa ikinci olarak konuşulan hakkında **öbür, öbürü** denilir; bunlardan birincisi *ulak* ikincisi *temsil* rolünde kullanılır: a) **Öbür çocuk** *neye gelmedi?* (iki çocuğun gelmesi bekleniyordu.) — **Öbür kitabı** *kim aldı?* (iki kitap varken yalnız birinin kaldığı görülmüş). — b) *Şu iki çocuktan* **biri** *kardeşiniz;* **öbürü** *kim? Dolaptaki iki kitaptan* **biri** *duruyor,* **öbürü** *nerede?* Bu cümlelerde **öbürü** temsil rolündedir.

İsimleriyle anılan iki kişiden ikincisinin **öbürü** ile temsil edilmesi mümkündür.

«Nurbaba... zevcesine sordu:

— Ne yaptın?

Öbürü *anlatmağa başladı...»* (Yakup Kadri)

Burada **öbürü** Nur Babanın zevcesini temsil eder.

T. D. N. Eski şekli **ol bir, ol biri**'dir; bundan **o bir, o biri** şekillerine geçilmiş, en son seslilerin benzeşmesiyle, **öbür, öbürü** gelişmiştir.

6) **Kimi:** ulak olarak her türlü kavramlara verilebilen bir isimsidir: **Kimi çocuk** *erken yürür.* — *Kardeşim* **kimi gün** *eve geç gelir...* gibi.

Söz konusu olan belirsiz kavramları bölük bölük veya tek tek ayırmak için **kimi** tekrar edilir: *Teklifi* **kimi** *kabul etti,* **kimi** *etmedi.* (Elmalar) **kimi** *çürüdü* **kimi** *sağlam kaldı.*— **Kimi** *elma sever* **kimi** *armut...*

Bu isimsi ikiden çok cümleye de gelebilir:

[*Badik Ahmedin arkadaşları*]... **kimi** *kahve dükkânı açmış,* **kimi** *kolcu yazılmış,* **kimi** *uşak olmuş,* **kimi** *gazete satmağa başlamıştı...* (Ömer Seyfettin)

Not. Bu isimsi çoğul birinci ve ikinci kişi iyelik belgileri alarak bu kişileri bölük bölük ayırır: **Kimimiz (kiminiz)** *harp okuluna* **kimimiz (kiminiz)** *mühendis okuluna girmek istiyordu...* gibi.

7) **Birkaç:** İsimlere ulanır, belirsiz kavramın birden ziyade olduğunu anlatır: **Birkaç insan** *(çocuk, kadın)*, **birkaç koyun** (kuzu, at, kısrak...), **birkaç kitap** (kalem, defter...) vb.

Bu isimsi iyelik belgileri alarak temsil rolünü oynar: *Alınan kitaplar çoktu,* **birkaçı** *bize geldi,* **birkaçı** *arkadaşımıza gitti.* — **Hepiniz** *buraya gelmeyiniz,* **birkaçınız** *öbür odada çalışsın...* vb.

8) **Birçok, birçoğu:** Bu isimsi *birkaç, birkaçı* gibidir; konuşulan kavramın sayısı daha çok olursa **birçok, birçoğu** kullanılır:

Birçok insan (çocuk, kadın...), **birçok koyun** (kuzu, at...), **birçok kitap** (kalem, defter...) vb. *Alınan portakalların* **birçoğu** *çürük çıktı...* vb.

9) **Bazı:** Arapçadan alınmış olan bu isimsi **kimi** gibi bölüklere ayırır; iyelik belgileriyle: **bazısı, bazımız, bazınız, bazıları** şekillerine girer. Bu isimsi yerine Türkçe **kimi** kelimesini kullanmağa çalışmalıdır.

radı *Tanrının emirlerini yerine getiren bir ferişte* olarak gösteriyor, *cihan padişahlarını sarayının kapısına getirtip alınlarını eşiğine sürdürüyor, Peşeng ile Dara onun zamanında olsaydılar biri kapıcısı öbürü imrahoru olurdu* diyor.

Ölen padişahlar, vezirler için *mersiyeler (élégie)* de yazarlardı, ve bunlarda şüphesiz samimî idiler, sebebi de kolay anlaşılır: Bakî, Kanunî Süleyman için yazdığı mersiyede:

Kemter gedayı az atâsı kılurdı bay,
Bir lûtfu çok, mürüvveti çok padişah idi.

diyor. «*Devletinin kapısı toprağı*» bile «*fazlü belâgat ehline umut yeri*» olan o padişah için ağlanmaz mı?

Padişahın ölüm haberiyle derinden sarsılan şair haykırıyor:

İbret gözünde niceyedek gaflet uykusu
Yetmez mi sana vakıa-ı şahı şircenk?
Ol şehsüvar-ı mülk-i saadet ki rahşına
Cevlân deminde arsa-i âlem gelirdi tenk...

İşte öyle bir padişah için «*bulut boyun kırsın, damla damla kan döksün, bu acılara yıldızların gözleri yaşlar saçsın; yürekten kopan ahlar ufku kaplıyan duman olsun...*»

* * *

Şairin doğuştan, mizaçtan, kültürden yana benliği en çok gazellerinde belli olur. Nedim'in aşktan neler beklediğini bütün incelikleriyle anlatan istiareleri, mecazları gazellerinde buluruz.

Çünkü şairsin hayal-i tazedir senden murat

diyen Nedim, meselâ *kokar* redifli bir gazelinde, gerçekten, sevgilisini övecek terü taze hayaller bulmuştur: Sabah rüzgârına el dokundurduğu sevgilinin zülfünden mis kokuları, çözülen gömleğinden gül suyu kokuları saçılır:

Saba ki dest ura ol zülfe müşk-i nâp kokar
Açarsa ukdei pirahenin gülâp kokar.

lamiyle kullanılırdı, **ağırlıklı** da *muhterem* demekti. *Misafir* **ağırlamak** deyimi bu anlamı saklamıştır. Bugün, meselâ, *çorap* **bağı**... denildiği gibi *gönül* **bağı,** dostluk **bağları**... da denilir; *ayak bağı olmak* deyiminden ise «engel olmak» mânası anlaşılır. *Suyun* **kaynağı** gibi *bir söylentinin* **kaynağı,** ulusal *zenginliklerin* **kaynağı; *çocuğun*** **beşiği** gibi *medeniyetin* **beşiği**... de olur.

19, c. Soyut anlamlı isimleri maddîleştiren iğreti kullanışlar da vardır: *kalbin* **yumuşaması,** *fikrin* **bulanması,** *aklın* **karışması,** *bakışın* **keskin olması,** *için* **sıkılması,** *gönlün* **kırılması,** *canın* **yanması,** *fesadın.. fitnenin* **yayılması** bu çeşit iğreti kullanışlardandır.

Cansızı canlı saymak, ona bir vücut ve ayrı ayrı üyeler vermek de iğreti kullanışlara yer vermektedir: *Güneş, ay, yıldızlar...* **doğar, batar.** — Zihinde *fikirler* **doğar.** — *Ümit* **ölmez.** — *Su* **uyur,** *düşman* **uyumaz.** — *Fitne* **baş gösterdi.** — *Hastalık iyiliğe* **yüz tuttu.** — *Fesat, hainlik* **ayaklandı**... vb.

İğreti kullanış yolu ile hayvanları insan gibi düşündürmek, onlara insan duyuşları vermek, onları konuşturmak da vardır; bu tarz anlatışta da kelimeler iğreti anlamla kullanılmış olur.

19, d. Anlatışa *kabartma (relief)* çeşnisi vermek için isimlerin iğreti kullanılışından yararlanırız; *güzel bir bahçeye* veya *bahçelik bir yere* **cennet,** *çok sıkıntılı bir yere* **cehennem,** *kötülük bilmiyen, suç işlemiyen birine* **melâike,** *işi gücü hile olana* **şeytan**... denmesi gibi. Fazla kullanış bunların ilk anlam keskinliğini körleştirmektedir.

İğreti isimlerle kabartmalı anlatışa birkaç misal daha:

Altın babası «çok zengin». — **İki adım** *yer* «çok yakın». — *Yağmur* **iliğimize** *kadar işledi* «iç çamaşırlarımıza kadar». — **Tırnağına kadar** *kahraman.* — **Eşi yok** «az bulunur». — **Kırk yıllık** *ahbap* «eski». — **Ateş** *pahasına* «çok pahalı». — **Yok** *pahasına* «çok ucuz». — **Kalbimi basarım** «en büyük bir inanla kabul ederim»... vb.

ANLAM GENİŞLEMESİ, ANLAM DARALMASI

20, a. İsimlerin iğreti kullanılışında başlıca üç yol vardır: 1. *anlam genişlemesi (extension)*. 2. *anlam daralması (restriction)*, 3. *anlam kayması (déplacement)*. İnsan veya hayvan üyelerinin isimleri başka kavramlara verilirken anlam *genişletilmiş* olur: dağ **başı,** *pınar* **başı,** *ocak* **başı,** *aşçı* **başı, başçavuş**... isimsilerinde **baş** ismi anlam genişlemesiyle kullanılmıştır. *İskemle* **ayağı,** *dolap* **gözü,** *yol* **ağzı,** *havan* **eli**... isimsilerinde de **ayak, göz, ağız, el**... anlam genişlemesiyledir. **Tilki** isminin *kurnaz,* **kuzu** *isminin yumuşak huylu*... anlamını kazanması da genişleme yolu iledir.

20, b. Anlatmak istediğimiz kavramın ismini hatırlamadığımız zaman genel anlamlı isimler kullanırız, en çok **şey** ismine baş vururuz: **Şey,** *ne diyecektim?* — **Şeyi** *gördünüz mü?* — **Şeye** *gittiniz mi?* — *O artık* **bir şey**... vb. Çoğul şekliyle **bir şeyler** ismi de, başka yerlerde, bu rolü oynar.

Tarifine girişmek istemediğimiz sahnelere **âlem, dünya** isimlerini vermemiz de genişleme yolu iledir. Teklifsiz konuşmada geçen **zımbırtı, kıvır zıvır**.. vb. bu çeşit isimlerdendir.

20, c. Ortak isimlerin *dar* anlamla kullanılması da çok olur: meselâ, **hayvanlarım** diyen kimse *arabacı* ise onun için bu ismin mânası **atlarım,** *koyun çobanı* ise **koyunlarım**... olur. *Nisanda yağan* **rahmet** denildiği zaman **rahmet**'ten anlaşılan *yağmur*'dur. *Çocuğun başına* **böcek** *üştü* denildiği zaman da **böcek** ismi **bit** anlamiyle kullanılmıştır. Bu isimlerde *anlam daralması* vardır.

Küçültme şekliyle **gelincik,** normal anlamiyle «küçük, sevimli gelin», *dar* anlamiyle ise «bilinen kırmızı bitki» veya «kürk hayvanı»dır; bir küçük kuşa verilen **sığırcık** ismi de *anlam da-*

gandır... ektikleri kıvılcım taneleridir, biçtikleri parça parça gönüldür... Söze can veren şairler Mecnun o kabiledendir derler...

Bu kabile içinde bir gece:

Birbirine girdiler felekler
Ağlar kimisi güler melekler.
Bir velvelę sakf-ı âsmanda,
Bir zelzele sath-ı hâkdanda...

İşte o gece biri kız biri oğlan iki bey çocuğu doğdu; kıza *Güzellik (Hüsün),* oğlana *Sevgi (Aşk)* denildi.

Büyüdüler. Sevgi Güzelliğe tutulur, ona istekli çıkar. Ulus beyleri gülerek cevap veriyorlar:

Mihnet çekmeden kim muradına ermiş ki sen kolaycacık Güzelliğe erişesin?

Meydandaki baş içündür efser,
Ser ver ki olasın bu yolda server.

Anlatırlar ki, Güzelliğe kavuşmak için Gönül ülkesine sefer etmek gerektir:

Ol şehrde kimya olurmuş,
Yolda veli çok belâ olurmuş.

Bin başlı bir ejder-i münakkaş,
Mumdan gemi altı bahr-i âteş.

İşte Sevgi delikanlısı ateş denizi üzerinde mumdan gemi içinde sefer ederek binbir belâya katlanarak, binbir mihnete göğüs vererek Gönül ülkesine varır, ezelden tutkunu olduğu Güzelliğe erişir.

* * *

Divan şairlerinin en bol eserleri padişahlar ve vezirler için yazdıkları kasideler ile dünyanın en orijinal liriklerinden biri olan gazellerdir. Kasidelerde şairler *mübalâğa* dedikleri *obartmalı kabartmalı* anlatışa önem verirler, birbirleriyle yarış ederler; kasidelerinin *benzerini (naziresini)* yazacak bir başka şair olamıyacağını söyliyerek övünürler. Nef'î övdüğü dördüncü Mu-

Ares tanrının büyütmeleri, Zeüs atanın dölleri veya *benzerleridir.* Bu çeşit iğreti kullanışı en eski yazılı dil belgemiz olan Orkun yazıtlarında da buluyoruz, orada da Bilge Kağan *Gökte varlık almış Tanrı benzeri*'dir. Divan şairlerinde bile *payen* muhayyile yaşamaktadır:

Meğer bir subh kim bu Zâl-i gerdun
Sipihrin damenin kılmıştı pürhun,
Meğer kim vaz'ı hamletmişti Nahît
Anunçun kan içinde doğdu Hurşit.

Doğurdu subhdem bânû-yı devran
Bir altun başlı, sırma saçlı oğlan (*)

Âhî

Divan şairleri herkesçe anlaşılmadığı için ulusal olmıyan fakat bir yüksek sanat argosu sayılmak lâzımgelen eserler yaratmışlardı; bu eserlerin cihan filolojisini de ilgilendiren kollarından biri *tasavvuf*, bir diğeri *hikâye* ve *destan mesnevileri*dir; bu son betiklerin en orijinali ve aşnı Grek eposlariyle boy ölçüşebileni Şeyh Galibin Hüsn-ü Aşkı'dır.

Şey Galip destanına başlarken *tatlı söz döken kamış parçası Kalem*'den ilham alıyor:

Neypare-i hame-i şekerriz
Bir resme koyup beyan-ı aşkı
Söyler bana destan'ı Aşk'ı.

Burada *kalem* homerik *Müz*'ün yerini tutmaktadır.

Destan baştan başa rümuzludur:

Muhabbet oğulları bahtları kara, yüzleri sarı insanların kabilesidir; giydikleri Temmuz güneşi, içtikleri cihanı yakan alevdir. Oturdukları yer kumdan, camdan bir gam vadisidir, çektikleri kum taneleri sayısınca hüzün ve mihnettir. Çadırları yoksunluk âhından çıkan dumandır, konuştukları ney gibi hep fi-

(*) Nahit «Venüs, Afroditè», Hurşit «Güneş».

*ralmasiyle*dir. **Tatarcık** «bir böcek», **arpacık** «tüfekte nişan çıkıntısı»... hepsinde *anlam daralması* vardır.

İsimlerde kavram kaymaları:

21. İsimler benzerlikten başka ilgilerle de iğreti kullanışlara uğrar; meselâ:

1) *Baş, ayak, üst...* isimleri *başa, ayağa, üste (vücude)* giyilen şey anlamına gelir: *Harp içinde* **üst baş** *kalmadı.* — *Çocuğun* **üstü başı** *yırtık.* — **Ayağımı** *giyeyim de öyle geleyim...* gibi.

2) *Denizde tek bir* **yelken** *yoktu* cümlesinde **yelken** ismi *yelkenli gemi* yerine kullanılmıştır.

3) *Çeşmeden billûr gibi su akıyordu, arka arkaya* **iki tas** *içtim* cümlesinde «iki tas dolusu su» yerine yalnız **iki tas** denilmiştir.

4) **Mangal yakıp** *ısındık* cümlesinden «mangalda yaktığımız kömür ateşinin sıcağiyle ısındık» mânası anlaşılır.

5) **Mavzer** bir tüfektir, ismi onu yapmış olan mühendisin özel adından alınmıştır; **martin(i)** denilen tüfeğin de ismi bu yolda konmuştur. **Panama** bir türlü hasır şapkadır, ismi bu cins şapkaların yapıldığı yerin özel adından gelir. — **Şampanya, bordo**... Fransız şarapları da çıktıkları yerlerin isimlerini almıştır. — Paraların, onları kesmiş olan hükümdar adlariyle anılması da vardır: **Napolyon, Mecit** (ve **Mecidiye**) bu türlü isimlerdendir. — *Yazısı, cildi nefis bir* **Naima** *elde ettim* denildiği zaman bundan **Naima**'nın tarihi anlaşılır.... İşte bu gibi ilgilerle özel adlar ortak isimler gibi kullanılabilir. Bütün bu hallerde *kavram kayması* (déplacement sémantique) vardır.

RÜMUZLU DEYİMLER

22, a. Zihinde canlı anlatışlı hayaller uyandıran deyimlerimiz pek çoktur, Türkçe bu yönden en zengin bir dildir. Bu deyimlerde iğreti anlamlarla kelimeler kullanılmaktadır; meselâ, işinde *titizlik* gösteren birini anlatmak için **kılı kırk yarar** denilir; kılın inceliği ve bu ince şeyin kırka yarılması hayali çok anlatışlıdır. Bu deyim *kılı kırka yararcasına* şekline sokularak titizliğin kendisi anlatılmış olur. Buradaki **kıl** da, onu **kırka yarmak** da iğreti anlamladır. Gerçek olarak bir *iş* ve o *işi titizlikle incelemek* vardır, *iş* yerine **kıl** ismi, *titizlikle incelemek* yerine de **kırka yarmak** fiili kullanılmıştır.

Birinin başkaları için düşündüğü ve hazırladığı kötülüğün kendi başına geldiğini anlatmak için *kazdığı kuyuya düştü* denilir; burada da *kötülük* yerine **kuyu,** *kötülüğe* uğramak yerine de **kuyunun** içine **düşmek** hayalinden geçilerek tablo çizilmektedir. Bu deyimlere *rümuzlu (allégorique)* denlir.

Deyimlerde kullanılmış olan rümuzlar halkın dikkatli ve zeki görüşlerinden çıkmıştır:

İpucu *yakalamak, birinin ocağına* **incir** *dikmek, birini* **arslan ağzına** *atmak, yerinde* **yeller** *esmek, birine* **diş** *bilemek,* **etle tırnak** *arasına girmek, birinin* **ekmeğine yağ** *sürmek, biriyle* **at oynatmak,** *birini* **parmağına** *dolamak, gözlere* **diken** *olmak, çanına* **ot** *tıkamak, ağzına* **balçalmak,** **pire** *için* **yorgan** *yakmak, başında* **kavak yeli** *esmek,* **yelkenleri** *indirmek,* **ayaklar** *suya ermek, yaraya* **tuz** *ekmek, pişmiş* **aşa soğuk su** *katmak,* **habbeyi kubbe** *yapmak,* **parmak** *ısırmak, ekmeğini* **taştan** *çıkarmak,* **tası tarağı** *toplamak,* **göz hapsine** *almak, ağzını* **bıçak** *açmaz olmak,* **nalıncı keseri** *gibi kendine*

ÜSTEK II.

KELİMELERİN İĞRETİ ANLAMLA KULLANILIŞI ÜZERİNE ESKİ VE YENİ BETİKLERDEN ÖRNEKLER

Kelimelerin iğreti anlamla kullanılışına *istiare (métaphore)*, her türlü anlam kaymalarına da *mecaz (figure)* denilir. Eski betiklerde daha çok istiarelere, mecazlara raslanırdı; bu da başka türlü olamazdı: bugün bile, beş bin yıllık kültür içinden geçmiş diller her türlü kavramları ayrı ayrı özellenmiş kelimelerle anlatamazken eski diller anlam genişleme ve darlaşmalarından, kavram kaymalarından nasıl kaçmabilirdi? Öbür yandan *yer, gök, dağ, su, yel, güneş, ay, yıldızlar...* onlar için kendileri kadar canlı ve kendilerinden çok daha güçlü ve erkli varlıklar olarak düşünülürdü. *Acun (univers)* bütün unsurlariyle tanrılaşıyordu: Sıram sıram yaradılan tanrılar insanlardan ayrı fakat onlara her an karışır bir dirlik içinde yaşatılıyordu.

Üç bin yıllık bir eskiliği olan *Homeros destanlarında* insanlığın ilk kültürlü muhayyilesinden doğan istiarelerin, mecazların, teşpihlerin zengin örneklerini buluyoruz.

Kronos (Zaman) başyaratıcı olarak düşünülmüştü; *Rea (Akış)* ile birleşmesinden *Zeüs (Işık)*, onun *Hera (Neşe)* ile birleşmesinden binbir adla anılan, irili ufaklı.. erkekli dişili tanrılar, tanrıçalar türemişti. Kafalarda ve gönüllerde gerçekten yaşamakta olan bu tanrısal *acun (univers)* unsurlarına verilen adları dilin kullandığı ortak isimlerden ayrı saymak bile güçtür.

Bizde güneş doğar, tan ağarır, sabah olur; *Homeros*'ta *Gül parmaklı Şafak tanrılara ve ölümlülere ışığı götürür.* Bizim cesur savaşçılarımız arslandır; Homeros'un Akaylarında *savaş erleri*

6) *Sofra* **başında**.. *Ocak* **başında** *toplanmışlardı: sofra.. ocak çevresinde* demek olur.

7) *Yıl* **başı** *eğlenceleri.* — *Hafta* **başı** *tatili:* burada **baş** «başlangıç» anlamiyledir.

8) *Yolu* **baştan başa** *yürümek.* — *Köprünün öbür* **başına** *geçmek... Memleketi* **baştan başa** *dolaşmak...* Bu yerlerde **baş** isminden «uç» anlaşılır, **baştan başa** = uçtan uca olur.

Baş isminin anlatabildiği kavramlar bunlardan da çoktur: **Baş** *üstüne.* — *Hastanın* **baş** *ucunda.* — *İşlerim* **başımdan** *aşkın.* — **Başkomutan.** — *Aşçı* **başı** — **Başa** *çıkmak.* — **Baş** *edebilmek.* — **Başı** *boş.* — **Başı** *bağlı.* — **Başı** *göğe ermek...* vb.vb. Bütün bu deyimlerde **baş** ayrı birer anlamla kullanılmaktadır. Sözlüğü açıp eski Türkçe isimlerden hangisine bakmış olsak istediğimiz kadar çokanlamlılık misalleri bulabiliriz. İsimleri bütün anlamlariyle öğrenmek gerekliği şüphesizdir.

Eşsesli İsimler

25. Anlam kaymaları ismi ilk anlamdan çok aykırı kavramlara götürüp büsbütün başka bir kelime haline koyabilir; meselâ *baş* ismi, *çıban başı* kullanılışından, «*çıban*» anlamında bir isim olmuştur; Yunus Emre ve öbür eski şairler «*gönlüm, bağrım* **baş** *oldu*» diyerek bu ismi, «çıban, yara» anlamiyle kullanmışlardır; işte buradaki **baş** «*yara*» ile insanın veya hayvanın **başı** *eşsesli (homonyme)* iki isim olmuştur.

Eşsesli isimlerin kökeni ayrı da olabilir: **el** «tutmağa yarıyan üye» ile **el** «ulus, ülke, devlet», **el** «yabancı»; **kol** «üye»: **kol** «devriye: kol gezmek»: **karakol** (eskisi karavul); **yüz** «bir şeyin üstü»: *yer* **yüzü** ile **yüz** «100 sayısı»... vb. vb.

Not. Eşsesli kelimelerden biri isim öbürü fiil de olabilir: **yüz: yüz—, yedi** «7 sayısı»: **yedi, büyü** (eskisi bükü: büğü) «sihir»: **büyü—** gibi.

yontmak, **arı kovanı** *gibi işlemek,* **soğuk demiri** *dövmek,* **kulağı kirişte** *olmak...* vb.

Bütün bu deyimler göz önüne anlatıcı, kuvvetli hayaller getiren rümuzlu sözlerdri. Deyimlerimizin rümuzlarını arayıp çözümlemek dilbilgisinin çok faydalı bir yumuşudur.

Rümuzlu Atalar Sözleri

22, b. Hayatın binbir güçlüğünden biri içinde kalındıkça bir atalar sözü imdada yetişir, bize ne yapmamız gerektiğini öğretir. Elde etmek istediğimiz başarının gerektirdiği çetin emekler önünde duraklarken *Sabır ile koruk helva olur* öğüdü bize rümuzla bütün gayretimizi toplamak lâzım geldiğini anlatır. — *Ağlamayan çocuğa meme vermezler* sözü de lâzım gelenlere baş vurup hakkını istemek teşebbüsü önünde kararsız kalana kılavuzluk eden bir rümuzdur. — Hata işleyip başarısızlığa uğradık mı, bizi ağlayıp sızlamaktan kurtaracak, yeni bir gönül gücü ile çetin işimiz arkasından koşturacak rümuzlu atalar öğüdü hazırdır: *Kendi düşen ağlamaz!* — Güç bir işi bitirmeden başka bir güçlüğe atılmak hırsından kurtulmak için ataların *iki karpuz bir koltuğa sığmaz!* hükmü hatıra getirilmelidir. — *Bal demekle ağız tatlı olmaz* sözü bizi boş umutlara düşmekten, *Yorganına göre ayağını uzat* öğüdü de gücümüzün yetmediği hırslara kapılmaktan kurtaran rümuzlardır.

Türkçenin rümuzlu öğütleri en uzak nesillerin daha gençlerine miras bıraktığı bilgi hazneleridir. Birkaç örnek daha veriyoruz:

1) Teşebbüsten yılmamağa teşvik için:
Serçeden korkan darı ekmez.
Arı belâsından kaçan bal istemez.
Su bulanmayınca durulmaz.
Çıkmadık candan umut kesilmez.

2) Tedbirde kusur ve ihmal etmemeyi ve geri kalmamayı öğütlemek için:
Boş torba ile at tutulmaz.

Yolcu yolunda gerek.
İğreti ata binen tez yaya kalır.
Su uyur düşman uyumaz.

3) Çalışmanın, sabrın karşılıksız kalmadığını bildirmek için:
İnsan ne ekerse onu biçer.
Yüğrük at yemini artırır.
Gülü istiyen dikenine katlanır.
Dikensiz gül olmaz.
Yapı taşı açıkta kalmaz.

4) Türlü gerçekler bildirmek için:
İt ürür kervan yürür.
Güneş balçıkla sıvanmaz.
Bir sürçen atın başı kesilmez.
Çok naz âşık usandırır.
Bir çiçekle yaz olmaz.
Bademi kendi yağı ile kavrulur.
Beleş atın dişine bakılmaz.
Garip kuşun yuvasını Allah yapar... vb.

3) Fiiller: *Evirip çevirmek, sarıp sarmalamak, görüp geçirmek, kasıp kavurmak, sövüp saymak, arayıp araştırmak, sorup soruşturmak, eğilip bükülmek, sararıp solmak, gülüp oynamak...* vb.

Not. Eski edebiyatta *eşanlamlı* arapça isimlerden pek çok *ikizlemeler* kullanılırdı: *İzzet-ü hürmet, izaz-ü ikram, tahrir-ü tastir, kahr-ü tedmir, teşvik-u teşci, teşmil-ü tevsi... vb.* Halkın canlı konuşma dilinde yeri olmıyan bu yabancı ikizlemeler yazı dilinden de kalkmıştır.

Kelimelerin çok anlamlı olması

24. İsimlerin iğreti anlamlı kullanılması, isim anlamlarının türlü kaymalara uğraması, anlamın eskimek ve yıpranmak yüzünden değişmesi gibi sebeplerden çıkan sonuç isimlerin (ve dolayısile bütün kelimelerin) *çok anlamlı* olmasıdır. Dilde yalnız bilim terimlerinin kesin tanımlarla sınırlanmış anlamları vardır: *üçken, metre, kilo, litre, asit...* vb. bu türlü isimlerdendir. Sayıları binlerle olan *bilim* ve *teknik terimlerinin* dışında bütün isimler, anlam bakımından az çok değişmelere uğramış, birkaç anlamlı olmuştur. Dilbilim bu olguya *çokanlamlılık (polysémie)* adını verir; yine **baş** ismini çokanlamlılığa örnek olarak alalım. **Baş** «vücudun, insanda üst, hayvanda ön kısmı» dır, fakat bu isim asırlardan beri kullanıla kullanıla daha birçok anlamlar kazanmıştır; aşağıdaki örneklerde ayrı birer anlamla kullanılmıştır:

1) **Başım** *ağrıyor* cümlesinde baş ilk anlamladır, vücudun bilinen üyesini gösterir.

2) *Geveze* **baş** *ağrıtır* cümlesinde ise **baş** *ağrıtır*, rümuzlu olarak, «rahatsızlık verir» anlamiyledir.

3) *Dağ* **başını** *duman almış;* meşhur marşın bu mısraındaki **baş,** anlam genişlemesiyle, dağın üst kısmını gösterir.

4) *Çıban* **baş** *verdi:* buradaki **baş** çıbanın yuvarlakça bir kabartı vermesi mânasiyle anlaşılır.

5) *Bir* **baş** *soğan.* — *Birkaç* **baş** *koyun:* bunlarda **baş** «tane» demektir.

Türkçede bu kavram ailesine girecek başka fiiller daha vardır: *darılmak, içerlemek, sinirlenmek,* vb. gibi. Dilde bütün kavramlar böyle çok dereceli seriler halindedir; hepsinin kullanışı için dili çok iyi bilenlerin yazılarından canlı misaller almak, üstlerinde durup incelemeler yürütmek lâzımdır.

23, d. Birçok şeylerin isimlerini cemiyet içinde söylemek ayıp sayılır, bunlara çok defa başka dillerden alınmış yeni adlar verilir; buna *şeyleri güzel adlariyle anma (euphémisme)* denilir **eşek** yerine **merkep, sıçan** yerine **fare, bit** yerine **kehle** veya **böcek**... denilmek gibi. Fiziolojik hayatın işlemlerine mahsus olan isimler sık sık değiştirilmektedir. *Ayak yolu, aptesane, kabine... kay, gasyan, çıkarmak... avret yeri, edep yeri, idrar kazurat, kadip (kamış), husye (yumurta)*... bu türlü kelimelerdendir. *Oğru* ve *hırsız* yerine *sârık,* oğrulamak yerine *çalmak, çarpmak, vurmak, araklamak*... veya *sirkat etmek* denilmesi de bu yolda gelişmiş bir sosyal sınamadır.

İyi terbiye çok defa bize nazik sayılan kelimeler, deyimler kullandırır; meselâ, birine *borcunu ver* yerine *hesabınızı kapatır mısınız?* demek nazikliğe uygun olur.

23, e. Türkçede *eşanlamlı* ve *yakınanlamlı* isimlerin birçoğu çift çift kullanılır; bu bileştirmeden kavramı daha kuvvetle anlatmak veya topluca göstermek gibi anlatış *pekitmeleri* sağlanır; bunlara *eşanlamlı ikizlemeler* denilir. Bu ikizlemeler birkaç türlü olur:

1) İsimler: *Ev bark, çoluk çocuk, konu komşu, eş dost, soy sop, boy bos, çalı çırpı, çer çöp, kap kacak, salkım saçak, köşe bucak, yalan dolan, alan talan, estek köstek, abur cubur; kıvır zıvır, cümhur cemaat, kırın mırın; sorgu sual; hatır gönül; teklif tekellüf*... vb.

2) Sıfatlar-zarflar: *yorgun argın, iri yarı, anlı şanlı, ahım şahım, kaba saba, yamru yumru, iğri büğrü, ezik büzük, eciş bücüş, kırık dökük, yarım yamalak, günlük güneşlik, kara yağız, süklüm püklüm, ekten pükten* [enti püften], *çerden çöpten, abuk sabuk, alaca bulaca, sarmaş dolaş*... vb.

KELİMELERİN EŞANLAMLI, YAKINANLAMLI OLMASI

23, a. Zihinde tasarlanan kavramları anlatmak için dilin hazırlamış olduğu türlü işaretler (kelimeler) ve yollar vardır; dilin her türlü mazemesini ve anlatış araçlarını iyi bilmiyenler istediklerini ancak geniş anlamlı kelimeler kullanarak anlatırlar; dili iyi bilenler ise kavramları bütün özellikleriyle anlatacak malzemeyi ve yolu kolayca bulabilirler. Bir misal verelim: köyünden birinci defa şehre gelen bir köylü için orada gördüğü her türlü binalar büyük büyük *evler* ve *dükkânlar*'dır. Bir şehirli çocuk için ise *ev* «içinde oturulan ve kiraya verilecek dairesi olmıyan» binadır; o, daire daire kiraya verilen evlere *apartman* denildiğini bilir, *konağı* da evden ve apartmandan ayırdeder. *Köşk* de içinde oturulan binalardandır, fakat konaktan farklı olarak etrafı yüksek duvarlarla çevrilmiş olmaz, bahçe ortasında bulunması da şarttır. Şehir çocuğu deniz kıyısındaki *yalıları* da bilir, onları köşkle, konakla karıştırmaz. İçinde oturulan binalar arasında, hepsinden büyük *saraylar* vardır, padişahların yaptırmış olduğu bu ulu binalar eski vezirlerin, paşaların *konaklarından* daha büyük, daha güzel olmalariyle ayrılır. Öte yandan köye mahsus *dam, kulübe, çardak, sayvan*... gibi içinde yaşanır yerler de vardır ki köylü bunları şehir çocuğundan daha iyi tanır. Göçebelere ve ilkel kültür basamağında kalanlara gelince, bunların da barınakları türlü türlü olur: *yurt, oba, örge, çerge, çadır, ak öy (ak ev), kara öy (kara ev)*... vb.

Saydığımız bütün isimler *içinde oturulan yer* anlamiyle *eşanlamlı (synonyme)* kelimelerden sayılır; fakat hepsinin birbirinden farklı olduğunu da görüyoruz, öyle ki bunların hepsi değil, ikisi bile tastamam eşanlamlı tutulamaz. Bunlar bir *kavram ailesi*

teşkil ederler; evler gibi, bütün anlamca yakın varlık ve kavramların isimleri zihinde aile halinde kümelenir.

Yakın anlamlı kavram aileleri içinden isteme en uygun düşeni seçmek dilbilgisinin çok ince bir işidir. Köşke yalı, yalıya konak, apartmana otel, otele han... demenin büyük bir hata olacağını herkes kabul eder.

23, b. *İçinde oturulan yerler* ailesinin fertlerini kolaylıkla birbirlerinden ayırabileceğimizi gördük, fakat her kavram ailesi için bu iş aynı derecede kolay değildir. Meselâ, *akıl bozukluğuna uğramış* anlamiyle, *deli* kavram ailesine girebilecek kelimeleri sıralamağa ve aralarındaki anlam farklarını bulmağa çalışalım:

1) Timarhanede tedavi altına alınmış talihsizlere verilen isimlerin başında *deli* gelir; fakat sevdiğimiz ve saydığımız kişilerden biri bu talihsizliğe uğrarsa onun hakkında *deli olmuş* demeğe dilimiz varmaz. *Zavallı cinnet getirmiş* veya *aklını bozmuş, düşüne düşüne aklına halel gelmiş*... gibi deyimlerle acıklı gerçeği anlatırız.

2) Uslu akıllı insanlar gibi yaşamıyan, konuşmıyan, giyinmiyen... biri hakkında ise *delinin biri* demekten çekinmeyiz. Ona karşı olan duygumuz az çok sevgi ve saygı veya hor bakmak isteği karıştığına göre *çılgın, çıldırmış, mecnun* veya *kaçık, oynatmış*, hattâ *zır deli*... hükmünü sakınmadan veririz. Hareketlerini sağ duyudan uzak bulduğumuz bir teklifsizin yüzüne karşı *sen çıldırmışsın, senin aklından zorun var* demekte bile mahzur görmeyiz.

Bu misalden anlıyoruz ki, bir *kavram ailesi* içinden kelime seçmemizde sosyal durum ve özel duyuş *dölendirici (déterminant)* bir rol oynar. *Eşanlamlı* sayılan bu sıfatlardan her biri için belirli kullanılış yerleri vardır.

Sosyal durum kavrayışiyle dilde gelişmiş kavram aileleri pek çoktur: meselâ, bir hizmetin karşılığı olarak verilen ücret onu hak edenin sosyal durumuna göre değişir: *işçinin gündeliği, haftalığı, hizmetçinin aylığı, doktorun vizitesi, komisyoncunun ayak-*

teri... denilir. Değirmenciye pay olarak ayrılan una *hak* adı verilir ve *haklağı* ile ölçülür.

23, c. Kelimelerin şeklinden de önemli anlam farkları meydana çıkabilir; *birinin çıldırması* veya *delirmesi* aklını oynatması demektir; halbuki *falanın çılgınlıkları* veya *delilikleri* genel töreye ve sağduyuya uygun düşmiyen hareketleridir; aralarında büyük anlam farkı vardır.

Kıymet, değer, paha isimlerinden gelen *kıymetli, değerli, pahalı* sıfatları ile karşıtları arasında büyük anlam farkları meydana gelir; o derece ki *pahalı*'nın karşıtı *pahasız* değil *ucuz*'dur; bu da *kıymetsiz, değersiz* sıfatlarının anlamından uzaktır. *Kıymetsiz* ile *değersiz* de *kıymetli* ile *değerli*'nin tam zıddı değildir: *Kıymetsiz* ve *değersiz*'den anladığımız *hiç kıymeti, değeri yok* değil, *kıymeti, değeri az*'dır.

Başka bir misal: *Gönül, yürek, kalb* isimleri anlamca çok yakın görünür; halbuki bunlardan gelen *yüreksiz, gönülsüz, kalpsiz* sıfatları, anlam farkları derhal kavranılan üç ayrı kelimedir:

Yüreksiz = korkak (yürek ismi cesaret anlamiyle);

Gönülsüz = 1. Kibirsiz, 2. isteksiz (gönül ismi kibir, istek yerine kullanılmıştır);

Kalpsiz = merhametsiz, şefkatsiz (kalb ismi merhamet, şefkat anlamiyle).

Görülüyor ki yalın şekilleriyle anlam farkları kolayca kavranılmıyan isimler bazı şekillere girince birbirinden ayrı kelimeler olur. Eşanlamlı kelimeler incelenirken, anlam farkını kavramak için, türlü şekillerine baş vurmak gereklidir; buna *şekil bilinceği (indice formel)* adı verilir.

İsimler ve sıfatlar gibi *eşanlamlı* veya *yakınanlamlı* fiiller de vardır; meselâ *gücenmek* ve *kırılmak* eşanlamlı iki fiildir; umduğu sevgi ve saygıyı, beklediği iyiliği görmiyen *kırılır*. Beklenmedik bir fenalık gören ise kırılmakla kalmaz, *gücenir* ve gücenmesi devam eder; araya *küskünlük* girer. Uğranılan kötülüğün derecesine göre insan *kızar, köpürür, küplere biner... kinlenir*...

Meselâ, **çift** isminden *-e* ile **çifte**, *-çi* ile **çiftçi**, *-lik* ile **çiftlik**, *-çi* ve *-lik* ile **çiftçilik** olur; bunlar *isimden türemiş (dénominal)* isimlerdri. **Bin-** fiilinden de **binek, biniş, binit, binici**... isimleri çıkmıştır; bunlara da *fiilden türemiş (déverbal)* isimler denilir. **Diş, karış, adım**... isimlerinden gelen **dişle-, karışla-, adımla-**... ise *isimden türeme* fiillerdir. **Sev-, ver-, vur-, al-**... fiillerinden de **sevil-, seviş-, sevdir-; sevin-, sevindir-**... **veril-, veriş-, verdir-, verîştîr-**... **vurul-, vuruş-, vurdur-, vuruştur-**... **alın-, aldır-; alış-; alıştır-**... gibi fiiller türemektedir.

27, d. İstediklerimizi anlatmak için kelimeleri arka arkaya dizerek söyleriz veya yazarız. İsimler ve fiiller, *anlatım (phrase)* içinde oynadıkları rollere göre, yapılışları ne olursa olsun, yine sondan, yeni ekler alır; meselâ, **çocuk okula gitti** anlatımında **okul** ismine *-a*, **git-** fiiline *-it* gelmiştir; bu ekler ismin ve fiilin birbirine nispetle oynadığı rolleri işaretlemekte, onlara bir anlatış şekli vermektedir.

İsim ve fiillerin anlatış şekilleri almasına *bükün (flexion)* denilir.

Bükünlü kelimelerde iki unsur vardır: 1) esaslı mânayı anlatan *temel (thème)*, 2) anlatış şeklini işaretliyen *belgi (désinence)*.

27, e. Her kelime bir anlatış rolü oynar, fakat bu rol her zaman belgi ile işaretlenmez; meselâ, **çocuk, güzel yazı yaz** anlatımında kelimelerin anlatış rolleri belgilerle değil, *dizim sırası (ordre syntaxique)* ile sağlanmıştır. Bu gibi hallerde kelimeler sıfır derecesinde belgi almış sayılır.

27, f. Türkçede *türem* ve *bükün*, görüldüğü gibi, *sondan ekleme (suffixetion)* iledir. Sondan ekleme dilimizin birinci yapılış ilkesidir.

Mahmur gözlerden alınan *uyku kokusu* da şairin kıskanç merakını uyandırır:

Acep ne bezmde şep zindedar-ı sohbet idin
Henüz nerkis-i mestinde bûy-i hâp kokar.

Bir bakış Nedim'i öyle yaralar ki gömleğinin altından yarası el ile yoklanacak:

Küşadet düğmemi, pirahenim aç, sinemi yokla
Hele gör, neylemiştir bana şemşir-i nigâhın gel.

Bütün istediği sevgilisinin gelmesidir: *gül bahçelerinden geçerek, ayakları güllere basarak...*

Gül olsun nakş-ı payın, gülşen olsun şâhrahın gel.

Mahremiyetine alıştırmak, emniyet telkin etmek için bulduğu lâtif hayallere bakılsın:

Ben kimseye açılmaz idim dâmenin olsam
Kim görür idi sineni pirahenin olsam.

İnce övüşler altında emellerini nasıl saklıyabildiğini gösteren şu iki beyitte de ne güzel istiareler buluyoruz:

Naz olur dembeste çeşm-i nîm-i habından senin
Şermeder reng-i tebessüm lâl-i nabından senin
Açılur elbet nesim-i nevbehar essün hele
Bend-i dil muhkem değil bend-i nikabından senin.

Bütün şairler gazellerinde aşktan, güzelden, sevgiden söz açarlar; hepsinde ortak deyimler, formüller vardır, amma Nedim her gazelinde orijinaldir, tam kendidir:

Bana kul olsun deyü hacet ne ferman etmeğe
Ben senin çoktan, efendim, bende-i fermanınım
.....
Olsam üftade gubar âsa yine pestolmazım
Çünki ey serv-i bülent üftade-i dâmânınım

Lâleler sagarların pür kılmak ister sâkıya,
Ben dahi muhtac-ı lûtf-u talib-i ihsanınım.

Büyük şairlerin cümlesi orijinaldir; gazelleri eski formüller arasında terütaze hayallerle doludur; işte büyük Fuzuli'den de birkaç örnek:

Olur ruhsarına gün, la'line gülberk-i ter âşık
Sana eksik değil, gökten iner yerden biter âşık

Bana maksut terk-i aşk idi veh kim yine hüsnün
Olup gün günden efzun kıldı gün günden âşık.
.....
Çemende pâybusundan oluptur sebzeler hurrem
Hemen bir sebzece olmağa âlemde yeter âşık.

Seni melek göreli yazmaz oldu aşkı günah
Veli yazıldı bu yüzden besi sevap sana.
.....
Ceza gününde sorulmaz hatalar eylediğin
Yeter figan ile ben verdiğim azap sana.

Bin can olaydı kâş meni dilşikestede
Ta her biriyle bir gez olaydım feda sana.

* * *

Tanzimattan sonra gelenler yeni yeni konulara dokunuyorlar, hepsinden yeni hayallerle bezenmiş eserler çıkarıyorlar. İlk olarak padişahların istibdadına karşı milletin hürriyetini getiren, hürriyet aşkını gönüllere sindiren Namık Kemal'dir. İstibdadın binbir yamanlığı altında çökmesinden korkulan Vatan'a Kemal hitabediyor:

Git vatan Kâbede siyaha bürün,
Bir kolun ravzai Nebîye uzat,
Birini Kerbelâda Meşhede at,
Kâinata o heybetinle görün,
O temaşaya Hak da âşık olur.

(Vaveylâ)

TÜRKÇENİN YAPILIŞ İLKELERİ

I. SONDAN EKLEME

26. Kelime denilen sesli dil işaretlerinin nasıl yaratıldığı dilbilimin en karanlık sorusudur. Ünlemlerle yansılamaların nasıl içtenkopma dil işaretleri olduğunu ve yansılamalardan yeni kelimelerin bugün de türeyebildiğini görmüştük; bu gibi içtenkopma, genel ve çok anlamlı işaretlerden, binlerle yıl boyunca, bileşme ve eklemelerle, ses değişme ve düşmleriyle husule gelen bir gelişim sonunda, ancak 3000:1000 yıllık yazılı belgelerle tanıklanabilen dillerin çıkmış olmasına kanaat getirilebilir; dil doğuşunun en kuvvetli *varsayımı (hypothèse)* bundan ibarettir.

27, a. Kelimeler, yapılış bakımından, *yalın (simple), bileşik (composé)* veya *türeme (dérivé)* olur.

Sonundan bir ses veya ses grupu kaldırılınca kendi mânası kalmıyan kelimeler *yalın* sayılır; bunlar tek heceli, iki veya çok heceli olabilirler; meselâ: *ev, su, gök, dağ, gün, ay, at, kuş, kurt... ana, baba, ebe, kişi, dişi (tişi), deve (tevi), tepe, kaya, dere, kara... karınca, bacanak, kelebek...* gibi isimlere; *ben, sen, o (ol), bu, şu, kim, ne...* gibi isimsilere; *al-, ver-, gel- (kil-), git- (kit-), kıl-, sus-... yürü-, otur- (oltur-), tanı-, uyu- (udı-)...* gibi fiillere *yalın* denilir.

27, b. İki ve daha ziyade kelimenin birleşme ve kaynaşmasından doğan yeni kelimeler *bileşik* adını alır: *sekiz on, tokuz on*'dan çıkmış olan *seksen, doksan; kadın ata, kadın anu*'dan gelişen *kaynata, kaynana bileşik* kelimelerdendir. *Kırkayak* [çok ayaklı bir böcek], *hanımeli* [çiçeği iyi kokan bir sarmaşık]... gibi kavram kaynaşmasiyle gelişen bileşik isimler de pek çoktur.

27, c. İsm ve fiillerden *sonek (suffixe)* veya sadece *ek (affixe)* denilen *türetici unsurlar (morphèmes: morfemler)* ile yapılan kelimelere *türeme (dérivé)* denilir.

Savaşında bir an kendini yenilmiş bulup:

Görüp hükkâm-ı asrı münharif sıtk-u selâmetten...

diyen Kemal Hürriyet'e yazdığı kasidede ruhunun bütün kuvvetini göstermiştir:

Ne gam pür âteş-i hevl olsa da kavgay-ı hürriyet
Kaçar mı mert olan bir can için meydan-ı gayretten.

Kemend-i cangüdazı ejder-i kahrolsa cellâdın
Mürecceahtır yine bin kerre zencir-i esaretten.

Ne efsunkâr imişsin ah! ey didar-ı hürriyet,
Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten.

* * *

Yeni edebiyatın en büyük şairi A. Hâmit gençliğinin şakrak rintliği altından derin bir tasavvuf aksettirmektedir; bu tinsel haletin en güzel hayallerini *Makber*'de ve *Ölü*'de buruz:

Bildik seni muktezay-ı hilkat;
Yarab, bu mudur safay-ı hilkat?

Ziynet mi bu perdeye hayalim,
Ben hangi hakikate misalim?
.....
Sen hâlikımızsın, ettik iman,
Bir sende bulur bu ye's payan
Sen varken olur mu âhiret yok?
.....
Duydum seni istiyor bu vicdan,
Bildim sana vasıl oldu canan...

(Makber)

Acep turâba neden nefret eylesin ki beşer
Gözükmiyen bir o var ıztırap şeklinde.

Ne şüphe, evvel-ü âhir Vücudu Mutlaktır,
Okursa âlemi insan kitap şeklinde
.....
Hayat namı verilmiş, nedir bu zıllı sükût?
Ölüm deriz, o hakikat ne, hâb şeklinde.
(Ölü'den)

Çağdaş Betiklerden Örnekler

Hâmit'ten Refik Halid'e ve Falih Rıfkı Atay'a kadar geçen kısa zaman betiklerimizde birkaç asırlık bir aşama yaratmıştır: Kültür, rejim ve medeniyet seviyesi gibi nesir ve nazım şekilleri ve bütün anlatış cihazı değişmiştir: *söz haznesi* (vocalulaire) başka, *sözdizimi* (syntoxe) başka, hayal sanatları (istiareler, mecazlar) da başkadır. Falih Rıfkı Atay eski istiarenin sevgili konularına ara sıra bir kalem iltifatında bulunur, meselâ Basradan alaca karanlıkta uçarak ayrılırken «*uzun süren şafağın engin kızıllığı içinden güneşin ağır, ihtişamlı ve hemen göz yakmaksızın doğduğunu*» anlatmağa değimli bulur; uçağa *canavar* adını verirken de eski bir istiare kullanır:

«*Kumsalda şiş karnı üstüne yatan bir çocuk elinde bir uçak oyuncağı tutuyor. Bütün medeniyetten yalnız bunu, hemen her gün, boğuk gürültüsü ufuktan söktüğü vakit, havalarda kaçmadık kuş, kumsalda ürküp çöllere açılmadık deve bırakmıyan, bu yerde gezer, gökte uçar, denizde yüzer canavarı görmüştür. Kendisinin oyuncağı, babasının masalı, büyücüsünün falı, hepsi bu!*»

Nesrinin ötesinde berisinde cansızı canlılandıran hayallere de rastlanır:

«*Hint, felsefesiyle, şiiri ile, hayat anlayışı ile sinire işler, kana yürür, en dik irade önce düşünceye varır, sonra gevşer ve düşer*».

* * *

«*(Tac-Mahal) bir gönül ateşinde ısınan bu mermerler, asırlardanberi, soğumamıştır. Neresine dokunsanız bir kalb çarpıntısı duyacak gibi olursunuz.*»

TÜRK DİLBİLGİSİ

İKİNCİ BÖLÜM

YAPILIŞ BAKIMINDAN KELİMELER

Fakat F. R. Atay imperializmin binbir şekildeki sömürgenliğini, bu *yaşamak sanatinin* erlerini, karargâhlarını, çatışmalarını anlatırken en orijinal hayallerini dizer; bakınız bir sayı ile gösterdiği yaşı nasıl insan gibi yaşatıyor.

(Calais'den Manş denizini geçerken, gemide):

«90, bir şark ölüsünün, bir Lâtin yatalağının yaşı, burada boynu kıravatlı, çantası elinde, bastonuna dayanarak dolaşıyor. Ancak 8 ine kadar çocuk, ancak 80 inden sonra ihtiyar, 72 sene (süren bir) gençlik!»

90, en pahalı yaştır. 800.000.000 nüfus, bedava gençlikler, bir su çarkından daha ucuza işliyen kollar, hepsi, bu şiryan tasallübünü tedavi etmeğe çalışıyor.»

Falih Rıfkı Atay milletinin (veya ırkının) adiyle ferdi bütün milletin (veya ırkın) yerine geçirerek rümuzlu bir anlatış yaratıyor; bu mecazla yanyana, soyut kavramı canlandırarak, insana türlü hayvan özellikleri vererek... nesrini kabartmalarla süslüyor. Taymis kıyılarında *İngiliz* üzerine yazdıklarından örnekler veriyoruz:

«*İngiliz, boyundan ve gururundan dolayı, Lâtin'e iki deja tepeden bakıyor.*»

«*... esmer, sarı ve kara, bütün renkler, seyahatten dönen azotlanmış ve iyotlanmış Kumral'ın yanından, bir hürmet dairesi çizerek, geçiyor.*»

«*... Zenci, sarı Japonun üç misli boy atıyor. Heykel gösterişi onda beyazı bile geçiyor... ve parlıyan kara deri, kuvveti daha iyi güzelleştiriyor. Beyaz bile, onu asırlarca kaplan gibi avladı; ona insan güzeli diye değil, ve kolla değil, tüfekle vurulur bir hayvan estetiği diye baktı.*»

«*... Sokağa, Londranın kaynar sokağına fırladım. Bizim memleketlerde tek tek, kendilerini ayırarak ve uzaklaştırarak yaşıyan İngiliz burada caddeler, oteller ve dükkânlar dolusu var. Akvaryom kavanozunda meraklı renklerini seyrettiğimiz balığın şimdi denizi içindeyim*».

«Korkunç İngiliz kendi yuvasında dikenleri sökülmüş, tırnakları yontulmuş, dişleri törpülenmiş, ve Londra çocuğu hayvanat bahçesinde file peynir verdiği kadar kolaylıkla, insan ona selâm verebiliyor.»

Londra (Otel kapıcısı)... Kauçuk, katran, benzin ve is... ve sessiz sedasız, *terbiyelerin en güzeliyle*, arabadan çantamı alan kapıcı! *Onun yüzünde bütün İngiltere gülüyor.*

«Burada ne caddeler geniş, ne yapılar yüksek, fakat her şeyde bir *ezicilik* var. Londra sokaklarında *yılmaksızın* dolaşmak güçtür.

«.. İslenmiş duvarlar üstünde yalnız kapı tokmaklarının pirinçleriyle pencere boyaları pırıl pırıl yanıyor. *Sanki Londra kömür tozundan yıkanmıyor; bu kir değil, bir tılsım, bir uğur.*

Hartası baş döndüren İmparatorluk kömürden çıktı. İs, istim ve duman altında, *bütün caddeler, Musul kokuyor.»*

(Elektrik - buhar karşıtlığı)

«Kauçuk kaplı tel, tuğla bacayı ve demir boruyu, çocuk kolu büker gibi, kıvırdı attı. Şimdi yüzü kızarmış ateşçinin karşısına, en temiz yakalığı boynundağ manikürlü parmağını düğmeye basan adam, *öteki Kumral*, geçip yerleşti.

«İmparatorluk tekniği, bir asır evvel bütün dünyada el tezgâhını yenmişti. Şimdi her tarafta elektrik İngiliz buharının yerini kapıyor. Manchester kazanları aç zenci midelerine döndü. Kömür yeni tekniğe bütün 38 lik yumruklarını sıkıyor.

«Ölüm, en iyi Karacaahmet servilerinde görünürse, Manchester bacaları kadar hiç bir manzara buhran'ı hissettiremez. Onların altında boylu boyunca yüz yıllık bir iyitikat: liberalizm yatıyor.»

★

Refik Halit Karay kelimeleri iğreti anlamlarla kullanmada eşsiz bir edibimizdir; onda doğuştan cansızı canlandıran, câmidi duygulu sandıran, en hakir canlıya insan yaşayışı ve duyuşu veren bir his vardır; bu hâletini bize kendi anlatıyor:

«Gençliğimde bana, eşyada hayat, his ve düşünce farzetmek illeti ârız olmuştu. Meselâ duvardaki levha çarpık mı asılmış,

... Doğrusunu söylemek için demeliyiz ki onlar (Hanımlar) gecenin güzelliklerine bürünmüşler, uzaklıkları arkalarına bir şal gibi örtünmüşler, ayın ışıklarını saçlarına sürmüşler, gözlerine gölgelerin sürmelerini çekmişler, üstlerine baharın ve suların kokularını sürünmüşlerdi; göğüslerine karanlıkların menekşelerini takmışlar, tabiatın güzellikelriyle sonsuzlaşmışlar ve onun gibi ilâhlaşmışlardı. Bu sular, bu mehtap, bu musiki gûya onların süzülmüş bakışları, dağılmış kokuları, hudutsuzlaşmış ruhları ve bizi maneviyatlarına alan kapları olmuş gibiydi. Gûya onların hüviyetleri ve ruhları tabiata karışarak muhiti onlar ilâhîleştirmişlerdi...

..... bu tok manzaralar yaşanılan fanî zamanların ebedi bir zamana varacağını bilen bu dindar kadınların, bütün bu fanilikleri küçük görerek, bunları ancak gönül oyalayıcı şeyler diye telâkki ettiklerini gösteriyordu... Bu hanımların üstlerinde gûya hem bir İmparatorluğun gizli sezişleri ve geniş anlayışları içinde yetişmiş bir olgunluk, hem de Kuran dinlemiş gecelerin uhrevî süzgeçlerinden kalma bir dolgunluk, içli ve saffetli bir hayatın alıngan zevkleriyle beslenmiş bir mürüvvet hali duymamak mümkün değildi. Bütün bunlar duruşlarından ve bakışlarından taşıyor, üstlerinden sanki sözsüz ve sessiz bir saz gibi taşarak duyuluyordu.

* * *

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Reşat Nuri Güntekin, Sabri Esat Siyavuşgil, Mitat Cemal Kuntay, Faruk Nafiz Çamlıbel, Yusuf Ziya Ortaç, Orhan Seyfi Orhun... gibi çağdaş şair ve ediplerimizden de terütaze istiarelere, mecazlara örnekler alabilirdik, ancak kitabın hacmı bizi bu betiksel şöleni daha ziyade uzatmaktan alıkoymuştur.

Türk kültürünü duygulu ruhuna geçirmiş. Boğaziçinin güzel tabiatiyle ten ve can karışımı oluşturmuş edibimizdir; A. Ş. Hisar Türkçenin şu içinde yüzdüğümüz ara-oluş (transition) evresini temsile büyük bir çaba göstermiştir, ancak Abdulhak Hâmidin, Halit Ziyanın, Tevfik Fikretin betikleriyle ruhu yoğurulmuştur, her sayfasında iki neslin betikçisi olmağa çalıştığı görülmektedir; büyük eserinde kültürlü Türk ruhu güzel Türk tabiatının ve ince Türk sanatının güzellikleri içine çimer. serinler. Bir kaç örnek:

/Sessizlik/

(Eskiden)... *bize yardım elini uzatan bir ilâh vardı ki o da her günümüzü saran nefis sessizlikti...*

/Şimdi/... *sessizlik bize ilâç diye koklanan bir ruh gibi tesir ediyor ve musiki yerine geçiyor. Sessizliğe şimdi bir koruya, bir bahçeye girer gibi erişiyoruz.*

/Kayıklar içinde/

O /Kayık/ yavaş yavaş yol aldıkça suya bakarak maviliğinde yüzer gibi olur, havaya bakarak maviliğine girer gibi olur, mehtaba bakarak ışığını sürükler gibi olurdunuz. Hayal kurmak, kulyalara dalmak için bunlardan daha uygun beşikler bulunamazdı.

(Hanımlar) *İhtiyar Hanımların halsiz yüzlerini artık pek az değişen bir müsamaha, şefkat ve muhabbet tebessümü kaplamış olurdu.*

Orta yaşlı Hanımların yavaş hareketlerinde, ihtiyatlı bakışlarında, sevdalı sözlerinde hep bir harem «ser»inin durgun havasında yetişmiş edalar görülürdü.

... Çoğu ne kitap ne de hattâ gazete okumadıkları halde öyle bilgin bir halleri vardı ki mehtap karşısında tabiata daha yakın, daha saffetli gözlerle, diyebilirim ki, daha iyi bakıyorlar ve daha çok yakışıyorlardı.

.... Ümmî olan bu kadınların başlarında taşır gibi oldukları manevî kıymetlerin ağırlığı cidden şaşılacak şeydi. Sanki her an bütün bir tarihi tartan hisli teraziler gibiydiler. Uzun uzun toplanmış bir dünya haznesinin gönüllü haznedarları gibiydiler.

kanapenin üstüne ceketimi bumburuşuk mu atıvermişim, sanırdım ki bu vaziyetlerinden o eşya rahatsız olmaktadır; lisan-ı halleriyle: «Bizi bu şekilden kurtar» diyorlar... Böylece hafifinden başlıyan illet bütün eşyada ıstırap ve hicran duyguları olduğu kanaatine kadar ilerleme alâmetleri gösterdi; teki kırılan bir çift vazonun, günlerce eşinin matemini tuttuğuna inanmağa ve acısına uzaktan uzağa iştirake koyulmuştum.» «Bir gün bir dal keserken bana dal acı çekiyor gibi geldi... ağacın arkamdan, yavrusu kollarından zorla koparılıp götürülen bir ana hicraniyle, baktığını vehmetmiştim...»

Bu yaradılışta olan edip için istiareler, mecazlar, teşpihler bizim bayağı söz söylememiz gibi tabiî bir anlatma tarzı oluyor. Gurbet Hikâyelerinden birkaç örnek alıyoruz:

(Yılanlar)

Bu oynak çemberlerin birer yassı başı, bu başların ikişer iğne topuzu gözü ve açılan ağızlarında sivri dilleri vardı; bunlar yılandı; içeride bir yılan meclisi kurulmuştu, daha doğrusu bir yılan dansingi... Sarmaş dolaş olmuşlar, ağır bir dansa, bir valse dalmışlar, kendilerinden geçmişler, dünyadan habersiz oynuyorlardı: aşk ile şevk ile, cezbeye kapılmışlar, bir teviye oynuyorlardı. Hattâ... ara sıra ağız ağıza geliyorlar, sinema yıldızlarını geçen bir uzunluk ve hırsla öpüşüyorlardı! Kovuk bir yılan «bar»ı, yılanların fisku fücur tekkesi, batakhanesi idi, ben de bir polis hafiyesi gibi bu murdar yuvayı keşfetmiş, hepsini cürmü meşhut halinde yakalamıştım.

(Teslis)

(Sultan Reşad'ın ak sakalına rağmen Cihangir ve Hohenzollern edalı biçare resmini, kayzer Vilhelm ile İmparator Franua Jozef arasına konulmuş üçüzlü tablosunu mütareke fırtınası... nerede bulduysa yerinden söküp atmıştı. Bu son Osmanlıların cihadı ekber padişahı, iki müteassıp imparator arasında, birinin dik bıyıklarına, öbürünün düşük favorilerine şaşmış, «lâhavle» çekiyor gibi görünür ve şöyle mırıldandığı sanılırdı:

— *Bu bıçkın protestan ile süngüsü düşük katolik kırallar arasında benim işim ne? Hâşâ sümme hâşâ, bu münasebetsiz «teslis»e beni ne diye soktular?*

(Eski vapurlar)

Zavallı Gülcemal!... Bir kenarda lengerendaz, zincirleri paslı, boyası soluk, cildi kızıl lekelerle kaplı, kötürüm ve inmeli, şüphesiz midyelere miskinhane olmuştu... Midye gemilerin örümceği...

İstanbulda insan ölüleriyle vapur cesetleri yanyana, komşu komşu yatarlar, Eyüp ve Edirnekapı sırtlarında dolaşınız, yamrı yumru, çarpık, çurpuk birbirlerine abanmış, bakımsız mezar taşlariyle karşılaşırsınız. Aşağı indiniz, denizi buldunuz mu, gene öyle yamrı yumru, çarpık çurpuk, birbirine dayanmış, bakımsız, fakat taş yerine bu sefer demirden mezarlara raslarsınız.

(Kuşa insan duyuşları veren bir tasvir)

Bir aralık iki erkek keklik ayrı ayrı çalıların içinden ortaya atıldılar; birbirleriyle boy ölçüştüler. Kızıl kurdelâlı boyunları şişmişti; gözleri kor kesilmişti, ateş saçarak bakışıyorlardı. Sonra kanatlarını yere sürdüler ve homurdanarak tutuştular.

Dişi hâlâ ötüyordu; daha keyifli, kıkır kıkır, kıvrak kıvrak, neşeden katılarak, zevkten taşarak ötüyordu.

İşte o zaman müthiş bir şey gördüm:

Ortada üçüncü bir keklik vardı; bu keklik kavga arasında gelmişti, tüfeğin patladığını işitmiş, kuşların vurulduğunu görmüştü. İşte bu keklik ölüm tehlikesini hiçe sayarak pençeleri üzerinde yükselmiş, göğsünü dikmiş, dişinin gizlendiği çalılığa doğru, o kahpe sesine doğru, önüne geçemiyeceği bir cinsiyet hırsıyle pervasız yürüyordu.

(Talihsiz bir kadının tasvirinden)

Gözleri eski şekerlenmiş şuruplar kadar donuk, fersiz, katı, suyu çekilmiş, dibe çökmüş bir gam tortusu.

(Siberyada, soğuktan donmak üzere olan bir adamın duyuşları)

Açlığın, yorgunluğun, tükenişin son haddi şudur: ruhun cisimden ayrılması.

... Cisim sizden uzakta kalıyor; yorgun bir köpek gibi soluya soluyo arkanızda sürükleniyor. Giden, ilerliyen, yaşamakta inadeden ruhtur. Bir aralık öyle sandım ki önümde giden biri vardır, görünmiyen biri... O, ruhumdur; arkasında iki kat, diz üstü sürüklenen karaltı da benim.

(Kaçak)

(Bu adamı konuklıyan ailenin kızı: kızın gözleri)

... Bu gözlerde bir kar tipisi seyrediyordum, ama bildiğim akçıl, boğucu, soğuk kar tipisi değil... taneleri birbirine çarptıkça kıvılcımlanan bir sıcak kar tipisi... Çiçek tipisi.. Elmas ve zümrüt tipisi.. Işık, rayiha ve renk tipisi.

Gözlerinde ateşten çiçekler açan kıza bir daha baktım. Koyun postuna, bu tüylü kefene sarıldım; içeri dalan kar ve soğuk bana bir av bulmuş canavar hırsıyle sarıldı.

(Kaçak)

Fırat artık eski şevketini düşünerek şimdiki sefahetinden utanmış, çölde başını ağmiş, yere geçmek, kaybolmak arzusiyle sürüne sürüne, sokula sokulana pek şerefsiz akıp gidiyor.

(Fırat)

Güneş tam tepemizde olduğu için, kendi gölgemiz bile bize sığınmış, sıcaktan kaçarak ayaklarımızın altına sokulmuştu.

(Fırat)

(Uzakta kalanlar için İstanbul...)

... Musluklarından terkos yerine kevser akar, sersemletici lodosu ılık bir buse, dişleyici poyrazı bir serin nefestir.

(Akrep)

★

Abdülhak Şinasi Hisar: Son elli senenin yüksek ve en ince

32, b. Bizim Türkçede yalnız ünlemlerin **a, e** seslileri istendiği kadar, az veya çok, uzatılır ve duyusal ton ile söylenir: **Ay! Ey! Hey Ah!** vb. Farsçadan geçmiş olan **eyvah!** ünleminde **a** daha çok uzatılmaktadır.

32, c. Sonunda eskiden **g** bulunan kelimelerde bu fonem yıpranmış, ondan önce gelen sesliyi uzatan bir unsur olmuştur; bunu şimdi kaşlı **g** (**ğ**) ile işaretlemekteyiz: **dağ, doğ-, bağ, boğ-, iğ; iğ-;**... vb. Kelime ortasında hece sonuna gelen **g** de aynı yıpranmaya uğramıştır: **ağda, boğmak, iğde, iğne** vb.

Bükünle bu fonem ikinci heceye geçerse veya yalın kelimede ikinci hecenin başında bulunursa ondan önceki seslinin kısalığı meydana çıkar: **dağa, bağım, yağan, yiğen, boğa, boğum; değer**... vb.

Kimi yerde kelime veya hece sonundaki **r** de yıpranmış, ondan önce gelen sesliyi uzatan bir unsur olmuştur: **vâ** (=var), **vâ mı** (= var mı), **geliyôm** (= geliyorum), **bî bakışta** (= bir bakışta)... vb. Öbür yandan ise, kalın sürekli **g**'yi saklamış veya yabancı kelimelerin başındaki **g**'yi **k** yapmış yerler de vardır; oralarda **bag** (= bağ), **aga** (= ağa)... **kaliba** (= galiba)... denilmektedir.

32, d. Kullandığımız yabancı (Arapça, Farsça) kelimelerdeki uzun sesliler az çok yıpranmış veya saklanmıştır: *hal, mal, şah, yar, can, şan, han, taç... kitap, kebap, hayat, devam, cevap, belâ, cefa, mektup, mecruh, mahkûm...* gibi tek veya iki heceli kelimelerde *a*'nın veya *u*'nun uzunluğu, yalın halde, hemen hiç duyulmaz; fakat bükünle son ses ikinci heceye geçince, bu kelimelerden kiminin seslisi uzun, kiminin kısa olur [uzun sesliler (-) işaretiyle gösterilmiştir]: 1) *ha-line bakmamak, ha-linden şikâyet etmek, şa-nına yakışmak. — İran şa-hı ta-cını tahtını kaybetti. — Sevgili ya-rım. — Bayındır ha-nın katına. — Haya-tın düzeni, ceva-bın sertliği. — Bela-ya, ce'fa-ya katlanmak. — Mecru-hu hastaneye kaldırmak, mahkû-mu tevkifetmek...* misallerinde sesliye uzunluk gelmiştir; 2) *Cana can katmak, malını esirgemek, kitaba uydurmak, kebabı pişirmek, mektubu yazmak...* misallerinde ise sesli kısa kalmıştır.

II. SESLİ UYUMU

28, a. Türkçenin ikinci yapılış ilkesi *sesli uyumu (harmonie vocalique)* adını alır.

Sesli uyumu iki kural üzerinedir:

1. Türkçe kelimelerde ya kalın veya ince sesli bulunur; buna *genel sesli uyumu* denilir.

Kalın sesliler : **a, ı, o, u;**
İnce sesliler : **e, i, ö, ü.**

Not I. Kalın seslilere *art* (postérieures), ince seslilere *ön (antérieures)* denilir; bu da, damağın arka veya ön tarafından çıktığına göre, seslnin vasıflandırılması demektir. — Dilbilimde *art* seslere *velar*, ön seslere *palatal* ismi de verilir.

II. Türkçenin bugünkü fonetik safhasında genel sesli uyumu kuralına aykırı son derece az kelime ve *bölücük (paticule)* vardır; başlarcaları şunlardır:

a) **ı** yerine **i** alanlar: **hani, haniya, hangi, dahi, inan: inan-** vb.

b) **-ki** morfeminin girdiği kelimeler: **pazardaki, babaminki, komşununki**...

c) **(-iken) -ken** morfemi: **(olmuş iken) olmuşken, (alır iken) alırken, (okur iken) okurken, (yazar iken) yazarken**...

d) **a** yerine **e**, **e** yerine **a** alanlar: **elma** (halk dilinde **alma**), **elâ** (halk dilinde **ala**), **kardeş** (halk dilinde **kardaş**), **kestane** (halk dilinde **kestene**), **entari** (halk dilinde **enteri**), **yelpaze** (halk dilinde **yelpeze**) vb.

III. Türkçede seslıler bir de *geniş* ve *dar, düz* ve *yuvarlak* çeşitlerine ayrılır:

Geniş sesliler : **a; e; o; ö.**
Dar » : **ı; i; u; ü.**
Düz » : **a; ı; e; i.**
Yuvarlak » : **o; u; ö; ü.**

Düzlere *dişsil (dental)*, yuvarlaklara *dudaksıl (labial)* 'adı verilir.

2. Türkçe kelimelerde düzlük.. yuvarlaklık, genişlik.. darlık bakımından da seslilerin uyumlanması vardır, buna *sesli uyumunun özel kuralı* denilir. Bu kural şimdi bile bütün kesinliğiyle gelişmiş değildir.

28, b. Dilimizin bugünkü fonetik safhasında, sesliler, temellerde ve eklerde, şu yolda karşılaşır:

1) **a**'dan sonra **a** veya **ı** gelir: **ana, baba, ayı, dayı, anaya, babaya, ayıya, dayıya, anayı, babayı, ananın, babanın, ağla, ağlayan/ağlıyan, ağlayıp; kalmak, kala, kalayım, kalasın; yatak, yatık, kabak, kaşık, araba, kaplama, arabacı, kaplamanın**... vb.

2) **e**'den sonra **e** veya **i** gelir: **dede, tepe, demir, geçit; tepeye, tepeyi, tepenin, dedenin; gelmek, gele; geleyim, gelesin; gelsin; tepeleme, geveleme, tepelemenin**... vb.

3) **ı**'dan sonra **a** veya **ı** gelir: **kısa, sıska, tıkamak, tıka basa, sıskanın, kısanın; sıkayım, tıkayalım, tıkayasınız**... vb.

4) **i**'den sonra **e** veya **i** gelir: **iğne, inek, direk, sinek, iğneyi, iğneye, ineği, ineğe, direğin; gider, gidelim; gidesin, gidesiniz, gitsinler, diker, diler; dikesin; dileyesin**... vb.

5) **o**'dan sonra **a** veya **u** gelir: **oba, sopa, oya, torba, kopuz, dokuz, topuz, obur, koşa; koşu, koşunun, topuzun, topuzunu; koşar, kopar, koşu, koptu**... vb.

6) **ö**'den sonra **e** veya **ü** gelir: **öbek, göbek, köpek, köstek, kösnük, körük, körüğü, körüğün, körüğünü; döker, döktü, söver, sövdü**... vb.

İlk heceleri tonlanan bu pekitme sıfatlarının da, söz dizisi içinde, diğer kelimelerden ayrılırken, son heceleri hafifçe basılarak vurgulanır.

Sözü, duyusallıkla, bir varlığa yönelttiğimiz zaman o varlığın ismini tonlama ile söyleriz: **A-nneciğim! Ku-zum, Ka-rdeşim! Ca-nım!** vb.

Hı-nzır *seni!* **Kö-pek** *seni!* vb.

Duyusallığın en elverişli dil işaretleri olan ünlemler ve yansılamalar tonlamaya da çok elverişlidir; bunların tonlanması bütün hecelerine basmakla olur: **Pa-ldı-r kü-ldü-r** *yuvarlandı*... vb.

Her kelimeye tonlama ile duyusallık verebiliriz: **He-r a-kş-am** *bu kavgalar olur.* — **A-ma-n bu- yu-mu-rca-kla-r! Bı-ktı-m, bı-ktı-m** *yaramazlıklarından*... vb. Bu tonlamalarda fonetik unsura bir de *musical* unsur karışmaktadır.

31, e. Genel olarak *çağrı* halinde *(vocatif)* isimler tonlanır; ismin ilk hecesi kapalı olursa ton bu heceye verilir: **A-nne, a-nneciğim, ka-rdeş, ka-rdeşim**... vb. Açık hece ile başlıyan veya iki açık heceden oluşan isimler, çağrı halinde, tonu ilk heceye alamazlar: **Küçük,** *buraya gel!* **Erol,** *uslu otur!* **Baba,** *ben de gideyim mi?* vb.

Not. Duyusallığı barizleştirmek istenilirse, yukardaki paragrafta görüldüğü gibi, *musical* tonlama her heceye ve bütün kelimeye teşmil edilebilir.

VII. SESLİNİN UZUN OLMASI

32, a. Türkçede, çok eskiden, uzun ve kısa seslilerin bulunduğu türkoloğlarca kabul olunmuştur. Divan'ın birçok yerinde kelimenin elifle veya elifsiz yazıldığı işaret olunmuştur ki, bundan **a** seslisinin uzun veya kısa okunduğu anlaşılır. Yine bu anıtta kısa **a** ile söylenişin uzunundan daha fasih olduğu yazılmıştır. Uygur yazısiyle ve daha başka yazı sistemleriyle olan eski betiklerde ise, kimi yerde, **a, u, i** seslileri ikişer yazılmıştır, ve bundan o seslilerin uzun olduğuna hükmolunmuştur. Bugüne değin uzun seslileri saklamış Türkçe diller de vardır. Yakutça bu eski fonetik özelliği en çok gösteren Türkçedir.

Bu morfemler sesli ile biten temellere ulandıkları zaman o sesliyiuzatırlar; bu uzunluk *y* ile işaretlenir:

Kardeşiyle (=kardşi ile), **gelmesiyle** (=gelmesi ile), **kediyle** (=kedi ile), **kuzuyla** (=kuzu ile)... vb.

Geldiyse (=geldi ise), **okuduysa** (=okudu ise);

Kardeşiyse (=kardeşi ise), **kediyse** (=kedi ise), **kuzuysa** (=kuzu ise)... vb.

Not. İçin takısı da bu morfemler gibidir:

Benim için (veya **benimçin**). — **Kardeşi için** (veya **kardeşiyçin**), **geldiği için** (veya **geldiğiyçin**)... gibi.

7) *Bağlaç* (conjonction) rolünü oynıyan *de* morfemi; bu morfem ayrı yazılırsa da ulandığı kelimenin son hece seslisiyle uyumlanır; bu morfem de vurgusuz kalır: **Kardeşim de geldi babam da. — Gitsek de olur kalsak da**... vb.

Not. İsim bükününde belgilik eden *-de* vurguyu üstüne alır: **Bende, kardeşimde, babamda.— Sütte, okta, ayakta.— Geldikte, gittikte, okudukta. — Geçende, gittiğinde**... vb.

8) *İsimlerde* **-çe/ce**; bu morfem ya *küçültmelik (dimunitif)* olup vurguyu üstüne alır: **bolca, çokca, sertçe; yumuşakça** vb. Veya başka anlamla olup vurgu almaz: **İnsa-nca, aske-rce, tü-rkçe, be-nce, e-vce, mille-tçe**... vb. gibi.

9) *Fiillerde* **-çe/ce**; fiilden ulaçlar türeten bu morfem vurgusuz kalır: **oldu-kça, geldi-kçe**... **geli-nce, gidi-nce** gibi.

10) Ulama zamiri veya bağlaç rolünde *ki:* **Bir çocuk ki** *çalışmayı sevmez*... — **Her kim ki** *böyle düşünür*. — **Gelmedi ki** *söyliyelim*... vb.

Not. Tayin morfemi olan *-ki* vurguyu üstüne alır: **Evdeki, pazardaki**... **benimki, seninki**... vb.

31, d. Türkçede sözün duyusallık kuvvetini belirten, vurguya benzer başka bir fonetik unsur daha vardır, *tonlama (intonation)* adını alır. Pekitme için olan katmerleme hecesi bu duyusallık tonlamasına çok elverişlidir: **Ka-pkara** *bir yüz*, **ko-skocaman** *bir kafa*...

7) **u**'dan sonra **a** veya **u** gelir: **kuşak, kuyruk, kutu, kutuyu, kutunun, kuyruğun, kuyruğunu; durur, duracak; yutar, yutacak, dursun, yutsun**... vb.

8) **ü**'den sonra **e** veya **ü** gelir: **kürek, kütük, güler, küser, güldü, küstü, gülsün, düşer, düşsün**... vb.

T. D. N. Eski kaynaklarda özel uyum kuralına aykırı birçok kelimelere raslanmaktadır; misaller:

Ağu, altun, saçuk (bütün *ük-* yapılı fiilden isimler); *belgü, içkü* (bütün *gü-* yapılı fiilden isimler), *içün* = için, *yitür-, biltür-* = *bildir-* (bütün bu şekillerdeki fiiller); *barduk* = *vardık, tegdük* =değdik (bütün bu şekildeki ortaçlar); *alsun* =alsın, *almasun* =almasın, (bütün 3. kişi emirler). — *Böri* «kurt», *bulıt* = bulut, *oğrı* = oğru «hırsız», *tolı* = dolu; *oğlı* = oğlu, *yüzi* = yüzü, *yolı* = yolu (bütün 3. kişi iyelik belgisi alan isimler), *körti* =gördü, *buldı* =buldu (bütün di- yapılı fiil zamanları) vb.

28, c. *Yuvarlak* seslilerden sonra gelen *düz dar* seslinin *yuvarlak* olması yeni bir gelişimdir, buna *yuvarlaklık uyumu* denilir.

Temelde dudaksıl denilen **p, b, m, v** seslerinden biri veya **g** damaksılı bulunursa, bugün dahi, eski uyumsuzluğu saklıyan veya iki şekilde kullanılan kelimeler vardır: **yağmur, çamur, pamuk, kızamuk, tabur, sabun, kavun; çabuk; çıbuk;** (ve **çabık, çıbık**), **pabuç, karpuz, kanbur, kalbur, kaput, çaput, çarpuk** (ve **çarpık**), **kavruk, savruk, davul, kavuk, tapu, kapu** (ve **kapı**), **kapuska, kaygu** (ve **kaygı**), **ağu** (ve **ağı**), **avlu** (ve **avlı**), **havlu** (ve **havlı**), **avcu** (ve **avcı**), **yavru** (ve **yavrı**); **savul-, savur-, savrul-, kavur-, kavrul-, kavuş-, kavuştur**... vb.

Not. I. Eylem ismi olarak anlamı duyulan *i- yapılı* kelimeler, sonlarında **p, g** ile teşkil edilmiş heceler olsa da, uyumlu olurlar: **yapı, saygı, sevgi**... gibi.

II. **Dudaksıl** ile biten isimler, bükünde, uyumlu olur: **çam: çamın, çamı; tutam: tutamın, tutamı; sağlam: sağlamın, sağlamı; kav: kavın, kavı**... gibi.

III. KÖK SESLİSİNİN DEĞİŞMESİ

29, a. Ek ve belgi seslilerinin, kök seslileriyle kalınlıkça ve yuvarlaklıkça uyumlanarak, değiştiğini gördük; bu değişmelere *kurallı* (régulier) *sesli nöbetleşmeleri* (alternances vocaliques) adı verilir.

29, b. Bükünde kök seslisinin de değişmesi vardır, bu da ancak zamirlerin ve geniş sesli ile biten fiillerin bükününde görülür:

1) **Ben** *aldım.* — **Bana** *verdiler.* — **Biz** *almadık.*

Sen *gördün.* — **Sana** *gösterdiler.* — **Siz** *de gördünüz mü?*

O *gitti.* — **Ona** *(eskisi* **anğa***) söylediler.* — **Onlar** *(eskisi* **anlar***) işitmediler.*

Not. **Bu** zamiri de, Yakutçada, böyle bir sesli nöbetleşmesi gösterir: **bu, manı** «bunu», **manna** «bunda»...

İşte bu zamirlerin kök seslisi **a: e: i** ve **a: o** nöbetleşmesine uğramaktadır. Kök seslisinin böyle bir değişmeye uğramasına *iç-bükün* denilir.

2) **De- (ti-): dedi, diyor, diyen; ye- (yi-): yedi, yiyor, yiyen; ağla-: ağladı, ağlıyor, ğlıyan**... vb.

Bütün diyeleklerde tanıklanmıyan bu son sesli değişmesi yenidir.

T. D. N. I. Seslilerden **ı** sonradan gelişmiştir; bugüne kadar Şark Türkçesinin Tarançı, Hami gibi diyeleklerinde, **ı** seslisi gelişmiş değildir. Buralarda sesli uyumu ters yönden giderek, kök seslisinin incelmesiyle kendini göstermiştir; meselâ; (onun) **atı** yerine **eti,** (onun) **atası** yerine **atesi**... **atladı** yerine **atledi** denilmektedir. Bu olaya *seslilerin geriye benzeşmesi (assimilation regressive)* denilir. Eski kaynaklarda da bu olayı tanıklıyan belgelere raslanmaktadır; meselâ **el** ismini Eski Yazıtlarda ve Divanda **elig,** Çavuşçada ise **alı** olarak buluyoruz. Bundan **el** ismi-

da olumsuzluk morfeminden önceki hece üzerine kuvvetlice bir baskının gelmesidir.

II. — Me- yapılı fiil isimleri *(gelme, gitme, okuma, yazma)* ve fiilden isimler *(asma, dolama, basma, takma...)* vurguyu bütün isimler gibi son heceye alır.

4) Soru morfemi *mi;* bu morfem yazıda fiile ulanmazsa da bir ek gibi fiilin son hece seslisiyle uyumlanır; fiille soru morfemi tek kelime halini alır, fakat bu morfem vurgusuz kalır:

Geleni gördünüz mü?— Arkadaşınız gelecek mi? — Haberi duydunuz mu? vb.

Soru morfemi üzerine başka morfemler ulanabilir; o zaman soru morfemiyle ona ulanan morfemler kelimenin ayrı vurgulu bir parçası halini alır: *Siz gelecek misiniz? Onlar gelecek miydiler?* vb.

5) İsimlerden zaman zarfları türeten *-in* eki; bu zarflarda vurgu ilk hecede olur: *ya-zın, ka-şın, gü-zün, ya-rın, gü-ndüzün... dö-nüşün* vb.

Aynı rolü oynıyan *-leyin* eki de vurgu almaz: *saba-hlayın, akşa-mlayın...* vb.

6) Bazı morfemler *i* ile başlar; bunlar sessizle biten temellere ulandıkları zaman başlarındaki *i* düşer; morfemin kalan kısmı vurgusuz olur, vurgu ondan evvelki hece üzerine gelir. Bu morfemler şunlardır: *ile: le. ise: se. idi: di. imiş, miş. iken: ken.*

Misaller:

1. *Kardeşi-mle, babamı-zla, onu-nla, sizi-nle...*
Görme-kle, verme-kle, çalışma-kla... vb.
2. *Geli-rse, geli-rseniz, gelece-kse, gelece-kseniz,*
Okuyaca-ksak, gelmi-şse, gelmişle-rse... vb. *E-vse, aske-rse, orma-nsa...* vb.
3. *Geli-rdi, geli-rdiniz, okuyaca-ktı, söyliyece-ktiniz...* vb.
Aske-rdi, komşu-mdu, arkadaşımı-zdı... vb.
4. *Geli-rmiş, gelece-kmiş, gidece-kmişsiniz...* vb.
Aske-rmiş, komşumu-zmuş... vb.
5. *Geli-rken, gelmi-şken, gelece-kken, oku-rken...* vb.
Aske-rken, komşumu-zken... vb.

denilen bu morfemlerin başlıcalarını veriyoruz; vurgunun yeri tire (-) işaretiyle gösterilmiştir:

1) Fiillerde, di- ve se- yapılı olanlardan başka, temellere ulanan birinci ve ikinci kişi belgileri *vurgu* almaz morfemlerdendir; bu fiillerde vurgu temelin son hecesi üzerinde olur:

Ge-liniz, otu-runuz, oku-yunuz. — Geli-riz, oku-ruz. — Gelmi-şsiniz, okumu-şsunuz. — Gelece-ğiz, okuyaca-ğız. — Gelmeli-sin, okumalı-sın... vb.

Not. Fiillerde, di- ve se- yapılı temellere ulanan birinci ve ikinci kişi belgileri vurguyu üstlerine alır: *geldi-m, oturdu-m, okudu-m. — Gittini-z, gezdini-z, eğlendini-z. — Gitse-k, gezse-k, eğlense-k. — Okusanı-z, söyleseni-z...* vb.

2) İsim cümlesinde *koşaç (copule)* olarak gelen belgiler de *vurgu almaz* morfemlerdendir: *Aske-rim, aske-rsin, aske-rdir, aske-rsiniz, aske-riz... Tü-rküm, Tü-rküz, Tü-rksünüz, Tü-rktür...* vb.

Not. İsimlere ulanan iyelik belgileri vurguyu üstlerine alır: *Evi-m, atı-m, köpeği-m. — Kalemini-z, kitabını-z, kâğıdını-z, — Elimi-z, kolumu-z. — Kedisi, kuzusu-* vb.

3) Fiillerde olumsuzluk morfemi vurgu almaz morfemlerdendir. (Maz- yapılı olanlardan başka) bütün olumsuz temellerde vurgu *ma* morfeminden önceki hece üzerindedir; misaller: *Ge-lmeyiniz. — Oku-masınlar. — Gi-tmiyelim. — Gö-rmedim. — So-rmasanız. — Otu-rmasa. — Bu-lmamışlar. — Ve-rmiyeceğiz...* vb.

Maz- yapılı fiillerde vurgu, bütün kişilerde, olumsuzluk morfemi üzerine gelir: *Alma-z, satma-z. — Gitme-zsin, gideme-zsin.— Söyleme-yiz, okuma-yız. — Gitme-zse, yazma-zsa...* vb.

Çoğul üçüncü kişide vurgu -ler üzerine düşer: *Okumazla-r, söylemezle-r...* vb.

Not. I. Olumsuz fiillerde *me* morfemi yüzünden oynanan vurgu rolünü iyice duymak için fillerin olumlu ve olumsuz şekillerini ayrı ayrı okuyup vurgu bakımından kıyaslamalıdır: *Geldini-z, gelece-ksiniz, gelmeli-siniz...* ile *ge-lmediniz, ge-lmiyeceksiniz, ge-lmemelisiniz...* arasında vurgu bakımından bir fark vardır, bu

nin **al-** fiilinden **-iğ** ekinin etkisi altında, *geriye benzeşme* ile, türemiş olduğu anlaşılmaktadır.

Geriye benzeşme gibi fonetik sebeplerle birçok köklerden, sesli değişimiyle, yeni yeni kelimelerin türemiş olduğu tanıklanmıştır; birkaç misal veriyoruz:

Adım atmak deyiminde görülen **at-/ad-** fiilinden: **adım, edik (edük, etük)** «pabuç», **etek.-** (Yorgun) **argın** deyiminde görülen **ar-** fiilinden **erin-** «yorgunluk, tenbellik duymak» çıkmış görünüyor. **Taban** ismiyle **tep-** fiili arasında da menşe birliği sezilmektedir. Birçok kelimede kök seslisinin değişime uğradığı tanıklanmaktadır: **asra** (Est.): **esre, amtı** (Est.): **imdi, tanrı, tenğri** (Est. Div.); **arkağ** (Est. Div.) «ip, iplik», **arkan** (Çağ.) «ip», **organ, tarığ** (Est.) **torun; yalın** (Div.) «alev», **yula** (Div.) «meşale», **kaval, kovuk**... vb.

T. D. N. II. Seslilerden **ı**'nın, birçok yerde **a**'dan gelişmiş olmasına kuvvetle ihtimal verilir, çünkü **a:ı** nöbetleşmesine en eski kaynaklarda raslanmaktadır: **taş: tış (= daş: dış), tavar: tıvar (= davar), tarağ: tarığ** «ekin», **tapağ: tapığ (= tapu)** «hizmet», **amal: amıl (= amul)** «sakin», **balak: balık, yalañğ: yalıñğ** «çıplak» vb. Yakutçada ise birçok kelimede **a** yerine **ı** gelmektedir: **ay: ıy, tay: tıy, al-: ıl-, at-: ıt-** vb.

III. Örkun (Orhon) yazıtlarında *dar dişsil sesli* bir tanedir; bu sesli birçok kelimenin bükününde, kök seslisi kalın (velar) olduğu halde, *ince* (palatal) *s, n, y* seslerinin işaretleriyle hece teşkil etmektedir; bundan da bu yerlerdeki morfemlerin ince *i* seslisiyle okunduğu anlaşılmaktadır. Bu olaylardan, **ı**'nın, bir yandan da, kalın (velar) seslerin dar dişsille bükünlenmesinden geliştiği, böylece iki menşeli olduğu anlaşılmaktadır.

KÖK — KELİMELER

29, c. Dilimizde tekheceli kelimeler epeycedir:

(İsimler) *at, ay, av, ağ, ak, al, alt, art, ant, ark, aş, et, el, ev, er, eş, iç, iş, it, iğ, ok, ot, on, öç, öl, öz, uç, un, üç, ün, üst, yay, yağ, yaş, yar, yer, yol, yük, yüz, saç, suç, su, süt, çan, çığ, çöp, bağ, bay, buz, taş, tat, top, tok, ter, tuğ, tuz, tüy, dağ, dam, don, diş, dil, kap, kuş, kış, kör, kol, kul, kir, kül, geç, genç, gök, göl...* vb.

(Fiiller) *at-, aç-, al-, ak-, an-, ek-, em-, eş-, ez-, iç-, it-, in-, oğ-, oy-, öp-, öt-, ört-, üç-, ürk-, ye-, yak-; yap-; yaz-, yat-, yut-, say-, san-, sok-, sez-, sor-, sil-, çak-, çat-, çık-, çek-, çel-, bak-, bil-, boz-, bük-, bur-, tak-, tap-, tut-, de-, del-, dur-, duy-, kaç-, koş-, kal-, kalk-, gel-, git-, geç-,...* vb. ,

29, d. *Kök-kelime (mot-racine)* denilen bu kelimelerin bir çoğu yalın değildir; çözünle, kökten ve ekten oluşmuş oldukları anlaşılmaktadır; meselâ **top, tok, doy- (tod/todh-); dol- (tol-)** kelimeleri yalın görünür, fakat karşılaştırma ile, hepsinin bir **to-** *tabanından* [*base*] çıkmış olduğu sabit olmuştur. — **Bağ, ög** (Est. Div.) «akıl, anlayış» isimlerinin **ba-** (Est. Div.) «bağlamak», **ö-** (Est. Div.) «anlamak» fiillerinden; **ev bark** ikizlemesindeki **bark** isminin **bar** «var» dan; **görk (körk)** «güzellik, cemal» isminin **gör- (kör-)** fiilinden türemiş olduğu da çözümle anlaşılmıştır. **Arna** (Çağ.) «nehir kolu» yanında **ark** isminin de bir, ar- tabanından çıktığı görülmektedir. Yine çözümle, **alt (al+t), üst (üs+t), ast (as+t), kart (kar+t), kulp (kul+p)**... isimlerinin birer ekle eski tabanlardan türemiş olduğu bilinmektedir.

29, e. Birçok tek heceli isimlerin ise eski kaynaklarda veya başka diyeleklerde ekli ikizlerine; veya bizde ekli olan bazı isimlerin başka kaynaklarda tekhecelilerine raslanmaktadır; meselâ **el** isminin **elig** (Est. Div.), **çıbık** isminin **çıb** (Div.), **bardak** isminin **bart** (Div.), **ay** isminin **oyıh** (Çuv.), **kum** isminin **kumak** (Div. Uyg.), **dul** isminin **tılıh** (Çuv.), **tuzak** isminin **tor**

VI. VURGU ve TONLAMA

31, a. Konuşurken dizi dizi sıralayıp söylediğimiz kelimeleri birbirinden belirli zaman aralıkları ve *vurgu* denilen fonetik unsur ile ayırtlarız. Türkçede *vurgu*, genel olarak, kelimelerin son hecesine düşer; kelime sondan aldığı ekler ve belgilerle istediği kadar uzasın, son hecesi *vurgulanır:* **Yıldan yıla çocukların boyu uzar, düşünceleri gelişir** gibi bir cümlenin üyeleri son hecelerinin hafifçe basılmasiyle birbirinden ayırtlanır.

31, b. Vurgu kelimelerin ses ve anlam bakımından varlığını tamamlıyan fonetik bir unsurdur.

Yanyana gelen iki kelime tek vurgu ile söylenirse *bileşik* bir kelime olarak anlaşılır: **Karagöz** *balığı.* — *Çocuktaki* **kara göz** grupları kıyaslanınca **karagöz** ile **kara göz** arasındaki söyleniş farkı kolayca sezilir: bileşik **karagöz** kelimesinde **kara** kısmının son hecesine basılmadan geçilir; **kara göz** grupunda ise **kara** kelimesinin son hecesine basılır. — **Anne, anne,** *bana bak!* cümlesini **Anneanne,** *bana bak*! cümlesinden ancak *vurgu* ile (ve *tonlama* ile) ayırır, mânalarını anlıyabiliriz: **anne** ismini, sözü *anneye* yönelterek tekrarladığımız zaman, her iki defasında vurgularız; *büyükanne* anlamiyle, **anneanne** bileşik ismini ise tek bir vurgu ile söyleriz. Bu iki cümlenin de söylenişini kıyaslıyan herkes vurgunun son hece üzerine hafifçe basmaktan ibaret olduğunu kolayca farkeder.

Not. Bütün bileşik kelimeler vurgu bakımından bir değildir: **Karagöz, tepegöz, kaynana, yalnayak**... tek vurgulu olduğu halde **gözkapağı, akciğer, ayakteri**... bileşiklerinin her iki üyesi vurgu alır.

31, c. Vurgu kabul etmiyen bazı morfemlerimiz vardır, vurgu bunlardan önceki hece üzerine gelir. *Vurgu almaz* (enclitique)

V. ÖNDEN EKLEME

T. D. N. Eski yazmalarımızda **ne** soru bölücüğünün yardımcı fiillerle kaynaştığını görüyoruz: **nidüği** [=*ne idüği: ne erdüği*] «ne olduğu»,**nittüği** [*ne ettiği*] «ne yaptığı», **nola** [=*ne ola*], **noldu** [=*ne oldu*], **nolası** «ne olacağı» vb. Bu kaynaşmalardan soru kavramiyle anlaşılan *eksikli* (défectif) **nitmek, niymek, nolmak** fiilleri doğmuş, belirli kiplerde kullanılmış gibidir. **Nolası**'nın isim gibi kullanıldığını bile görüyoruz: ... *hiç anmaya* **nolasını** (Y. Emre). **Nerse** «şey» ismi de *ne erse*'den gelişip genel kullanışa geçmiştir. **Kaçan** «ne zaman» zarfının *ka çağın*'dan, **kaç** isminin *ka*+*ça*'dan çıkmış olduğu da araştırma ile anlaşılmaktadır.

Bu tanıklar, dilimizin birkaç asır önceye kadar, *zamirsi (pronominal)* bazı unsurları fiillerin ve başka kelimelerin başına ekleyip kaynaştırabildiğini meydana koymaktadır.

Daha derin araştırmalarla ise, daha eski çağlarda dilimizin *önden ekleme(préfixation)* ilkesini geniş ölçüde kullanmış olduğu anlaşılıyor. Bu yapılış sisteminin en belli izlerini **alaca bulaca, eğri büğrü, abuk sabuk, alan talan, uruğ turığ** (Div.) «hısım akraba», **alık salık** «vergi»: **elik selik** (Ş.T.) «çeyiz». **ala kula** «alaca bulaca».. gibi ikizlemelerde buluyoruz. (Daha geniş bilgiler için Bk. A. C. Emre: Türkçenin yapılışı § 43-46).

(Div.)... vb. şekilleri tanıklanmaktadır. **Ben (beng): benek (benğek) gün: güneş, kel: keleş, yok** (Div.): **yokuş, en** (Div.): **eniş, oğul: oğlan, er: eren, kız: kızan, çit: çiten** (Kaz.) **toz: tozan** (Çuv.) **koy** (Est. Div.): **koyun, don** (ton) **tanas** (Yak.)... vb. vb. hep bu türlü ikizli yani morfemli ve morfemsiz, isimlerdir.

29, f. Bu isimler ve daha birçok başkaları ispat eder ki, Türkçede yalın görünen kelimelerin dahi eskiden morfolojik şekilleri vardı; bundan dolayı yalın görünen kelimeler sıfır derecede morfemli sayılır.

IV. BİLEŞTİRME

30, a. Canlı cansız varlıklara ve her türlü kavramlara yalın veya yalın hükmünde isimler verildiği gibi, iki ve ikiden çok kelimeyi bir araya getirerek onları *adlandırmak* yolu da vardır; meselâ vücut üyelerine verilen **baş, el, kol, but, saç, beyin; kemik; ayak; bacak**... isimleri yanında **karaciğer, akciğer; gözkapağı**... gibi kurallı sıfat ve isim takımları halinde olanları da vardır. Dilde ötedenberi var olan **kara, ak, ciğer, göz, kapak**... isimleriyle türlü kavramlar adlandırılmakta iken, yeni ihtiyaçlar karşısında, bu eski dil işaretlerinden, birer benzerlik hayali yardımiyle, **karaciğer, akciğer, gözkapağı** isimleri yaradılmıştır. Bu vücut üyelerine yalın isimler de verilebilirdi, nitekim eskiden **bağır** ismi şimdi **karaciğer** ve **öpke** ismi şimdi *akciğer* dediğimiz iç vücut üyelerine verilirdi; Farsçadan *ciğer* ismi alındıktan sonradır ki, **karaciğer.. akciğer** isimleri doğmuş, başka mânalar kazanan **bağır.. öpke [=öfke]** isimlerinin yerine geçmiştir. **Gözkapağı** ismi de **tencere kapağı**... **sandık kapağı** modeli üzerine yaradılarak gözün açılıp kapanan kısmına verilmiştir. Vücudun bu üyesine de yalın bir isim verilebilirdi; meselâ Fransızcada *paupière* «gözkapağı» öyle bir isimdir. Eskiden atalarımız **bağır.. öpke** isimlerinden ne anlıyor idiyse biz de şimdi **karaciğer., akciğer** isimlerinden onu anlıyoruz; Fransızlar için *paupière* ne ise **gözkapağı** da bizim için aynı vücut üyesini anlatan bir isimdir.

Gözkapağı ile **sandık kapağı** arasında kavram bakımından esaslı bir fark vardır: **gözkapağı** isminin iki unsuru öyle kaynaşmış ki birbirinden ayrılamaz; **sandık kapağı** ise iki kavram olarak düşünülür, oluşturucu unsurları türlü ekler ve belgilerle ayrılabilir; meselâ, **sandığımın kapağı** *kırılmış*... fakat **gözkapağım** *şişmiş* denilir. Şu demek ki **sandık kapağı** bir-

biriyle ilgili iki kavram anlatan bir isim takımıdır, **Gözkapağı** ise tek bir kavram olarak düşündüğümüz belirli vücut üyesinin bileşik ismidir.

30, b. Gördüğümüz gibi, dilde yalın olarak düşünülen kavramları bir araya getirilmiş iki ve ikiden çok kelime ile adlandırmak yöntemi, yolu vardır, buna *bileştirme (composition)*, bu yolda yaratılan isimlere de *bileşik (composé)* adı verilir.

Her bileşik isimde unsurların kavram kaynaşması aynı derecede olmaz; meselâ bir *böceğe* verilen **karafatma,** bir *sarmaşık çiçeğine* verilen **hanımeli,** bir *tatlıya* verilen **dilberdudağı**... isimlerinin oluşturucu unsurları zihinde ayrı ayrı hayaller uyandırmaz; bunların kavram kaynaşmasını gözkapağına nispetle daha kolay kavrıyabiliyoruz. Onlarda iğreti anlamlarla kullanılmış olan kelimelerin zihinde hayali teşekkül etmez, anlattıkarı kavram yalın olarak düşünülür.

30, c. Bileşik kelimelerde oluşturucu unsurlar eskidikçe fonetik bakımından da bir kaynaşmaya uğrar; meselâ, eski sayı sistemi içinde **sekiz on** (Div.) **tokuz on** (Div.) denilmiş; belirli sayıları anlatmak üzere yanyana kullanılan bu sayı isimleri gitgide sesçe de kaynaşarak onlardan **seksen, doksan** gelişmiştir. Yine Divanda, **yasgaç** «hamur tahtası» bileşiğinin **yası ağaç (yası ığaç)**'tan gelişmiş olduğunu görüyoruz.

Yukarda gördüğümüz **kaynana.. kaynata: kadhın ana** ve **kadhın ata**'dan; **bilezik** ve **çedik** ise **bilek yüzük** ve **iç edik**'ten kaynaşarak yalın kelime haline girmiş bileşiklerdir.

Yabancı unsurlardan ses kaynaşma ve değişmeleriyle gelişmiş bileşiklerimiz de vardır; meselâ, **çerçeve** farsça **çar çube** «dört çıbık»tan, **tersane** arapça **darussınaa**'dan çıkmıştır.

Farsça **hane** ismi ise birçok bileşiğin oluşumuna girmiş ve gitgide yer anlatan bir ek halini almıştır: **yemekâne, yatakane, basmane, eczane..** vb. Hattâ **kuşane** diye belirli bir mutfak kabı da vardır.

zaman iye morfem almaz: **insan** *oğlu*, **Türk** *kahramanlığı*, **at** *yarışı*, **pehlivan** *güreşi;* **balık** *yumurtası*, **sığır** *dili*, **keçi** *kılı*, **koyun** *yünü*, **it** *dişi*, **domuz** *derisi*... **damar** *sertliği*, **kafa** *dinçliği*, **yürek** *üzüntüsü*... vb. gibi.

Genel kavramla düşününlen bütün bu ilgileri anlatmağa yarıyan isim takımına *ilgi takımı* denilir; iyelik takımından farkı iye dediğimiz birinci ismin morfemsiz olmasıdır.

İlgi takımının kullanılış alanı, bileşik isimler sırasında görmüş olduğumuz gibi, sınırsızdır; cinse.. zümreye [tür'e] ilişen her adlandırış bu isim takımiyle sağlanır.

T. D. N. Orkun (Orhon) yazıtlarında ilgi takımı her zaman i-yapılı olmaz: *kişi oğlı* yanında *kağan at* «hakan adı», *tokuz oğuz begleri budunı* yanında *türk budun* «Türk milleti» denilmiştir.

Divanda da *tivi kuş* «deve kuşu», *kün ortu* «gün ortası: öyle vakti» yanında *tivi emiği* «deve emceği», *koy yılı* «koyun yılı», *ıt yılı* «it yılı»... görülür.

Bu tanıklar ilgi takımının başta morfemsiz bileşik isimden ibaret olduğunu, *i* morfeminin iyelik rolünden ilgi takımına geçtiğini ispat eder. Bugün dahi *elma çiçeği* yerine *alma çiçek* diyen diyelekler çoktur.

Kutadgu Bilig'te i-yapılı isim takımının türlü ilgiler anlatışında kullanıldığı görülür: *Koy yüni* «koyun yünü», *il begi* «el beyi», *kent begi* «şehir beyi», *er başı*, *tiriklik küni* «hayat günleri: ömür», *budun asgı* «millî menfaat», *baylık başı* «zenginliğin temeli», *din oğrısı* «din hırsızı», *ölüm katkusı* «ölüm kaygısı», *yek tuzagı* «şeytan tuzağı», *zengi yüzi* «zenci yüzü», *köngül sırı* «gönül sırrı», *acun bulgağı* «dünya karşılığı», *er ötrümi* «insan seçkini»... vb.

Bu son tip bizdeki *helvacı güzeli*, *dünya güzeli* tipinin aynıdır.

Kutadgu Bilig'te *arpa aş* «arpa yemeği», *kabuk yor* «kabuk lâpası» bileşiklerine raslamaktayız; bu tanıklardan da i-yapılı ilgi takımının iyelik kavramlı takımdan geliştiği, iki isimden oluşmuş bileşiklerin de ayrı ve eski bir türem olduğu anlaşılmaktadır.

İki üç heceli yabancı (Arapça, Farsça) kelimelerde, sesli uyumsuzluğu varsa, birinci veya ikinci hecedeki uzun *a* uzunluğunu saklar: *â-lim, zâ-lim, hâ-kim, kâ tip, kâ-fir... ça-re, sa-de, hava-le, neva-le, ida-re, ka-ide, ka-fiye... muha-rip, muva-vin, müba-şir... tekâ-mül, tena-kuz, tema-yül...* vb.

32, e. Yabancı (Arapça, Farsça) kelimelerin sonunda **l, k** bulunursa, uzun veya bükünle uzayan kalın sesliden sonra bu sesler ince (palatal) sayılarak seslisi ince belgilerle bükünlenir; misaller:

Hal: ha-le, ha-li, ikmal: ikma-le, ikma-li; mahsul: mahsu-le, mahsu-lü, maktul: maktu-le, maktu-lü... emlâk: emla-ke, emla-ki, idrâk: idra-ke, idra-ki... vb.

Not. Yabancı kelimelerde kural dışı olarak ince sayılan son sesler İmlâ Kılavuzunda gösterilmiştir.

YABANCI KELİMELER

33, a. Yabancı kelimeler yalın hükmünde kelimelerden sayılır; onları Türkçelerden ayırdetmede bir dereceye kadar fonetik vasıfları bize kılavuzluk edebilir.

Sesli uyumuna aykırılık, seslinin uzatılması, vurgunun sebepsiz olarak sondan başka heceye düşmesi, Türkçe kelimelerde görülmiyen ses gruplarının ve yalın seslerin bulunması... kelimeye yabancılık damgası vuran fonetik özelliklerdir.

33, b. Türkçenin bütün fonetik vasıflarını gösteren veya kullanıla kullanıla o vasıfları kazanan yabancı kelimeler vardır, dil onları kolayca benimsemektedir. Türkçenin fonetik özellikerine yakın veya uzak olmak bakımından yabancı kelimeleri inceliyoruz.

33, c. Tekhecelilerde, sesli kısa olursa, yabancılık pek duyulmaz: **saz, haz, hak, fal; can; tam; ham; taç; zor; gül; pul; cep, sel, pey, ney; şey**... gibi yabancı menşeli isimler, fonetikçe, **kaz, sak** «uyanık», **sal, kaç, dam, kan, kul, kül, sep** «cihaz», **kor, bel, yel, bey**... gibi Türkçe isimlerden farksızdır. **Post, dost, harç, zarf, harf, şart, hırs, fark, nark, bent**... gibi isimlerin sonunda bulunan sürekli bir unsurla vasıflanmış ses grupları da bir yabancılık alâmeti sayılamaz; çünkü Türkçe **üst, kırk, kart, yurt, dört, sürç, alt, ant, konç, genç**... gibi isimlerin de sonunda aynı ses grupları vardır. Bunun gibi tekheceli yabancı kelimeler Türkçelerden o derece farksızdır ki **sert, sürç, post**... gibi isimlerin ve başkalarının hangi dilden olduğu lûgatçilerimizce doğru dürüst tespit bile edilememiştir.

33, d. İkihecelilerde, sesliler uyumlu ve kısa olursa, vurgu da son heceye düşerse, yabancılık yine duyulmaz: **sandık, kib-**

İYELİK TAKIMI, İLGİ TAKIMI

38, a. İsim takımındaki i morfeminin rolü *iyelik* [possessif] kavramını sağlamaktır; bu kavram *iyelenen* nesneden başka, her türlü *ilgilenen* nesneye de yaygın olur: *birinin* **evi barkı, atı, sığırı, davarı**.. olduğu gibi **başı, gözü, eli, ayağı, teni, canı... anası, babası, kardeşi, dünürleri, kayınları, hısımları,... yurdu, vatanı, köyü, şehri, semti, mahallesi, sokağı... soyu sopu, oymağı, ulusu... işi gücü, mesleği, kolu, koldaşları, yoldaşları... düşündüğü, düşündükleri, sevdiği, sevdikleri... düşüncesi, sevgisi duygusu... düşünüşü, duyuşu, anlatışı**... da olur.

İye insandan başkası da olabilir: *atın* **eyeri, yuları... yemi, arpası... yelesi, kuyruğu, donu** [rengi]... **yürüyüşü, konuşuşu, eşkini, yorgası**... olur.

İye cansız varlık ve her türlü yalın kavram da olur: *ağacın* **yaprağı**, *yaprağın* **damarı**, *damarın* **sertliği**, *sertliğin* **artması**... gibi.

38, b. Alanı bu derece geniş olan iyelik kavramı *iyelik takımı* denilen isim takımı ile anlatılır. Bunda birinci isim *iye*, ikinci isim *iyelenen* olur.

İyenin morfemi sessizden sonra *-in (-inğ)* sesliden sonra *-nin (-ninğ)*; *iyelenenin* morfemi sessizden sonra *-i-*, sesliden sonra *-si*'dir.

Bu morfemler üçüncü kişiye mahsustur; birinci ve ikinci kişi morfemleri şunlardır:

Tekil (sessizden sonra): **-im, -in (-inğ)**; (sesliden sonra): **-m; -n (-nğ)**.

Çoğul (sessizden sonra): **imiz, -iniz (-inğiz)**; (sesliden sonra); **-miz, -niz (-nğiz)**.

38, c. İye rolünde olan varlık, *biri* [fert] olarak değil de, cinse.. zümreye [tür'e] yaygın bir kavram olarak düşünülebilir; o

37, e. Coğrafya isimlerinde de i-yapılı isim takımı büyük yer tutar, kullanılışı ortak adlarda olduğu gibidir: *Ankara, İzmir, İstanbul, Edirne, Adana...* isimleri belirli şehirlerimizin adlarıdır; bir de bu isimlerle anılan iller vardır; maksat ili anlatmak ise, i-yapılı isim takımı ile, Ankara ili, İzmir ili... denilir.

Sarahat gerekliği nerede varsa, özel isimlerden sonra, şehir, kasaba, köy, il, ilce, bucak, mahalle, cadde, sokak... isimlerinden uygun düşeni, *i* morfemiyle, getirilir, *Ankara ili, Polatlı ilçesi, Kızılcahamam bucağı, Mehti köyü, İsmetpaşa caddesi, Gazi bulvarı, Tatlıkuyu sokağı...* denilir.

Not. I. Az yukarda görmüş olduğumuz gibi coğrafya isimlerinin birçoğu iki ismin morfemsiz bileşmesinden oluşmuştur. *Koçhisar, Maltepe, Aşkale...* vb. Bu bileşik isimleri, menşelerine ve genel kullanışa aykırı olarak, i-yapılı isim takımları haline getirmek (meselâ *Aşkalesi, Maltepesi* demek) caiz değildir.

II. Köy, tepe ve sokak isimlerini, sarahat gerekliği hallerinde dahi morfemsiz olarak, iki isimden oluşmuş bileşikler şeklinde kullanmağa genel bir eğinim vardır, bu da eski kullanışın yarattığı, *i* morfemi düşmüş tipin genelleşmesi demektir.

rit, safra, hurma, hırka, kaza, keten, senet, fitil, pestil, destek, poyraz, hoyrat, burgaz, fındık, zırnık... vb. Türkçe olmadıkları ancak dil araştırmalariyle meydana konabilen bu gibi kelimelerin sayısı pek çoktur.

33, e. Türkçe ve yabancı kelimelerin sonuna sürekli bir sesle vasıflanmış bir takım ses gruplarının geldiğini gördük; bu ses grupları Türkçe kelimelerin başında bulunamaz. Son asırlarda batı dillerinden Türkçeye geçen birçok kelimelerde ise bu gibi sürekli ile vasıflanmış ses grupları vardır: **gram, grafit, gramofon, frank, frak, program, profesör, plâtin, plâka, prova, tramvay, transit**... vb. Başa gelen bu ses grupları âşikâr bir yabancılık damgasıdır.

Yabancı kelimelerden başlarında *s* ile vasıflanmış ses grupları bulunanlar da vardır. Dilde oldukça eski olan bu gibilerin söylenişini kolaylaştırmak için başa dar bir sesli getirilmiştir: **istakoz, istavroz, iskambil ispanak, iskete, ispinoz, iskonto, istimbot, iskele, iskelet, istridye, istif, üsküf, uskumru**... **İsveç, İsviçre, İslav**... vb.

33, f. Yabancı kelimeleri belli eden alâmetlerden biri de son hecenin **o** ile kurulmuş olmasıdır: **balon, bastin, vagon, karbon, balo, kablo, palto, fosfor, boykot**.. vb. Sesli uyumsuzluğu da, bir kelimede, ikinci hattâ üçüncü bir yabancılık damgası olarak bulunabilir: **çinko, antimon, dinamo, ordino; istimbot, iskonto; protesto**... gibi.

Halk bunların ancak bir kaçını, son hecenin dudaksıl seslisini darlaştırarak veya *a*'ya çevirerek, düzeltmek eğinimini göstermiştir: **vapur, toktur, İstanbul, torna, iskonta**... gibi, öbür yandansa **autobus** gibi bir ismi, yabancılığını daha çok belirtmek içinmiş gibi, **otobos** şekline sokmuştur.

33, g. Batıdan gelen yüzlerce kelimede uyumsuzluk en çok çarpan yabancılık vasfıdır: **Aktör, aktris, paket, parke, siya, milyon, ataşe, acenta, antika, ispati, istatistik, istalâktit, istalagmit**... vb.

33, h. Yabancı kelimeleri Türkçelerden ayıran vasıflardan

biri de vurgudur. Görülmüş olduğu üzere, genel olarak Türkçe kelimelerde vurgu son heceye verildiği halde, sesli ile biten yabancı kelimelerde sondan önceki heceye getirilir: **ba-nka, po-sta, ta-vla, ba-lo, ka-blo, anti-ka, sala-ta, paro-la, bara-ka, pate-nta, ispa-tı, psikolo-cya, fisiolo-cya, romati-zma; ispiriti-zma**... gibi. Sessizle biten yabancı kelimeler ise vurgu bakımından Türkçelerden farksız olur: **balon, baston, albüm, curnal, obus, kefal, pırnar, paket, bilet, adres, avukat, istimbot, iskandil**... vb. Bütün bu sessizle biten yabancı isimlerin son hecesi vurguludur.

33, i. Coğrafya isimleri mânalı olsun olmasın, sonu sesli veya sessiz ile bitsin, son heceleri vurgu almaz; bunlarda vurgu ya sondan ikinci veya sondan üçüncü hece üzerine gelir. Misaller:

a) **Ha-nya, Ko-nya, Ya-nya, Muda-nya, Ispa-rta, İ-zmir, İ-zmit, Ka-rtal... A-sya, Ru-sya, Fra-nsa, İta-lya, Alma-nya, İsvi-çre, İ-sveç, No-rveç**... vb.

b) **A-nkara, E-dremit, E-lazığ, Geli-bolu, Ana-dolu, Ru-meli; Kasta-monu,** vb.

Vurgunun sondan üçüncü heceye geçmesine ikinci hecenin açık olması sebep olmaktadır; şu demek ki son iki hece tek bir uzun hece hükmünde kalmaktadır.

Not: Fransızca isimleri **Brésil, Japon, Danemark**... olup sonunda bir sessiz bulunan coğrafya isimleri Türkçede **Brezilya, Japonya, Danimarka**... olmuş, öbür coğrafya isimleri gibi vurgulanmıştır.

BAŞTA BULUNMIYAN SESLER

34, a. Türkçe kelimelerin başına ses gruplarının gelmediğini, başında sürekli ile vasıflanmış ses grupları bulunan kelimelerin Batı menşeli olduğunu görmüştük. Öz Türkçe kelimeler incelenince bunların başına epeyce yalın seslerin de gelmediğini ve eskiden sert olan baş seslerin zamanla yumuşamağa başlayıp değişmelere uğradığını anlarız.

Sayıları sınırsız denilecek kadar çok olan bu i-yapılı isimlerin kullanılışı, bütün isimler için olduğu gibi, genel uylaşmaya dayanır. Meselâ, yemişi olan ağaçları *armut ağacı, kayısı ağacı*... diye adlandırırız; *çınar, meşe, dişbudak*... gibi yemişi olmıyan ağaçları ise bu yalın veya bileşik isimler bildirmeğe yeterlidir; ancak *kayın* gibi *iki anlamlı* bir isimden maksat ne olduğu anlatılmak için *kayın ağacı* diye sarahat verilir.

Balıklar, sebzeler, çiçekler, yemişler... hakkında da ayni adlandırma yollarını kullanırız: *Kefal, sardalya, uskumru*... isimleri belirli balıkları anlatır; fakat *kılıç, kalkan, dil, mürekkep*... isimlerinden maksat balık olursa bunu anlatmak için i-yapılı takımla *dil balığı, mürekkep balığı*... denilir. — *Kabak, patlıcan, fasulya*... belirli sebzeleri, *gül, zambak, menekşe*... belirli çiçekleri anlatır; iki anlamlılığı kaldırmak için *horoz fasulyası, ateş balığı, küpe çiçeği, çavuş üzümü, barbunya balığı*... deriz.

37, d. İ-yapılı isim takımlarının anlam özellikleri derece derece olur: meselâ, serbes teşkille, yemiş yetiştiren ağaca ad verilen isim takımının bile iki kavramı o derece kaynaşmıştır ki, yemiş isminden bir türem ekiyle ağacını adlandıran diller de vardır: fr. *pommier* «elma ağacı», *poirier* «armut ağacı»... gibi. *Nar çiçeği, gül kurusu, vişne çürüğü, yavruağzı, camgöbeği*... gibi türlü renkleri belirten isimlerin anlamca özelliği ise şüphesizdir. *Kabak kızartması, kalkan tavası, uskumru dolması, yaprak sarması, ırmik helvası*... gibi yemekleri adlandırmada kendimizi serbest sayarız, fakat *su böreği, düğün çorbası, saray lokması*... gibilerinin özel uylaşmıya dayandığı da meydandadır.

Sebzeden, yemişten, çiçekten yapılan yiyecek ve içecekleri anlatan i-yapılı isimler, bir de, türlü maden veya cevherden yapılan eşya isimlerinden yapılışça farklıdır: *çilek reçeli, turunç şerbeti, midye dolması*... yanında *demir kapı, gümüş çatal, bağa kaşık, elmas yüzük, pırlanta küpe*... denilmektedir. Bütün bu anlam ve yapılış özellikleri sebebiyle adlandırmağa yarıyan i-yapılı isim takımlarının her türlüsünü bileşik saymak yanlış olmaz. İnce çözümlerle bunlar arasında bölümleme ayrılıkları aramak faydasız bir külfet olur.

Baş ismiyle yaratılmış eski bileşikler de yenilerine model tutulabilmektedir: *başçavuş, başefendi, başkalfa, başkadın, başeski* (doyen)... gibi şimdi de *başbakan, başyazar* deniliyor. *İlk, orta, ara* isimleri de yeni bileşiklere girmiştir: *İlköğretim, ortaöğretim... araoluş* (transition)... vb.

2. İ - Yapılı Bileşik İsimler

37, a. İki isimden oluşmuş bileşiklerimizin birçoğu isim takımı tipinde olur, bunlara *i - yapılı* diyoruz.

Eski kaynaklarda *i - yapılı* bileşik isimlere raslamaktayız: **ayevi** (Div.) «hale», **kişioğlı** (Est.) «insanlar: Adem oğulları», **evokı** (Div.) «çatı kirişi»... vb. gibi.

37, b. Bizde, bu yapılışta, ötedenberi kullanılan bileşik isimler çoktur: **ayakteri** «emek karşılığı: ücret», **kadınbudu** «bir türlü köfte», **ayaktakımı** «halkın aşağı tabakası», **iğneardı** «bir türlü dikiş», **dilaltı** «tavuklarda bir hastalık», **kuşpalazı** «bir boğaz hastalığı», **kahvaltı** «belirli saatlerde yenen övün», **topaltı** «şehir civarı», **sözebesi, lâfebesi** «çok söyliyen, çok uyduran», **yavruağzı** «açık pembe rengi», **camgöbeği** «açık yeşil bir renk», **gözdağı** «yıldıracak derecede sert davranış», **kayabaşı** «bir nevi türkü», **ipucu** «bir gizlinin aslını sezmeğe yardım eden belge», **kuşbaşı** «ufak ufak doğranmış (et)», **koçkatımı, bağbozumu, elbirliği**... vb.

Bunlarda kelimeler, iğreti anlamla, veya hiç olmazsa özel *uylaşma (convention)* ile kullanılmıştır.

37, c. İ-yapılı isim takımının adlandırma işinde, çok geniş ve serbest bir kullanılışı vardır; meselâ: *armut, kayısı, kiraz, ceviz, nar, dut, turunç, çilek*... belirli yemişleri anlatan isimlerdir; bu yemişlerle ilgili türlü türlü kavramları anlatmak için i-yapılı isim takımına baş vurulur: *armut ağacı, nar çiçeği, kiraz dalı, koz helvası, dut yaprağı, turunç şerbeti, kayısı reçeli, çilek dondurması*.. vb. ikişer kavramı herhangi bir ilgi ile birleştirerek anlatan yeni yeni isimlerdir.

Türkçe kelimelerin başına gelmediği eskidenberi kabul olunan yalın seslerin başlıcaları **l, r, n, v, f, c, d, ğ** sesleridir.

T. D. N. Eski kaynaklarda **l** ile başlar pek az isim görülür: doğan veya şahın anlamiyle **laçın** ismine ve yabancı oldukları düşünülen daha birkaç isme Turfan yazmalarında ve Divanda raslıyoruz. Eski Türkçede görülen **lagzın** «domuz» ismi bunlardandır.

34, b. Bizde **laf, lakırdı, lala, lapa** gibi l ile başlar pek az sayıda isim vardır ki,menşeleri bilinmediği halde Türkçe sayılır; **lapur lapur** yansılaması da yeni bir türem olmalıdır; yabancı olduklarına şüphe olmıyan **l** ile başlar isimlerimiz ise pek çoktur: **limon, lâhana, lâkerda, lâlanga, lâcivert, lâstik, lâşka, lobut, lostromo... lâzım, lâyık, lâkin, lâtif, lûtuf, lisan, Leman, Lemi**... vb.

T. D. N. Türkçede **l** ile başlar birkaç ek vardır: **ler, li, lik** (lig), **lek, lem** başlıcalarıdır. Bunlarda **l**'nin eski bir **d**'den gelişmiş olmasına ihtimal veren kuvvetli bir nazariye vardır.

34, c. Eski kaynaklarda **r** ile başlar Türkçe kelimeye hiç raslanmaz. Yabancı dillerden geçmiş, **r** ile başlar epey isimlerimiz vardır; bunları ve **l** ile başlıyanları bazı yerlerde halk, başlarına dar bir sesli getirerek, söyler: **ilimon, irecep, ıraf, urum, urus**... gibi. **Oruç** (uruç) ismi de Farsça **rûze**'den gelmiş olmalıdır.

34, d. **N** ile başlıyan Türkçe kelime son derece azdır; soru için kullanılan **ne** ile **neng** (Div.) «şey» isminin Türkçe olduğuna şüphe yoktur; bundan başka, eski kaynaklarda görülen **n** ile başlar dört beş kelime yabancı olmalıdır. Bizde, şimdi, başında **n** bulunan birçok yabancı kelime herkesçe kullanılmaktadır: **nar, nur, naz, nargile, namaz, niyaz, nazar, nankör, natır, nasip, nasihat, nafile, nefret**... vb.

BAŞTAKİ SERTLERİN YUMUŞAMASI

35, a. Eski kaynaklarda **d** ve **g** ile başlar kelimelere hemen hiç raslanmaz; fakat eskiden **t** ve **k** ile başlıyan birçok kelimede

bu sert sesler yumuşayıp **d** ve **g** olmuştur. Divanda, diyelek kullanışı olmak üzere, **t** ile başlar üç dört kelimenin **d** ile de yazıldığını görüyoruz: **takı/dakı** (= dahi, daha), **tivey/deve** (y), **tik/dik** bunlardandır. Çocuk dili sözlerinden olması düşünülebilen **dede, dadı** isimleri ötedenberi **d** ile yazılmaktadır.

35, b. Başa gelen **t**'ler genel bir değişime uğramış değildir: **dış.. dışarı** yanında **taş., taşra, darı** yanında **tarla, duman** yanında **tütün, dana** yanında **tane (tene), doy-** yanında **tok, danış-** yanında **tanı-** vardır; **diş, dil, dar, düz, dip, dün, don... deli, delik, demir, deri, damak, deniz, doru...** isimlerinde eski **t** yumuşamış; **taş, tat, tay, tek, tez, tok, top, tüy, toy, tuz, ters,.. tanrı, topuz, topuk, tulum, tarak, temiz, titiz, torun, tomruk, tetik...** isimlerinde ise sertliğini saklamıştır. **Dur-, düş-, doğ-, de-, dol-, dal-, dey-,... dile-, diren-, dinle-, dene-, doğra-, depren-, davran-...** fiilleri eski **t**'yi **d**'ye çevirmiş, **tut-, tat-, tak-, tık-, tart-, topla-, türe-, tıkıl-, tokuş-...** fiillerinde ise diş sesi sert olarak saklanmıştır.

Not. Ondördüncü asır betiklerinde başa gelen **t**'lerin daha çok kelimede yumuşamış olduğu görülür: **daban (=taban), dağar (=tağar), dağuk (=tağuk), danuk (=tanık), dapacak (=tapacak), daş (=taş), dat (=tat), depe (=tepe), der (=ter), duz (=tuz), dut- (=tut-)**... vb. Bugün de baştaki **t**'leri geniş ölçüde yumuşatan vilâyetlerimiz vardır.

35, c. Eski kaynaklarda **k** ile başlıyan kelimelerden ancak seslisi ince olanların birçoğunda bu damak sesi yumuşayıp **g** olmuştur: **göz (köz), güz (küz), gün (kün), güç (küç), göç (köç), geç (kiç), gece (kiçe), gönül (köngül), gelin (kelin), gemi (kemi), geniş (kin, kiniş), gerek (kergek), gibi (kibi), gel- (kil-), git- (kit-), gez- (kez-), gir- (kir-), ger- (ker-), gör- (kör-), gül- (kül-), güven- (küven-), götür- (kötür-), getir- (kiltür-)**... vb. gibi.

va, Altınova, Çukurova, Çakılova, Kozalan, Kumkapı, Keçiören, Tatlıkuyu vb.

Not. İki ismi yanyana getirerek bir yeri adlandırmak yolu yalnız bizim diyeleğe mahsus değildir; Divanda bir yer adı olarak bulduğumuz **Udhukent,** *udhu* «tepe», *kant* «şehir, köy» isimlerinden bileşmiş, anlamca ve yapılışça **Tepeköy** gibi bir isimdir. **Sohumkale, Hasankale, Bahçesaray**... gibi bileşik yer isimlerine Türk illerinin her tarafında raslanmaktadır.

36, e.. Gördüğümüz iki tipte olarak kuşlara, böceklere, bitkilere ve daha başka varlıklara ve kavramlara verilmiş pek çok bileşik isimlerimiz vardır: *altınkuyruk* «bir kuş», *altıntop* «bir çiçek», *akasma* «bir bitki», *akağaç* «Kayın cinsinden bir ağaç», *aktavşan* «bir çöl sıçanı», *akgünlük* «bir nevi zamk», *akbaba* «bir kuş», *acıbadem* «bir türlü badem», *acıbakla* «bir türlü kuru sebze», *açıkağız* «bir çiçek», *alakarga* «bir cins karga», *karagöz* «bir balık», *karaağaç* «bir orman ağacı», *karafatma* «bir böcek», *alacakaranlık* «şafâk, fecir vakti», *bozkır* «çorak yer», *topluiğne, murdarilik, karayel, kirlihanım* «bir türlü peynir», *aksu* «bir göz hastalığı», *akev* «göçebe aşiret», *kızılelma* «ülkü sayılan sondilek», *adsız parmak, serçeparmak, başparmak, incesaz, incehastalık* «verem», *soğukbez, eskikurt* «kurnaz adam»,*boşboğaz* «geveze, sırsaklamaz», *açıkgöz* «her şeyde çıkarını arıyan», *irikıyım* «fazla gelişmiş, azman», *kabakulak* «bir hastalık» vb. vb.

36, f. Sayı isimsileri de ilk unsur olarak bileşik isimlerin oluşumuna girer: *beşbıyık* «bir türlü muşmula», *beşpençe* «bir deniz böceği», *dörtçifte* «bir türlü kayık», *kırkbayır* «geviş getiren hayvanların işkembesindeki keselerden biri», *kırkayak* «bir böcek», *kırkanbar* «içine her şey konan dergi» vb.

36, g. **Yeni bileşik isimler.** — Eskidenberi dilde bulunduğunu gördüğümüz, iki isimden oluşmuş bileşik isimler tipinde yenileri yaratılmaktadır: **önsöz** *(Avant-propos, préface)*, **önek** *(préfixe)*, **sonek** *(suffixe)*, **sontakı** *(postposition)*, **öntasar** *(avantprojet)*, **anayasa, anamal, anakesir, sondilek, üstderi** *(épiderme)*. **üstsubay, asteğmen.** — **Yüniş, İpekiş, Sümerbank, Etibank**... vb.

Bunlarla birlikte başlarındaki eski **t** sesini saklamış ince heceli pek çok kelime de kalmıştır: **kim, kişi, kir, kirpi, kirpik, kör, kel, küp, küpe, köpük, kömür, kütük, köstek, köpek, köstebek, kepek, kepenek, kiriş**... **kes-, küs-, kert-, küre-, köpür-**,... vb.

35, d. Kalın heceli Türkçe kelimelerin başında bulunan **k**'ler, bizim diyelekte değişmemiş, eski kaynaklarda olduğu gibi kalmıştır:

(İsimler) *Kaç, koç, kış, kap, kay, kıyı, kuyu, kuş, kış, kıl, kar, kaş, kak, kat, kut... kabak, kapak, kapı, kaftan, kutu, kara, kuru, kaşık, kuşak, kavun, kalın, kamış*... vb.

(Fiiller) *Kaç-, kop-, koş-, kal-, kay-, kak,- koy-, kok-, kork-, kamaş-, kapış-, karış-, katış-*... vb.

Buna göre, kalın heceli kelimelerin başında görülecek **g** yabancılık âlâmeti olur: **gam, gasp, gaflet, gafil, gazap, galip, galiba**... **gar, gaz, garnizon, gram, grafit, gayda**... hep yabancı kelimelerdir; fakat ince hecelerde başa gelen **g** yabancılığı işaretlemeğe yetmez; çünkü ince **g** ile başlıyan Türkçe kelimeler de vardır.

Not. Kalın heceli kelimelerin başında **k** sesinin saklanması bizim yazı dilimize ve bu dili konuşanlara mahsustur; bu sesi kalın **g**'ye çeviren, yabancı kelimelerin başındaki kalın **g**'yi ise **k** yapan yerler çoktur.

35, e. Eski kaynaklarda **b** ile başlıyan kelimelerin çoğu bugün de **b** ile başlar; bunlardan **b**'yi **p**'ye çevirenler pek azdır: **berk**'ten **pek, bürge**'den **pire, bars**'tan **pars** (bir türlü kaplan), **bunğar**'dan **pınar**... gelmiştir. Divanda ise, tek tük **p** ile başlar kelimelere de raslanır: **pat** [yansılama], **pis, pus, pış-** ve **bış-** *(=piş-)*, **pus-** «saklanmak, pusuya girmek», **puş-** ve **buş-** «hiddetetmek»... vb.

Bizde **p** ile başlar birkaç yansılama ve onlardan türemiş epeyce kelime vardır: **pat =patır, patırdı**... **pıt: pıtır, pıtırdı**... **par: parıl, parıltı**... **pır: pırıl, pırıltı**... **püf: püfür.. püs, püskür**... vb. Bunlardan başka bizde **pas, pis, pus, pü-**

verilen **ar böri** «sarı kızıl kurt», neft anlamiyle **kara yağ**, gizli tutulan maksat anlamiyle **iç söz**... vb. Divanda raslanan bileşik isimlerdir; yapılış bakımından kurallı sıfat takımlarıdır.

Az yukarda gördüğümüz **kaynana, kaynata, bilezik, çedik**.. isimleri de sesçe kaynaşmış, ikişer isimden oluşmuş bileşiklerdir.

36, c. Anlamca ve yapılışça *eksiltili* (elliptique), iki isimden (veya bir sıfatla bir isimden) bileşik isimlerimiz bugün de çoktur: **sütnine** «çocuğa annesinin yerine süt vermek için tutulmuş kadın», **anneanne** «annesinin annesi olan kadın», **babaanne** «babanın annesi olan kadın», **üstbaş** «üste başa giyilecek şey», **demirbaş** «olduğu gibi saklanması gereken şeyler», **önayak** «bir işte elebaşılık eden», **içyüz:** işin içyüzü «işin saklı duran ve temeli sayılan ciheti», **tepegöz** «[efsanede] tepesinde tek bir gözle varlığı düşünülen dev adam», **cingöz** «cin gibi zeki, kurnaz olduğu gözünden belli olan», **paragöz** «parayı çok seven», **demirleblebi** «başarılması çok güç iş», **Demirkazık** «kutup yıldızı»; **gagaburun** «eğri burunlu: burnu kuş gagasını andıran», **palabıyık** «bıyıkları fazla büyük olan», **kepçekulak** «kulakları fazla büyük olan»... vb.

36, d. Memleketimizin coğrafyasına ait birçok isimler aynı tiplerden bileşiklerdir; bunlarda ikinci kelime şehir, köy hisar, pazar, kale, tepe, büyük, kaya, dere, pınar, köprü... gibi bir isim olur; fakat kuruluşları zamanında o yerleri vasıflandırmış olan bu kelimelerin gerçek anlamı bugün artık her yerde kalmamıştır. Resmi bir kaynaktan misaller veriyoruz:

Koçhisar, Doğanhisar, Üçhisar, Yarhisar, Akhisar; Sivrihisar... Baltaköy, Dereköy, Tepeköy, Kapuköy, Erenköy, Zeytinköy, Madenköy, Çamköy; Yeniköy; Ortaköy... Beyşehir, Seydişehir, Kırşehir, Alaşehir, Akşehir, Eskişehir, Yenişehir... Toprakkale, Kumkale, Çanakkale, Kurtkale, Başkale, Kırıkkale... Maltepe, Göztepe, Demirtepe, Kocatepe, Duatepe, Boztepe, Kabatepe... Ağapınar, Kayapınar, Kavakpınar... Çankaya, Çobankaya, Burunkaya, Bağırankaya... Vezirköprü, Tekgözköprü, Tahtaköprü,... Armuto-

rüz, püsür, pürtük; pot, potur, pay, palaz (ykş. **bala** «çocuk») gibi **p** ile başlar kelimeler de kullanılmaktadır. Bu olaylardan baştaki **p** sesinin yabancılık alâmeti olamıyacağı anlaşılır; fakat Farsçadan, olduğu gibi veya az çok değişerek, yazı hattâ konuşma dilimize geçmiş isimler pek çoktur: **para** (pâre), **parça, padişah, paye, palûze, perde, peri, pervaz, pervane, peder, perhiz, pey, peş, peşin, peygamber, pergel** (pergâr), **perende, pembe, pençe, pehlivan**... vb.

35, f. Başta **b**'nin **v** olması da vardır; bu değişim **var (bar), var- (bar-), ver- (ber-/bir-)** gibi iki üç kelimeye münhasırdır.

T. D. N. Kelimelerin başında **b**'yi genel olarak **p** yapan diyelekler vardır, Altay diyelekleri bunlardandır.

Baştaki **b**'yi bazı kelimelerde **m**'ye değiştiren diyelekler de vardır; en eski anıtlarda **men/min (=ben), mïŋ (=bin), min- (=bin-), müngüz (boynuz), mengü (=bengü), mengiz (=beniz), menğze- (=benze-)** gibi bu fonetik olayı gösteren kelimelere raslanmaktadır; fakat o kaynaklarda dahi kelimelerin çoğunda baştaki **b** değişmemiştir.

BİLEŞİK KELİMELER

36, a. Her türlü kelimeler bileşik şekillerde olabilir: bileşik isimler, bileşik fiiller, bileşik deyimler, hattâ bileşik zarflar, bileşik edatlar vardır.

BİLEŞİK İSİMLER

Oluşturucu unsurlar bakımından bileşik isimlerin başlıca tipleri incelenecektir.

1. İki isimden bileşmiş isimler

36, b. İki ismi yanyana getirerek yeni bir kavramı işaretlemek dilin kullandığı en eski bileştirme yoludur. Şimdi *deve kuşu* adını verdiğimiz hayvana eskiden **devekuş** (Div. **tivi kuş**) denilirdi; «deveye benziyen kuş» anlamiyle *eksiltili (elliptique)* bir adlandırıştır.

Yine Divanda «misk göbeği» anlamiyle görülen *kün yıpar* aynı usul ile, *kün* «güneş» ve *yıpar* «misk» isimlerinden oluşmuştur; misk kaynağı olan göbeği misk saçan bir güneşe benzeten bir bileşiktir. **Ot yem** (Div.) «baharat», **ata sağun** (Div.) «hekim», **kün ortu** (Div.) «=gün ortası: öyle vakti»... vb. bu türlü eski bileşiklerdendir.

Eski kaynaklarda *sanlama takımı* (groupe de caractérisation) tiplerinde bileşik isimlere de raslanır: Orkun (Orhon) yazıtlarında geçen *temir kapığ* [=Demir kapı] böyle bir bileşik isimdir, Batı Türk ilinin sınırı sayılan dağ derbendine verilmiştir. Demirden yapılmış kapı anlamiyle *demir kapı* kurallı bir sanlama takımı, o belirli dağ derbendine verilmiş isim olarak ise **Demirkapı** (temir kapığ) bileşik isimdir. — Yaşlı ve saym insan anlamiyle **ak sakal,** müşteri yıldızına verilen **Kara kuş,** sırtlana

lerinden temizlemek», *subıla-* «söbü bir şekle sokmak», *karala-* «1. kara yapmak, 2. (köpek) pislemek»... fiilleri de vardır.

Divanda soyut anlam sağlıyan *le-yapılı* fiiller de epeycedir: *anğ* «tutulan av»: *anğla-* «anlamak», *tanğ* «1. sabah, 2. şaşılacak şey»: *tanğla-* «hayret etmek, danlamak», *tüp* «dip»: *tüple-* «derinden araştırmak, tamik etmek», *tenğle-* «muadilini bulmak, denk kılmak», *usla-* «akıl etmek, aklı ermek», *arala-* «araya girip uzlaştırmak», *tapla-* «akıl etmek, aklı ermek», *arala-* «araya girip uz- *belinğle-* «[uykudan] ürkerek sıçramak», *imle-* «işaret etmek», *kemle-*, *igle-* «kötülemek, hastalanmak», *yok* «yokuş»: *yokla-* yücelmek», *çın* «doğru, hakikî»: *çınla-* «tahkik etmek»... vb.

Sıfatlardan ve *isimlerden geçişsiz (intransitif)* le-yapılı fiiller türeyebilir: *kolayla-*, *hafifle-* [iş *kolayladı*, *hafifledi*]; *rahatla-*, *zayıfla-*; *ferahla-*, *terle-*... vb. *Yaylamak*, *kışlamak* «yazı, kışı geçirmek üzere yaylağa, kışlağa çıkmak», *gecelemek*, *sabahlamak*, *ertelemek*. vb. — (Hava) *karlamak*, *serinlemek*, *ayazlamak*... vb.

g) **Sayı isimlerinden:** *birle-*, *ikile-*, *üçle-*... *kırkla-* vb. *Tanrıyı* **birlemek:** bir olduğunu kabul ve ikrar etmek demektir; bu anlamla sıfatlardan türeyen *ululamak*, *küçüklemek*... gibidir. Diğerleri konuyu gösterilen sayı kadar tekrarlamak kavramını anlatır.

46, b. Le-yapılı fiiller anlam bakımından çok daha değişiktir; anlamı belli türlü isimlerden türemiş birkaç misal daha:

Suçla-, *boyla-*, *hakla-*, *pakla-*, *payla-*, *kutla-*, *sırala-*, *arala-*, *düzenle-*, *oranla-*, *tasarla-*, *ateşle-*, *emekle-*, *ezberle-*... vb.

Bnnların bazıları soyut anlamlı olur; *oranla-* «tahmin etmek», *düzenle-* «tertip, tanzim etmek», *tasarla-* «zihinle kurup hazırlamak»... gibi.

Çözüme elverişli olmıyan, kökü yalın olarak fiil temelindeki anlamla kullanılmıyan, le-yapılı fiiller de epeycedir:

Atla-, *belle-* «öğrenmek», *eğle-*, *besle-*, *bekle-*, *sakla-*, *ısmarla-*, vb.

BİLEŞİK KELİMELER *(DEVAM)*

3. Li-yapılı bileşikler

39, a. Bu bileşiklerin birinci unsuru ulak rolünde isim veya sayı gösteren isimsi olur: **açgözlü** «haris, tamahkâr», **alçakgönüllü** «mütevazı», **toksözlü** «gerçeği söylemekten çekinmez», **dikkafalı** «inatçı», **ağırbaşlı** «muhakemesi kuvvetli, hareketlerinde temkinli», **taşyürekli** «merhametsiz»... **ikicaanlı** «gebe», **dörtayaklı**(lar)... vb.

Li-yapılı sıfatların serbes ve geniş kullanışı vardır: **Geniş omuzlu; yüksek alınlı, kırmızı yanaklı; kısa bacaklı, mercan dudaklı, keman kaşlı, pala bıyıklı, gaga burunlu, sırma saçlı, kalın kafalı, çini sobalı** (oda)... vb.

4. İyelik bileşikleri

39, b. İ-yapılı isim (iyelenen isim) başa gelmek üzere, yine iki isimden oluşmuş bileşik sıfatlarımız vardır, bunlara iyelik bileşikleri denilir: **eliaçık** «cömert», **başıbağlı** «nişanlanmış», **çenesidüşük** «geveze», **cebidelik** «züğürt», **boynubükük** «cefa.. mihnet çekmiş», **ağzıbozuk, sütübozuk, sırtıpek, ağzıpek, ağzıkalabalık**... vb.

Bu tipte **başıbozuk, baldırıçıplak** gibi eskiden kalma bileşik isimlere de raslanmaktadır.

Vasıflandırmıya yarıyan bu sıfat tipi serbes kullanışa elverişlidir: **bilekleri kalın, dudakları kırmızı... yazısı okunaklı, sohbeti tatlı, uykusu ağır, sözü dinlenir** [dinlenmez]... **yakası açılmadık** sözler vb.

Not. Bu bileşiklerin e-tümleçli olanları da vardır: **ayağına çabuk, etine dolgun, başına buyruk, boğazına düşkün...** vb. gibi.

Bu tip e- tümleçli vasıflandırma gruplarına şekilce benzerse de nitelikçe onlardan ayrıdır: **ailesine bağlı, vatanına** (veya **vatana**) **âşık, sözüne inanılır**... vb. **«Ayağına çabuk** *kişi*» takımında çabuk olan *ayak* olduğu halde **«vatanına âşık** *kişi*» takımında âşık olan *kişi*dir.

5. Ortaş bileşikler

39, c. Bu bileşiklerin oluşmasına yarıyan ortaç şekilleri başlıca üçtür: *-en, -er/ir, -mez.* Bu bileşikler ortaçların şekilleriyle anılır:

1. **En-yapılı** *bileşikler:* **kargabüken** «kusturucu bir ilâç», **etekserpen** «pasaklı [kadın]», **çöpçatan** «kısmet, kader»... vb. **Yardım sevenler**... bu kalıp üzerine dökülmüştür; bu tip serbes teşkile elverişlidir: **iş beceren, söz anlıyan, pot kıran**... vb.

2. **Er/ir - yapılı** *bileşikler:* **Altıpatlar** «bir türlü tabanca», **kılı kırk yarar** «çok titiz», **el ile tutulur** «âşikâr»... vb. Bu tip serbes vasıflandırmıya çok elverişlidir: **iş bilir, lâf anlar, söz dinler, iyi düşünür**... vb.

3. **Mez- yapılı** *bileşikler:* bu tip bundan evvelkinin olumsuz şeklidir, en çok serbes vasıflandırmağa elverişlidir: **güngörmez** *sultan*, **serverir sırvermez, renk vermez; azat kabul etmez, havsalaya sığmaz**... vb.

6. Fiil bileşikleri

39, d. Bu bileşiklerin başlıca iki tipi vardır: 1) isimden ve di- temeliyle bir fiilden oluşanlar: **külbastı, dalbastı, imambayıldı, hünkârbeyendi, şıpsevdi, çıtkırıldım**... vb.

2) Fiil unsuru başa gelen veya iki fiil temelinden oluşanlar: **çalçene** «geveze», **döngel** «bir türlü muşmula», **dedikodu, sallapata, bastıbacak**... vb.

Bu tipler serbes teşkile hiç elverişli değildir.

Köpeklemek ise köpek gibi yaltaklanmak demektir. — **Bitlemek** fiili de ayrı anlamdadır; bitlerini ayıklamak demektir.

T. D. N. Divanda *buzağıla-* «(inek) buzağı doğurmak» gibi *ıtla-* da vardır; bu son fiilin mânası birini it saymak ve ona it diyerek sövmektir. *Tonga* «kaplan» ismi ise *tongala-* fiilinde «kahraman» anlamiyledir: kahramanlar gibi hareket etmek demektir. Divanda *bitlemek* gibi *küye* «güve» isminden *küyelemek* «güvelerini ayıklamak» fiili de vardır. — *Budak* isminden *budakla-* fiili de «ağacın kuru ve fazla budaklarını kesip ayıklamak», *uruğ* «tohum, çekirdek» isminden *uruğla-* «yemişin çekirdeğini çıkarmak»... demektir.

Not. *Bitlemek*... vb. *tuzlamak*... vb. fiillerinin türemi bir ise de anlam deyresi taban tabana karşıttır; biri *çıkarmak* öbürü *katmak* kavramını anlatmaktadır.

f) **Sıfatlardan:** *ağırla-, ulula-, aşağla-, küçükle-* vb.

Geçişli (transitif) olan bu fiillerin anlamı «birini ağır, muhterem, ulu, aşağ veya küçük saymak, ona göre hakkında davranmak» demektir.

Sıfatlardan bir de *kötüle-, akla-, karala-*... gibi fiiller türemektedir; bunlar da geçişlidir, fakat anlamca evvelkilerden farklıdır: birini *kötülemek* onu zemmetmek, *aklamak* ise temize çıkarmak demektir. Cansız konular hakkında kullanılan *karala-, temizle-, düzle-, açıkla-, kurula-*... fiilleri konuyu *kara, temiz, düz, açık, kuru*... yapmak anlamiyledir.

İğreti anlam ile *karala-* «yazmak», *temizle-* «hakkından gelmek, ortadan kaldırmak» demektir: *birkaç satır* **karalamak**, *bir tencere yemeği* **temizlemek**, *dağları eşkiyadan* **temizlemek**... gibi. *Yenilemek* ise «1. yenisini almak, 2. yeni bir hale koymak» demektir. *Tazelemek* de bunun gibidir.

D. N. T. Divanda: *ağırla-* «ikram etmek», *ucuzla-* «birini değersiz saymak», *akıla-* «birini cömert saymak»; *anala-, ekele-* «bir kadına ana, abla muamelesi etmek», *kiçikle-* «küçüklemek», *uluğla-* «ululamak», *tazla-, teşükle-* «birine *daz: kel, deşik: sakat* diye sövmek» vb. Bunlardan başka *arığla-* «iğdiş etmek: husye-

Tepelemek (depelemek) «1. birinin başını kesmek, boynunu vurmak, 2. birini iyice dövmek.»

Boğazlamak «boğazını kesmek».

Kollamak «1. yardım etmek, 2. araştırıp soruşturmak» vb. Burada **kol (el)**: yardım, himaye, ilgi... anlamiyledir.

T. D. N. Divanda üye isimlerinden gelen *le-yapılı* isimler o üyeye vurmak anlamiyle gösterilmektedir: **ağızla-** «ağzına vurmak», **bağırla-** «bağrına vurmak», **tüpüle-** «tepelemek», **artla-, töşle-, közle-, kaşla-, öpkele-**... vb. Bunların bir kısmı bugünkü mânalariyle de anlaşılmakta idi: **közle-** «1. gözüne vurmak, 2. gözü yöneltmek», **öpkele-** «1. ciğerinden yaralamak, 2. öfkelenmek» gibi.

d) **Türlü madde isimlerinden:** *tuzla-, biberle-, yağla-, sabunla-, sula-, çamurla-, gümüşle-, bakırla-, zamkla-, kireçle-, kurşunla-, kükürtle-, kumla-, keçele-*... vb.

Bu fiillerden anlaşılan mânalar başlıca iki türlü olur: 1. Konuya gereken maddeyi vermek: *balığı* **tuzlamak,** «balığa lâzım olduğu kadar tuz koymak»; 2. maddeyi aygıt gibi kullanmak: *çamaşırı* **sabunlamak** «sabunla yıkamak» demektir.

T. D. N. Divanda birinci mâna ile ve buna yakın olarak çeyizlemek anlamiyle kullanılmış çok fiil vardır: *arpala-* «arpa yemini vermek», *yağla-, yemle-, çarukla-* «çarık giymek», *başakla-* «oka uç takmak», *tarusla-* «evi tavanla teçhiz etmek», *atızla-* «ırmağa bent yapmak»... vb. gibi. — *Le-yapılı* fiillerden «elde etmek, istihsal etmek, yapmak» anlamiyle olanlar vardır: *çağırla-* «çağır; şıra veya şarap yapmak», *etle-* «hayvan kesip et tedarik etmek»... gibi. **Av avlamak, kuş kuşlamak** (Dede) fiilleri de «ele geçirmek» mânasiyle kullanılmıştır. **Uya** «yuva» isminden **uyala-** «(kuşlar) yuva yapmak» fiili gelir, bu da istihsal anlatan fiillerdendir.

e) **Yavru anlamlı isimlerden:** *kuzula-, buzağıla-, kulunla-/kunna-* «(kısrak) tay doğurmak», *enikle-* «köpek, kedi) yavru doğurmak», *yavrula-*... vb.

BİLEŞİK FİİLLER

40, a. Eski kaynaklarda pek az kullanılan bileşik fiiller şimdi dilde çok geniş bir yer tutmaktadır. Bunlarda oluşturucu unsurlar bir isim (veya isimli deyim) ile yardımcı fiillerden biri olur.

Bileşik fiil oluşturan yardımcı fiilleri gözden geçiriyoruz.

1. Etmek fiili.

T. D. N. Eski kaynaklarda bu fiile pek az raslanır. Orhon yazıtlarında Bilge kağan *anca budun itdim* «o kadar kavma nizam verdim» diyor. *İtig* (Est.) «1. âlet, 2. yapı, kurum» ismi bundan türemedir. Oğuzların *kılmak* yerine *itmek* fiilini kullandığı Divanda söylenmekte ve misal olarak [*er yükünç itti* «insan namaz kıldı»] cümlesi getirilmektedir.

40, b. *Etmek* fiilinin öz anlamı *yapmak*, husule getirmek kavramını genel surette anlatmaktır. Bu anlamla kullanıldığı yerler vardır: *İyilik* **etmek,** *kötülük* **etmek.** — *İki kere iki dört* **eder**... gibi.

Yansılamalarla oluşan **tak etmek, tık etmek, takır tukur etmek, gürültü etmek; patırdı etmek**... fiillerinde de **etmek** öz anlamiyledir. **Kem küm etmek, mırın kırın etmek**... gibi fiillerse iğreti anlamlı bileşiklerdir.

40, c. **Etmek,** anlamca, geçişli bir fiilse de onunla oluşan bileşik fiiller geçişli ve geçişsiz olabilir; bileşik fiilin çatısını yardımcı fiile koşulan isim (veya deyim) belirtir. Bu isim Türkçe veya yabancı menşeli olabilir, misaller:

[Geçişli: i- tümleciyle] *İyiyi kötüden* **ayırdetmek.** — *Ortalığı* **karmakarışık etmek, altüst etmek.** — *Düşündüğünü* **belli etmek,** — *Birini* **şikâyet etmek, dâva etmek.** — *Bir şeyi* **arzu etmek.** — *Bir işi* **örtbas etmek, paydos etmek.** — *Birini* **yaka paça etmek.** — *Bir teklifi* **kabul etmek,**

reddetmek. — *Dersi* **ezber etmek.** — *Senedi* **iskonto etmek.** — *Denizin derinliğini* **iskandil etmek.** — *Birini* **merak etmek.** — *Bir zavallıyı* **mahvetmek, berbat etmek**... vb. vb.

[E- tümleciyle] *birine* **iyilik etmek, kötülük etmek, lûtfetmek**... **eziyet etmek, küfretmek.** — *Bir işe niyet* **etmek.** — *Belâya* **sabretmek.** — *Misafire* **ikram etmek.** — *Düşman memleketlerine* **akın etmek.** — *Yeni eve* **göçetmek.** — *Okula* **devam etmek**... vb. vb.

[Geçişsiz] **Gevezelik etmek, budalalık etmek.** — **İnadetmek.** — **İflas etmek.** — **İnsafetmek.** — **Acele etmek,** — **Kâretmek** «*kazanmak*» [tesiretmek anlamiyle geçişli olur]. **İftihar etmek**... vb.

2. Kılmak fiili.

T. D. N. Eski kaynaklarda *kılmak* fiili çok kullanılmıştır; öz anlamı yaratmak, konunun halini değiştirip onu başka hale getirmek idi; kullanılışı da bu anlamla olurdu. Orhon yazıtlarında: *çıgay budunuğ* **bay kıldım,** *az budunuğ* **öküş kıldım** «yoksul milleti zengin ettim, az milleti çok yaptım»; *üze kök tenğri asra yağız yer* **kılındıkta** *ikin ara kişi oğlu* **kılınmış**... «yukarda mavi gök, aşağda kara toprak yaradıldıktan sonra ikisinin arasında insan oğulları yaradılmış...» denilmektedir. — Divan bu fiili *er iş* **kıldı.** — *Anınğ* **iş kılığı** «kişi iş işledi. — Onun iş işlemesi» gibi misallerde yapmak, işlemek anlamiyle kullanır. — Kutadgu Bilig'te bu fiil **yoğu var kılmak, varı yok kılmak.** — **kul kılmak.** — **küç kılmak** «zulmetmek»... gibi yerlerde öz anlamiyle kullanılmıştır.

Bizde eskiden, **vasiyet kılmak, ilga kılmak, ayan kılmak**... gibi yerlerde yardımcı fiil olarak veya öz anlamiyle: *Kaygusuz* **ne kılursın?** misalinde olduğu gibi kullanılırdı. Şimdi **namaz kılmak; karar kılmak**... gibi pek mahdut yerlerde kullanılması devam etmektedir.

3. Eylemek fiili.

T. D. N. Bu fiil eski kaynaklarda tanıklanmıyorsa da madde

kamçı ile dövmek»... demektir. **Kundaklamak:** «1. çocuğu kundağına sarmak», «2. kundak sokup evi yakmak» gibi anlamlara gelir. **Baltalamak, iğnelemek, karışlamak**... vb. çok anlamlı olmuştur.

Her âlet (aygıt) veya silâh isminden *-le-* ile fiil türemez: **arşınlamak, karışlamak**... denilirse de **metre ile ölçmek** denilir, **metrelemek** kullanılmaz; bunun gibi **kantara vurmak, terazi ile tartmak**... denilir, **kantarlamak, teraziemek**... denilmez.

Tokat, tekme, çimdik... gibi bir türlü vuruş anlatan isimlerden de **-le-** ile türemiş fiiller vardır: **tokatla-, tekmele-, çimdikle-**... Bunlar anlamca yukarıda geçen silâh fiillerine yakındır. Temellerinin nasıl türediği karanlık kalmakta olan **gıdıkla-, gıcıkla-, mıncıkla-,**... da bunlar gibidir.

T. D. N. Divanda aygıt ve silâh isimleriyle türemiş fiiller vardır: **Körükle-, kiritle-** «kilitlemek», **bağla-; kaşukla-; süngüle-**... vb. Onbirinci asrın bu anıtında **kizle-** «gizlemek» fiili **kiz** «mahfaza» isminden getirilmektedir; böylece **gizlemek, gizli**... serisindeki **giz** kökünün mahfaza anlatan bir isim olduğunu anlamış oluyoruz.

c) **Üye isimlerinden:** Bu isimlerden gelen *le- yapılı* fiillerin anlamı çok değişik olur:

Dişlemek «dişle ısırmak», **ellemek** «elle dokunmak»; **karışlamak, arşınlamak** «karışla, arşınla ölçmek», **avuçlamak** «avuç avuç almak», **kucaklamak** «kucağa alıp sarmak»... Bunlarda üye isimleri aygıt isimleri gibi kullanılmıştır. Başka üye isimlerinden türeyen fiillerin anlamı ise birbirinden farklı olur:

Gözlemek «birinin gelmesini beklemek»; *akşama kadar sizi* **gözledim.**

Koltuklamak «1. koltuğuna girmek, 2. överek koltuklarını kabartmak.»

Başlamak «bir işin ilk kısmını yapmak, yapmağa girişmek.»

fiilleri gelir. **Hortla-mak, çitile-mek, çisele-mek**... yansılama menşeli fiiller gibi görünmektedir.

Le-yapılı yansılama fiillerinin sesle olan ilgisi azalır, hattâ büsbütün kalkabilir: **üflemek, çatlamak, patlamak** gibi. Çorbayı üflemekten istenilen şey onu soğutmaktır, bu fiil kullanılırken dudaklar arasından çıkan ses düşünülmez bile... *Cam* **çatladı** diyenin de maksadı camda hâsıl olan çatlağı haber vermektir, yoksa camın *çat* diye ses çıkardığı hatıra gelmez. — Sıcaktan patladığını söyliyen de ancak çok sıkıldığını bildirmiş oluyor.

Işık saçmak kavramını anlatan *parla-* fiili de çok anlamlı olmuştur; *güneş* **parlıyor** «ışık saçıyor». — *Kapı tokmakları* **parlıyor** «cilâlı duruyor». — *Filân az zamanda* **parladı** «yüksek makamlara erişti»... cümlelerinde görüldüğü gibi.

T. D. N. Divanda *le-yapılı*, ses yansılıyan fiiller vardır: *çağıla-* «çağlamak», *tıngıla-* «çınlamak», *urıla-* «bağırmak»... gibi. Bunlarda ses anlatan unsurun *çağı*, *tıngı*, *urı* olduğu görülmektedir. On dördüncü asır betiklerinde raslanan *çağu* «ses, çağıltı» isminden anlıyoruz ki, eskiden ses yansılıyan unsurlar *i* fonemiyle isimlendirildikten sonra *-le-* ile fiil temeli kurulurdu; sonraları bu isimlendirme unsuru düşmüştür.

b) **Alet (aygıt), silâh isimlerinden:** *eğele-, törpüle-, rendele-, kilitle-, kamçıla-, kırbaçla-, körükle-, bıçakla-, hançerle-, dipçikle-, süngüle-, baltala-, iğnele-, şişle-, taşla-, kaşıkla-, sapla-, kundakla-, çapala-, belle-, demirle-, zincirle-, ilikle-, fırçala-, destekle-, arşınla-, karşıla-, sepetle-, çuvalla-, zarfla-, sandıkla-...* vb.

Bu fiillerin de anlam deyresi kesin değildir: aygıtı kullanarak görülen işler bu fiillerle anlatılır: **eğele-, rendele-, ütüle-**... gibi. Fakat **sap**'tan gelen **saplamak** fiilinden anlaşılan mâna keskin silâhı (bıçağı...) sapına kadar batırmak'tır. **Top**'tan gelen **toplamak** fiilinin ise [âlet, oyuncak veya silâh] *top* ile ilgisi yoktur. **Bıçaklamak, hançerlemek:** «bıçakla, hançerle vurmak, yaralamak», **kırbaçlamak, kamçılamak:** «kırbaçla,

(matière) demek olan **ed** isminden *-le-* ile türemiş görünmektedir. İşlemek, inşa etmek demek olan bu fiil ondördüncü asır yazmalarında öz anlamiyle kullanılırdı: *Pil azısından bir kürsi* **eylediler** (Kıs.) «fil dişinden bir kürsü yaptılar». Aynı zamanda *etmek* ve *kılmak* gibi, yardımcı fiil olarak geniş ölçüde kullanılmıştır: *Yoğ iken* **var eyleyen** *çun oldurur* (Mevlût). — *Fikreylemek, sabreylemek, rahat eylemek* vb. vb.

Şimdi eylemek fiili kullanıştan çıkmış gibidir, etmek fiilini tekrarlamaktan kaçınmak için buna başvuranlar vardır.

4. Olmak fiili.

T. D. N. Eski kaynaklarda bu yardımcının b- tipi olan *bolmak* fiiline raslanır; öz anlamı hal değiştirmek, bir halden başka bir hale geçmek'tir; Orhon yazıtlarında **yağı boldı** «düşman oldu», **yok boldı** «yok oldu», **kergek bolmış** «vefat etti»... diye kullanılmıştır.

Bizim Yazmalarda değişik anlamlarla kullanılmıştır:

1) Hal değiştirmek: *Ahir* **toprak olasını** *fikreyledi* «sonunda toprak olacağını düşündü».

2) Yaradılmak: *Hikmetinle* **oldı çarh-u asuman.** — *Tanrı nasıl buyurdu ise* **öyle oldı.**

3) Bulunmak, oturmak: *Sultan Murat Amasyada* **olur iken.** — *Bir kurt, bir zağ, bir çagal* «çakal» *arslanın tapusunda* **olurlar idi.**

4) Vakit gelmek: **Dün buçuğı olıcağız** *doğdı ay* «gece yarısı gelince ay doğdu».

5) Mutlak surette olmak: *Demirden katı* **ne ola?**

6) Aynı zamanda bileşik fiil teşkiline de yarardı: **hâsıl olmak, zail olmak, revan olmak**... vb.

41, a. Şimdi de olmak fiilini bütün değişik anlamlariyle kullanmaktayız:

1) Hal değiştirmek: *Odun yandı* **kül oldu.** — *Şarap* **sirke oldu.** — *Filan fakir iken* **zengin oldu.** — **Hasta iyi oldu**... vb.

2) Yaradılmak: *Mimar nasıl istediyse* **şehir öyle oldu.**

3) Bulunmak: *Siz de orada* **olacak mısınız?**

4) Vukua gelmek: *Dün* **neler olmuş?**

5) Vakit gelmek: **sabah olmak, akşam olmak**... vb.

6) Mutlak surette olmak: **Ekmek olsun, katık olmasa da olur.**

41, b. Olmak fiili ile oluşan bileşik fiiller *geçişsiz (intransitif): öznesel (subjectif)* olur; etmek fiili ile geçişlileri oluşan bileşiklerden olmak fiiliyle geçişsizleri oluşanlar vardır: *Ortalık* **karmakarışık oldu.** — *Düşündüğü yüzünden* **belli oldu.** — *İşler* **altüst oldu.** — *Adamcağız* **mahvoldu.** — *Yer depreminden köy* **harap oldu.** — *Çocuk ettiğine* **pişman oldu.** — *Öğretmen* **memnun oldu**... vb.

41, c. Olmak fiili başka fiillerin ortaçlariyle bileşir: **yazar olmak, yazmış olmak, yazacak olmak**... vb.

De- tümleciyle de bileşir: **Yazmakta olmak**... **istirahatte olmak**... vb. Bu fiiller eylemin geçmekte olan zamanda kılmdığını anlatır.

5. İdi, imiş, ise temelleri.

42, a. Eskiden olmak anlamiyle kullanılan *ir-/er-mek* fiilinden gelişen bu temeller, fiillerin bileşik zamanlarını oluşturur; sessizle biten temellere ulandıkları zaman eski yardımcı fiilin izi olan **i** fonemi de düşer: *gelmiş idi*'den **gelmişti,** *görmüş idi*'den **görmüştü**... *okuyacak imiş*'ten **okuyacakmış**... *görür ise*'den **görürse**... vb. gibi.

T. D. N. Eski kaynaklarda *ermek* fiili *r* fonemini her yerde saklar: *Kök Türk ança* **olurur ermiş,** *Bilge kağan* **ermiş,** *Alp kağan* **ermiş**... (Est.) — Aşın **taturgan erdi** (Div.) «yemeğini tattırır kişi idi», *Ol tenğriye tapınguluk* **erdi** (Div.) «o tanrıya tapınmayı âdet edinmişti...» vb. gibi.

42, b. Bizim en eski yazmalarımızda bile olmak anlamiyle **erdi, ermiş**... şekillerine raslanmaz; bu kipler her yerde **idi, imiş, idüği**... şekillerinde kullanılmıştır.

gibi *gek- yapılı* isimlerin varlığından *gę- yapılı* fiillerin eskiden daha çok olduğu anlaşılmaktadır. Eski kaynaklarda gördüğümüz *emge-* «zahmet çekmek», *kenge-* «tedbir almak, müzakere etmek», *karga-* «lânet etmek», *kerge-* «yaraşmak»... gibi fiillerden şimdi ancak izler kalmıştır: *emek (emgek), gerek (kergek)*... bu izlerdendir. *Kengeç* «müzakere» ismi de asırlarca kullanıldıktan sonra terkolunmuştur.

45, e. *Ge- yapılı* fiillerin birkaçı *irge-* tipindedir; bunlar isimden türeme olup çatı bakımından geçişlidir.

Eskiden daha yaygın olan bu tipten şimdi pek az fiil kalmıştır; *yat/d* «yabancı» isminden türemiş olan *yadırga-* «yabancı bulmak» ile *esirgemek* fiili çok kullanılır; sonuncuya taban olan *es'in* hangi anlama alınmış olduğu kestirilemiyor. Divanda bu fiil «acımak, esefetmek» anlamiyledir. — *Kişirgek* (Div.) «evinde gördüğü kişilerden sıkılan» sıfatı da *kişirge-* fiilinin varlığına delâlet eder.

Çatı değiştirmeğe yarıyan *-n-* fonemiyle bileşmiş *-irge-* tipinde fiil temelleri de vardır: *acırgan-* «merhamet duymak», *azırgan-* «cimrilik etmek», *isi* «sıcak»tan *isirgen-* «sıcaktan bunalmak»... gibi. Eski Türkçede *alp* «kahraman» isminden türemiş *alpırgan-* «kahramanlık göstermek, kahramanca hareket etmek»... fiilini de buluyoruz.

2. İsimden Le - yapılı Fiiller

46, a. Her türlü yalın yansılamalardan, türlü isimlerden ve çözüme gelmiyen köklerden *-le-* ile fiiller türemektedir. Bunları ayrı ayrı gözden geçiriyoruz:

a) **Yansılamalardan:** Ses yansılıyan tek heceli unsurlardan *-le-* ile türemiş fiillerin belirli kullanılışları vardır: *Gök.. top* **gürler,** *uyuyan* **horlar,** *su* **çağlar;** *köpek* **havlar/hırlar;** *arı* **vızlar,** *hasta* **inler,** *sıkıntıda kalan* **ohlar/püfler,** *kafa (beyin, damar)* **zonklar;** *kulak* **çınlar**... vb.

Türkçede az sayıda katmerli yansılamalar da vardır: **Kekeme, pepeme** gibi; bunlardan da **kekele-mek, pepele-mek**...

doğurmak», **adın** «başka»: *adna-* «değişmek» vb. — [Yarım sesli düşmesiyle] **kıyın** «ceza»; *kına-* «ceza vermek» vb.

T. D.N. II: *Yaza-, tüne-, tuza-* yerine şimdi *yayla-, gecele-, tuzla-* denilmektedir. — *kavra-* fiili: *karu* «el» den *karva-* bundan da *yer değiştirme (métathèse)* ile *kavra-* gelişmiştir. — *Arva-* «büyü yapmak» fiili de *aru* «temiz» den olmalıdır: «ecinnileri uzaklaştırıp temizlik yapmak» anlamiyle.

Eski kaynaklarda isimden dar sesli [*i* ve *u*] ile de fiiller türemiş olduğu görülür: *bayı-* «zengin olmak», *boşu-* = *boşa-*, *begi-* «bey olmak», *adı-* «ad vermek», *berki-* «berk olmak, sağlamlaşmak», *tatı-* «tat vermek», **sak** «uyanık: *sakı-* «hayal gibi görünmek», *kızu-* «kıt ve pahalı olmak», **kalın**: *kalnu-* «kalınlaşmak», **öl**: *öli-* «ıslanmak»... vb.

45, b. E- yapılı fiillerin *çatısı* (voix) bir değildir; kimi geçişsiz olur: *yaşa-, oyna-, kana-, türe-* gibi; kimi *geçişli* olur: *ada-, dene-, sına-, boşa-* gibi.

45, c. Yalın hükmünde e- yapılı ve i- yapılı fiiller epeycedir:

a) *ara-, öde- (öte), ula-, üle-, üre-, bile-, beze-, büyü- (bedü-), yama-, tala-* «talan etmek», *dire-, (tire-), döşe- (töşe-), kapa-* vb.

Eski kaynaklardan: *arta-* «bozmak», *aya-* «korumak», *iğe-* «inadetmek», *baça-* «oruç tutmak» vb.

b) *acı-, ağrı-, eri- (erü-), ulu-, ılı-* «ılınmak», *ışı-, oku- (okı-), uyu- (udhı-), üşü- (üşi-), taşı (taşu-), doku- (tokı-), çürü (çüri-), şakı-, kaşı-, koru- (korı-), soğu-, tanı- (tanu-)* vb.

Eski kaynaklardan: *abı-* «gizlemek», *eşü-* [ykş. yaş-] «örtmek», *idi-* «topla-mak», *üti-* «ütülemek», *beti-* «yazmak»; *büdi-* «raksetmek», *süci-* «tatlı olmak», *yaru-* «parlamak», *sası-* «fena kokmak», *karı-* «ihtiyarlamak», *komı-* «özlemek», *kiçi-* «gidişmek», *yeni-* «doğurmak»... vb.

45, d. Eskiden çözüme gelmez köklerden *ge- yapılı* iken damak fonemini yitirmiş fiiller de vardır: *ele- (elge-), dola- (tolga-), bula- (bulga-* «bulandırmak»), *yala- (yalga-) vb. Orak (orgak), tarak (targak), kürek (kürgek), kulak (kulgak), eşek (eşgek)...*

TÜREME KELİMELER

Türem Ekleri

43, a. Yalın kelimelerden yenilerini türetmeğe yarıyan ekler, seslilerinin geniş veya dar olmasına göre, iki tip üzeredir: 1) *geniş ekler*, 2) *dar ekler. Meselâ: tuz* isminden *tuzla-* fiilini türeten *-la-* geniş bir ektir, çünkü *a* geniş seslilerdendir; yine tuz isminden *tuzlu* sıfatını türeten *-lu* dar bir ektir, çünkü *u* dar seslilerdendir (Bk. § 28, c).

Balığı **temizledi** *sonra* **tuzladı** cümlesindeki iki fiil aynı ekle türemiştir; bu ek sesli uyumu ile kalın ve ince olarak iki şekil alır: *-le-, -la-*. Bütün geniş ekler, girdikleri kelimenin son seslisine göre uyumlanarak, kalınlı inceli olur; bu ekler geniş seslinin ince [e] şekliyle gösterilir; bu misaldeki iki fiil *-le-* ekiyle türemiştir. Bunlar *le- yapılı fiillerdir. Le- yapılı* demek yapısı *-le-* ekiyle kurulmuş demektir.

Yemek **tuzlu, biberli** *olduğu gibi* **sütlü, kaymaklı** *da olabilir* cümlesindeki **tuzlu, biberli, sütlü, kaymaklı** sıfatları aynı ekle türemiştir; bu ek, sesli uyumu ile, kalın ve ince, yuvarlak ve düz olarak dört şekil alır. Bütün dar ekler, dilimizin şimdiki fonetik safhasında, girdikleri kelimenin son seslisine göre uyumlanarak, dört şekil alabilir, bu ekler dar seslinin düz ince [*i*] şekliyle gösterilir; bu misaldeki dört sıfat **-li** ekiyle türemiştir. Bunlar *li- yapılı* isimlerdir. *Li- yapılı* demek yapısı *-li* ekiyle kurulmuş demektir.

T. D. N. Eskiden dar ekler, düz ve yuvarlak olarak, ayrı iki tip üzere idi; meselâ *-lü* eki her yerde yuvarlak, *-ci* eki ise her yerde düz sesli ile olurdu: *duzlu* [*tuzlu*], *datlu* [*tatlu*], *diplü* [yaş *diplü* buğday], *katıklu*... vb. *avcı, okçı, tapuci, öğütçi*... vb.

Zamanla sesli uyumunun gelişmesiyle, dar eklerin iki tipi birleşerek dört şekilli tek bir tip haline girdi.

43 b. Türeme kelimeler *isimden (dénominal)* ve *fiilden (déverbal)* olmak üzere ikiye ayrılır. *İsimden türeme* fiiller ve *isimden türeme* isimler, *fiilden türeme* isimler ve *fiilden türeme* fiiller olur; bunlar ayrım ayrım gözden geçirilecektir.

Not. *İsimden türeme, fiilden türeme* takımları kısaltılarak sadece *isimden (dénominal), fiilden* (déverbal) da denilmektedir.

A. İsimden Fiiller

44, a. Dilde hem isim hem fiil olarak kullanılan temeller vardır: bunlarda ismin fiilden veya fiilin isimden çıktığı söylenemez. Meselâ: *şehirden yazlıklara* **göçler** *başladı* cümlesinde **göç** temeli isim; *bütün oba yaylaya* **göçtü** cümlesinde ise fiil olarak kullanılmıştır. Burada isimden türemiş fiil veya fiilden türemiş isim yoktur; isim ve fiil gibi kullanılmış *taban* (base) vardır.

44, b. İsim ve fiil olarak kullanılan tabanlardan birkaçı tek hecelidir:

Don: *Bu gece sular* **dondu.** — *Sabahları* **don olur.**

Dik: *Bahçıvan fidanlar* **dikti.** — *Çıktığımız yokuş pek* **dikti.**

Tat: *Çileği bu yıl sizden* **tattım.** — *Ağzımda* **tat** *kalmadı.*

Toz: *Filan günlerce gezdi* **tozdu.** — *En çok şikâyet ettiği gözlere dolan* **tozdu**... vb.

44, c. İsim ve fiil temeli olarak kullanılan tabanlardan iki heceli olanlar daha çoktur, fakat hepsi yalın değildir. Meselâ: *Filâna* **acıdım.** — *Filânın ölümünden* **acı** *duydum*... cümlesindeki fiil **acı-** ile isim **acı,** gelişim tarihinin tanıklığı ile, biri birinden türeme olduğu anlaşılmaktadır. Divanda **açı-** «acımak» fiilinin yanında **açığ** «acı» ismini bularak ismin -[*i*] *g* ile fiilden türediğini, zamanla *ğ* foneminin yıpranıp düştüğünü anlıyoruz. — **Ağrı-mak** fiili ile **ağrı** ismi arasında da aynı gelişim seyri vardır: **ağrı-** fiilinden **ağrığ** «ağrı» ismi türemiş, zamanla *ğ* fonemi düşmüştür.

Sancı-mak fiili ile **sancı** isminin **sanç-** fiilinden, **sıva-mak** fiili ile **sıva** isminin de **suv** «su» isminden, ayrı eklerle türeyip geliştiği görülmektedir. **Eski** ile **eski-mek, ekşi** ile **ekşi-mek, savaş** ile **savaş-mak, koca** ile **koca-mak, gerek** ile **gerek-mek, kekre** ile **kekre-mek, yama** ile **yama-mak**... temelleri ve daha başkaları türlü gelişimlerle dile girmiştir.

1. İsimden e- yapılı fiiller

45, a. İsimden *-e-* ekiyle türemiş epeyce fiil vardır:

Ad: *ada-mak,* **boş:** *boşamak,* **kan:** *kana-mak,* **yaş:** *yaşa-mak,* **sın** «boy»: *sına-mak* [boyunu ölçmek anlamiyle], **suv** *(su): suva-/sıva-mak,* **den** (deng: denglü): *dene-mek «tecrübe etmek:* denk geliyor mu diye bakmak», **tür** «doğuş: cins, genre»: *türe-mek,* **tün** «gece»: *tüne-mek* vb.

Oyun, oğur «yol, fırsat», *beniz, burun* gibi iki heceli isimlerden, sesli düşmesiyle, *oyna-mak, oğra-mak, benze-mek, burna-mak* (Tara.) «uç takmak»... gelmiştir; [oyun ise *oy-* (Est.) «oynamak» fiilindendir.]

T.D.N. I. Eski kaynaklarda isimden *e- yapılı* fiiller epeycedir: (Eski Türkçeden) **alp** «cesur»: *alpa-* «cesur olmak», **aş:** *aşa-* «yemek», **at** «isim»: *ata-* «çağırmak, adlandırmak»,**bay:** *baya-* «zengin olmak», **küç** «güç, kuvvet»: *küçe-* «zorlamak», **tüş** «düş, rüya»: *tüşe-* «düş görmek», **yol:** *yola-* «yola çıkmak», **yarlığ** «buyruk»: *yarlığa-* «buyurmak»... (Divandan) **yaz** «bahar»: *yaza-* «baharı geçirmek», **köz** «kor»: *köze-* «koru karıştırmak», **tiş** «diş»: *tişe-* «dişleri çıkmak», **küz** «güz» *küze-* «güzü geçirmek», **tün** «gece»: *tüne-* «geceyi geçirmek», **töl** «döl»: *töle-* «döl vermek, doğurmak», **ört** «ateş»: *örte-* «yanmak», **ong** «sağ»: *ona-* «razı olmak», **ot** «ateş»: *ota-* «yanmak», **tuz:** *tuza-* «tuzlamak»; [Sesli düşmesiyle] **yaşın** «şimşek»; *yaşna-* «şimşek çakmak», **boyun:** *boyna-* «gururlanmak», **bulun** «harpte ele geçen esir»; *bulna-* «esir etmek»; **kulun** «tay»: *kulna-* «kısrak

lı'nın mânası ise sayısız'ın karşıtı olmaktan uzaktır. *Gönüllü* ile *gönülsüz* de birbirinin karşıtı değildir.

T.D.N. Eski kaynaklarda sıfatlara da *-siz* morfeminin ulanabildiğini görüyoruz: *tüz/düz* [doğru, doğruluğu sever] sıfatının *tüzsüz* [=doğruluktan ayrılmış] karşıtı eski yazıtlarda kullanılmıştır. Şimdi dahi *uygunsuz, gereksiz, lâyıksız,* hattâ halk ağzında lâzımsız sıfatları, *bellisiz* ise ötedenberi kullanılmaktadır. Bu kullanış genişletilecek olursa dilimiz çok kazanır; Avrupa dillerinin hepsinde sıfatların karşıtı önden eklemelerle türetilir, Türkçede ise bu önemli morfoloji rolü oynıyacak *-siz*'den başka morfem yoktur.

4. Lik- yapılı isimler.

60, a. Hemen bir isimden (ve sıfattan) *lik- yapılı* soyut isimler türer: *Erkeklik, kadınlık, gençlik, yiğitlik, çocukluk, ihtiyarlık, dostluk, düşmanlık, ustalık, acemilik; çolpalık... uzunluk, küçüklük, kısalık, genişlik, darlık, doğruluk, eğrilik, büyüklük, ululuk, küçüklük, çabukluk, yavaşlık, çalışkanlık, tanbellik, iyilik, kötülük, zenginlik, yoksulluk, fakirlik, zayıflık, semizlik; sıskalık; şişmanlık, güçlük, zorluk, kolaylık; ağırlık, hafiflik, sağlık, hastalık; sertlik, yumuşaklık, kabalık; kalınlık; incelik, üstünlük, aşağılık, bayağılık, ucuzluk, pahalılık, bolluk, kıtlık, çeviklik; uyanıklık.... vb.*

60, b. Lik- yapılı soyut isimler: *nitelik, durum, çağ* ve iğreti olarak daha başka kavramlar anlatır; misaller:

Çocukluk: *Kusurunu* **çocukluğuna** *bağışlayınız. — Onden öyle bir* **çocukluk** *beklenmezdi. — Öyle bir harekete* **çocukluk** *değil, terbiyesizlik denir. —* **Çocukluğumdan** *beri bu kadar eğlendiğimi hatırlıyamıyorum... vb.*

Doğruluk: *İnsan* **doğruluktan** *ayrılmamalıdır. — Alınan haberin* **doğruluğu** *yeni gelen bilgilerle anlaşıldı. — Onun* **doğruluğuna** *kimse inanmıyor. — Yağmur altında kalan direğin* **doğruluğu** *bozulmuş. — Yolun* **doğruluğuna** *gitmeli, köşe başında sağa sapmalı... vb.*

3. İsimden el- yapılı fiiller.

47 a. İsimlerden (sıfatlardan) türeme *el- yapılı* fiiller epeycedir; bunlar *oluş anlatır* (inchoatif) geçişsizlerdendir; misaller:

Az: *azal-*, **çok:** *çoğal-*, **düz:** *düzel-*, **sağ:** *sağal-*, **boş:** *boşal-*, **bol:** *bolal-*, **dar:** *daral-*, **ince:** *incel-*, **kısa:** *kısal-* vb.

Not. *Onğ* «sağ»'dan hem *onğal-* hem *onğul-* [onul-] «düzelmek, iyileşmek» gelir.

47, b. Sıfatların sonunda *k* varsa düşer; şu demektir ki aynı kökten (tabandan) sıfatlar *k* ile, fiiller *-el-* ile türemiştir; misaller:

Ufak: *ufal-*, **alçak:** *alçal-*, **yüksek:** *yüksel-*, **seyrek:** *seyrel-* vb.

Divanda *uluğ* «ulu»'dan *ulal-* getirilmekte ise de bizde isimlerin [sıfatların] son hecesindeki sesli, geniş olsun dar olsun, değişmemektedir: **eğri:** *eğril-*, **sivri:** *sivril-*, **doğru:** *doğrul-*, **duru:** *durul-*, **küçük:** *küçül-*, **eksik:** *eksil-* vb. gibi. Yukardaki misaller de geniş seslinin değişmediğini tanıklar.

Not. Bu ekin menşei *ol-* fiili olmalıdır.

4. İsimsen en- yapılı fiiller.

48, a. İsimden türeme *en- yapılı* fiillerin kullanılması azalmıştır; şimdi ancak *güç*'ten *gücenmek, don* «elbise»den *donanmak, öğür* [*övür*]'den *öğrenmek, ad*'tan *adanmak* «ad takınmak», *kıv = kut* saadet isminden *kıvanmak* «kendini mesut bulmak» fiilleri vardır; *inanmak, utanmak, usanmak, üşenmek, güvenmek (küven-)* fiilleri aynı tipten ise de kökleri yalın olarak kullanılmaz.

48, b. Divanda bu tip fiillerden daha birçok örnekler buluyoruz: *kurttan-* «böcekten, kurttan hulanmak, kaşınması tutmak», *kutan-* «kendini bahtiyar bulmak = kıvanmak», *ört* «yanan şey»: *örten-* «yanmak», *ış «iş»: ışan-* «işi uhdesine almak», *karu* «el»: *karvan-* «elle yakalayıp araştırmağa girişmek», *ilen-* «lânet et-

mek, kötülük dilemek» vb. — Eski Türkçede ise *ilen-* fiili *il* «devlet» kurmak, hâkimiyet sürmek anlamiyledir. Yine eski Türkçede *ağız*'dan *ağzan-* «telâffuz etmek» fiili vardır.

48, c. İsim [sıfat] sesli ile biterse morfem yalnız *-n-* olur: *ısı: ısın-* «kendini sıcak duymak, sevgi duymak», *ige* «sahip»: *igen-* (Div.) «kendini sahip görmek, bir şeyi kendinin saymak», *koku: kokun-* «koku sürünmek» gibi.

Ağrık/ğ «ağrı» isminden *ağrıkan-* «muztarip olmak, ıstırap duymak», *tatığ* «tat» isminden *tatgan-* «tat almak, mütelezziz olmak»... gelir. — *Kıskan- (kısgan-)* fiili de *kısığ* [*kısı*] isminden türemiş görünüyor.

5. İsimden re- yapılı fiiller.

49, a. Akıcı seslerin ikincisi olan *r* de, *l* gibi, fiil türeminde önemli bir rol oynar. Bu fonem, hem geniş *-re-* hem dar ve ters *-ir-* şeklinde, fiil türeten morfem olmuştur.

Re- yapılı fiiller sayıca azdır, anlam bakımından *le- yapılı* fiillere benzer; başlıca tiplerini veriyoruz:

1. **Yansılamalardan:** *kükre-*: deve gibi kükredi (Dede), *anra-* ve *ınra-*: aslan gibi anradı/ınradı (Dede), *çokra-* «kazan çukur çukur, fıkır fıkır kaynamak», *okra-* [at sahibini gördükte, okrar...] Bu şekilde hareket anlatan fiillerimiz vardır: *titre-* (ve *ditre-*), *tepre-* (ve *depre-*), *sıçra-* gibi. Bunların cümlesi çatı bakımından geçişsizdir. Bu tipten, ses veya hareket anlatır, ir-yapılı olanlar da vardır: *anır-:* eşek *anırır*, *böğür-:* öküz *böğürür*, *bağır-*, *çağır-*, *çığır-*, *öğür- (övür-)*, *üfür-*, *seğir-*, *köpür-*, *kudur- (kutur-)*, *semir-* vb.

Morfemini *k* ile pekiten ir- yapılı fiiller vardır: *haykır- (aykır-)*, *hıçkır- (ınçkır-/ıçkır-)*, *püskür-*, *çımkır-* «(kuş)pislemek», *öksür-* (eskisi *öskür-*), *aksır-* (eskisi *askır-*), *sümkür-*, *tükür-* vb.

2. **Yalnı kullanılmaz tabanlardan:** böyle bir tabanı olan *ir- yapılı* fiiller epeycedir; çatı bakımından geçişli olur, türlü hareketli eylemler anlatırlar: *Ayır- (adır-)*, *evir-*, *kıvır-*, *çevir-*, *devir-*, *(tekir-/tegir-)*, *kavur-*, *savur-*, *ısır-*, *süpür-* vb.

3. Siz morfemi

59, a. *Siz* morfemiyle türetilen sayısız sıfatlar anlamca li- yapılı sıfatların karşıtıdır, ilginin yokluğunu anlatırlar.

Tuzlu: tuzsuz, biberli: bibersiz, şekerli: şekersiz vb.
Kumlu: kumsuz, kireçli: kireçsiz vb.
Saçlı sakallı: saçsız sakalsız vb.
Poturlu: potursuz, şapkalı: şapkasız vb.
Atlı: atsız, arabalı: arabasız vb.
Ümitli: ümitsiz, hevesli: hevessiz, kusurlu: kusursuz.
Hünerli: hünersiz, değerli: değersiz, terbiyeli: terbiyesiz,
Kibirli: kibirsiz, hayırlı: hayırsız, bereketli: bereketsiz,
Hazırlıklı: hazırlıksız, kazançlı: kazançsız; saygılı: saygısız,
Görgülü: görgüsüz, duygulu: duygusuz, sevimli: sevimsiz,
Biçimli: biçimsiz, gösterişli: gösterişsiz, geçişli: geçişsiz,
Sallantılı: sallantısız, üzüntülü: üzüntüsüz, sayılı: sayısız,
Kederli: kedersiz, kârlı: kârsız, faydalı: faydasız,
Akıllı: akılsız, dikkatli: dikkatsiz, dalgalı: dalgasız,
Gürültülü: gürültüsüz, şatafatlı: şatafatsız... vb.

59, b. -Siz morfemi çok verimli ise de her li- yapılı sıfatın karşıtı -siz morfemiyle değildir; meselâ, *pahalı*'nın karşıtı *ucuz*, *hızlı*'nın karşıtı *yavaş*, *şekerli* [kahve]nin karşıtı *sade* [kahve]... olur.

Li- yapılı ikizlemelerin *-siz* morfemiyle karşıtları olmaz. Sayı isimlerinden gelen *li- yapılı* isimler de şekilce ve anlamca *siz- yapılı* şekillerle karşılanmaz.

Siz- yapılı sıfatların da her zaman li- yapılı karşıtları olmaz: *tuzsuz tatsız*, *ipsiz sapsız* gibi özel anlamlı ikizlemelerin *-li* morfemiyle karşıtları yoktur.

59, c. Siz- yapılı sıfatlardan her zaman ilginin büsbütün yokluğu değil azlığı anlaşılır: *pilâv* **tuzsuz** *olmuş* denildiği zaman pilâva hiç tuz konmadığından ziyade tuzu az konmuş olduğu anlaşılır. **Sayısız** demek sayılmıyacak kadar çok demektir, **sayı-**

Not. Millet isimleri o milletten olanlara verilir; bütün millet anlatılmak için ismin çoğulu kullanılır: *Türk, Türkler; Fransız, Fransızlar; İngiliz, İngilizler; İspanyol, İspanyollar...* gibi. Eskiden *Fransalu* [=Fransız: kıralı, devleti, milleti], *Nemselü* [=Alaman devleti, çasarı]... denilirdi.

58, c. Sıfatlardan, renk.. yön.. vakit veya mevsim isimlerinden li- yapılı sıfatlar katmerli olarak kullanılır, *toplam* kavramı sağlanır. Misaller:

İnceli kalınlı *sesler* [=bir arada hem ince hem kalın sesler] *işidiliyordu.* — *Bir evi* **altlı üstlü, yazlı kışlı** *kiralamak* [=hem alt hem üst katını, hem yaz hem kış için]. — **Erkekli kadınlı** *toplantılar* [=bir arada erkek ve kadınların bulunduğu]. — **İçli dışlı, irili ufaklı, sağlı sollu; geceli gündüzlü; akşamlı sabahlı... aklı karalı; allı yeşilli; alacalı bulacalı; yaşlı başlı, uslu akıllı, belli başlı, enişli yokuşlu, derli toplu; saçlı sakallı, sazlı sözlü; börekli baklavalı...** gibi ikizlemeler de çok kullanılır; bunların çoğunda bir anlam pekitmesi vardır.

T. D. N. Yazıtlarda ve başka eski anıtlarda bu toplam ikizlemeleri, li- yapılı olarak vardır; bundan bu morfemin -lig'ten ayrı olduğu anlaşılmaktadır: *inili eçili* «küçük büyük, bütün kardeşler», *begli budunlu* «bey ve budun, bütün ulus bir arada», *edgüli anıyğlı* «iyiler ve kötüler»... vb.

58, d. Bazı deyimlerde li- yapılı isimler yalın şekilleriyle katmerlenir: Bir işi **başlı başına** *idare etmek.* — **Boylu boyunca** *uzanmak.* — **Dilli dilince** *konuşmak.* — **Köylü köyüne evli evine** *gitmek.* — **Yerli yerinde** *kalmak...* vb.

58, e. Li-yapılı isimler iğreti anlamla da kullanılır; *gönüllü* gibi ki öz isteğiyle hizmete koşan demektir; *ulu gönüllü* [=kendine çok kıymet veren], *alçak gönüllü* [=tavazu gösteren] deyimleri de vardır. Gençlere *delikanlı* denmesi de iğreti anlamladır. — *Nişanlı, sözlü...* isimleri de özel birer mâna ifadir.

T. D. N. I. Eski kaynaklarda *re- yapılı*, ses ve hareket yansılar fiillere daha çok raslanır; Divanda şunları buluyoruz: *çıkra-/çikre-* «gıcırdamak», *çıŋğra-* «çınlamak», *çokra-* «(su) çokur çokur çağlamak, kaynamak», *konğra-* «çıngırak gibi ses çıkarmak», *külre-* (ve *külde-*) «küldür küldür ses vermek», *tikre-* «tıkır tıkır etmek»; *münğre-* «böğürmek»; *tepre-* «depremek»... vb.

Divanda ses ve hareketten başka kavram anlatan *re- yapılı* fiillere de raslamaktayız: *sonğra-* «tehir etmek», *yanğra-* «(sözü) tekrarlamak: sırrı ifşa etmek» gibi.

II. *İr- yapılı* fiiller de Eski Türkçede ve Divanda epeycedir; başlıcaları şunlardır: *amır-* (Est.) «sevmek», *adır-* (Est.) *adhır-* (Div.) «ayırmak», *akur-* (Est.) «yavaş davranmak»; *asur-* (Est. Div.) «aksırmak», *kıkır-* (Div.)/*kığır-* «=çığırmak», *eğir-* (Est. Div.) «kuşatmak», *engir-* «örmek = eğirmek», *ödür/ödhür-* «seçmek, seçip ayırmak», *öğir-* «sevinmek», *yüğür-* «koşmak» vb.

III. *Münğre-* ile *böğür-*, *anra-* ile *anır-*... karşılaşmasından *-re-* ve *-ir-* yapılarının birliği anlaşılır: *müngür* + *e-*'den *münğre-*, *anır-* + *a-*'dan *anra-* çıkmış olmalıdır. Eski Türkçede raslanan *kükürе-* «kükre-», *çokura-* «çokra-» *şekilleri* bu gelişmeyi tanıklamaktadır.

Divanda raslanan *çılra-* ve *çılda-* «çıldır çıldır etmek» şekilleri *-re-* ve *-de-* yapıları arasında bir nöbetleşme gösterir. Bizdeki *takırda-*, *çatırda-*... şekli ile Eski Türkçede görülen *külre*, *küldre* «küldür küldür etmek» şekli de bu yansılama fiillerinin gelişmesini aydınlatmağa hizmet etmektedir. — Yansılamalardan gelen le- yapılı fiillerin de gelişimi il- yapılı şekillere fiil türeten *-e-* morfeminin katılması ile olmalıdır: *horul*'dan *horula-*: *horla-*, *gürül*'den *gürüle-*: *gürle-* vb.

6. İsimden er- yapılı fiiller.

50, a. İsimlerden (sıfatlardan) türeyen *er- yapılı* fiiller *oluş anlatır (inchoatif)* geçişsizlerdir; renk isimlerinin hemen hepsinden bu şekilde fiiller vardır; bunların türemine yalnız kökler girer, bundan da hem ismin hem fiilin bir kökten (tabandan) gelişmiş olduğu anlaşılır:

Yeşil: *yeşer-* **(yaşıl:** *yaşar*), **kızıl:** *kızar-*, **sarı** (sarığ): *sarar*, **kara:** *karar-*... gibi

Kökün müstakil temel olması da vardır, o zaman *er* morfemi doğruca ulanır: **ak:** *ağar-*, **gök:** *göğer/göver- (köker-)*, **boz:** *bozar-*, **mor:** *morar-*, **pus:** *pusar-*, **yaş:** *yaşar-* gibi. — Divanda *tün* «gece» isminden *tüner-* «gece gibi ortalık kararmak» vardır. *Al*'dan *alarmak* fiili de gelişmiş ve eski kaynaklarda kullanılmıştır. Divanda su hakkında *kölermek* «göl halini almak» fiili getirilmiştir.

Not. Bu ekin menşei *er-* «olmak» fiili olmalıdır.

50, b. İsimden türeme *ger-yapılı* fiiller eskiden çok kullanılırdı; bunlardan dilde kalmış olanların *g*'si düşmüştür. Bu fiiller anlamca geçişlidir. Divandan misaller:

Suv: *suvgar-* «= suvarmak, sulamak»,
çın «hakikî»: *çıngar-* «tahkik etmek»,
iç: *içger-* «içeriye koymak»,
ant: *andgar-* «andettirmek»,
odh «oy: fikir»: *odhgar-* «fikir etmek, düşünüp anlamak»,
köni «doğru»: *könger-* «doğrultmak» vb.

Şimdi, er-yapılı olarak kullandığımız pek az sayıda geçişli fiiller vardır: *suvar-mak, başar-mak, ever-mek* «evlendirmek», *otar-mak* «otlatmak» (Ş.T.), *asar-mak* «sakınmak»... gibi. Bunların da morfemi *-ger*'den gelişmiş sayılmalıdır.

7. İsimden se- yapılı fiiller.

51, a. İsimlerden *se-yapılı* fiiller türemiştir; bu şekil eyleme istek kavramı katar. Eskiden bu şeklin kullanılış alanı genişti; hayvanların erkekleri isimlerinden gelen: (keçi) *tekesedi*, (inek) *boğasadı*, (kısrak) *aygırsadı*, (deve) *buğursadı*... gibileri bugün de kullanılır. Bu tipten çıkmış *ersek* (kadın) sıfatı da vardır. *Balıksa-, etse-*: «canı balık, et istemek», *evse-*: «evini özlemek» demekti; bu yapılışta olan **susamak** (suvsa-) fiili birçok lehçede yaşamaktadır.

nehirler...» demekti; bu isimler şöyle kullanılmıştır: **«kaçarlıya** *kargamagal, Aladağ geyiğinin suşu yoktur...* **Biterliye,** *kargamagıl, Aladağ otlarının suçu yoktur...*»

Not. Er- yapılı fiil temelinden getirilen bu li- yapılı tip şimdi de *yeterli* «kâfi», *yararlı «nafi»* suretinde kullanışa girmiştir.

Son zamanlarda, *belli* ile beraber *belirli* sıfatı da kullanılmağa başlamıştır; bu da *belir-* fiil temelinden türemiş oluyor. Daha evvel ise *bellisiz* yerine *belirsiz* de kullanılmıştır.

T. D. N. I. Eski kaynaklarda *-li* eki *-lig/-lığ* şeklindedir. Divandan misaller: *Tavarlığ er* «çok malı olan adam», *kudhuğluğ ev* «kuyulu ev», *başaklığ süngü* «demrenli mızrak», *balıklığ ögüz* «balığı çok nehir», *bakırlığ tağ* «kendinde bakır madeni bulunan dağ», *kıdhığlığ börk* «kenarlı külah», *kiritlig kabuğ* «kilitli kapı», *bedük karınlığ kişi* «büyük karınlı kişi»... *tarığlığ yir* «ekili yer», *kuruluğ ya* «kurulu yay», *busuğluğ yagı* «pusu kurmuş düşman», *alımlığ* «alacaklı», *birimlig* «borçlu» vb. Çağataycada eski şekil kalmıştır: *yazığlığ* «yazılı» gibi.

Yazıtlarda da, bu ekin, *kul kullığ boldı* «kullar kul sahibi oldu» gibi yerlerde kullanıldığını görüyoruz. Turfan metinlerinde *tınlığ* «canlı» ve *ilig* [*illiğ*] «il sahibi: devletli (bey)» isimlerine sık sık raslanmaktadır.

II. Eski kaynaklarda görülen *türlüg* (espèce) ve *yanlıg* (genre) isimlerinden bugün kullanışta yalnız *türlü* kalmıştır. *Yanğ* **[yenig]** «doğuş» temeli ihtimal *yan* «taraf» ile karıştığından *yanğlığ* yerine arapça *cins* ismi geçmiş bulunmaktadır.

58, b. Yer isimlerinden türeyen li- yapılı isimler bir yerden olanı, bir yerde yaşıyanı, bir yere devam edeni, hâsılı bir yerle ilgisi olanı anlatır: *köylü, şehirli, dağlı, adalı, saraylı, mahalleli; mektepli, liseli, ocaklı; Asyalı, Avrupalı, Amerikalı... Yunanlı, İranlı, İskandinavyalı; Ankaralı, İstanbullu, Parisli Londralı*... vb.

Bu şekilde özel millet, kavim, soy adları da vardır: *Osmanlı: Osmanlılar, Akkoyunlu: Akkoyunlular, Salçuklu: Salçuklular*... gibi.

İ-yapılı fiil isimlerimiz çoktur: *yazı, yapı, sayı, korku, koku, koşu* gibi; bunlardan türeyen li-yapılı isimler, fiil geçişli olursa *edilgen*, geçişsiz olursa *etken* anlamlı olur: *yazılı* [=yazılmış], *koşulu* (koşulmuş], *korkulu* [=korku veren], *kokulu* [=koku saçan] gibi.

e. Her fiilin *me-yapılı* eylem isminden -li ekiyle, gereklik kavramını anlatan bir sıfat türer. Eskiden bu sıfat çok kullanılırdı: «Şol nesne kim *görmelüdür*, anı söylemekle kimse kimseye anlatamaz» cümlesinde *görmelü* sıfatı «anlamak için gözle görmek gerekli olan» anlamiyledir. — *Satmalu, almalu..* «satılması, alınması gereken» demektir.

Bu fiil sıfatları şimdi gereklik anlatan bir fiil temeli ve kipi olmuştur, yerinde görülecektir.

f. Anlamca eylem ismi hükmünde isimlerden de, yine etkenlik, edilgenlik deyresinden, li-yapılı isimler türer: *kârlı* [kâr ettiren, kazandıran], *dalgalı* [=dalgalanan], *hazırlıklı* [=hazırlık görmüş], *azatlı* [=azat edilmiş], *tedbirli* [=önleyişe çare düşünen], *isabetli* [isabet eden] vb.

Yansılama isimlerinden türeyen li-yapılı sıfatlar da etken anlamlı olur: *gıcırtılı* [=çok gıcırdıyan], *gürültülü* [=çok gürültü eden], *fısıltılı, hışırtılı... öksürüklü, aksırıklı...* vb.

Bu şekilde argodan sayılan sıfatlar da vardır: *cakalı, afili, cafcaflı, şatafatlı, sonturlu...* vb.

Sayı isimlerinden de li-yapılı isimler gelir: *birli, ikili, üçlü* [oyun kâğıtlarında]... *doksan dokuzlu* tesbih; *ikizli, üçüzlü* [şamdan]... vb.

T. D. N. I. Padişahlık çağında *lü-yapılı* unvanlar vardı: *saadetlü, şevketlü* [padişah], *fehametlü* [sadrı-âzam, hidiv], *devletlü, izzetlü, rifatlü, hamiyetlü...* vb. En küçük rütbeliye unvanların en güzeli verilirdi: *hamiyetlü*, ki vatan.. millet işlerinde büyük gayret gösteren demektir.

II. Dede Korkut'ta *kaçarlı, biterli, akarlı...* isimlerine raslamaktayız; etken anlamlı kolektif isimlerdir: *kaçarlı* «[geyik gibi] av hayvanları», *biterli:* «bitkiler, otlar», *akarlı* da «akar sular,

T. D. N. Divanda fiil ismi temellerinden de *se-yapılı* istek fiilleri türetilmektedir. *Barığ* «gidiş»: *barıgsa-* «gitmek istemek», *kelig* «geliş»: *keligse-* «gelmek istemek, gelmek niyetinde olmak», *körüg* «görüş»: *körügse-* «görmek istemek»... gibi.

Fiil temellerinden de *se-yapılı* istek fiilleri kullanılırdı: *kelse-, barsa-, körse-; keçürse-* «geçirmek niyetinde olmak»... gibi. Bunda bir *denkleşme* (analogie) olayı görmek lâzım gelir.

51, b. **Sıfatlardan:** Divanda *uluğsa-* «bir şeyin büyüğünü istemek» fiili vardır; fakat sıfattan gelen *se-yapılı* başka fiillerde bu anlam değişmiştir; onlarda se- morfemi dar şekliyle de kullanılır: *çoksamak* ve *çoksımak, azsamak* ve *azsımak, büyüksemek* ve *büyüksimek, küçüksemek* ve *küçüksimek...* gibi; bunlar «çok, az, büyük, küçük görmek, bulmak» mânasiyle anlaşılmaktadır.

Son zamanlarda bu morfemin *-im-* unsuriyle bileştiğini görüyoruz: *azımsa-, çoğumsa-, iyimse-, karamsa-, kötümse-...* vb. gibi.

Bu fiillerin *sin-* tipi önemli bir yer tutmaktadır: *ersin-* (Div.) «erklik taslamak», *erksin-* (Est.) «iktidarı eline geçirmek», *evsin-* (Div.) «kendi evi saymak», *ağırsın-* «ağır saymak», *yüksün-* «kendine yük saymak» vb.

Fiil isimlerinden de, denkleşme ile, bu tipte fiiller vardır: *yemsin-* «yiyor gibi görünmek», *tarımsın-* «ekiyor gibi görünmek»... vb.

8. Ne-yapılı fiiller.

52, Dilde ne-yapılı fiiller çok azdır; başlıcaları şunlardır: *Çiğne- (çeyne-), kişne-, kayna- (katna-), ağna- (ağına-)* «(hayvan) debelenmek, yuvarlanmak», *çağna-* «türkü söylemek» vb. Bunların kökleri yalın olarak kullanılmaz. *Esne-* fiilinin de *es-* ile ilişiği pek duyulmaz. *Dernek, kasnak, duynak...* isimleri *derne-, kasna-, duyna-* gibi fiillerin kullanılmış olmasını tahmin ettirmektedir.

Morfemin dar şekliyle *kösnümek* fiilinin de kökü yalın olarak bulunmaz.

İn- yapılı birkaç isimden türemiş bu şekilde fiillerimiz vardır: **oyun:** *oyna-*, **yaşın** «şimşek»: *yaşna-* «şimşek çakmak», **orun:** *orna-* (Div.) «yerleşmek» gibi.

9. İsimden ik- yapılı fiiller.

53. İsimden (ve sıfattan) türeme *ik- yapılı*, çatı bakımından geçişsiz, fiillerimiz vardır; bunların, eskiden, sayısı daha çoktu; misaller:

Aç: *acıkmak*, **geç:** *gecikmek*, **göz:** *gözükmek*, **kar:** *karıkmak* «göz kardan ağrımak ve kamaşmak» vb. **Bir**'den de *birikmek* gelir.

Eski kaynaklardan: *ağu: ağukmak* «zehirlenmek», *al* «alt»: *alıkmak* «alçalmak», *ant: andıkmak* «ant içmek», *ad: adıkmak* «nam kazanmak», *ed* «madde»: *edikmek* «husule gelmek», *iç: içikmek* «dehalet etmek», *taş* (= dış): *taşıkmak* «dışarı çıkmak», *tağ* (=dağ): *tağıkmak* «dağa çıkmak», *yaş*: yaşıkmak «yaşla ıslanmak», *yagı* «düşman»: *yağıkmak* «düşman kesilmek», *çın* «hakikî»: *çınıkmak* «tahakkuk etmek», *kön* «gön, deri»: *könükmek* «çok zayıflamak: bir deri bir kemik olmak», *munğ* «bun, keder»: *munğukmak* «bunalmak»; *tar* [*dar*]: *tarık-* [*darıkmak*] «(can) sıkılmak»; *yat* «yabancı»: *yatıkmak* «yabancılaşmak», *yaz: yazıkmak: yıl yazıktı* «mevsim yaz oldu» vb.

10. İsimden ed- yapılı fiiller.

54. İsimden türeme *ed- yapılı* fiillere ancak eski kaynaklarda raslanmaktadır; çatı bakımından geçişsiz fiillerden idiler; birkaç misal: *kut: kutad-* (Est.) ve *kutadh-* (Div.) «bahtiyar olmak», *kul: kulad-* «kul olmak», *yagı: yagıd-* «düşman olmak, düşmanlık göstermek», *ulug: ulgad-* «büyük oluvermek», *kalın: kalnadh-* (Div.) «gürbüzleşmek», *küng* «cariye»: *künzed-* (Est.) «cariye olmak», *buka* «boğa»: *bukadh-* (Div.) «boğa kesilmek» vb.

İsim takımından da li- yapılı sıfatlar türeyebilir:

Avcı kılığında veya gemici kıyafetinde olan bir adamı **avcı kılıklı, gemici kıyafetli** diye vasıflandırırız.

15 Temmuz 1944 tarihi ile yazılmış olan bir mektup **15 Temmuz 1944 tarihli;** «İkinci İnönü zaferi» başlığı altında yazılmış bir makale de **İkinci İnönü zaferi başlıklı** olur.

c. Soyut isimden de li- yapılı sıfatlar türer, bunlar ilgiliyi kuvvetle vasıflandırır: **ümitli, hevesli, neşeli, akıllı, hünerli, marifetli, değerli, hayırlı, terbiyeli, kibirli, azametli, hastalıklı, kusurlu, püsürlü**... vb.

İlgili cansız bir konu veya bir eylem de olabilir: **pahalı** *ayakkabı*, **hızlı** *adım veya yürüyüş*, **hayırlı** *yolculuk*, **bereketli** *yıl veya yağmur*... gibi.

Renk isimlerinden de li- yapılı isimler gelir: **siyahlı, kırmızılı** *kadın* [=siyah, kırmızı elbise.. şapka giymiş kadın demektir]. *Şu iki kadından* **siyahlısı** *kimdir?* gibi.

d. Eylem isminden *li- yapılı* sıfatlar etken veya edilgen anlamlı olur; çok defa bunların mânasında bir fazlalık da duyulur: **düşünceli** [=derin derin düşünmeğe dalmış], **kazançlı** [=çok kazanç sağlıyan], **sevinçli** *(yüz)* [=sevindiğini belli eden], **sevgili** [=çok sevilen], **saygılı** [= daima saygı gösteren], **giyimli kuşamlı** [=iyi giyinmiş kuşanmış], **bakımlı** [=iyi bakılmış], **tutumlu** [=tasarrufu seven], **sevimli** [=hoşa giden], **biçimli** [=şekli güzel, sanat kuralına uygun], **görgülü.. bilgili, duygulu** [görgüsü.. bilgisi.. duygusu çok], **içkili** [=içip sarhoş olmuş], **anlayışlı.. kavrayışlı** [=işleri iyi anlıyan.. iyi kavrıyan,] **gösterişli** [=dış durumu çarpan, beğenilen], **dokunaklı** [=çok dokunan, güce giden], **sallantılı** [=çok sallanan], **üzüntülü** [=1. çok üzülmüş, 2. çok üzen] **danışıklık** [=önceden danışılmış, konuşulmuş]... vb.

Bu sıfatlardan duyulan anlam kuvvetini tadil için onlara yeni sıfatlar ulanır: **kısa görüşlü, kıt anlayışlı, dar düşünüşlü, az görgülü; kaba gösterişli; fakir giyimli; fena bakımlı**... gibi.

Kasap, bakkal, manav, dülger, marangoz, terzi, berber, rençber, bahçıvan, ırgat, simsar, acenta, avukat, noter, tüccar, esnaf, celep, kabzımal, amele, talebe, memur, öğretmen, imam; meyzin, bakan, vali, kaymakam, müdür, tahsildar, müsteşar, müşavir; muavin, şah, padişah, sultan, han, emir, reis, kaptan, kıral, imparator, çar, duka. dük, kont, prens, marki, şövalye vb. vb.

2. İsimden li- yapılı isimler.

58, a. İsimden *-li* morfemiyle türeyen isimler (sıfatlar) asıl anlama bir *ilgi* (relation, rapport) kavramı katarlar. Bu ilgi morfemin eklendiği isme göre değişir. Başlıca çeşitlerini gözden geçiriyoruz:

a. Somut isimden türeme li- yapılı isimler (sıfatlar):

Tuzlu.. biberli, sirkeli.. sarımsaklı bir yemek [içine tuz.. biber, sirke.. sarmsak konmuş, hem de fazlaca konmuş bir yemek] demektir.

Kumlu toprak [=içine oluşturucu unsur olarak kum karışmış toprak].

Kireçli su [=içinde erimiş olarak kireç bulunan su].

Saçlı sakallı adam [= saçı sakalı uzamış adam].

Poturlu çocuk [=potur giymiş çocuk]. — *Şapkalı kadın* [=şapka giymiş kadın] vb.

İki *atlı jandarma* [=ata binmiş veya atlı sınıfından iki jandarma]. — *Uzaktan* **üç atlı** *göründü* [=ata binmiş üç kişi]. — *Yolda* **hecinli Araplara** [veya **hecinlilere**] *rasgeliyorduk* [=hecin denilen develere binmiş].

b. Li-yapılı isimlere tamamlayıcı türlü isimler ulanabilir: **Kaplı** *kitap*, **bez kaplı** *kitap*, **kırmızı bez** (veya **maroken**) **kaplı** *kitap*, **poturlu** *çocuk*, **aba poturlu** *çocuk*, **eski aba poturlu** *çocuk*. — **Kalpaklı** *lâmba*, **kırmızı atlas kalpaklı** *lâmba*.., vb.

Sayı isimleri veya o hükümde isimler li-yapılı isimlere ulak verilir: **iki canlı** «gebe», **çiftetelli** [bir saz], **çok renkli, dört ayaklı, çifte kanatlı, iki dilli**... *vb.*

Yaşıyan diyeleklerden Kırgız grupu bu morfemi *-ey-* şeklinde kullanmaktadır: *azay-* «azalmak», *keney-* «genişlemek», *molay-* «bolalmak, bollaşmak», *kücey-* «kuvvetlenmek», *usay-* «akıllanmak»... vb.

11. İsimden te-/de- yapılı fiiller.

55. Akıcı seslerle uzatılmış yansılamalardan *-de-* ekiyle geçişsiz fiiller türer: *tıkırda-, gürülde-*... vb. vb. *Hayda-* «hay: diye nida ederek hücum etmek» fiili de böyle bir türem gösterir.

T. D. N. I. Eski kaynaklarda isimlerden de türemiş *te-/de-yapılı* fiillere raslamaktayız: *alta-* ve *alda-* «kandırmak, aldatmak», *okta-* «ok atmak», *ünde-* «seslenmek» vb. gibi. *İşte-mek* fiili de *iz* isminden türemiştir, asıl mânası «izinin arkasından gitmek» tir. *Bağdaş* ismi ise eski bir *bağda-* «bağlamak» fiilinden gelmektedir.

Le- yerine *-de-* ekini kullanan diyelekler vardır:

İzde- (Kır.) =*izle-*, *köste-* (Alt. Tleut vb.) =*gözle-*, *sırda-* (Kır.) =*sırla-* «boyamak», *sısta-* (Alt. Tel. vb.) =*sızla-*, *yükle-* (Alt. Tel.) =*yükle*, *tişte-* (Alt. Tel.) =*dişle-*, *bastâ-* (Yak.) =*başla-*, *kıstâ-* (Yak.) =*kışla-* vb.

T. D. N. II. Dil araştırmaları iki nazariyeye yer vermiştir: 1. Morfemin en eski şekli *-le* olup bundan *-te/de-*'ye geçildiği, 2. asıl morfem *-te/de* olup bundan *-le-*'ye atlanıldığı ileri sürülmüştür. Birinci nazariye Batı bilginlerinden geliyor, ikinci nazariye bizimdir. Çoğul belgisi *-ler*'in eski bir *-(d)*es'ten geliştiği ispat olunmuştu. (Bk. A.C. Emre, Türkçede İsim Temelleri S. S. 199 - 201). — Türkçede l ile söze başlamamak prensip olduğuna göre nöbetleşen morfemlerin başındaki *d : l* seslerinden d'nin asıl olması, *lamadisme* ile *d*'den *l*'ye geçilmesi en kuvvetli ihtimal olur. Bizde fonetik sebeplerden dolayı belirli yerlerde görülen *-d-* şekli eski genel durumdan kalmış izlerdendir.

B. İSİMDEN TÜREME İSİMLER

56. İsimden yeni isimler türeten ekler başlıca üç rol oynar: a) anlam deyreleri değişik yeni isimler yaratmak, b) ismin anlamını tadil etmek, c) ismin ikizini yaratmak. Meselâ 1. *Süt* isminden türeyen *sütçü, sütçülük* isimleri anlam deyreleri ayrı yeni isimlerdir: *sütçü* süt ve sütten yapılmış şeyler satan kimseyi... *sütçülük* de o kimsenin sanatını anlatır; buna göre *-çi* ve *-lik* ekleri isimden yeni isim yaratan eklerdendir. 2. *Uzun* ile *uzunca, el* ile *elcik*... arasında anlam deyresinin değişmesi yoktur, anlamın tadile uğraması vardır; *-ce, -cik* ekleri anlamı tadil eden eklerdendir. 3. *Gün* ile *güneş, kel* ile *keleş, er* ile *eren*... ise aynı konuyu anlatan ikiz isimlerdir; *-eş, -en* ekleri ikiz yaratan eklerdendir.

I. İSİMDEN YENİ İSİMLER TÜRETEN MORFEMLER

1. İsimden çi- yapılı isimler.

57, a. İsimden *-çi* ekiyle sanat.. meslek sahiplerini anlatan isimler türer; ancak *çi- yapılı* isimlerde türlü anlam farkları vardır; meselâ; *sütçü:* süt ve sütten yapılmış [yoğurt, kaymak gibi] şeyler satan; *arabacı:* araba ile insan.. eşya taşıyan veya arabalar yapan ve onaran; *işçi:* gündelikle veya haftalıkla çalışan; *korucu:* koruyu, ormanı bekliyen, beklemek için tutulmuş olan; *dişçi:* çürüyen dişleri iyi eden, yeni dişler takan... demektir; *gözcü, telgrafçı, sigortacı*... ise satmak veya onarmak işiyle ilgisi olmıyan, birbirinden farklı türlü işler gören kimselerdir. *Halkçı, milliyetçi, cumhuriyetçi, devletçi, terbiyeci*... de türlü siyasal ve sosyal doktrin ve meslek sahipleridir. Meşrutiyet devrinin iki partisine mensup olanlara *ittihatçı, itilâfçı* denilirdi.

57, b. *Çi* morfeminin ç'si seslilerden ve yumuşak seslerden sonra yumuşayıp *c* olur. Eski kaynaklarda her yerde *ç* iledir. Eski Türk yazısında *c* için ayrı işaret yoktur. *-Çi* morfemi eskiden yuvarlaklık uyumuna tabi değildi, yalnız *çi* ve *çı* şekillerini alırdı.

Not. Sıfattan da *çi- yapılı* isimler yaratılmıştır: *eskici, kaçakçı*... gibi.

Birinin sanatı, mesleği sorulmak için *neci* kelimesi kullanılır: *O adam necidir? Siz necisiniz?*

57, c. *Çi- yapılı* isimlerin anlam deyresi geniştir, bir huyun, bir âdetin sahibi de çi- yapılı isimlerle anlatılır: *yalancı* «her zaman yalan söyliyen», *inatçı* «inadetmek huyunda olan», *şakacı, kavgacı* «şaka.. kavga etmesini seven», *gürültücü.. patırtıcı* «gürültü.. patırtı etmek âdeti olan», *pahacı* «malını çok pahalı satan», *sıfırcı* «derslerini iyi bilmiyen öğrencilere sıfır veren», *ezberci* «dersini anlamadan ezber öğrenen»... demektir. *Yaygaracı, palavracı, cakacı*... vb. da türlü huy ve âdet sahipleri anlatan isimlerdir. Çi- yapılı isimler geçici olarak bazı işleri görenleri de anlatır: *dâvacı, şikâyetçi, duacı, kiracı, aracı*... gibi. İğreti anlamla *dalgacı* ise boş hayallere dalan demektir.

Çi- yapılı isimler cansız konulara yaraşmaz: **gürültücü** *çocuk*, **gürültülü** *makine* olur.

T.D.N. Eski kaynaklarda, *etçi, ekmekçi, okçı, ağğı* (Est.) «avcı» gibi sanat sahibi isimleri yanında *terçi* (Div.) «ücretle tutulan işçi», *yadçı* «yada taşıyla yağmur yağdıran büyücü», *elçi* «devlet sahibi, el beyi»... gibi isimler de vardır. — Bizde eski devlet teşkilâtında *beğlikçi* «Divan kaleminin reisi», *doğancı* «harp veya av için doğanlara bakan», *sansuncu* «harp veya av köpeklerine bakan asker»... gibi çi- yapılı isimlere raslanmaktadır.

57, d. Her türlü sanat ve meslek sahipleri yalnız çi- yapılı isimlerle anlatılmaz, yalın hükmünde, Türkçe veya yabancı, isimlerle de birçok sanat ve meslek sahipleri adlandırılır. Devlet reisleri, idare adamları, her türlü memurlar... için de ayrı ayrı isimler vardır:

miyle kullanılmıştır. Bir yerde de *yeğ*'den gelişmiş olan *yiçe* [*yeğçe*] «iyice» zarfı görülmektedir.

T. D. N. II. *Neçe* «nasıl» sorusu *nice* olmuş; *nice nice* çifti çokluk anlatan bir deyim haline girmiştir. —*Bunça* «bu kadar, bunun kadar», *ançа* «o kadar, onun kadar» demekti, eşitlik anlamiyle kullanılırdı. Şimdi ise *bunca* sıfatı çokluk anlatmağa yaramaktadır. — Morfemin *-cek* şekliyle doğan *ancak* büsbütün ayrı bir nitelik kazanarak bir sözdizimi aygıtı, *bağlaç* olmuştur.

-Si morfemi:

66, a. Bu ek benzerlik kavramını katan bir morfemdir; isimlere ve sıfatlara ulanır: **aptalsı** «aptala benzer», *erkeksi* «erkek tavırlı, erkeğe benzer», **çocuksu** «çocuğa benzer», **maymunsu, yılansı, arslansı**... vb. — **Yanıksı** «biraz yanık, epeyce yanık», **bulanıksı; yeşilsi; kızılsı**... vb.

Not. I. Bu kural üzere **isimsiler** (les nominaux) «isme benzer kelimeler», **fiilsiler** (les verbaux) «fiile benzer kelimeler» denilmiştir.

Not. II. **Yası** ve **ısı** sıfatlarının bu morfemle **yassı, ıssı** olduğu anlaşılmaktadır.

T. D. N. Eski Türkçede bu morfem *-sig* şeklinde tanıklanmaktadır: *kulsığ* «kulsu: kula benzer», *begsig* «beysi: bey gibi», *adınsığ* «ayrıksı, başka türlü» vb. — Eski kaynaklarda buna yakın olarak *-sük* morfemine de raslanmaktadır: *tanğ* «acayip»: *tanğsuk* «şaşılacak», *bağır/bağar: bağarsuk* «barsak [bağıra ait şey]».

66, b. Bu morfem sesli ile biten isimlere *-imsi* şeklinde ulanır: **cücemsi, budalamsı, mağaramsı, deremsi, kadifemsi**... **mavimsi, sarımsı, kırmızımsı, acımsı, ekşimsi; tatlımsı; kekremsi**... **sivrimsi**... vb.

Denkleştirme ile morfem bütün renk isimlerine ve başkalarına **-imsi** şekliyle de getirilmektedir: **beyazımsı, morumsu, yeşilimsi; kızılımsı** vb. — **Şeffafımsı; aptalımsı; tümseğimsi, bayırımsı**... vb.

Gençlik: Gençlik *iyi kullanılmalı ki ihtiyarlıkta pişmanlık getirilmesin.* — *Şair* **gençliğine** *doymadan göçtü.* — *Gönül* **gençliği** *ihtiyarlığın en kutlu nimetidir.* — **Gençlik** *son yıllarda büyük bir olgunluk gösteriyor... vb.*

60, c. *Li-* ve *siz-yapılı* sıfatlardan da *-lik* morfemiyle soyut isimler türer,: *akıllılık, sevimlilik, akılsızlık, sevimsizlik, serin kanlılık, aç gözlülük, dikkatsizlik, nispetsizlik...* vb.

Terbiyelilik, görgülülük, dikkatlilik... gibi sonunda iki *li* veya iki *lü* hecesi yanyana gelen kelimelerin söylenişinde güçlük vardır; bundan kaçınmak için sadece *dikkat, terbiye, görgü...* isimlerini kullanmak mümkündür; *Filânın* **görgülülüğü** *var* yerine **görgüsü** *var* denilebilir; söyleniş kolaylığı kısa şekle ayrı bir güzellik verir.

60, d. Isimlerden, ulaç ve bölücüklerden de lik-yapılı soyut isimler türemektedir; misaller:

Benlik: *insanın* **benliği. — Benlik** *dâvası.*

Birlik: *söz* **birliği,** *iş* **birliği;** *Tanrının* **birliği;** *Gençlik* **Birliği. — İkilik:** *Birçok dinde* **ikilik** (dualisme) *vardır.* — *Vatan işlerinde* **ikilikten** *ancak ziyan gelir.* — **Hiçlik:** *kişi* **hiçliğini** *anlamadıkça...* — **Öylelik, böylelik: öylelikle** *dileğinize eriştiniz.* **Nitelik, nicelik:** *Her şeyin* **niteliği.. niceliği** *aranmalıdır.*

Ortaçlardan -lik morfemiyle, soyut isimler türer: *duyarlık, yurt severlik, doymazlık, anlamazlık, söz dinlemezlik, görmemişlik, duymuşluk, çok bilmişlik, oyunbazlık* vb.

Not. *Memezlik* şekli çok kullanılır: *Bilmemezlik, görmemezlik.. bilmemezlikten görmemezlikten* gelmek... Sakın bu akşam *gelmemezlik* etme vb.

60, e. **Meslek isimleri:** Meslek sahibi anlatan isimlerden, *lik* ekiyle, meslek isimleri türer; bunlar da soyut isimlerden sayılır. Lik-yapılı meslek isimleri anlam bakımından çeşitli olur. Misaller:

Sütçülük, manaclık, bakallık, bozacılık, arabacılık, hamallık, dişçilik, hekimlik, doktorluk... yazarlık, memurluk, şairlik, kâtiplik, askerlik, subaylık.. işçilik, rençberlik, ırgatlık... tezgâhtarlık, canbazlık, hokkabazlık... demokratlık, liberallik, sosyalistlik... bakanlık, başbakanlık, valilik, kaymakamlık, müdürlük... onbaşılık, çavuşluk, başçavuşluk, teğmenlik, yüzbaşılık, binbaşılık, yarbaylık, albaylık... beylik, prenslik, hanlık, hakanlık, padişahlık, sultanlık, şahlık, kontluk, dukalık; kıralllık, imparatorluk.. vb.

60, f. Meslek isimlerinin anlattığı kavramlar:

1. Ferde nispetle sanat: *Filânın sanati* **demircilik (doğramacılık, dişçilik, hekimlik...)** *tir.*

2. Endüstri kolu: *Son senelerde* **şekercilik, camcılık, kâğıtçılık** çok ilerledi.

3. Ustalık: *Bu yapının* **işçiliği** çok yüksektir.

4. Emek: *Böyle bir masa on liraya ucuz sayılır,* **işçiliği** *bile fazla eder.*

60, g. Devlet reislerinin unvanlarından gelen lik- yapılı isimlerin anlattığı kavramlar şunlardır:

1. Ülke: *İngiliz* **İmparatorluğu** *dünyanın en geniş devletidir.*

2. Çağ: *Buhar makinelerinin iycadı birinci Napoleon'un* **imparatorluğuna** *tesadüf eder.*

3. Müddet: *Üçüncü Napoleon'un* **imparatorluğu** *yirmi bir yıl sürdü.*

Başbakanlık, bakanlık, valilik, kaymakamlık... gibi idare erlerinin isimlerinden gelen lik- yapılı isimler de isteme göre alan, çağ, müddet kavramlarını anlatır.

T. D. N. Divanda lik- yapılı soyut isimler çoktur: *tokluk, saklık* [=uyanıklık], *sokluk* «açgözlülük, doymazlık», *torukluk* «zayıflık», *tanukluk* «şahitlik: tanıklıok», *kuruğluk* «kuruluk», *sarığlık* «sarılık»... vb.

60, h. İsimden, lik- yapılı, pek çok sıfatlar vardır, istenildiği kadar yenileri de yaratılabilir. Bir şeyin neye yaradığını, neye

65, c. Çe morfemi ulanmış isimler [ve sıfatlar], vurguyu morfemden önceki heceye atarak, ulaç [zarf] olur: *Çocuk dersini* **iyi-ce** *öğrendi.* — *Şiiri* **güze-lce** *okudu.* — **Se-rtçe** *cevap verdi.* — **Aske-rce** *bizi selâmladı.* — **İnsa-nca** *hareket etti.* — **Usu-lca** [*yolunca*] **âde-tçe**... *iş görmeli,* vb.

65, d. Bu ulaçların anlam deyresi temele göre değişir:

1) Temeli sıfat olanların anlamı *kabartmalı* (intensif) olur: *Dersi* **iyice** *anladım* diyen çok iyi anladığını söylemiş olur. Bu ifade *Dersi* **iyi** *anladım* ifadesinden daha kuvvetlidir.

2) Temeli isim olanların anlamı yakışıklık ve eşitlik olur: *Askerce:* askere yakışan surette... asker gibi, *insanca:* insana yakıştığı gibi... demek olur.

Bu anlamda olan çe- yapılı ulaçlar *-sine* morfemiyle bileşebilir: *insancasına, askercesine...* vb. Er- ve miş- yapılı ortaçlar da aynı şekilde ulaçlar haline girebilir: *öldürürcesine, koparırcasına, görmüşçesine...* vb.

Not.— Eylemin gerçek işleyicisi çe- yapılı tümleçle anlatılabilir: **Heyetçe** *karar verildi* gibi ki karar veren heyet olur. — **Evce, ailece** oraya gitmiştik cümlesindeki çe- yapılı tümleç de bütün ev.. aile halkının gittiğini anlatmaktadır. — Bu yerde tümleç cek- yapılı da olabilir: **evcek, köycek**... diyenler vardır.

65, e. *Çe* morfemi, vurgusuz olarak, zamirlere.. zamirsilere de ulanır, bunları türlü tümleç haline kor; **Bence** *bu cevap doğru değildir.* — **Sizce** *nasıl cevap verilmeli idi?...* vb. — *Kendimce, kendimizce, kendisince... Kimsece.* — *Öylece, böylece, şöylece..* — *Yüzlerce, binlerce.* — *Önce, ardınca, izince...* vb.

T. D. N. I. Çe eki Eski Türkçede eşitlik [Aequatif] morfemi olarak çok kullanılırdı; Kül Tigin yazıtında Türk ulusuna şöyle deniliyor: *kanıŋ* **subça** *yügürti, süŋüküŋ* **tağça** *yatdı* «kanın su [ırmak] gibi aktı kemiklerin dağ gibi yığıldı». — Başka yerde: *Türgeş kağan süsi* **otça borça** *kelti* «Türgeş hakanın askeri ateş gibi, bora gibi çıka geldi» denilmektedir. — Bu yazıtta zamirlerle *inçe, ança, bunça* «bu kadar, o kadar, böyle, böylece...» anla-

64, g. Eski yazmalarda bu morfem hep *-cük* şeklinde idi. -a ile de uzatılarak ikizi yapılırdı: *ercük: ercüğez* «küçük erkek», *oğulcuk: oğulcuğaz* vb. Şimdi de küçültmeliklerin *-ez* ile ikizleri çok kullanılır; morfem kalınlarda *-çağaz*, incelerde *-ciğez* ve *-ceğiz* şeklini alır: *adamcağaz, kadıncağaz, kızcağaz, elciğez ve elciğiz, evceğiz* ve *evciğiz*... gibi.

Zamir ve zamirsilerin, bazı isimsilerin de küçültmelik şekilleri kullanılmış ve kullanılmaktadır: *Oncağız, şuncağız, buncağaz... kimsecik*(ler), *kendiciğim, bu kadarcık, buracık.. şuracık* [*buracıkta, şuracıkta*], *nerecik* [yenice eleğim seni *nereciğe* asayım] vb.

Dik- yapılı ortaçların küçültmeliği ile de yüksek derecede bir duyusallık sağlanabilir: *sevdiciğim, çekticiğim, sevdiciklerim, çekticiklerim*... vb. Karaca Oğlanda *dikticiğim* buluyoruz:

Elim ile **dikticiğim** *söğüdü.*

Not. Tek heceli sıfatlarda temel düz bir sesli ile uzatılır: *azacık* (eskisi *azıcık*), *daracık, bolacık* ve *bolcacık* gibi.

65, a. Zamanla *-çek* morfeminin sonundan *k* düşerek *-çe* kalmıştır. Şimdi sıfatların küçültmeliği *-çe* morfemiyle oluşturulmakta, fakat eskiden çek- yapılı olarak kullanılanlar da dilde kalmaktadır:

Uzunca, kısaca, güzelce, çirkince, genççe, ihtiyarca, uzakça, yakınca, kalınca; tokça; yorgunca; çokça, ziyadece; fazlaca; epeyce; iyice, bolca, genişçe, darca, sıkıca, sıkça, seyrekçe... vb.

65, b. Bu küçültmeliklerin anlam deyresi geniştir: **Uzunca** *boylu bir adam* [=ortadan uzun, fakat uzun boylu denecek kadar da değil] demektir. — *Çocukların elbisesi* **bolca** [=tam ölçüden az daha bol] *biçilmelidir.*— *Erzak* **fazlaca**[=gerekli olduğundan az daha fazla] *dağıtılmış.* — *Onları* **sıkça** [=sık sık, oldukça sık] *görüyoruz.* — *Bize* **seyrekçe** *geliyorlar*... vb.

Bu şekillere *-cik* morfemi de katılarak duyusallıkları artırılır: **yavaşçacık, güzelcecik, yakıncacık; genişçecik**... vb.

mahsus olduğunu anlatmak için -lik morfemine baş vurulur. Bu sıfatların dilde oynamakta olduğu önemli rolü birkaç misal ile örnekliyelim:

Mevsime göre giydiğimiz esvapları birbirinden **yazlık, kışlık, mevsimlik** gibi sıfatlarla ayırırız. Elbisenin bayramlarda, ziyaretlerde veya her gün giyilmeğe mahsus olduğunu da lik- yapılı sıfatlarla: **bayramlık, yabanlık** veya **her günlük** diyerek anlatırız. Salona konacak mobilye **salonluk,** kiraya verilecek ev **kiralık,** satılacak şeyler **satılık,** yemek için ayrılanlar **yemeklik** olur. Gömlek, pijama, çarşaf... yapmağa yarıyan bez **gömleklik, pijamalık, çarşaflık**... diye anlatılır. **Gelinlik** *kız*, **küfelik** *sarhoş*... **kebaplık** *et*, **dolmalık** *midye*, **köftelik** *kıyma*... denilir.

Bir **atımlık** *barut, bir* **pişirimlik** *pirinç*... takımlarında kullanılan lik- yapılı sıfatlar ise *yeterlik* kavramını anlatır.

T. D. N. Eski yazıtlarda lik- yapılı sıfatlar kullanılmıştır: **beglik** *arı oğul* [=bey olacak, bey olmağa lâyık erkek evlât] gibi. Divanda bu sıfatlara çok raslanır: *badıç* «çardak» isminden **badıçlık** *yığaç* [= çardaklık ağaç], **çarukluk** *kön* [=çarık, lık deri], **sırukluk, kaşukluk** *yığaç* [=sırık, kaşık... yapmağa mahsus ağaç] vb.

60, i. Lik- yapılı isimleri doğrudan doğruya, başka isimlere ulamaksızın kullanabiliriz: *Her yıl* **yazlığa** *gidilir; yetişen ekinden* **yemeklik,** *biçilen çayırdan* **yemlik** *ayrılır;* **kışlık** *hazırlanır; çocuklara* **bayramlık** *alınır; hamalа* **hamallığı,** *işçiye* **gündeliği,** *memura* **aylığı;** *geline* **yüz görümlüğü** *verilir; karagözde* **göstermelik** *olur; komisyoncu* **ondalıkla** *satar*... vb.

Bu kullanış yolu ile her türlü *aygıt* (âlet) ve *yer* (mekân) isimleri türemiştir:

Tuzluk, çiçeklik; şekerlik: tuz, çiçek, şeker konulan kap. — **Kömürlük, odunluk, çamaşırlık:** kömür, odun konulan, çamaşır yıkanılan yer. — **Meşelik, zeytinlik, fidanlık:** meşe.. zeytin ağaçları, her türlü fidanlar yetiştirilen yer... vb.

T. D. N. Lik- yapılı somut isimler eski kaynaklardan beri kullanılmaktadır: Misaller:

(Eski Türkçeden) *Agılık* «hazne, anbar [ağı =mal isminden]», *adgırlık* [=aygır yetiştirilen yer: hâra], *aşlık* «mutfak», *kınlık* «hapisâne: ceza yeri, kın =ceza isminden], *suvluk* «su kabı» vb.

(Divandan) **Kabaklık** «kabak tarlası, bostan», *söğütlük, temürlük* «içinde demir eritilen kap», *kömürlük* «içine kömür konan yer»; *közlük* «ağrıyan göze konan bir bez» vb.

5. İsimden el-/il- yapılı isimler.

61, a. İki heceli bir çok ismin sonunda -el/-il bulunur; bu morfemin eskiden önemli bir türem rolü oynadığı gerek bugünkü dillerde gerek eski kaynaklarda raslanan el-/il- yapılı isimlerin çokluğundan anlaşılmaktadır.

Bu morfemle isimlerden ve yalın olarak kullanılmaz köklerden türlü ilgi isimleri (sıfatları) türemektedir. Bizde en çok kullanılan el-/il- yapılı isimler (sıfatlar) şunlardır:

Yeşil (yaşıl): *yaş* (ot, bitki) isminden;
Kızıl: *kızgın, kızar-...* ailesindeki kız- kökünden;
Güzel [*gözel*]: *köz* (Div.) «1. ateş, kor, 2. göz» den;
Çatal: *çat-, çatı, çat...* ailesinin çat (*) kökünden;
Kaval: *kab, kabuk: kavuk...* ailesinin kökünden.

61, b. Divanda bulduğumuz tanıklar:

Başıl «başında ak bulunan [koyun]»;
Bökrül «böğründe ak bulunan»: bökür/böğür'den;
Yasul «yayvan»: *yası, yazı* «ova»... ailesinin kökünden;
Sigil «siğil»: *sivilce, sivri, sinğir...* ailesinin kökünden;
Sökel «hasta»: *söğlük* (Tarama) «şiş, kasap şişi», *söğürmek* «şişe geçirip kebap etmek» ailesinin kökünden.

Derleme Dergisi ve Tarama Sözlüğü de epey misal vermektedir:

(*) Çat: Divanda isim olarak tanıklanmıştır.

büyük, oldukça büyük» demektir; bunu isimlere ulak veya haber verebiliyoruz: **büyücek** *bir kulübe, kulübeden* **büyücek**... deriz. — *Çabuk*'tan gelen **çabucak** ise kabartma çeşnisiyle anlaşılan bir ulaç [zarf]'tır, fiile verilir: **çabucak** *bir yere gitmek*, **çabucak** *yazıyı yazmak*, **çabucak** *işi görmek* denilir.

Eski yazmalarda bu şekildeki sıfatların kabartmalı ulaç olarak kullanıldığını görüyoruz: **tizcek** «çabucak», **arkuncak** «yavaşçacık»... gibi. *Yalın:* **yalıncak** «çıplak» çiftinin ikinci şeklinden ise kabartmalı anlam duyulmazdı: *aç görsem doyurdum,* **yalıncak** *görsem donattım* (Dede) misalinde çıplak anlamiyle bir isim gibi kullanılmıştır. Ulaç (zarf)da olurdu: *Âdem* **yalıncak** *kaldı.* — *Aç* **yalıncak,** *düşmana karşı durdular...* gibi.

64, d. Eski kaynaklarda ve yaşıyan diyeleklerin birkaçında isimden veya yalını kullanılmaz kökten *çek- yapılı* âlet isimlerine raslanmaktadır: *balçak* «kılıç kabzası [bizce kılıç namlusu]», *kolçak* (Tarama) «kol zırhı», *günçek* (Der.) «şemsiye», *çamçak/çömçek* «su kabı, ağaçtan maşrapa», *kurçak* (Çağ.) «mücessem suret»... vb. *Oyuncak* da çek- yapılı âlet isimlerindendir, oynamağa yarıyan şey demektir.

İlgi morfemi olarak bu ekle, yine isimden türeme, sıfatlar da vardır: *gökçek* «güzel» gibi.

64, e. Morfemin dar *-çik* şekli şimdi genel küçültmeliğimizdir. Bu morfem duyusallık kuvveti büyük bir okşamalıktır: *anneciğim, babacığım...* «çok sevgili annem, babam»... demektir. *Eviğimiz* denildiği zaman bizim küçük ve sevimli evimiz anlaşılır.

64, f. Sıfatlarda bu morfemin rolü anlama kabartma çeşnisi vermektir; sondan ekleme bir *k* varsa küçültmeliğin katılmasiyle düşer: **ufacık** *bir kedi* [=çok ufak bir kedi], **yumuşacık** *bir yatak* [=çok yumuşak bir yatak] demek olur. — **Alçacık** *duvar,* **kısacık** *boylu adam,* **incecik** *yüzlü çocuk* vb.

Morfemin *ce* ve *ci ile* katmerlenerek duyusallığa daha büyük bir kuvvet vermesi de vardır: **ufacıcık, usulcacık**... vb.

İsimlerin sonundaki *k* de düşebilir: *bebek: bebecik, eşek: eşecik...* gibi; fakat şimdi artık *bebekçik, eşekçik* de denilebilir.

2. Küçültmelikler.

64, a. Ke morfeminden daha eski bir küçültmelik, olarak *-kiye* [*kinye*] *kine* morfemini buluyoruz; *ke*'nin bundan gelişmiş olması düşünülebilir.

Bu morfemin küçültmelik ve okşamalık olarak kullanılmasına misaller:

[Eski türkçeden] **Birikiye** *amrak oğlum* !=biricik sevgili oğlum», **yağukkıya** «yakıncacık», **azkına** «azacık», **azkıya** *erin* (1 E 34) «çok az er ile», **yalanğazkıya** «*yalnızcacık*», **künkiyem** «güneşciğim» vb.

[Divandan] **Oğulkıya** «oğulcağaz», **kızkıya** «kızcağaz», **erkiye** «erceğiz, küçük erkek», **yirkiye** «yerceğiz» vb.

[Şark Türkçesinden] **azgına** «azacık», **birgine** «biricik» vb.

[XIV. asır yazmalarından] **Ezginek** «*azacık*» [*arslan bu sözle* **ezginek** dölendi (K. D.)].

-çek/çik morfemi:

64, b. Şimdi artık *azkıya, ezginek...* denmiyor. Çoktan beri bu *kıya, gına, ginek...* morfeminin yerine *-çek* ve *çik* geçmiş bulunmaktadır.

İsimden veya yalını kullanılmaz kökten türemiş çek- yapılı isimler epeycedir; anlam deyreleri geniştir; pekazı eski olup küçültme rolünde görünmektedir; **burçak** bu isimlerden biridir. Araştırma ile, *bur/bür* tabanının «burulmuş ufak şey» demek olduğu anlaşılıyor. **burçak** bir küçültmelik olarak belirli daneyi adlandırmıştır. — Eski yazmalarımızda raslanmakta olan **bürçek** [ve **pürçek**] «saç lülesi, kıvrımı» aynı türemi gösterir. Veba çıbanına ad olarak verilen **yumurcak** da bu eski küçültmeliklerdendir. Şimdi **tomurcuk** dediğimiz şeyin eski adı da **tomurcak**'tır. Yavru isminden ise **yavrucak** ve **yavrucuk** gelmektedir.

64, c. Sıfattan çek- yapılı türemelerimiz epeycedir; ancak pek azında morfemin küçültmelik anlamı iyice duyuluyor; *büyük:* **büyücek** şekillerinden ikincisi birincinin küçültmeliğidir, «biraz

Dördül «dört köşeli»; *dört*'ten;
Gövel [**göğel**] «yeşil başlı [ördek]»: gök/kök'ten;
Güdül «kısa, bodur»: *küt, güdük...* ailesinden;
İğil «dertli»: *ig* (Div.) «hastalık, sancı» isminden;
Kumul «kımıldanan kum tepeleri»;: *kum*'dan;
Kundul «tıknaz»: *kunt*'tan;
Önel «mühlet»: *ön*'den;
Öngül «inatçı»: *öngü/önegü* «inat»tan;
Tepel «tepe gibi yığılmış»: *tepe*'den;
Yaşal «yaşlı»: *yaş*'tan;
Yukal «sathî»: *yuka/yuvka: yufka*'dan.

61, c. Bunların yanına aynı morfemin *-m/-me* ile bileşmesinden çıkan *-mel* şekliyle, rasladığımız tanıkları da getirmeliyiz:

Sağım veya **sağma** isminden **sağmal** «sağılan»;
Bitim veya **bitme** isminden **bitmel** «münbit»;
Eğim veya **eğme** isminden **eğmel** «1. yay şeklinde, 2. bir tarafa eğrilmiş»;
Çıdam «sabır» isminden **çıdamal** (Rad.) «sabırlı» vb.

61, d. Bu morfemin bir fonemle bileşerek aldığı şekiller vardır; morfeme yeni şekiller veren bu fonemler: *g/k, ç, t/d, s* dir. Bu fonemlerin her biriyle bileşen morfemden türemiş misaller veriyoruz:

1. g/k ile;

Başgıl *(Div.)* =**başıl** «başında ak bulunan [yılkı, koyun]»;
Dörtkül (Div. Der.) = dördül; **içkil** (K.T.) «dahilî»;
Kırgıl (Div.) «kır saçlı»; **kızgul** (Div.) «kır ile doru arasında (at)»;
Kızgıl (Der.) «bir türlü kırmızı toprak»; **koykul** (Der.) «koyu renkli: fr. *brun*»; **öngül** (Der.) «önayak» *ön*'den; **yalgıl** (Div.) «yelesinde ak bulunan»: *yal* = *yele*'den; **yipkil** (Div.) «menekşe rengi»... vb.

Morfemin bu *-gil* şekli birçok illerimizde özel adlara da ulanır, genel bir ilgi kavramı ile evi, aileyi, aile fertlerini anlatan isimler türer:

Aligil, Veligil: Aligile gittik. — Veligilden gelîyoyoruz. — Aligili *gördünüz mü?* — **Veligilden** *bir haber var mı?* vb.

Morfemin bu şekli özel anlamla kullanılan isimlere de aynı ilgi kavramiyle ulanabilmektedir. **Annemgilde** *idim.* — **Komşumuzgile** gidiyoruz.. vb.

2. ç/c ile:

Akçıl «akça, az çok ak olan, beyaza çalan», **gökçül** «yeşilimsi, yeşile çalan», **kırçıl, balçıl** (İb. Müh.) «bala çalar»...; **tavşancıl** «tavşan avcısı bir kuş», **balıkçıl** «balık avlıyan bir kuş», **iççil** (Div.) «hastalıklı»: *ig/ik* «hastalık: sancı» isminden, **ölümcül, tübçil** (Div.) «rüzgârı çok [yer]»: *tübi* = *tipi*'den, **sıkçıl** (Der.) «cimri, eli sıkı», **yağmurcıl** (Div.) «yağmuru çok [yer]» vb.

Not. Bu şekilde *l: n* nöbetleşmesi tanıklanmaktadır: *balıkçıl: balıkçın* gibi. *kaşıkçın, bıldırcın, güvercin* kuş isimlerinde de morfemin *-çin* şekli görülmektedir.

3. t/d ile:

Kartal *(Div.)* «1. aklı karalı [koyun]» 2. «bilinen aklı karalı kuş»; **öndel** (Der.) «ön ayak», **öndül** «ikramiye, mükâfat» [öğdül: öğ-den?]; **üründül** (Tarama) «seçkin»; *üründü* «seçme» *den...* vb.

4. s ile:

Arsal (Div.): *ar* «kızıla çalan renk» ten, **arsıl** id., **sarsal** [sansar cinsinden bir küçük hayvan: sarı kızıl renginde], **kumsal, yersel** (Der.) «aşağı görülen»: yer'den; **yimsel** (Der.) «lezzetli»: yim =yemden; **yoksul** vb.

-e morfemi:

62, m. İsimden e- yapılı benzeşler epeycedir; anlam deyresi oldukça geniştir; misaller:

Koz: **koza** [ipek kozası], *al:* **ala** [ve elâ], *bez:* **beze** «gudde», *koç:* **koca,** *geç* (kiç): **gece** (kiçe), *top:* **topa** (Der.) «topa benzer şey», *sıp* (Div.) «tay»: **sıpa,** *arın* «kanal»: **arna** (Çağ.) «ark, kanal», *buhur/buğur:* **buğra** «deve aygırı», *azık/azuk:* **azuka** (Çağ.) «nevale» vb. Sesli değişmesiyle *baş:* beşe, *kul:* köle gibi eski türemeler vardır.

Çağatayca grupunda görülen *bik* «bey»: bike «hanım» çifti *-e-* morfeminin dişil belgisi olarak kullanılmış olduğunu gösterir. Bir kavramı erkeklik dişilik bakımından iki şekilde anlatan bu iki isim de anlamca benzeş deyresindendir.

Not. *Çift:* çifte ikizi farsçadandır, *çeşme* de göz demek olan çeşm'in ikizidir. Bu türem kuralı her iki dilde birdir.

-ke morfemi:

63, a. Benzeşlik morfemi olarak, hısımlık isimlerine getirilmiş bir de *-ke* vardır: *ata, ana* isimlerinden, sesli başkalaşmasiyle, *eteke* (ŞT. Çağ.) «lala», *eneke* (ŞT. Çağ.) «süt nine» türemiştir: *lala* babaya *sütnine* anaya benzetilmiş, biri öbürünün yerine konmuştur. *Aba* (Div.) «baba» isminden de *abaka* (Çağ.) «amca» gelmiştir, burada da *baba* ile *amca aba* kelimesiyle ve benzeşlik morfemiyle adlandırılmıştır. Ses katmerleşmesiyle *ubakka* (Yak.) «amca» da vardır. *Aba* (Div.) «ana» ile *ebe* (Tarama) «nine» isimleri de birbirinden sesli başkalamasiyle çıktığı gibi *ebekke* (Çağ.) «ninecik» şekli de kullanılmıştır. Bu araştırma bize *-ke* morfeminin benzeşlik ve küçültmelik (okşamalık) değerini nasıl kazanmış olduğunu göstermektedir.

63, b. Dilimizin şimdiki evresinde *-ke* morfemi *başka* isminde görülmektedir. Yakın diyeleklerde *özge* ismi bizim *başka* ile karşılaşmaktadır. Baş ve öz isimlerinden bu morfemle her şeyin benzeşini genel olarak anlatacak isim yaratılabilmiştir.

62, i. İsimden men- yapılı türlü ilgi isimleri de vardır: **Türkmen, koyman** «koyun çobanı», **közmen** «közde pişirilmiş ekmek»... gibi.

Not. Fiilden men- yapılı isimler yerinde görülecektir.

-eç morfemi:

62, j. İsimden eç- yapılı türemeler sayıca azdır; temele nispetle anlamca benzeş isimlerdendir; *kır:* **kıraç,** *alın:* **alanç** (ve **annaç**) «cephe», *top:* **topaç,** *çoğ:* **çoğaç** «güneş sıcağı» gibi.

Divanda *anaç, ataç,* ekeç isimleri kendilerini *ana, ata, eke* «abla» yerine koyup büyüklük taslıyan genç (kız, oğlan) anlamiyle verilmektedir.

Bu ek küçültmelik rolünü de oynamıştır: *küp*: **küpeç** (Der.) «küçük küp» gibi; her yerde **güveç** şekli kullanılır. Divanda *beg/bik*'ten *begeç, bikeç* ismi küçük bey ve bey çocuğu anlamiyledir. Çağataycada *bikeç* «prenses, küçük hanım» demektir. Küçültmek morfemi dişil için de kullanılmış demektir.

Bakraç gibi bir isimde ise bu ek ilgi morfemi rolündedir.

-ez morfemi:

62, k. Isimden ez- yapılı türemeler azdır. Bu ek daha ziyade ilgi morfemidir:

Burun: **burnaz** «kocaman burun olan», *ay:* **ayaz** «aydınlık, *ala:* **alaz,** «alacalı», *top:* **topuz,** *boğ* «boğum»: **boğaz/boğuz;** *gen* «geniş»: **genez** «kolay»... vb.

-eş morfemi:

62, l. Benzeş ve ikiz yaratan morfemlerin biri de *-eş*'tir: *gün* (kün): güneş [küneş ve künes (Çağ.)], *kel:* keleş çiftleri eski ikizlerdendir. Başka kaynaklarda *kün* «güneş»in ikizi *kuyaş* ve *kunyas* olarak bulunmaktadır.

Not. Bunlarda eş/es- yapısının eski olduğu, zamanla morfemin düştüğü derin araştırmalarla anlaşılmaktadır. (Bk. A. C. Emre: Türkçede İsim Temelleri § 4-8.)

II. İSMİN ANLAMINI TADİL EDEN MORFEMLER

1. Benzeşlik isimleri.

62, a. Dilde anlamca birbirine yakın, morfemsiz ve morfemli çift çift isimler vardır: *Baş* yanında *başak, çim* yanında *çimen, koz* «ceviz» yanında *koza, kozak, kozalak* gibi.

Bunlar ayrı ayrı şeylerdir, ancak birbirinin benzeridir, aralarında benzerlik ilgisi vardır; bunlara *anlamca benzeş* veya *ikiz* (doublets de signification) denilir.

62, b. İsimden türemiş isimlerin sonunda görülen morfemler çoktur, başlıcaları şunlardır: *-ek, -ik, -(e)lek, -en, -men, -eç, -ez/-iz, -e, -ke.*

-ek/ik morfemi:

62, c. İsimden ek- yapılı isimlerin anlam deyresi geniştir:

1. Bir kısmı, yukarda anlattığımız gibi, eskilerin anlamca *benzeşi,* hattâ *ikizi* olur: *ben:* **benek,** *koz:* **kozak** (Tarama) «=koza», *top*: **topak** (ve tomak), bebe: **bebek,** *bel* [bil]: **bilek,** yol: **yolak** «çığır», *bala* «yavru çocuk»: **balak** ve **malak** (Der.) «(hayvan, manda) yavrusu», *but:* **budak,** *ip:* **ipek,** *at* [ad]: **atak** (Rad.) «şöhret», *kap:* **kabak** (Tarama) «içki kabı: kadeh», *koç:* **koçak** «yiğit»; *yaya:* **yayak** (ve **yayan**) vb.

Morfemin dar şekliyle türemiş benzeş isimlerde vardır: *top:* **topuk,** *kap:* **kabuk,** *kof:* **kovuk;** *koz* (kos): **kosık** (Div.) «fındık» vb.

2. Bu ek, yine isimden, benzerlikten başka ilgiler anlatan isimler türetmiştir: **soyak** «soylu», **günek** (Der.) «güneşli», **solak, özek** «1. çekirdek, 2. merkez», **ödek** «ödü kopan (korkak» vb. *Er: erk:* **erkek** ismi de ayni türemle gelişmiş görünü-

yor. — Morfemin dar şekliyle de isimden türemiş ilgi isimleri vardır: *su* (suv): **sıvık** «mayi», *ün* «ses»: **ünük** (ve **ümük**) «hançere, ses cihazı», *kas* «[ağaçta] kabuk»: **kasuk** (Div.) «tulum» vb. **Kaşık (kaşuk)** ismi de böyle bir türem göstermektedir: Kaş'ın asıl anlamı çeviren kenar'dır; *kaşık (kaşuk)* böyle kaşı andıran bir kenarı olan demek olsa gerektir.

3. İsimden *ek/ik-yapılı* türemelerin kimisi benzeşlikten başka küçültme rolünü de oynar: **bebek** «1. bebeye [çocuğa] benzer, 2. küçük bebe», **kosık** «1. koza.. cevize benzer, 2. küçük ceviz =fındık», *tıl* = *dil'den* **tılak** (Div.) «bızır: [kadında] küçük dil» gibi.

62, d. İsimden *-lek* morfemiyle türemiş, anlamca benzeş epeyce isimlerimiz vardır; misaller:

Teker «kurs» [Güzelin yanağı aynı *tekeri*, Karaca]: **tekerlek** [araba tekerleği]. — *Toy:* **toylak**, *tor:* **torlak** «birbirine benzer, biri öbüründen küçük kuşlar». — *Tay:* **taylak** «deve yavrusu». — *Topar:* **toparlak**, *yuvar:* **yuvarlak**. — *Daz:* **dazlak** «saçsız, büsbütün saçsız» vb. **Kızlak** «lâle» ismi Divanda kıza nispetle bir benzeştir.

Ekin *-elek* şekliyle türemiş, ayni anlam deyresinden isimler de vardır: *koz:* **kozalak** «cevize benzer, ondan daha küçük türlü orman yemişleri», *kız:* **kızalak** (Çağ.) «lâle», *dümbül* «bir türlü davul»: **dümbelek** «bir türlü küçük davul» vb.

62, e. *Lek- elek-yapılı* isimlerin kimisi de benzerlikten başka ilgiler anlatır: **dişlek** «dişleri büyük ve çirkin», **ödlek** «ödü kopan [korkak]», *civa:* **civelek** «civa gibi oynak», *kav:* **kavlak** «kavı dökülmüş», *tombul:* **tombalak** «iyice tombul» gibi. — *(Cas) cavlak, (dım) dızlak, (çır/çırıl) çıplak...* sıfatlarında da ayni morfemi buluyoruz.

Kötülük kavramını anlatan *yab/v*'dan *yablak/yavlak* gelmiştir; bizim şimdi *müthiş* kelimesini kullandığımız yerlerde söylenirdi: ondan fena ve korkak mânası da anlaşılırdı. — Divanda bir de serçe parmak anlamiyle *çıçalak* ismini buluyoruz.

Not. *Dümbül: dümbelek, tombul: tombalak* çiftlerinin karşılaştırılmasından da anlaşılıyor ki, dilimizde türem eklerinin üst üste getirilmesi var olduğu gibi birini düşürüp yerine başka birini getirmek de vardır. *Yeşil: yeşermek, kızıl: kızarmak, ufak: ufarak...* gibi misaller de bu türem ilkesinin yaygınlığını açıklamaktadır.

62, f. İsimden lek-yapılı ilgi sıfatlarından mekân ismi haline gelenler de vardır: **kumlak** = kumu çok olan [yer], **tuzlak** =tuzu çok olan [yer], **sulak** «=suyu çok olan [yer] demektir. — Bu ekin son damak sesi düşerek *-le* kalabilirdi: *sin* «mezar» isminden gelen *sinle* = mezarlık (Tarama) isminde olduğu gibi. *Tuzla* ismi de tuz çıkarılan yer anlamıyladır.

-en morfemi:

62, g. Benzeşlik morfemlerinden biri *-en*'dir; isimden *en-yapılı* benzeşlere birkaç misal: *bel:* **belen** «dağ beli», *kök:* **köken** «bir şeyin aslı», *dik* (tik): **diken** (tiken), *kız:* **kızan** (Der.) «delikanlı», vb. **Kösemen** «kılavuzluk eden [koç]» ismi de hemen aynı anlamda olan *kösem* isminin benzeşidir.

Bu şekildeki çiftlerin kimisinde yalını ile morfemlisi arasında anlamca hiç bir fark bulunmamaktadır: *bora: boran, çit: çiten, toz: tozan, yaya: yayan* gibi; bunlar tam ikiz sayılan isimlerdendir. *Bayan* ismi *bay*'ın eşi ve benzeşi olarak aynı morfemle türetilmiştir.

Eski yazmalarımızda «adlı, adını takınmış» anlamiyle *adanlu* ismini buluyoruz [Var idi meclis-i şehte bilâşek, Hâkim *adanlu* yetmiş kişiyedek]. Burada *adan* ismi *ad*'ın anlamca ikizidir.

-men morfemi.

62, h. İsimden men-yapılı türemeler epeycedir; bunlardan benzerlik bildirenler bulunduğu gibi kabartma çeşnisi verenler, küçüğü daha küçük, büyüğü daha büyük gösterenler de vardır:

Kedimen (Der.) «kediye benzer, küçük kulaklı [kuzu]», **dolakman** «bir türlü dolak». — **Çırakman** «çırağanın büyüğü: işaret vermek için yakılan ateş». — **Kocaman, akman, karaman, kölemen. — Küçümen; ılıman; ekşimen; şişman**... gibi.

kışıklı, güzel» anlamiyle *körgeli* sıfatını buluyoruz: [*bir oğlı boldı* **körgeli** *ay kündin artuk* «bir oğlu dünyaya geldi, aydan ve güneşten daha güzel». Bu *geli- yapılı* isim *amaç* anlamlı ortaç olarak da kullanılırdı: *mesçitke bardım namaz* **kılgalı** «mescide gittim, namaz kılmak üzere» gibi.

Divanda bu ortacı *-(i)r* ile kaynaşmış buluyoruz: *men tağka* **ağkalır men** «ben dağa çıkmak üzereyim, çıkmak niyetindeyim», *ol tağka* **ağkalır** «o dağa çıkmak üzeredir». — *Evge* **kirgelir** «eve girmek üzeredir», *ya* **kurgalır** «yay kurmak üzeredir» vb.

Bu şekildeki -(i)r unsurunun *ir-: irür* temelinin bir izi sayıyoruz; *turur*'dan *-tur: -dir* koşacı geliştiği gibi *irür*'den de *-(i)r* çıkmıştır.

III. Bizde, *-geli*'den kısaltılmış gibi görülen bir *-gel* şekliyle sıfatlar kullanılmıştır: *Pişgel* (Der.) «çabuk pişen», *öçgel/öçkel* (Tar. Der.) «kinci, öç güden», *seçgel* (Der.) «kolay seçilen, okunan», *bitkel* (Tar. Der.) «çok bitki yetiştiren...», *çatgal (Çağ. = çatal «sıf»)* vb.

2. Gi- yapılı isimler.

79, a. Bu isim yapısının morfemi bütün eski kaynaklarda yuvarlak sesli ile: *-gü*'dür; şimdi ise, çoktan beri uyumlanmış olduğundan, dar sesli üzerine kurulmuş bir yapı göstermektedir. Bu morfemin *g*'si yumuşaklardan (ve yumuşak sayılan akıcılarla seslilerden) sonra *g*, sertlerden sonra *k* olur; eski kaynaklarda sertlerden sonra bile *g* rengini sakladığı görülür.

79, b. Fiilden *gi- yapılı* isimler pek çoktur; bu isim yapısının anlam deyresi geniştir; başlıca tipleri üzerine misaller veriyoruz:

a) Hayvan ve bitki isimleri [çoğunun fiilden türemiş olduğu artık duyulmamaktadır].

Tilki (tilkü, tülkü), **küskü** (Est.) «bir türlü fare», **kırgu** (Çağ.) «çaylak», **kadhgu** (Div.) «sinek», **sakırgu** (Div.) = **sakırga, takağu** (Div.) «tavuk», **kuğu** «bilinen su kuşu», **buğu** «bir türlü geyik»... vb. — **asurtgu** (Div.) «aksırtan bir ot», **avılgu** (Div.) «bir türlü çalı», **tavılku** (Div.) «bir ağaç» vb.

66, c. Eski yazmalarımızda morfemin **-imti** ve **imtik** şekline raslanmaktadır: **ekşimti, karamtık, sarımtık**... vb.

66, d. Bu **imti** şekli **-rek** ile bileşir: **ekşimtirek, acımtırak, sarımtırak**... vb.

D. N. *Si* morfemini *-men, -mek, -mel* (veya yalnız *-m, -l*) ile bileştiren diyelekler vardır: *yeşilsi; yeşilsimen, yeşilsimek, yeşilsimel, yeşilsim, yeşilsil...* vb.

-Rek morfemi:

67, a. Karşılaştırma morfemi olan *-rek* eskiden çok kullanılırdı; karşılaştırılan iki varlıktan, iki kavramdan birinde, öbürüne nispetle, bir vasfın daha çok bulunduğunu gösterirdi.

Kardaştan yar **yeğrektir** (Yunus.) — *Yüzleri nuru güneşten* **görklürek**... (Ga.) — *Kendüzünü ol bildiğin mıktardan* **aşağırak göster.** (Kab.)

Yeğrek bütün varlıkların ve konuların en iyisini de anlatır; *Her nesnenin azı ve uzu* **yeğrektir.** — *İşlerin* **yeğreği** *oldur kim...* vb.

67, b. Karşılaştırma dışında kullanılan *rek-yapılı* sıfatlar ve zarflardan sadece kavram fazlalığı anlaşılırdı:

Dostu seven âşık gerek
Aşka ulaşa **tizrek.**

(Yunus)

Şimdi rek- yapılı sıfatlar en çok *çe-* veya *si- yapılı* olanlar gibi kullanılmaktadır: **küçürek** «küçükçe, epeyce küçük», **ufarak** «ufakça, oldukça ufak», **acırak** «acımsı, biraz acı»... vb.

-Daş morfemi:

68, a. *Daş* eki ortaklık morfemi olarak kullanılmaktadır: *karındaş* [kardeş], *yoldaş, koldaş, yurttaş, çağdaş, boydaş, soydaş* vb.

Bektaş aynı morfemle türemiş eski bir isimdir, yalın tabanı tanıklanmamaktadır.

T. D. N. Eski Türkçede *kad-* tabanından *kadaş* «arkadaş, kardeş», *adaş* «arkadaş» isimlerini buluyoruz; ortaklık anlatan bu isimlerde morfem, ihtimal tabanın sonundaki *d* sebebiyle, *-aş* kalmıştır. Eski Türkçede *karındaş* ismi tanıklanmıştır. İstanbul bu ismi büzerek *kardeş* haline koymuştur, fakat *din, meslek...* isimlerine ulandığı zaman uyumsuz kalmaktadır.

«bilgisi ve bilisi olan, hakîm, **öge** (Div.) «akıllı, aklı eren» [ö- Div. «düşünmek, aklı ermek»] **çuvga** (Div.) kılavuz» [Çuv.?], **kavurga** (Tara.) «kavrulmuş buğday», **dalga** «batıp çıkan su?» vb.

Kıska (kısga) = kısa sıfatı edilgenlikle anlaşılan bir *ge- yapılı* türevdir.

Not. Morfemin *-eke* şekliyle de bazı illerimizde etken anlamıl *alçaltıcı (pejoratif)* isimlere raslanmaktadır: **sanaka** (Der.) «batıl sanılara saplanan, ahmak», **yalaka** (Der.) «yaveler, yalanlar uyduran» vb.

d) Eylem sonuncu ve eylem isimleri: *Soyka* (Der.) «ölüden soyulan giyecek, ölüden kalan miras: dépouille», *tilge* (Div.) «dilim», *örge* (Çağ. ŞT.) «çadır» vb. — *Bölge* de, bir anlamiyle, bu tip isimlerdendir.

Morfemin *-erge/elge, -irge/-ilge* şekliyle: **düşerge/düşelge** (Tar. Der.) «hisse: düşen pay», **kısalga** (Yak.) «sıkıntı, müzayaka, ihtiyaç» vb. — **Konulga** «Çağ. ŞT.) «konaklama harcı», **koyurka** (Çağ. ŞT.) «ikram, konuğu ağırlama» vb.

e) Orun [mekân] isimleri: **Ayıtka** (Çağ. ŞT.) «pazar yeri» [asıl anlamı: söz meydanı, ykş. agora (gr.) «1. pazar yeri, 2. söz meydanı»]. — **Bölge** (Der.) «mıntaka, yer bölümü» vb.

Morfemin *-elge/-erge* şekliyle: **ekelge** (Tar. Der.) «tarla: mezraa», **gezelge** (Tar. Der.) «gezilen yer: mesire», **bitelge/biterge** (Tar. Der.); «1. bitkisi çok yer, 2. bitki yetiştirmek kuvveti», *dönelge/dönerge* (Tar. Der.), «1 yel çevrintisi, 2. dönüş yeri: viraj, 3. sermaye: işi çeviren vasıtalar»... vb.

T. D. N. I. Morfemin *-gey* şekli. — Fiilden *ge- yapılı* sıfatlar, Divanda, haber rolünde bir y ile uzanır ve gelecek zamana delâlet ederler; bu rol için her fiilin sıfatı oluşturulabilirdi:

Ol ya *kurgay*, süt *sağkay*, yarmak *tirgey*, evge *bargay* manğa *kelgey*... «o yayı kuracak, süt sağacak, akça biriktirecek, eve gidecek, bana gelecek»... vb. — Men *bargay men* «ben gideceğim...» vb.

T. D. N. II. *Ge-yapılı* türemlerin eylem ismi olarak düşünüldüğü *-li* morfemiyle bileşmesinden anlaşılıyor. Çağataycada «ya-

bütün türemeleri gibi, *g-yapılı* olanlar dahi edilgenliğe de kaymış, eylemi her iki görünüşü ile anlatan isimler vermiştir. Başlıca tipleri şunlardır:

a) Hayvan isimleri [Divandan]: **bürge** «=**pire**», **çekürge** «= **çekirge**», **yorıga** = **yorga** «rahvan giden at»; **salga** «gem tutmaz at», **ulaga** «koşu atı», **küsürge** «bir türlü sıçan»...

Tabanın fiil olduğu iyi anlaşılmıyan *ge- yapılı* hayvan isimleri, bizde ve özlükle eski kaynaklarda, bundan daha çoktur; **karga; sakırga** (Div. **sakırgu**), **koburga** (Est.) «baykuş», **çançarga** (Div.) «serçe», **çürge** (Çağ.) «ördek», **sarıçga** (Div.) «bir türlü çekirge», **çuvga** (Div.) «posta atı», **kaşga** (Div.) «alaca at, koyun», **kamuşga** (Çağ.) «bir türlü karınca», **sirke** (Div. ve bizde) «bit ufağı», **turıga** (Div.) «tarla kuşu» **yarga** (K.T.) «piliç»... vb.

Bu şekilde bitki isimleri de vardır: **yoldurga** (Div.) «bir türlü ot», **yımırtga** (Div.) «salatalık», **yorınçga** (Div.) «yonca», **dümüşge** (Div.) «bir türlü hardal» vb.

T.D.N. I. **Bağa (baka)** ve bunun bileştikleri **kurbaka; tasbaka** «=**kurbağa, kaplumbağa**» ile **köpek, şebek; köstebek** arasında eski bir yapılış ilgisi görülmektedir; **-pek/-bek** ile **-baka** unsurlrar menşe bakımından bir olmalıdır. — Rusça *sobaka* «köpek» isminde de aynı *-baka* unsurunu buluyoruz. Burada *kö-* ile *so-* da, kök olarak karşılaşmaktadır.

b) Aygıt (âlet) isimleri: **süpürge, tamga** (Est. Div.) «[ilk anlam] dağlama demiri, [sonradan] «mühür, damga» [tam- «kızdırmak, yakmak» anlamiyledir]», **balga** (Ş.T.) «topuz, vurup yaralıyan silâh [Yks. **balta, balığ** (Div.) «yaralanış ve yaralanmış»], **kapka** (Div.) «kapı: kale kapısı», **berge** (Est. Div.) «kamçı, kırbaç», **tavulga/tulga** (Ş.T. Çağ.) «miğfer», **çenge/çenğe** (ŞT. Çağ.) «=çeşe», **sıbuzga** (ŞT.) «düdük», **tutka** (Ş T.) «kulp, sap»... vb.

Morfemin *-irge* şekliyle: **asırga** (ŞT. Çağ) «küpe», **tokurga** (Div.) «[küpte] kulp»... vb.

c) Etken ve edilgen anlamlı isimler: **bilge** (Est. Div.)

III. FİİLDEN TÜREME KELİMELER

Fiilden İsimler.

69, a. Anlam bakımından kelimeler bölümünde kısaca fiilden türeyen isimlerden bahsetmiştik. Burada bu isimlerin yapılış şekilleri birer birer alınarak incelemeler yürütülecektir.

1. Fiilden e- yapılı isimler.

69, b. Fiilden türeyen *e- yapılı* isimler başlıca iki kavram deyresine ayrılabilir:

a) Eylem veya eylem sonucu isimleri: **İve** «acele», **yora** (Kar.) «tefsir», **çaba** «gayret», **vire/vere** «teslim» [kale **vire** *ile alındı*]. — **Kerte, yara; oya; arda** [art-'tan Uyg.] «zürriyet» vb. **Süre** «müddet» bu kural üzere türemiştir.

b) Etken veya aygıt isimleri: **çapa, tığa** [tık-'tan ŞT.] «set, bent: barrière», *çevre* «muhit», *arta* «bakıye: artıp kalan», *deyre* (Tara.) [deyir-'den] «çevre, muhit» vb.

69, c. Her fiilden *-e* morfemiyle ulaç türetilir, bu şekildeki türevlerden isim ve sıfat gibi kullanılanlar vardır: **gele** [tavlada], **sapa** [yol, sokak], **öte** [öt- «geçmek»'ten: bir yerin **ötesi**] **koşa** «*çift*» [**koşa** badem] vb.

69, d. Kökü yalın olarak kullanılmıyan *e-yapılı* isimlerin kavram deyrelerini tayin etmek güçtür. Bunların büyük bir kısmı hısımlık ve sosyal durum isimleridir: *Ana, ata, aka/ağa, apa/aba* «cet, baba», *baba, taga* «dayı», *çağa/çoğa* «çocuk», *ide/iye* «efendi, sahip» vb.

Bir de âlet.. silâh deyresine giren *e-yapılı* isimler vardır: *sopa, eğe, cabe/kübe* «zırh», *keme* (Div.) «gemi», *yula* «meşale: aydınlatan şey» vb. Bunların yanında kavram deyresi çeşitli isim-

ler (ve sıfatlar) hepsinden çoktur: *kaya, caba, çete, keçe, küme, tire, üye (üğe), ova, oba, yuva (uya)*... vb.

T. D. N. Bu isimleri türem morfemlerinin sonunu veya isimlik belgisini yitirmiş kelimeler sayıyoruz; bu görüş Türkçede İsim Temelleri adlı eserde açıklanmıştır [Bk. § 16 b.)

2. Fiilden i-yapılı isimler.

70, a. Fiilden *i-yapılı* isimlerimizin sayısı çoktur. Bunların birçoğunda *-i* eki eski bir *-ig/k* morfeminden, *g/k* foneminin düşmesiyle gelişmiştir. Misaller:

Acı-mak (açı-) fiilinden **açığ** (Est.) = **acı;**
Ağrı-mak fiilinden **ağrığ** (Est. Div.) = **ağrı;**
Tarı-mak «ekin ekmek» fiilinden **tarığ** (Div.) «ekin» = **darı;**
Sat-mak fiilinden **satığ** (Est. Div.) = **satu** (XIV.) «satış»;
Öl-mek fiilinden **ölüg** (Est. Div.) = **ölü;**
Bil-mek fiilinden **bilig** (Est. Div.) = **bili;**
Sür-mek fiilinden **sürüg** (Est. Div.) = **sürü;**
Koru-mak (korı-) fiilinden **koruğ/korığ** (Div.)=**koru;**
Diz-mek (tiz-) fiilinden **tizig** (Div.) = **dizi;**
Yaz-mak fiilinden **yazığ** (Çağ. ŞT.) = **yazı;**
Ayır-mak (adır-) fiilinden **adruk/ayruk** = **ayru, ayrı;**
Kıs-mak fiilinden **kısığ** = **kısu, kısı** vb.

Not. *Ağrıklı, acıklı* sıfatlarımda eski şeklin kaldığı görülmektedir. *Kıskanmak, ağrıkanmak*... fiilleri de morfemin bu eski şeklini meydana koymaktadır.

70, b. Eski şekli *-ig* ile olup kökü yalın olarak kullanılmıyan *i-yapılı* isimler [ve sıfatlar] da vardır: *azı* (azığ) «diş, çiğniyen.. diş», *arı* (arığ) «temiz», *diri* (tirig), *isi/ısı* (isig) «sıcak», *iti* (itig) «keskin», *iri* (idrig Div.), *sarı* (sarığ), *katı* (katığ), *ütü* (ütüg), *ası* (asığ) «fayda» vb.

FİİLDEN İSİM TÜRETEN MORFEMLERİN G İLE VASIFLANMASI

77, a. Fiilden isim türettiğini gördüğümüz morfemleri, bütün eski betiklerde, *g* fonemiyle vasıflanmış buluyoruz. Bu morfemler dört tiptir, her tip de geniş ve dar sesli ile olmak üzere ikişer şekil gösterir:

Birinci tip : **-e; -i**; g ile : **-ge; -gi;**
İkinci tip : **-eç; -iç**; g ile : **-geç; giç;**
Üçüncü tip : **-en; -in**; g ile : **-gen; -gin;**
Dördüncü tip : **-ek; -ik**; g ile : **-gek; -gik.**

77, b. **G** ile vasıflanmış olan tipler eskidir, zamanla bazı diyeleklerde **g** fonemi düşmeğe başlamış, g'siz tipler doğmuştur.

Bu morfemlerdeki **g**, en eski kaynaklarda bile, serpiştirme olarak, **k** ile nöbetleşir. Şimdi artık kurallı olarak yumuşaklardan sonra **g**, sertlerden sonra **k** olmaktadır.

T. D. N. Eski kaynaklarda bu tiplerin dar sesli ile olanları **i** ve **ü** üzerine kurulmuş, *gin-* ve *gün-* yapılı temeller gösterirdi; zamanla, sesli uyumunun gelişmesiyle, iki tip birleşmiş, yalnız *gin- yapılı* isimler kalmıştır.

1. Ge- yapılı isimler.

78, a. Ge-yapılı isimlerden şimdi kullanılanlar çok azdır: **damga** (tamga), **yonga, yorga** [at], **karga, kavga, kaburga, dalga, süpürge**... vb. Bunların da birkaçının [*karga, kavga, kaburga*... isimlerinin] fiilden türeme olduğu sezilmemektedir.

Eski kaynaklarda *ge- yapılı* isimler çoktur; fakat bunların da ancak bir kaçının fiilden olduğu araştırma ile anlaşılmaktadır.

78, b. Fiilden *ge- yapılı* isimler etken anlamlı olur; en eskileri hayvan, bitki, aygıt isimleridir; Türkçenin etkenlik anlatan

Not. III. *Edilgen* veya *edingen* şekilli bazı fiil temellerinden, edilgenlik veya edingenlik morfemi düştükten sonra *k- yapılı* sıfatlar türer: **obrul-:** *obruk,* **yelten-:** *yeltek* «kaprisçi, hevesten hevese geçen», **çemren-:** *çemrek* «enerjisi çok»... gibi. — Bu sıfatları yalın şekli kullanılmıyan fiil temellerinden türemiş saymak mümkündür. *Eksi-* fiili eskimiş, yerine *eksil-* geçmiş, sıfatı ise **eksik** olarak kalmıştır.

76, a. Geçişli fiilden gelen *ik-yapılı* isimlerin anlamı deyresi bakımından tipleri şunlardır:

1. Edilgen anlamlı sıfatlar: **Açık, saçık, bozuk, çarpık, ezik, devrik, basık, çözük, çatık, tutuk, kısık, kıvrık, kavruk, yıkık, yumuk, yoluk** vb.

2. Geçişli fiilden gelen ik- yapılı isimlerin çoğu eylem sonucu veya eylem ismi de olur: **yarık [yarık** *tahta, tahtadaki* **yarık]; delik [delik** *duvar, duvardaki* **delik]; açık [açık** *kapı, bütçe* **açığı]; yuvarlak [yuvarlak** *karpuz, yer* **yuvarlağı]; kırık [kırık** *kâse, kâsenin* **kırığını** *yapıştırmak, kâse* **kırıkları] vb.**

76, b. Bu ik-yapılı isimlerden yalnız eylem sonucu deyresinden olanlar vardır: **sarık, ilik** [*düğme* **iliği**], **kılık; ısırık** [*köpek* **ısırığı**]; **gedik, kertik**... vb.

70, c. Eskidenberi i-yapılı olarak kullanılan, *ig-* şekli tanıklanmamış isimler de vardır; sonradan yapılanlar ise tabiî olarak yalnız *-i* morfemiyledir; misaller: **oğru (oğrı), karı** «ihtiyar», **yagı** «düşman», **yazı** «ova», **yası, takı, kişi, dişi, (tişi); tipi (tübi); ivi** «acele», **idi/izi** «efendi», **batı, doğu** vb.

70, d. Eskiden **-ü/üg** morfemiyle iken şimdi i-yapılı olarak kullanılan veya eski şekliyle saklanılan kelimeler de vardır: **deli (telü), saçı (saçu), tapu; tamu (tamuğ)** «cehennem», **kamu (kamuğ)** «hep, cümle», **aşı (aşu)** «bir boya», **ağu** vb.

Bunların da çoğunun tabanı yalın olarak tanıklanmış değildir, ancak **batı, doğu, saçı, tapu, iyi** gibi bir kaçının yalın fiil temelleri bilinmekte ve birer kelime ailesi içinde bulunmaktadır.

70, e. Fiilden i-yapılı isimlerin kavram deyresi geniştir, başlıca anlam tipleri şunlardır:

a) Eylem ve eylem sonucu isimleri: **acı, ağrı, çapı** «koşu», **korku, umu, küsü, sancı, sızı, bili** «şuur», **burı** «ağrı = buruntu», **sıkı** [sıkıya gelmek], **yatı, yapı, yazı, sayı, aşı, soru, çizi, koşu** vb.

Eski kaynaklardan: **tabı** (Div.) «muvafakat», **yarı** «yardım», **sanı (sanu)** «zan, düşünüş», **kısı (kısu)** «sıkıntı, ıztırap» vb.

b) Etken veya edilgen anlamlı somut isimler, aygıt (âlet) isimleri: *örtü, çatı, kırkı* «kırkmağa mahsus makas», *tutu* «rehin», çırpı «1. düz çizgiye getirmeklik, 2. buna mahsus ip», *çakı, çeki, ölçü; sunu* (Div.) «çatı kirişi» vb.

c) Orun (mekân) isimleri: *batı, doğu...* Divanda görülen *ozu* [ozmak «geçmek, aşmak» tan] «dağ geçidi» ismi de bunlardandır.

d) *Sıfatlar: dolu, ölü, şaşı, kuru, deli (telü), talu* (Div.) «seçme» vb.

T. D. N. I. Fiil temeli *e/a* ile biterse, bundan i- yapılı isim

türetmek için *e/a* yerine *i/ı* getirilirdi: *kapa-: kapı(ğ), tire-/dire-* «dik durmak: *tiri(g)*» = *diri* (?) gibi.

II. Bugünkü *i* ekinin eskiden iki ayrı morfem olduğu anlaşılmaktadır: *ig/-iğ* (tirig, ölüg, ağrığ, sürüg...), *-ü* (telü, talu, tolu...) [Bk. A. C. Emre Türkçede İsim Temelleri.]

3. Fiilden en- yapılı isimler.

71, a. Her fiilden *en-yapılı ortaç* (participe) türer. Sesli-lerden sonra morfem *-yen* olur, *y* sebebiyle de geniş sesli daralır; her iki şekliyle uyumludur.

Gelen, giden, gezen, geçen... alan, kaçan, varan, saran; diyen, söyliyen, istiyen, gizliyen... okuyan, ağlıyan, başlıyan vb.

71, b. En- yapılı başka isimlerimiz de vardır; kimi fiilden kimi yalın olarak kullanılmıyan köklerden türemiştir:

a) *Sapan, saban, döğen* [*döven*], *kıran* «salgın, öldürücü hastalık», *taban, düzen* «tertip, nizam, hiyle»; *emen* (Der.) «çukur [bir şey dikmek için]», *kayan* (Çağ.) «sel», *uçan* (Div.) «yelkenli gemi», *basan* (Div.) [*yug basan* «cenaze ziyafeti»], *küden* (Est.) [küde- «yalvarmak»] «konuk, sığınan anl.» vb.

b) *Yılan, çıyan (çadan), kuyan* (Div.) «tavşan», *ıngan/ingen* «dişi deve», *kaban* «erkek domuz», *bakan* (Div.) «halka», *ağan* (Div.) «burundan lâkırdı eden», *süken* (Div.) «yük küfesi», *kögen* «köstek», *soğan...* vb.

Not. Çoğu hayvan adı olan bu son isimlerin unutulmuş eski fiillerden türemiş olmasına ihtimal vardır.

4. Fiilden in- yapılı isimler.

72, a. Fiilden türeme, *in-yapılı*, az sayıda eylem veya eylem sonucu isimlerimiz vardır: **Akın, ekin; tütün; oyun** [Est. oy- «oynamak»'tan], **esin** «rüzgâr», **kösün** «istek», **tartın** (Div.) [tart- çekmekten] «ziyafet», **talan** [talamak'tan], **yığın, ökün** (Div.) «küme» [ök-mek «yığmak» tan] vb.

72, b. İn- yapılı, başka isimlerimiz (sıfatlarımız) da vardır; kimi fiilden, kimi yalnı kullanılmaz kök'erden türemiştir: **tolun**

1. [Sıfatlar] **Yatık, kalkık, inik, düşük, soluk** [*solmak'tan*] **kabarık, sürtük, donuk, yanık, sönük, sarkık, eksik, artık**, «fazla: artan»; **bulanık, tıkanık, gücenik, üşenik, buruşuk, karışık, alışık, yapışık, değişik, çapraşık, yılışık, yanaşık, bulaşık, dolaşık, barışık, sırnaşık** vb.

2. [Eylem, eylem sonucu isimleri] **Öksürük, aksırık; üfürük, soluk** [*solumak*'tan], «nefes»... **danışık** «müzakere», **buruşuk** [*yüzün* **buruşukları**], **çatlak** [*camdaki* **çatlak**], **yenik** [*bit yeniği*] *vb.*

Bu isimlerin kimi yalnız eylem deyresinden olur [**öksürük, danışık; soluk** gibi.]; kimi ise hem sıfat hem eylem ve eylem sonuncu deyresinden olur [**buruşuk, çatlak** gibi].

75, b. Geçişsiz fiilden gelen ek- ve ik- yapılı sıfatların her iki tipi etken anlamlı ve sabit vasıflı olur; bu iki tipi birbirinden ayıran fazlalık kavramıdır. Şurası da dikkate değer ki, dil aynı geçişsiz fiilden her iki tip sıfatı hemen hiç türetmez: *kork-, ürk-*'ten *korkak, ürkek... in-, çık-*'tan *inik, çıkık...* gelir. *Yatık, yatak... konuk, konak* gibi türemlerin biri sıfat öbürü orun ismi olur. *Yatık*'tan başka, *yat-* temelinden, fazlalık kavramiyle de bir sıfat yaratmak için ise dil pekitici bir şekilden, *-le* morfeminden, yararlanmış, *yatalak* türemiştir; *yatık* cansız, *yatalak* canlı konulara [insana] verilmektedir. — Dilde *kaçık, kaçak* gibi ayni fiilden iki sıfatın türemesi nadir bir olaydır.

Not. I. Fiil temeli dar sesli ile biterse morfemin *k* fonemi doğrudan temele ulanır: **büyü-**: *büyük*, **çürü-**: *çürük*, **yürü-**: *yürük*, **solu**: *soluk*, **eksi-**: *eksik*, **kösnü-**: *kösnük*, **yalabı-**: *yalabık*...vb.

Not. II. Dar ve geniş sesli ile biten geçişsiz fiil temellerinden gelen *k- yapılı* sıfatlar şekilce iki tip gibi görünüyorsa da anlamaları tek bir deyreye girer; meselâ *yumuşak, aksak, titrek, ersek...* ile *çürük, eksik, yürük, kösnük* arasında kavram fazlalığı bakımından deyre farkı yoktur; her iki tip sabit vasıflı sıfatlardır.

[ay] (Est. Div.) «on dört günlük [ay]», (dol-: tol-mak'tan), **bulun** (Est. Div.) «harp esiri [bul- «ele geçirmek»ten], **sağın** (Çağ.) «sağılan [koyun]», **uzun, utun** «utanılacak işler gören», **bükin** (Div.) «erliği olmıyan» vb.

72, c. *Tolun ay* denildiği gibi *ay tolunu* «ayın bedir haline gelmesi» de denilirdi. — *Uzun* da hem *uzunluk*, hem *uzamış* anlamiyle kullanılırdı: [Her direğin *uzunu* elli arşın idi (Kıs)].

72, d. Hısımlık, hayvan, bitki ve üye isimlerinden in- yapılı olanlar epeycedir; bunların köklerine yalın olarak raslanmamaktadır. Misaller:

a) **Kadın (katun** «hakanın karısı»), **kayın** (kadhın), **tigin** «prens», **toyın** (Est. Div.) «rahip» vb.

Not. **Gelin (kelin)** isminin tabanı olan **kel/gel** bildiğimiz gelmek fiilinden türemiş görünmüyor; parlaklık anlatan **keleş** ismiyle bir kökenli olmalıdır.

b) **Biçin/bıçın** (Est. Div.) «maymun», **küzün** (Div.) «bir türlü sıçan», **kulun** «1. tay, 2. bir çiçek», **tosun** (Div.) «koşulmamış hayvan: dana, tay», **sığın** (sığun) «bir türlü geyik», **tadun** «bir yıllık dana», **çekün** «ada tavşanı yavrusu», **soğun = soğan, evin** (ebin) «dane, tohum», **çarun** (Div.) «çınar», **yipin** (Div.) «menekşe» vb.

c) **Alın, boyun, boğun** «*mafsal:* parmak boğumu», **burun** [bur- Est. kokmak, koku almaktan?»] **bıkın** (Div.) «böğür», **bükün** (Div.) «kör bağırsak», **egin/eğin** «omuz başı, sırtın üst kısmı», **erin** (Est. Div.) «dudak», **karın, koyun/koyın** «göğüs», **tulun** (Div.) «şakak», **uşun** (Div.) «omuz başı», **yağrın** (Div.) «sırt», **yilin/yelin** «meme [hayvanda]» vb.

Not. Gerek **-en** gerek **-in** morfeminin **t/d, s/ç** ile vasıflanmasını gösteren misallere raslamaktayız: **altın (altun), altan** «bakır», **yartan/yartın** «parça, yarım», **urdun** «örs», **karçan** «bir kuş», **köpsün** «şilte» vb.

5. Fiilden eç- yapılı isimler.

73, a. Fiilden *eç- yapılı* isimlerimizin sayısı azdır; bunların

atak «her şeye atılan», **kıvrak** [*kıvırak* yerine] «çok kıvrılan», **yedek** «yedilen», **binek** «binilen» vb.

2. Edilgen anlamlı somut isimler: **Kesek** «kesilmiş şey anlamiyle parça», **dikek** «dikilen şey anlamiyle fidan», **adak** «adanmış şey», **döşek** «döşenen şey»... vb.

3. Aygıt (âlet) veya hayvan isimleri: **Bıçak, elek, orak, tarak, kayak, kürek, kapak, süzek** «*süzgü*», **sancak** [eskisi sanç-'tan sançak «(sançmağa yarıyan şey anlamiyle) toplu iğne»], **saçak; örek** «örgü, yapı malzemesi» vb. — Yansılama fiillerinden: **fırıldak, çıngırak** vb. — **Sinek, eşek, içek,** «[kan içen] vampir» vb.

Not. I. Bu tip aygıt ve hayvan isimlerinin bir çoğu eskiden *gek- yapılı* iken g fonemi düşmüştür; bu cihet ileride incelenecektir.

Not. II. *Kuşak* ismi bu tip isimlere benzer, fakat bu ismin kur «çevre, tabaka» isminden bir *-şak* ekiyle türemiş görülen *kurşak* şeklinden geliştiği tanıklanmıştır. *Kuşat-mak* [*kuşa-*] fiili *kuşak*'tan gelmiştir.

4. Eylem ve eylem sonucu isimleri: **Dilek, istek, sirkek** «uykusuz kalmaklık», [sirkin-mek/siskinmek «uykusuzluk çekmek], **çevrek** (Bianchi) «1. çevirmeklik, 2. çevrinti», **ödek** «ödenecek akça: tazminat», **ivek** «acele [iş]» vb.

Not. *Binek* taşı ilgi takımından da *binek* eylem ismi rolündedir; bunun binek at sıfat takımından ayrı olduğu kolayca farkedilir.

7. Fiilden ik- yapılı isimler.

75, a. Fiilden *ik- yapılı* isimler de pek çoktur; bunların da fiil temeli geçişsiz veya geçişli olduğuna göre, anlam deyresi değişir.

Geçişsiz fiilden gelen *ik- yapılı* isimler ya: 1. etken anlamlı sıfat, ya: 2. eylem veya eylem sonucu ismi olur. Bu türeme isimleri veren geçişsiz fiil yalın veya çatı morfemi almış olabilir. Misaller:

anlam deyresi etkenliktir, içlerinden aygıt (âlet) ve orun (mekân) ismi olanlar vardır. Misaller:

a) **Oğaç** (T.D.) «dellâk», **güleç** «yüzü gülen», **tapaç** (Der.) «hizmetçi», **sayraç** (L.T.) «bülbül [sayra- «ötmek, türkü söylemek»], **doğaç** (T.D.) «[zihine] doğan [fikir]», **aldaç** [alda- «aldatmak»] «aldatıcı» vb.

b) **Tıkaç; kısaç; dövec (döğeç); tokaç** (Çağ.) «tokmak» [*tokı- toku-* = döv-], **dikeç** (Der.) «kazık», **konaç** (Der.) «yuva [leylek yuvası]» vb.

73, b. Fiilin sonunda **n** bulunursa morfem **ç**'den ibaret kalır; sondaki **n** ile fiilinin çatısı belirir, bundan türeyen *ç- yapılı* sıfat edilgenlikle anlaşılır: **aldanç, inanç** «kendisine inanılan», **dayanç** «kendisine dayanılan», **iğrenç** «kendisinden iğrenilen», **gülünç** «kendisine gülünen», **korkunç** «kendisinden korkulan», **ürkünç** «kendisinden ürkülen», **güvenç** «kendisine güvenilen», **umunç** (Div.) «umulan» vb. **Kıskanç, üşenç** gibi etken anlamlı olanlar da vardır.

73, c. Fiilden gelen bu *enç-/inç- yapılı* isimler eylem deyresine de girer: **usanç, sevinç, sağınç** (Çağ.) «düşünce» [sağın- «düşünmek»'ten], **ötünç** (B.T.L.) «rica, niyaz» vb. Ödemekten *ödünç* gelmiştir.

Bu şeklin *e* ile uzatılması vardır: **düşünce, eğlence; [inanca...]** vb.

73, d. Morfemin dar şeülikle de âlet (veya etken) isimleri türemiştir: *çekiç* (çakuç), *eğiç* «bal peteklerini sağmak için bir aygıt», *alıç* «kazanan (aşık kemiği)» vb.

6. Fiilden ek- yapılı isimler.

74, a. Fiilden *ek- yapılı* isimler çoktur, anlam deyreleri fiil geçişsiz veya geçişli olduğuna göre değişir.

Geçişsiz fiilden gelen *ek- yapılı* isimler ya: 1. etken anlamlı sıfat, ya: 2. orun (mekân) ismi olur. Misaller:

1. [Sıfatlar] **Korkak, ürkek, dönek, bitek** «münbit», **bunak, yapışak** «çok yapışkan», **sünek** [sünek peynir «ateşte yumuşayıp çok uzanan»] **kalak** «evde kalan [kız]» vb.

2. [Orun isimleri] **Durak** «üstünde durulan yer», **yatak, konak, batak, kavşak** [kavuşak yerine], **dayanak** vb.

Geniş sesli ile biten fiil temellerinden: *kayna-:* **kaynak**, *yayla-:* **yaylak** «yazı geçirmeğe mahsus olan yer», *kışla-:* **kışlak** «kışı geçirmeğe mahsus olan yer» vb. **Dernek** ismi de bir *derne-* fiilinden türemiş görünüyor.

74, b. Fiilden *ek- yapılı* sıfatların anlamında, bütün sıfatlara özel olan sabitlikten başka, fazlalık da duyulmaktadır: **korkak** «=en küçük tehlikeden bile çok korkan», **dönek** «=her zaman veya çok defa sözünden dönen» vb.

Fazlalık kavramı hepsinde aynı derecede olmaz, **kaçak** gibi ki, askerden bir defa kaçana da bu sıfat verilir. — Bu sıfatlarda anlam deyresinin genişlemiş olduğunu gösteren misallere de rastlanmaktadır, meselâ toprağa verilen **bitek** sıfatı «çok bitiren» anlamını alarak ettirgen anlamlı olur; **kaçak** da yalnız askerden kaçana değil tekel.. gümrükten **kaçırılan** tütüne, ipekliye ve her türlü mala da verilir.

Not. I. **Okunak, dokunak, sürek**... sıfatları şekilce «iyi ve kolay okunan, «çok dokunan», «çok süren» anlamını vermeğe yeter olmalı idi; halbuki fiil isminden türemiş li- yapılı isimlerle denkleşerek **okunaklı, dokunaklı, sürekli** diye kullanılmışlardır; bunun neticesi olarak **okunak, dokunak, sürek**... eylem ismi gibi duyulmağa başlamıştır.

Not. II. Fiil temeli geniş sesli ile biterse morfemin *k* fonemi doğrudan fiil temeline ulanır: *oyna-:* **oynak**, *aksa-:* **aksak**, *parla-:* **parlak**, *kapırda-:* **kapırdak**, *yaltıra-:* **yaltırak**, *yumuşa-:* **yumuşak**... gibi. Dar sesli ile biten *kuru-* fiil temelinden ise **kurak** gelir; **kur-** tabanından hem fiil hem isim temelinin türemiş olduğu söylenebilir.

74, c. Geçişli fiilden gelen *ek- yapılı* isimlerin anlam bakımından tipleri daha çeşitlidir; başlıcaları şunlardır:

1. Edilgen anlamlı sıfatlar: **Sarsak** «her yeri sarsılan»,

86, c. Morfemin, birkaç isimde, vasıflandırıcı fonemlerle bileştiğini, isme de ulandığını görüyoruz: **Yardım, yastım** «yası burunlu», **kığılcım, sıkılcım** (Çağ.) «sıkıntılı», **ılgım, salgım** «serap», **erdem** (Est. Div.) «edep, fazilet» [Ykş. lât. vir = er, virtu, fazilet], **çiğdem, birden** (Est.) «birlikte», **tenğridem** (Est.) «tanrısal»... vb.

Bu eski türemlerde türlü *denkleşme (analogie)* izleri görülmelidir. — **Sıklam** (sırsıklam), **tıklım (tıklım tıklım), oylum oylum; süklüm püklüm**... gibi il- yapılı temellerden gelmiş örnekler de vardır.

3. Fiilden meç- yapılı isimler.

87, a. Fiilden, *eç-* ve *geç- yapılı* isimler gibi, *meç- yapılı* isimler de vardır; anlam deyresi bakımından bazı *me- yapılı* isimlere benzerler; sayıları çok azdır. Başlıca örneklerini veriyoruz: **bulamaç** «bir türlü yemek, ykş. **bulama**», **oğmaç/omaç** «bir türlü lâpa»,**bazlamaç** [=**bazlama**], **kavurmaç** «kavrulmuş buğday, ykş. **kavurma**», **tutmaç** (Div.) «herkesçe bilinen bir Türk yemeği», **yırtmaç** [entari, şalvar **yırtmacı** K. T.] **kıymaç** [göz] «şaşı», **kıymaç** [börk] (Div. Çiğil), «bir türlü serpuş», **germeç** (Der.) «1. tarlada çit, 2. çamaşır ipi...», **yanıltmaç** (K.T.) «söylenmesi güç tekerleme», **diremeç** (Der.) «destek [dire-mek'ten]», **soymaç** (Muham.) «çıplak» vb.

87, b. Morfemin *-emeç* şekliyle: **dönemeç** «dönülecek yer», **tünemeç** (Der.) «kümes», **giremeç** (Der.) «evin methali», **güdemeç** (Der.) «satırları gösteren hilâl» vb.

Not. Morfemi **sığırtmaç** «sığır çobanı» isminde, **t** ile bileşmiş olarak, buluyoruz.

87, c. Morfemin *-embeç* şekliyle de birkaç isim vardır: **dolambaç, saklambaç; dönembeç**... vb. Genel olarak **m** komşuluğunda **b** foneminin gelişmesi fonetik bir olaydır.

4. Fiilden men- yapılı isimler.

88, a. Eski yazıtlarda, Kül Tiginin bindiği atlardan birinin adı **Azman**'dır. Bugün dahi hayvanlara **azman** denilmektedir:

b) Aygıt (âlet) isimleri: **surgu, süzgü, süngü** [eski anlamı mızrak], **burgu** [eski anlamı öttürülen **boru**], **bıçkı (bıçgu), bileği (bilegü), kaşağı (kaşağu** Çağ.); **silgi; sargı; baskı** «=mengene», **çalgı (çalgu** Çağ.), **kargı; keski (keskü); köskü**... [Eski kaynaklardan] **bukağu** (Div.) «ayaklara vurulan tomruk», **betigü** (Div.) «yazı takımı: divit», **evüsgü,** (Div.) «savurma aygıtı», **eskü** (Div.) «süpürge», **kesürgü** (Div.) «torba, kese», **kötürgü** (Div.) «bir şey kaldırmağa yarıyan aygıt», **süpürgü** (Div.) = **süpürge, sıbızgu** (Div.) «düdük», **salıngu** (Div.) «taş atan: sapan»; **ülgü** (Est.) «ölçek», **tokıgu** (Est.) «tokmak», **törpigü** (Div.) «törpü», **tizgü** (Div.) «dizgin», **itegü** (Div.) «[değirmen taşını kaldırıp indiren] manivelâ», **yüligü** (Div.) «ustura», **atgu** (Div.) «mekik» vb.

Not. Divanda isimden fiil rengi verilmiş taban üzerine **közingü** «ayna», **yelingü** «asma salıncak» isimleri vardır.

Morfemin *-leğü* şekli [*le- yapılı* fiil temelinden]:

Dağlağı «dağlama âleti», **oklağu** = oklava. — **artuklağu** (Tara.) «artırarak, fazla fazla» Zf.

c) Edilgenlikle anlaşılan eylem sonucu, eylem eseri isimleri: **çizgi** [çizmek eyleminin sonucu olan çizilmiş şey], **örgü; vergi**... [Eski kaynaklardan] **birgü** (Div.) «borç, verilmesi gereken», **basgu** (Çağ. P.d.C.) «hezimet: défaite», **bilgü** [=bilgi] vb.

d) Etkenlikle anlaşılan eylem, veya soyut kavram isimleri: **sevgi, saygı, uyku; duygu** [insanda duyan meleke, duymak kabiliyeti], **sezgi, bulgu** [sezmek, bulmak kabiliyeti], **açkı** «cilâ», **belgi** «alâmet», **yankı** (yanğku), **kurgu** «kuruntu», **kaygı** (kadgu), **kuşku** «vehim, şüphe», **biçki** [biçmek işi, sanatı]... [Eski kaynaklardan] **esirkegü** (Est.) «esirgeyiş», **ayırtku** (Çağ.) «insanda temyiz melekesi, kuvveti», **karanğu** (Est. Div.) «karanlık», **külgü** (Div.) «gülme: istihza», **tıngu** (Çağ.) «*dinleniş*, dinleme: istirahat», **çapku** (Çağ.) «koşu»; **çığırgu** (Çağ.) «çığırış»; **satku** (Çağ.) «satış»; olgu (Çağ.) «olmaklık; olay»; **yargu** (Çağ.) = yargı: «hüküm»; **sığgu** (Çağ.) «istiap, hacim» vb.

Not. I. Morfemin *-ağı* şekliyle türemiş isimler de vardır: **yapağı** [yap- örtmek'ten], **çıksağı** (Tara.) «bir oyuncak», **kaşağı** [kaşı-] vb.

Not. II. Divanda isimsel taban üzerine kurulmuş **kanağu** «hacamat neşteri» vardır; **kılağı** «[bıçakta, kılıçta] keskin ince kenar» da **kıl**'dan türemiş görünüyor. **Buzağu** = **buzağı** «inek yavrusu» ismi **tilkü, kurgu**... gibi değildir; bunun da eski bir **bus** [öküz] isminden çıkmış olmasına ihtimal vardır. — Yine Divanda isimden ve sayı isminden *-agu* morfemiyle türemiş bir çok isimler ve sıfatlar buluyoruz: **karnağu** «koca karınlı», **burnağu** «burunlu, mağrur», **alpagu** «alplar, cesur yiğitler», **adın: adnagu** «bir başkası», **kamu: kamağu** «cümlesi, cümleten», **kadhın kadhnağu** «kayınlar tarafı», **biregü, ikegü; üçegü** «biri, ikisi: iki fert olarak, üçü: üç fert olarak»... vb.

T. D. N. Divanda fiilden gelen *gü-* yapılı isimleri şu misallerde kullanılmış buluyoruz:

1) *Oğur*, «zaman», *ödh* «zaman», *yir* «yer» isimlerine ulanmış: *bu ya* **kurgu** *oğur* [*ermes*] «bu yay kuracak zaman [değil]», *bu evge* **kirgü** *ödh ol* «bu eve girecek zamandır», *bu* **turgu** *yir ermes* «bu duracak yer değil»... vb.

Bu misallerde gü- yapılı isim fiilden sıfat [ortaç: participe] olarak kullanılmıştır. *Ol bizge* **kelgü** *boldı* «o bize gelecek idi» misalinde de böyledir; henüz işlenmemiş fakat işlenmesi istenilen eylemi anlatan bir ortaçtır.

2) *Meniŋ* **bargum** *yaktı* «benim hareket etmem yaklaştı», *seniŋ* **bargunğ** *kaçan* «senin hareketin ne zaman?».

Bu misallerde de *gü- yapılı* isim henüz işlenmemiş eylemi anlatan bir isimdir.

3) **Satguçı** «=satıcı», **külgüçi** «gülen, istihza eden», **at suvarguçı** «atları sulayıcı», **koy sağkuçı** «koyun sağıcı», **yarmak tirküçi** «para biriktiren», **ya kurguçı** «yay kuran», **tagka ağkuçı** «dağa çıkıcı: dağa çıkan» — **Ol barguluk erdi** «o gitmeğe niyet etmiş, hazırlanmış idi», *Ol munda* **turguluk** *erdi* «o burada kalmak niyetinde ve hazırlığında idi» vb.

bir er **turumu** «bir insan boyu»... vb. Eski yazıtlarda *süngü* **batımı** *kar* denilmiştir. Bu kullanış şimdiye kadar devam etmektedir: *bir* **atım** *barıt, bir* **içim** *su, bir* **pişirim** *erişte, bir üfürüm tütün, bir* **çiynem** *sakız, bir ses* **erimi**... *vb.*

Bu isimlere başka sayılar da ulanabilir: **iki adım, kirkaç adım; ikişer dilim** *karpuz*, **ikî üç yudum** *şerbet* vb. Bunlardan katmerleme ile dağıtma zarfları yapılır: *Suyu* **yudum yudum** *içmek, karpuzu* **dilim dilim** *etmek, yolu* **adım adım** *yürümek*... vb.

Bu isimlerden *-lik* morfemiyle yeterlik sıfatları türetilir: **bir pişirimlik** [*pirinç*], **bir atımlık** [saçma], **bir tadımlık, bir sıkımlık**... vb.

2. **Zaman simleri: katım** [*koç* **katımı**], **bozum** [*bağ* **bozumu**], **kırkım** [*koyun* **kırkımı**], **döküm** [*yaprak* **dökümü**]; **dönüm** [*gün* **dönümü**], **kesim** [*ders* **kesimi**]... vb.

3. **Usul.. yöntem isimleri,** başka **eylem sonucu isimleri: bakım** [*çocuk.. hasta* **bakımı**], **biçim** [*elbise* **biçimi, biçimli biçimsiz, biçim biçim**], **çalım, kıyım** [*iri* **kıyım**]; **verim** [**verimli, verimsiz**]; **kurum; görüm** [*yüz* **görümü**]; **bitim** [*ay* **bitimi**], **kesim** [*söz* **kesimi**], **yazım** (Çağ.) «kader, alın yazısı» vb.

4. **Eylem isimleri: doğum (toğum), ölüm; seçim; istem** (Est.) «istek, maksat», **çıdam** (Çağ.) «sabır», **doyum** [size **doyum** *olmaz*], **basım, eylem**... vb.

Morfemin -em şekli:

86, a. Bu morfemin, pek az isimde, geniş sesli ile oluşmuş şekli de vardır: **tutam** [bir **tutam** *ot, çiçek*], **aşam** (Çağ.) «mertebe», **artam** «fazilet», **kerem** (Div.) «izbe» vb.

86, b. Morfemin isme ulanması eski kaynaklarda ve başka diyeleklerde tanıklanmıştır: *küçüm* (Çağ.) «güçlü: kuvvetli [*küçüm* çerik = güçlü asker], *bekem* (Rad. Kır.) «muhkem», *körkem* (Rad. Çağ.) «güzel: görklü», *kösem* «kılavuz, gözcü [kös = göz]», *bağam* (Çağ.) «sütun» vb.

rüm (Div.) «seki: üstüne oturulan sıra», **eyrim** (*adhrım* Div.) «eyer keçesi», **kiçim** (Çağ.) «at zırhı», **torum** (Div.) «deve yavrusu», **tokum** (Div.) [sokum (Çağ.) «kesilecek hayvan»] [*tokı-: sok-* «vurmak»] vb.

(b) Etken anlamlı isimler [sıfatlar]. Bu tip *im-yapılı* sıfatlar çok azdır, ve çok eskidir: **atım** (Est.) **atım** er (Div.) «atıcı, nişancı [adam]», **kasım** «otları kasan kavuran mevsim anlamiyle: güz», **yalım** (Div.) «yalçın, parıldar ve sarp: **yalım** kaya», **egrim** (Div.) «çevrinti: su çevrintisi [dönen ilk anlamiyle]», **uçurum** [insanı uçuran yer anlamiyle]... vb.

(c) Edilgenlik anlamiyle isimler: **geyim** (kedhim Div.) «giyecek, elbise» [*geyimli, geyimsiz*], **sarım** (Div.) «ibriğin ağzına sarılan bez», **kerim:** *tam kerimi* (Div.) «dıvara gerilen şey: dıvar halısı», **üzüm** «bilinen yemiş: ezilen, sıkılan şey anlamiyle», **yem** [hayvan *yemi* = hayvanın yediği; **yim** (Div.) «yiyecek: gıda»], **içim** (Est.) «içecek: içilen şey», **ödhrüm** (Div.) «seçme: **ödhrüm** neng «seçme şey» [*ödhür-* «seçmek»], **kesim** «sözle kesilen: mukavele», **birim** (Div.) «borç: verecek», **alım** (Div.) «alacak»... vb. **Kötürüm** de bunlardandır, kaldırılıp götürülecek derecede sakat anlamiyle.

(d) Eylem sonucu ve eylem isimleri. — Bu tip isimler birkaç türlü olur:

1. **Birim** (unité) **isimleri: dilim** (tilim) [*bir* **dilim** *karpuz, portakal:* [dilmek'ten], **yudum** [*bir* **yudum** *su, suyu* **yudum yudum** *içmek*], **adım** [*bir* **adım**, *birkaç* **adım; adım** *atmak*, **adım adım** *yürümek*], **boğum** [*boğaz* **boğum boğum** *olur; kamış, parmak* **boğumları**], **kıvrım, büklüm; dolam** [*iki* **dolam** *kuşak*], **dönüm** [ekin birimi] vb. **Yarım** da bu isimlerdendir.

Divanda bu tip isimlerin başına *bir* getirilmiştir: *bir öpüm mün* «bir övünde içilen: bir içimlik çorba», *bir* **orum** *ot* «bir defada biçilen ot», *bir* **sağım** *süt, bir* **tilim** *et, bir* **bıçım** *kağun, bir* **akım** *suv, bir* **tizim** *yinçü* «bir dizi inci», *bir* **öküm** *yarmak* «bir yığın akça», *bir* **ağım** *yir* «bir defada çıkılır yer»,

Bu misallerde etken anlamlı isimlerin, ilgi sıfatlarının yapılmasına yaramış eylem ismi olarak kullanılmıştır.

Çağatayca bu *güçi- yapılı* isimleri saklamıştır: **yargıçı** «hüküm veren: hâkim», **bergüçi** «bağışlıyan», **ozguçı** «şarkıcı: ezgici», **sorguçı** «soruşturan», **satkuçı** «satıcı» vb. [*ozan: ozgu* delâletiyle bizde kullanılmakta olan *ezgi* isminin kökeni bulunmuş oluyor.]

4. *Yıgaç* **bıçgu** *neng* «ağaç biçecek şey», **keskü neng** «kesecek şey: kesmeğe yarıyan şey», **uğru neng** «vurmağa yarıyan şey»... Bu misaller de gi- yapılı aygıt isimlerinin nasıl geliştiğini aydınlatır.

3/4. Geç-/giç yapılı isimler.

80, a. *Geç- yapılı* isimler ve bunların dar sesli ile olanları epeycedir; eskiden darları hep yuvarlak *-güç* şeklinde iken zamanla sesli uyumu gelişmiştir; her iki tipte *g* fonemi hemen daima yumuşak iken yine zamanla *g/k* nöbetleşmesi de yer bulmuştur; şimdi diğer *g* ile vasıflanmış morfemler gibi; bunun da *g* fonemi sertlerden sonra *k* olur; yumuşak sayılan akıcılar ve seslilerden sonra *g* kalır.

80, b. *Geç-/-giç yapılı* isimlerin de anlam deyresi geniştir, başlıca tipleri şunlardır:

a) Hayvan ve bitki isimleri: [Hayvanlar] *kusgaç* (Div. *Oğuz)* «ısırıcı bir küçük hayvan», *katgaç* (Div. Argu), «akrep gibi sokan bir hayvancık», *tengelgüç* (Div.) «bir yırtıcı kuş», *dölengeç* (K.T.) «bir türlü toygar kuşu». — İsimsel tabandan: *yengeç, ergeç* (Div.) «tcke», *karlığaç* (Div.) «=kırlangıç»... vb. [*Bitkiler*] *Sarkaç* (Div.) «hindibaya benzer bir ot», *tavılguç* (Div.) «bir türlü söğüt», *sengeç* (Div.) «bir türlü elma», *üskeç* (Div.) «kuru üzüm» vb.

b) Aygıt isimleri [bu isimlerde morfem çok defa *-lengiç* şeklinde olur]: *Açkaç* (Est.) «anahtar», *burgaç* (Der.) «[meyva toplamak için] ince iğri değnek», *kıskaç (kısgaç), süzgeç* ve *süzgüç* (Çağ.), *ilgeç* (Der.) «iliştiren şey: çengelli iğne, kopça...»,

baskıç «merdiven», *yüligüç* «ustura», *dayangaç* «üstüne dayanılan şey», *bıçguç* (Der.) «bıçak», *delgeç* (Der.) «matkap», *saraguç* (Der. ŞT.) «kadın peçesi», *yoğurguç* (Div.) «oklava», *talguç* (Div.) «yükü sıkıştıran ağaç»; *çatlaguç* (Tara.) «kamçıdaki kayış»; *dürtlengiç* «iğneli değnek [hayvan sürmek için]»; *atlangıç* «üstünden atlanılan taş [suyu geçmek için]» *patlangıç*, *pırlangıç* «bir türlü topaç» vb.

Not. *Biz* ismine *-len-* morfemiyle fiil şekli verildikten sonra *bizlengiç* «iğneli değnek (hayvan sürmek için)» türemiştir.

c) Etken anlamlı isimler: *Yüzgeç* «iyi yüzen, suyun üstünde duran», *utangaç* «çok utanan», *eringeç* [*yeringeç*] «çok usanan», *arguç* (Div.) «*aldatıcı*», *saypaguç* (Çağ.) «müsrif [saypa- harcamak»] *dalgıç (talguç)*, *bilgiç*, *tutguç* (Div.) «kahvaltı, öğüne kadar tok tutmak için yenen yemek» vb.

d) Türlü eylem sonucu isimleri: *örgüç* (Div.) «saç örgüsü» (Çağ.) «1. at yelesi, 2. deve hörgücü»; [morfemin *-engiç* şekliyle] *başlangıç*, *aldangıç* «aldatma, hile» vb.

T. D. N. Türk diyeleklerinden Yakutçada *-ge(s)* şekliyle türemiş pek çok hayvan ismi ve etken anlamlı isim vardır: *arbaga(s)* «ayı» [*arbagay-* «kıllarla örtülmüş olmak»], *tisege(s)* = *tişek* (Div.) «şişek, diş değiştirmiş kuzu», *sahsarga* «=sakırga», *hardırga(s)* «bir türlü kaz», *kımırdağa(s)* «karınca», *tonoga(s)* «çekirge», *ürünge(s)* «akça inek» vb. — *Biliges* «çok bilen», *kısırıgas* «çabuk kızan», *habıgas* «iyi kapan, yakalıyan», *berige(s)* «çok veren, cömert», *tabıgas* «becerikli» vb. Hint-Avrupa ailesinde de birçok hayvan ve bitki isimlerinin *-ga* morfemiyle türemiş olduğunu görüyoruz; Brugmann, Mukayeseli gramerinde (Bd. II. 1 ss. 508. ff), bu isimlerden birçok misal getirmektedir. Türkçe ile sanskritçe ve diğer Hint-Avrupa dilleri arasında hayvanları ve bitkileri adlandırma işinde aynı morfemin kullanılmış olması iki dil ailesinin menşe bakımından birliğine en kuvvetli bir belgedir. Şu sanskritçe hayvan isimlerine bakılsın: *bharnga-s* bir türlü «arı» [vızıldıyan anl.], *pataga-s* «kuş» [uçan anl.], *uragas* «yılan»... vb.

eleme [kömür], **kesme** [billûr], **kestirme** [yol, söz], **sıvama** [çamur], **derme çatma** [ev] vb.

Not. Takma, basma, yapma... yerine takılma, basılma, yapılma... dememelidir.

Eski kaynaklardan: *adhma* (Div.): *adhma* yılkı «salıverilmiş hayvan», *yarma* yuga (Div.) «uzunluğuna yarılmış ekmek», *tikme* neng (Div.) «dikilmiş şey», *kesme* aş (Est.) «kıyılmış et», *dürme* (Çağ.) «Hacılardan toplanan vergi», *sokma* «direk», *katlama* (Çağ.) «bir türlü ekmek»... vb.

d) **Eylem ve eylem eseri isimleri:** Her fiilden *m-yapılı* eylem ismi türemektedir; bunlara gramerciler *kısa mastar* (infinitif abrégé) adını vermektedir: *gelme*, *gitme*, *oturma*, *kalkma*, *okuma*, *dinleme*... vb.

Bu eylem isimleri, bütün isimler gibi, bükünlenir ve üç kişi üzerine iyelik belgileri alabilir: *yaramazlık* **etmenin** *cezası*. — *Benim için böyle* **söylemesi** *beni gücendirdi*. — *Sizin de* **okumanızı** *isteriz*... vb.

Bu şekildeki isimlerden *eylem eseri* [*sonucu*] gibi anlaşılanlar vardır: *Uzaktan bir* **uluma** *işitildi*. — *Bu işitilen* **haykırmalar**, *kahkahalarla* **gülmeler** *nedir?*... vb.

2. Fiilden im- yapılı isimler.

85, a. Fiilden *im-yapılı* isimler öteden beri çok kullanılmaktadır, gösterdikleri türlü anlam tipleri bakımından *me-yapılı* isimlerin dar şekli sayılırlar. Sesli ile biten temellere yalnız *-m* ulanır. Bu tiplerin başlıcalarını misallerle gözden geçiriyoruz:

a) Âlet ve başka somut şey isimleri [birçoğu yalnı kullanılmaz köklerden]:

Koşum [at *koşumu*, araba *koşumu*], **takım** [doğramacı.. marangoz *takımı*], **tolum** (Div.) «silâh», **tulum** «bütün bir hayvan derisinden kap, tağar» [yağ.. sirke.. şarap *tulumu*]; **sırım** (sıdrım Div.) «kayış [*sıdır-* =sıyırmak], **tutum** (Çağ.) «kulp», **güğüm** (Çağ. kügüm), **sokım** (Div.) «okun bir kısmı», **köt-**

[*Akdeniz* **donanması**], **doğrama** «işlenmiş kereste», **kabartma, dokuma** [yerli **dokumalar**], **yazma** «1. başa sarılan yemeni, 2. eski **yazmalar** = basılmamış kitaplar», **kaplama** [gemi.. ev **kaplaması**], **karalama** [çocuk **karalaması**], **kırma** [arpa **kırması**; nesih **kırması**], **kıyma; sıtma** [=ısıtma]; **inme** «bir hastalık», **yanaşma** [çiftlik **yanaşması**], **yarma** [çam **yarması**], **yapıştırma** [gelin, çengi **yapıştırması**], **kakma** [sedef **kakmalı** çekmece]. vb. — Yiyecek isimleri: **dolma** [midye **dolması**], **sarma** [yaprak **sarması**], **haşlama; bulama** [üzüm **bulaması:** pekmezin koyusu], **çevirme** [bir türlü hamur tatlısı], **salma** [midye **salması**], **kapama** [bir türlü et kebabı], **oturtma** [bir türlü kıymalı sebze yemeği], **kızartma** [balık **kızartması**], **dondurma**... vb.

Bütün bu isimler etkenlik veya edilgenlikle anlaşılan türemelerdir; türlü şeylere ve âletlere tahsis edilmiş isim olmuşlardır.

b) **Etken anlamlı sıfatlar: doğma** [*anadan* **doğma** *kör*], **doğma büyüme** [*İstanbullu*], **kalma** [*babadan* **kalma** *av*], **dönme** [**dönme** *dolap, maymundan* **dönme**], **emme basma** [*tulumba*], **görme** [*sonradan* **görme** *insanlar*], **çıkma** [*cennetten* **çıkma** *kabak, dayak*], **türeme** [*fülden* **türeme** *isimler*]... vb.

Eski kaynaklardan: *yelme* (Est.) «süvari» [yel- «at üstünde gitmek»], *oyma* [er] (Est.) «oyuncu», *barma* [yıl] (Est.) «geçen yıl», *tizme* (Div.) «şalvarın, kesenin ağzını büzen kaytan», *toğma* (Ş.T.): *toğma* han «han doğmuş, hanzade», *sürtürme* (Çağ.) müshil» vb.

T. D. N. Eski yazıtlarda *ig- yapılı* fiil isimlerine *-me* morfemi getirilerek etken anlamlı sıfatlar türetilirdi: *berigme* «=veren»: *il berigme tenğri* «=devlet veren Tanrı»... vb.

c) **Edilgen anlamlı sıfatlar: süzme** [bal], **yarma** [şeftali], **kaplama** [altın kaplama gözlük], **takma** [bacak], **asma** [köprü], **düzme** [söz, haber], **seçme** [meyva], **aşırma** (mal), **kaçırma** [tütün], **ısmarlama** [elbise], **örme** [duvar], **basma yazma** [kitap], **devşirme** [Yeniçeri], **yapma** [ben, çiçek]

Hayvanlara verilen renk anlamlı isimler şaşılacak bir adlandırma birliği gösterir: Sans. *sarangas:* Yak. *ürünges* «akça inek» vb. [Tafsilât için Bk. A. C. Emre, Türkçede İsim Temelleri ss. 77-88-90].

5/6. Gen/gin- yapılı isimler.

81, a. *Gen/gin- yapılı* isimler [ve sıfatlar] pek çoktur. Eskiden morfemin dar seslisiyle olanlar, en çok, *gün- yapılı* idi; zamanla sesli uyumu gelişmiştir; fakat eski kaynaklarda, az sayıda olmak üzere, *gin- yapılı* isimlere de raslanmaktadır. — *Gen/gin-* yapılı isimlerde de *g* fonemi eskiden pek az ve kuralsız olarak sertleşmekte iken sonraları *g:k* nöbetleşmesi kurallaşmıştır. — Eski *gen/gin- yapılı* isimlerin çoğu yalın olarak kullanılmaz köklerden türemiştir. İsimden türemiş olanlar da vardır.

81, b. Fiilden *gen/gin- yapılı* isimlerin [ve sıfatların] anlam deyresi genel olarak etkenliktir, yalnız küçük bir bölüğü edilgenlikle anlaşılır. Morfemin bu anlam özelliğiyle *gen/gin- yapılı* hayvan, bitki, aygıt, etken, edilgen anlamlı ve daha başka isimler türeyebilmiştir. — Başlıca tiplerini misallerle inceliyoruz.

a) Hayvan, bitki isimleri: [Hayvanlar] **Kösürgen** (Div.) «bir türlü köstebek», **sıçgan** (Est. Div.) «sıçan», **tavışgan** (Est. Div.) «tavşan», **sağızkan** (Est. Div.) «saksağan», **yangan** [ve **yanga**] «fil», **taygan** «bir türlü köpek», **bağan** (ŞT.) «koyun», **doğan** (toğan); **kuzgun** «karga», **toykun** (Tara), **toygan** (L.O.) «=toygar kuşu», **sülgün** *(Ş.T.)* = **süğlün, küçürgün** (Div.) «güvercin», **künğegün** (ŞT.) «gene»... vb.

[Bitkiler, yemişler. — Divandan] **Küvürgen** «dağ soğanı», **üşgan/ışgun** «bir türlü üzüm: bektaşi üzümü», **yılgun** «=**ılgın** [bir ağaç]», **yakırgan** «bir bitki», **bargan/bazgan** «mersin tanesi», **sargan** «bir bitki», **yüğürgün** «bir bitki», **koşgun** «yeşil saz», **talkan** «kızartılıp dövülmüş arpa». — [Başka kaynaklardan] **Uskun** (Est.) «sarımsak», **bökürtken** (ŞT.) «bir bitki yks. böğürtlen», **kulkan** (ŞT.) «bir bitki». vb. — **Isırgan** [otu], **sarkun** (Der.) «bir çalı»... vb.

b) Aygıt [âlet] isimleri: **Örgen** (Div.) = **organ, kalkan; yorgan** [yoğurgan], **dizgin** (tizgin), **zıpkın,** «bir balıkçı aygıtı», **sapgun** (ŞT.) «bir türlü mızrak», **cılgan** (ŞT.) «mızrak», **badkan** (ŞT.) «kap, çömlek» vb. — [-egen şekliye] **yatağan** «bir türlü büyük bıçak»... vb.

D. T. N. Eski Türkçede [Turfan metinlerinde] ve Divanda bulduğumuz **yügün** «dizgin» isminin tabanı olarak görünen **yü-** tanıklanmıyorsa da **yüd-** (Est.) «yüklemek» vardır; bu koşum isminin **yudhgün**'den gelişmiş olması gerektir. **Yük** bundan çıkmış olmalıdır; hayvana bindirilen, iki taydan oluşan **yük** «çift» kavramını anlatan bir kelime görünüyor. Hint-Avrupa dillerindeki lât. **yugum** gr. **züğon** ile karşılaşmaktadır.

c) Etken veya edilgen anlamlı sıfatlar. Fiilden gelen *gen-* veya *gin- yapılı* sıfatlar anlamca birbirinden farklıdır; önce gen- yapılı, sonra gin- -yapılı olanları inceliyoruz.

Gen- yapılı sıfatlar:

1. Fiilden gen- yapılı sıfatlar etken anlamlı olur, ve anlamlarına aşırılık kavramı katılır: **Çalışkan, yılışkan, yapışkan; dövüşken; girişken... sakıngan; alıngan; dayangan; övüngen; utangan... sırıtkan, kırıtkan, somu(r)tkan, unutkan... darılgan; sarılgan... doğurgan; ısırgan... pişegen; gülegen; olağan**... vb.

Misallerden anlaşılıyor ki, gen- yapılı sıfatlar çatı veya tadil morfemi alarak iki heceli olmuş fiil temellerinden oluşur.

Pış-, gül-, ol- gibi tekheceli fiil temellerine -e- tadil morfeminden sonra aşırılık morfemi ulanmıştır; bu tek heceli fiillere morfemin -egen şekli ulandığı denilirse de hakikatte değişen morfem değil, fiil temelidir.

Gen- yapılı sıfatla ayni fiilden gelen en- yapılı ortaç arasında sabitlik farkı vardır: en- yapılı ortaç eylemi kılanı anlatır, gen- yapılı sıfat ise eylemi aşırı derecede kılmak âdeti olanı gösterir [Çöplükte *dövüşen* horozlar, köyün *dövüşken* horozları. — Derslerine *çalışan* çocuklar, sınıfın *çalışkan* çocukları...]

FİİLDEN İSİM TÜRETEN MORFEMLERİN M İLE VASIFLANMASI.

83, a. Fiilden dört tip üzere isim türeten morfemlerin **g** ile vasıflandığını inceledik, şimdi de aynı morfemleri **m** ile vasıflanmış olarak inceliyeceğiz.

83, b. **M** ile vasıflanmış morfemlerin genel olarak geniş şekilleri kullanılmaktadır; hepsinden dar sesli ile isim türemez:

Birinci tip : **-e** ; m ile **-me;**
[Bu tipin dar olarak şekli **-im**'dir.]
İkinci tip : **-eç** ; m ile **-meç;**
Üçüncü tip : **-en** ; m ile **-men;**
Dördüncü tip : **-ek** ; m ile **-mek.**

[Bu tipin dar *-mik/mük* şekli de vardır.]

1. Me- yapılı isimler.

84, a. Fiilden *me- yapılı* isimlerin anlam deyresi geniştir. Bu şekilde somut isimler [âlet ve başka şey isimleri], etken ve edilgen anlamlı isimler, eylem ve eylem sonucu isimleri türemiştir. Başlıca tiplerini misallerle veriyoruz:

a) Aygıt [âlet] ve başka şey isimleri: **kazma** [*bahçe* **kazması**], **düyme** (tügme: tüg- «iliştirmek»ten), **sürme** [1. kapı **sürmesi,** *2. göz* **sürmesi**] **bölme, eşme** «pınar», **asma** «çardağa alınmış üzüm çubuğu», **uçurtma** [*çocuk* **uçurtması**], **çığırtma** «bir düdük», **işleme** [**işlemeli** *gömlek*] **basma** «bilinen desenli bez», **büzme** [**büzmeli** *şalvar*], **burma** [**burmalı** *minare*], **çatma** (Div.) «bir türlü sarık», **çekme** [dolap **çekmesi**], **çıkma** [hamam **çıkması**], **döşeme, donanma**

— *Talguk* (Div.) «[sapı âlete sıkıştırmak için] çivi», *yunguk* (Div.) «yıkamağa yarıyan şey: çöğen kökü», *kösgük* (Der.) «[bostanlarda, köpeklerde] nazarlık, tasma». — *Saçgak* (Div. ŞT.) «malını saçan», *tutgak* (Div.) «düşmanı tutmağa gönderilen [altı bölük]», *çıkguk* (ŞT.) «çıkan şey: hâdise», *aygak* «ayık, aklı başında», *arguk* [=arguç] «aldatıcı», *aşgak* «tecavüz eden» vb.

Aşırılık kavramı sıfattan sıfata değişir; **unutkan:** çok unutan, **pişegen:** çabuk pişen, **yapışkan:** kolayca yapışan demektir. Yermek veya övmek istediğimiz aşırılığı anlatmak için gen-yapılı sıfatlar kullanırız: **sırıtkan, yılışkan**... yerilen, **çalışkan, girişken** ise beğenilen bir aşırılık anlatır.

Bizde, bazı bölgelerde, *-egen* yerine *-ecen* morfemi kullanılmaktadır; *evecen* «çok aceleci», *sezecen* «çok sezen», *bilecen, dalacan, sinecen* «çok sinsi»... gibi; bunlarda aşırılık yüksek bir derecede duyulmaktadır.

T. D. N. Divanda gen- yapılı sıfatları haber rolünde kullanılmış buluyoruz: *Bu at ol telim tobrak* **tozutgan** = bu at toprağı çok tozutan bir attır. — *Bu ot ol burun* **kanatgan** = bu ot [ilâç] burnu kanatan bir ottur. — *Erdi aşın* **taturgan,** *yavlak yagığ* **kaçurgan** = başkalarına çok çok yemek yediren, düşmanı müthiş kaçıran [kişi] idi... vb. Bu sıfatlar: *Uluğ işlarka* **turgan** *er* «büyük işlere girişen adam» suretinde de ulanırdı. — Divanda da tek heceli fillerden aşırılık kavramiyle sıfat türetmek için morfemin *-egan* şekli kullanılmıştır: *Bu er ol kulın* **uragan** = Bu adam kulunu çok döver... gibi. — *Ol er ol evge* **bargan** ve *ol er ol evge* **baragan** denilebilirdi; aralarında aşırılık farkı vardı. Başka Türklerin *bargan, turgan* dediği yerde Oğuzların *baran, turan* dediği Divanda açıkça söylenmiştir.

Morfemin isme ulanması. — Gördüğümüz hayvan isimlerinden birkaçı isimden türemiş olabilir, meselâ *tavışgan/tavışkan* ismi, *çalışkan* gibi fiilsel bir tabandan, veya *tavış* «tepreniş, teprenerek ses çıkarış» isminden çıkmış olabilir; *toygan/toykun: toygun* isminin de tabanı olan *toy* hem isim hem fiil gibi alınabilir. Bu isimlerin türemi çok eski olduğundan dil duygusu bunların oluşturucu unsurlarının kavramını sezerek ilk anlamı kavrıyamaz.

Morfemin sarih olarak isme ulandığını gösteren eski misaller ise eksik değildir; Divanda: **başgan** ismi «1. reis, 2, koca başlı bir balık», **yetigen** «Yedi kardeşler ve Ülker denilen burç», **tenriken** «[tanrısal anl.] mürşit, bilgin», **temürgen** [=dem-

:en] «ok başlığı», **içkin** «dehalet eden», **elkin/yelkin** «1. garip, 2. ruh, ecinni» vb.

Not. Bizde de isimden türemiş **yelken, ergen** «bekâr» vb. vardır. Bu tanıklara dayanarak yaratılan **üçgen, dörtgen...** terimleri dilin kullanmış olduğu türem yollarına aykırı değildir.

2. *Gin- yapılı* sıfatlar tek heceli fiil temellerinden türer, iki heceli olur. Bunların anlamında *artıklık* [ziyadelik] vardır. Misaller: **Olgun, düşkün, küskün, coşkun, taşkın, durgun, solgun, bezgin, girgin, azgın, dolgun, dalgın, salgın, uygun, keskin, sezgin, bilgin...** vb.

Bütün bu gin- yapılı sıfatlar etkenlikle anlaşılmakta, ve onlara tabanlık eden fiilin, anlam bakımından, geçişsizlik veya geçişlilik deyresi içinde kalmaktadır; **azgın** *çocuk*, **olgun** *armut*, **düşkün** *insan*, **taşkın** *dere*, **coşkun** *gönül*, **solgun** *çiçek*, **keskin** *bıçak*, **bilgin** *öğretmen*, **sezgin** *kadın...* takımlarının sıfatlarını en/miş- yapılı ortaçlarla değiştirebiliriz: **azan/azmış** *çocuk*, **olmuş** *armut*, **düşmüş** *insan*, **taşmış** *dere*, **coşmuş** [**coşan**] *gönül*, **solmuş** *çiçek*, **kesen** [**çok kesen**] *bıçak*, [**çok**] **bilen** *öğretmen*, **çok sezen** *kadın...* vb. Bu iki sıra arasında yalnız vasıf sabitliği bakımından fark vardır: ortaçlar eylemi *belirli oluş* [*actuel*] halinde, sıfatlar ise *kazanılmış sabitlik* içinde anlatmaktadır; anlam deyresi değişmemiştir: geçişsiz fiilden gelen sıfatlar ve ortaçlar geçişsiz, geçişli fiilden gelenler geçişli kalmıştır.

Geçişsizlik fiilde bir çatı morfemiyle işaretlenmiş olursa, ondan gin- yapılı sıfat türerken, geçişsizlik morfemi kalkar: *darılmaktan* **dargın**, *bayılmaktan* **baygın**, *düzelmekten* **düzgün**, *girişmekten* **girgin**, *üzülmekten* **üzgün**, *ezilmekten* **ezgin**; *tutulmaktan* **tutkun**, *vurulmaktan* **vurgun**... gelir.

Düşen morfem sebebiyle *gin- yapılı* sıfatların geçişsizliği edilgenlik niteliğinde görünür; fakat bu gerçek bir edilgenlik değildir; **kırık** *cam*, **kesik** *saç* ile **kırgın** *gönül*, **dargın** *insan* karşılaştırılınca anlam deyresinin farkı kolay anlaşılır. **Dargın** ile **kızgın; tutkun** ile **düşkün**... anlam deyresi bakımından,

birbirinden farksızdır: hepsinde aynı geçişsizlik vardır. Dil dehâsı bu derin nitelik birliğini duyurmak için gerçek olmıyan edilgenlik morfemini sıfatlarda kaldırmış, *darıl-mak*'tan *dargın*, *tutul-mak*'tan *tutkun*... gelmiştir.

T. D. N. Eskiden, Grek ve Lâtin gramercileri, bu geçişsizlere *ortal* (media: moyen) adını verirlerdi. Bizde de *bayılmak, ayılmak, darılmak*, [bir duyguya] *tutulmak, vurulmak*... gibi il- yapılı geçişsizlere ve bunlardan türeyen gin- yapılı sıfatlara edilgen değil, ortal anlamlı demek doğru olur. Buna göre, meselâ, kırılmak fiili **cam** için kullanıldığı zaman *edilgen*, **gönül** için söylendiği zaman *ortal* (moyen) olur; buna paralel olarak *kırık* sıfatı edilgen, *kırgın* sıfatı ise ortal sayılmalıdır.

81, c. **Çok anlamlılık:** Gin- yapılı kelimelerden çok anlamlı olanlar vardır: **salgın** *hastalık, kolera* **salgını,** *kolera gibi bir* **salgın**... misallerinde *salgın* kelimesi sıfat, eylem ismi, somut isim olarak kullanılmıştır. **Salgın salmak** deyiminde ise aynı kelime ağır vergi anlamiyledir. — *Siyasî suçlular* **sürgünden** *geldi*... cümlesinde **sürgün** kelimesi *sürgün yeri* anlamiyle orun ismidir. — **Vurgun vurmak, vurguncu, vurgunculuk**... gibi yerlerde **vurgun** eylem ismi olarak kullanılmıştır...

7/8. Gek/gik- yapılı isimler [sıfatlar]

82, a. Eskiden kullanılan *gek/gik- yapılı* isimler [sıfatlar] şimdi hemen hepsi, *g* fonemini yitirmiştir: *emgek:* **emek**, *elgek:* **elek**; *kergek:* **gerek**, *buçgak:* **bucak**; *taragak:* **tarak**, *tamgak:* **damak**, *kapgak:* **kapak**, *kulgak:* **kulak**; *orgak:* **orak**, *kaçgak:* **kaçak**; *kazguk:* **kazık**; *ingek;* **inek**; *eşgek;* **eşek**, *singek:* **sinek**... olmuştur. Divanın tanıklığına göre onbirinci asırdanberi Oğuzlar ve Kıpçaklar bu **g** fonemini atmışlardı.

82, b. Eski kaynaklarda görülen diğer *gek/gik- yapılı* isimler artık kullanılıştan çıkmıştır; birkaç misal veriyoruz:

İçkek (Est.) «kan içen yarasa: vampir, iblis», *buturgak* (Div.) «bir türlü diken», *tıbulgak* (Div.) «bir türlü ot: ilâç».

Ekler	Örnekler
-dik, -tik	*Burunduk* (Div.) «burunluk, burun yuları», *Koltuk, yastık, saltık, burtuk* «buruşmuş» [Bk. tik-yapılı isimler].
-tek, -dek	*Köstek, yeltek* «sebatsız, çok hevesli», *saltak* (Çağ.) «kıta, cemaat», *kostak* (Der.) «yakışıklı», *koytak* (T.D.) «tabut», *kaltak* «eyer», *yentek* (Der.) «ziyafet»; *sadak* «okluk, sa = yay: yaylık», *bağırdak* «kundak sargısı», *baldak* (Rad.) «gürz»; *kundak.*
-tem/-dem	*Yöntem, öktem* «akıllı», *erdem* «erlik: vertu», *artam* «fazilet».
-tim/-dim	*Yardım, yordam/yoldam* (Der.) «usul, meleke», *çiğdem, eldem* «alışmış».
-ten, -den	*Kaftan, altan* «bakır»; *özden* «hür; samimî»
-tin; -din	*Altın* (altun). — *aydın, iydin* (Tara) «kokmuş (yara), çürüyüp kokmuş».
-der, -dir	*Çavdar*, 1. (Çağ.) «ünlü», 2. bilinen tahıl; *iğdir* (Der.) «hasta»
-tiri; -dirik -dire	*Çektiri* «bir türlü kayık», *eğindirik* «omuzlara kadar gelen yaka», *oğulduruk* «döl yatağı», *gözündürük* «peçe», *öğendire/üvendire, burunduruk.*
-diz [s, ş ile]	*Yıldız* [*yulduz*], *yildiz* «kök», *yaldız, kunduz, munduz* (Div.) «alık»,
-se	*Ense* (enğse), *bükse* (Çağ.) «vücudun belden yukarısı [buste]», *yavsa* «=*yavşak:* bit yumurtası», *savsa* (Der.) «aheste».

Van azmanı kedi gibi. Azmak fiilinden türemiş etken anlamlı bir isim olduğu âşikârdır. Bu isim **azma** ile nöbetleşir. **Van azması** da denir.

88, b. Divanda etkenlikle anlaşılan *men- yapılı* birkaç isim vardır: toprağı kazmak için kullanılan **ketmen** «kazma»», savaşta düşmanın taburunu bozan **sökmen** bunlardandır.

Sıkman, Divanda, «üzüm sıkma zamanı», başka yerlerde ise «üzüm sıkma yeri» ve «bir türlü elbise» anlamiyledir. Bütün eski kaynaklarda görülen **tuman** [=**duman**] eski bir **tu-** «tutuşmak, yanmak» kökünden olduğu araştırma ile anlaşılmaktadır.

Bizim grupta raslanan, fiilden *men- yapılı* isimlerden birkaç misal daha:

Alaman (Çağ.) «talancı», **koruman** (Çağ.) «artçı: askerin arkasını koruyan kıta», **değirmen (tekirmen)** [dönen anlamiyle; ykş. **tekirme** = **değirmi**], **asman** (Dede.) «asılı», **yatman** (Dede.) «mahir», **yelmen** (Rad.) «süratli» [Ykş. *yelme* Est. «süvari» yelmek'ten], **yitmen** (Dede.) «yetişmiş, kemale ermiş» vb.

5. Fiilden mek- yapılı isimler.

89, a. Fiilden *mek- yapılı* âlet, orun ve başka somut şey isimleri, *me-, men-, meç-, yapılı* isimlerle nöbetleşmektedir. Morfemin *-emek* şekli de vardır. Birkaç misal veriyoruz:

Çakmak «ateş çakmağa yarıyan âlet», **tokmak, çokmak/çomak, tarmak** (Div.) «pençe [kuşlarda]», **bulamak** = **bulamaç, yarmak** «akça» [yaru = parıldamak], **kaymak** [süt kaymağı], **uçmak** «cennet», **ırmak** «nehir, akar su anlamiyle», **boğmak** «1. boğum, 2. gerdanlık», **başmak** «ayak kabı», **yumak, ilmek, yemek** «yiyecek anlamiyle» vb. — **Basamak, tutamak** vb.

89, b. Bütün fiiller *mek- yapılı* bir eylem ismi olarak anılmaktadır. Buna Arap gramerinden alınma *mastar* ismi verilir. Batı gramercileri bu eylem ismine *bitimsiz* (infinitif) diyorlar. Zamanı belirtmez bir fiil kipi sayılır.

Divanda bütün fiiller *mek-yapılı* eylem ismiyle yazılmıştır. Şimdi de bizde fiiller bu şekilde gösterilmektedir.

89, c. Morfemin *-lik* ile uzatılması vardır: *gelmeklik, gitmeklik, okumaklık, yazmaklık...* Bu şekil fiilleri eylem ismi olarak işaretler.

89, d. Morfemin dar şekli pek az sayıda somut isimde kullanılmıştır: *karmuk* = *karmak* «balıkçı aygıtı», dolamık «bir türlü ağ», *yasmık* «mercimek», *kusmuk, kesmik* vb.

6. Fiilden r- yapılı isimler.

90, a. Her fiilden *r-yapılı* ortaçlar türer. Bu fonem sesli ile biten fiil temellerine ulanır; sessizle bitenlere geniş [*e*] veya dar [*i*] seslisiyle bağlanır. Ortaç türeten *-er/-ir* morfemi uyumludur; misaller:

(a) [Sesli ile biten fiil temellerinden] *arar, kapar, diler, söyler, dinler, korur, kurur, ulur, uyur, büyür, yürür...* vb.

(b) [Sessizle biten fiil temellerinden -er ile] *açar, uçar, koşar, kazar, yatar, kılar, sayar, kokar, kurar; dolar... gider, sezer, serer, öper, eşer, biner, iner, söner, sürer, böler; döner...* vb.

(c) [Sessizle biten fiil temellerinden -ir ile] *alır, kalır, varır, bulur, olur, durur, ölür, görür... gelir, bilir, verir...* vb.

90, b. Sessizle biten tek heceli fiil temellerinden *-ir-* morfemini alanlar azdır. Sessizle biten iki ve daha çok heceli fiillerden ise hep *-ir yapılı* ortaçlar gelir: *bildirir, bilinir, kazılır, kazdırır, araştırır, yenir, yenilir, yedirir, yanılır, okutur, okunur, uyanır, uyandırır, boyanır..* vb.

Bu ortaçlar kişi belgileri alarak geniş zamanı oluşturur; Sözdizimi bölümünde görülecektir.

T. D. N. Bu *r-yapılı* ortaçların bağlantı seslisi, zaman içinde, değişikliğe uğramıştır; eskiden *-ür* morfemiyle olan ortaçlarda: 1. ya bu morfem *-er* olmuştur: [*yatur:* **yatar**, *kılur* = **kılar**, *erür:* **erer** gibi]; 2. ya uyumlanmağa başlamıştır [*alur:* **alır**, *birür:* **verir**, *barur:* **varır** gibi]. — Bazı diyeleklerde bu ortaç-

Ekler	Örnekler
-çık	*Balçık, orçuk* (K.T.) «öreke», *çupçuk* (Çağ.) «bir türlü serçe kuşu».
-çen/cen	*Oğulcan* «döl yatağı», *soğulcan* = *solucan, dilcen* «geveze», *sözçen* «çok söyliyen».
-ceme	*Sürünceme.*
-çin	*Belerçin* [göz] «fazla açılan», *dokurçın* = dokuztaş: bir oyun, *güvercin (kükerçin), bıldırcın...*
[Dişsil fonemle. — Bk. *t-yapılı isimler*]	
-te, -de	*Balta: baldu, usta, orta, ordu* [*ortu*]; *irt/erte, şilte.*
-tü, -dü, -ti, -di	*Tamdu* (Div.) «alevli ateş», *iğde, çiğde, gövde, küyde* (Div.) «kuyumcu potası», *dulda/dalda* (Der.) «gölge, himaye».
	Yaktu (XIV. yaz.) «parıltı», *yaltu* «parlak», *kuytu, elti, ekti* «tufeyli» [*igdü* Est. Div. «elde beslenilen hayvan»],
-(en)te, -(er)te	*Kıranta, koşarta* (Çağ.) «kuma».
-deç	*Andaç/andıç* (Der.) «hatıra, hatıra olarak verilen hediye».
-diç/ş	*Sağdıç, iğdiş/iğdiç, ündüç* «tellâl», *öndüç* (Der.) «önden giden müjdeci».

Ekler	Örnekler
-p	*Kulp, alp* «kahraman», *dolp* «bir şeyin dolusu, tamamı».
-(e)v, -eve	*Alav* «*alev*», *kaşav* «=kaşağı», *altav* = *aldağu* «aldatıcı», *kaplav* (Ek. Kö.) «perde», *saklav* (Çağ.) «rehin». — *Oklava* [*oklağu*], *baklava* (?)
-ey	*İley* «ön, huzur» [ileyinde durmuş durur huri, melek. Yunus], *saray, alay, hanay* (Der.) «büyük ev», *dolay* «etraf», *kuzay* «güneş görmiyen [yer]: şimal», *güney* «çok güneş gören yer: cenup».
[z] ile	
-ze	*Teyze* (Dayza), *ivze* (Der.) «telâş».
-ez	*Apaz/hapaz* «avuç, avuç dolusu».
	Üyez «sivrisinek».
-lez, -nez	*İğlez* «hastalıklı», *üflez* «cansız», *eğnez* «çok zayıf».
-iz	*Geniz, beniz, ağız, diniz* «sakin», *semiz, kuduz, pürüz, kavuz* «kabuk».
-eğez	*Öleğez* «ölecek gibi, cansız», *yeleğez* «zevzek».
[ç/c ile]	
-çe	*Sırça (sırıçka)* «cam», *kopça, ökçe*.
-çi	*Yamçı, kamçı, alçı*.
-(er)ce	*Kaynarca, kokarca*.

ların yalnız *er- yapılısı* vardır. — Fiillerimizden *r- yapılı* ve *n- yapılı* ortaçlar nöbetleşir.

90, c. R- yapılı ortaçların olumsuz şekli *-mez* morfemiyledir. Buradaki *z*'nin *r* ile bir olduğu anlaşılmaktadır; *-mez* yerine *-mer* diyen diyelekler vardır.

T. D. N. Bu *z/s:r* nöbetleşmesi başka yerlerde de görülmektedir: *göz (kös): gör- (kör-), semiz: semir-, kuduz: kudur-* vb. Çuvaşça bu değişimi normal olarak göstermektedir: *tiz/diz: çir, siz: ezir, yüz: s'ir, yaz: sur, sekiz: sakır, tokuz: tıhır*... vb.

90, d. *R- yapılı* ortaçların ve başka isimlerin anlam deyreşi etkenliktir; başlıca tipleri şunlardır:

(a) Sıfat olarak isimlere ulanır: **akar** *su* [*çeşme, dere, yara..*] **çalar** *saat*, **kaynar** *çorba*, **bakar** *kör*, **görür** *göz*, **duyar** *gönül*, **yanar** *dağ*... vb.

(b) *R- yapılı* somut isimler, aygıt... orun vb. isimleri vardır; çoğu yalını kullanılmaz tabanlardan türemiştir. Misaller:

Açar (Ş.T. vb.) «anahtar», **keser** [doğramacı aygıtı], — **yular, eyer** (eder), **semer; tağar; kubur; çökür** [bir saz], **inür** (Ş.T.) «maşa», **pınar** (bunğar/mınğar), **yumur** (Div.) «hayvanların yuvarlandığı yer», **toğur** «in», **samar** (Ş.T.) «heybe», **beder** (Div.) «heykel», **çıdar** (Ş.T.) «mania» vb.

c) Eylem ismi olarak kullanılması da vardır: **oluruna** bağlamak. — **akarı kokarı** yok. — **Geliri** çok. — **Görünürde**... vb.

d) *R- yapılı* hayvan, bitki, üye isimleri de vardır, bunların da çoğu yalını kullanılmaz tabanlardandır:

Duvar (tavar/tıvar), **ular** (Est. Div.) «keklik», **zağar, çakır** «bir kuş», **tekir** [bir cins kedi], **arkar** (Div.) «dişi dağ keçisi»; — **butar** (Div.) «pamuk», **basar** (Div.) «sarmaşık». — **damar (tamar/tamur)** vb.

e) *R- yapılı* sıfatlar: *ağır/ağar* [ağ- = hem yukarıya hem aşağı hareket etmek], *kadır* (Est.) «sert», *ığar* (Est.) «kuvvetli», *sokur* (Ş.T.) «hasis» vb. Bunların da çoğunun tabanı yalın olarak kullanılmaz.

90, e. Morfemin g ile vasıflanması. — Çağatay grupunda fiil-

den *gur-yapılı* isimler epeycedir; bunların anlam deyresi etkenlik- edilgenliktir. [P.d.C.'den] Misaller: **Uçgur** «[çabuk] **uçan**», **taygur** «[çok] kayan», **toygur** «[çabuk] doyan», **ötgür** «delip geçen, nafiz», **yığlagur** «[çok] ağlayan», **sapkur** «kebap [ilkin şişe saplanmış anl.]», **sungur** «bir kuş [havada uzanıp süzülen anl.]... vb. Olumsuz şekilleri *-me* iledir: **taymagur** «kaypak olmıyan», **tınmagur** «sabit olmıyan», **uyganmagur** «uyanık olmıyan»... vb.

T. D. N. I. Yakutçada fiilden *gas-* ve *gar-* yapılı, etken anlamlı isimler pek çoktur [Bk. Türkçede İsim Temelleri ss. 156-157].

II. Türk Uluslarına verilmiş olan *Uygur*, *Bulgar* isimleri *g* ile vasıflanmış *-er/-ir* morfemiyle fiilden türemiş görünüyor.

Uy- temelinin eski şekli *ud- udh-* «uymak» olmalıdır. Çok eski olan Uygur isminin *y* ile olması etimologisini karanlıkta bırakmaktadır. *Bulga-mak* ise «fesat karıştırmak, nizamı bozmak, ortalığı bulandırmak» anlamiyledir.

7. Fiilden miş- yapılı isimler.

91, a. Her fiilden *miş-yapılı* ortaçlar [sıfatlar] türer. Eski kaynaklarda *-miş* morfemi uyumsuz iken, zamanla, öbür düz dar ekler gibi, seslisi yuvarlaklık kazanarak uyumlu olmuştur.

91, b. *Miş-yapılı* ortaç temelden anlaşılan eylemi kılmış olanı gösterir, olumsuzu *-me* ilerdir; misaller: **Okumuş, gezmiş, dolaşmış; dünya görmüş** [insan]. — **Geçmiş** [zaman, gün, günler]. — *Derslerine* **çalışmış** [*çocuk*]. — *Köyünden* **çıkmamış** [köylü]. — **Yorulmamış** *kafa*, **yazılmamış** *mektuplar*, *dersine* **çalışmamış** *çocuk* vb.

91, c. *Miş-yapılı* ortaçlar başka sıfatlar gibi, isim olarak da kullanılır: **Alışmış kudurmuştan** *beterdir*. — **Geçmişi** *ibretle anmalı*. — **Görmüşle görmemiş** *bir olmaz*... vb.

Not. — *Miş-yapılı* ortaçlar kişi belgileri alarak bir fiil zamanı oluşturur; bu kullanılışı sözdizimi bölümünde görülecektir.

T. D. N. Divan geçişli fiilden türeyen *miş-yapılı* sıfatı edilgen anlamlı göstermekte, ve bu kuralı: **kurmuş ya** «=kurulmuş

Ekler	Örnekler
-bur	*Kubur* [ku-tu], *kambur*.
-bil	*Tombul, dombul* (Der.) «omuz», *dümbül* «bir türlü küçük davul».
-pen	*Çulpan* «zühre» [yulpan/ulpan].
-(te)ben	*Kaltaban*.
-besek	*Ölbesek* (Tar. Der.) «ağır hasta, ölecek gibi»
-peze	*Yelpeze: yelpaze*.
-pik, -pi	*Yelpik* «soluğu darlaşmış», *sölpük* «yumuşamış, gevşemiş», *erpik* «erimiş, eskimiş», *kirpik; kirpi*.
-piri	*Yanpırı/yanpuru, pırpırı*.
-(e)met, -(e)mit	*Şeremet/sermet* (Der.) «çevik, işgüzar». — *elemit* (Der.) «iplik çıkrığı»
-mer	*Katmer, kaşmer koşmar* (Der.) «birbirinden ayrılmaz», *kısmar* «*pinti*», *çokmar* «çomar».
-mur	*Yağmur, çamur, kömür*. — *timür* (demir).
-ven, -(e)ven	*Yayvan, kakavan*.
-ver	*Şalvar, talvar/talbar* «daldan, çubuktan kulübe».
-(e)ver/ç	*Yalavar* «=yalavaç»
-(e)vüz/-eğüz	*Kılavuz/kılağuz*.
-ep	*Yalap yalap* «parıltı saçarak».

Serpiştirme türemeler ve ekleri.

Ekler	Örnekler
[*Dudaksıl fonemle*]	
-be	*Çorba, torba.* — *tilbe/telve* (Div.) «deli»
-(e)be	*Göçebe, akaba* (Der.) «su yatağı; eğik yüzey».—
-(ge) be/me	*Engebe/engeme* «enişli yokuşlu[yer]»
-pe, -pek, bek; -pz	*Yalpa, kaypak, yalpak; kospak* (Der.) «yakışıklı, yiğit», *köpek, şebek, kelebek, köstebek, çolpa, çolpak, çolpaz* «acemi, beceriksiz, sersem», *çulpaz* «Üstü başı pejmürde».
-(e)pe	*Sünepe, çolapa* = çolpa.
-bel	*Tenbel, şenbel* (Ek. Kö.) «şakacı», *danbal* (Ek. Kö.) «şaşkın».
-(sem) be, -(sem)beç	*Karsamba* (Der.) «karma karışık yığılmış [şeyler], *Karsambak* (Der.) «kar helvası».
-(em)be, -(em)bek	*Gölembek* «gölcük».— *Dombak* (Der.) «manda», işkembe.
-ber	*Eğber* (Der.) «geçimsiz, aksi», *aybar* (Ek. Kö. Molla Mehmet) «ay gibi parlak».

yay», **kazmış arık** «=kazılmış ark»... gibi misallerle tanıklamaktadır; bu kullanılış artık yoktur; bu ortaçlar *süzme bal, asma köprü*... gibi takımlarda kullanılan me- yapılı ortaçlar gibidir. — Eski Türkçede *miş- yapılı* ortaçların isim olarak kullanılması tanıklanmıştır: *ögmiş* «övme. övmeklik», *yir tenğri türemişte* (K.P. 5, 8) «yer gök yaradıldığında»... gibi.

8. Fiilden iş- yapılı isimler.

92, a. Fiilden *iş- yapılı* isimler ötedenberi çok kullanılır; şimdi her fiilden *-iş* morfemiyle eylem ismi türetilip kullanılabilir. Sesli ile biten temellerde morfemle temel seslileri arasına *y* gelir. Morfem temelin seslisiyle uyumlanır:

Geliş, gidiş, alış, buluş, görüş, duruş, gülüş; soruş... söyleyiş, dileyiş; okuyuş, yaşayış, sallayış, koruyuş, kavrayış... vb.

Not. Temelin sonu ile morfemin başında sesli geldiği zaman ya iki sesli arasında *y* sesi türer, veya iki sesliden biri düşer. Bu Türkçede genel fonetik kuraldır.

92, b. Fiilden *iş- yapılı* isimlerin şimdiki anlam deyresi birkaç tip üzere soyut eylem ismi olmaktır; başlıcalarını gözden geçiriyoruz:

a) Eylemin yöntemini.. biçimini anlatan isimler; bu tipten olan isimler eylemi canlandırır, duygulara yaklaştırır: *Suyun* **akışı, çağlayışı.** — *Bir yılan* **sürünüşiyle.** — *Bir yaralı kuş* **bakışı**... *ok gibi bir* **fırlayış.** — *Onlarda taklit edilemiyen şey giydikleri değil,* **giyinişleri** *idi* [Halit Ziya]. — *Ay* **doğuşundan** *insan* **yürüyüşünden** *belli olur*.. vb.

b) Öznenin eylemi kılmak gücünü, kudretini, yatkınlığını anlatan isimler: [Filânın] **anlayışı** *az*... **düşünüşü** *yüksek*... **görüşü** *geniş.* — [O] **atışta** *birinci, keman* **çekişinde** *eşsiz*... vb.

Bu anlamla *-li* morfemiyle bileşir: **anlayışlı, sezişli, gösterişli** [*insan*], **yağışlı** [*hava*].. vb. Bir halk şairi atı hakkında «*tavşan* **büküşlü,** *keklik* **sekişli**» diyor.

c) Eylem sonucu isimleri: *Güzel bir* **buluş.** — **Gülüşleri** *ortalığı çınlatıyordu* [gülmesinden çıkan sesler]. — **Görü-**

nüş *aldatır.* — **Duyuşlarımızı, düşünüşlerimizi** *anlatmak...* [duyduğumuz ve düşündüğümüz şeyleri]... vb.

d) Soyut eylem isimleri: **Gidiş geliş.** — Her **gelişte.** — *Bir* **vuruşta.** — **Alış veriş,** — **Dönüş** *güzel oldu...* vb.

e) İmece isimleri: *Çocuklar,* **dövüşü** *bırakın.* — *Eskiden* **alış veriş değiş tokuşla** *olurdu.* — *Düşmanın* **kaçışı** *görülecek hal idi.* — *Kavga meydanında* **kapış** *oldu...* vb. Bu isimler ortaklaşma fiillerinin temeli de olur: *savaş-mak, dövüş-mek, kaçış-mak, kapış-mak* vb.

T. D. N. Eski kaynaklarda kök seslisinin hükmü altında kalan fiil temellerinden gelen *iş-yapılı* isimlerde *i* düşerdi: *yara-*'dan *yaraç* [*yarayış* yerine] «refah» gibi; «çok kere de fiil temelinin sonundaki e/a düşerdi: alka-: alkış, karga-: kargış «lânet», köse-«dilemek»: kösüş «delik, dileyiş» gibi. — iş-çatılı imece fiil temellerinin imece isim temelleri olması eskidir: süngüş- (Est.): süngüş «=savaş-: savaş», tutuş-: tutuş «kavga» vb.

9. Fiilden indi- yapılı isimler.

93, a. Divanda fiilden *indi-yapılı* isimler bol örneklerle tanıklanmıştır; bunlar *etken-edilgen* anlamlı sıfat (ortaç) olarak kullanılmıştır: **akındı suv** «*akar su*», **öğündi kişi** «herkesin övdüğü adam», **kedhinti ton** «çok giyilip yıpranmış kaftan», **ekindi tarığ** «ekilmiş darı», **kömündi neng** «gömülmüş şey», **itindi meng** «itilmiş şey» vb.

Yine divanda bu şekildeki fiilden isimleri eylem sonucu anlamiyle kullanılmış buluyoruz: **yonındı** «yonga», **yundı** «yıkandıktan sonra liğende kalan su»... vb.

93, b. Bizde bu morfem uyumlu olmuş, yumuşak dişsil fonemi zamanla sertleşmiş ve pek çok kullanılmıştır. Ancak bu şekildeki etken-edilgen anlamlı isimlerin [sıfatların] sayısı az, eylem sonucu isimlerinin sayısı pek çoktur; misaller:

a) [Etken-edilgen anlamlı isimler, sıfatlar] Uy-maktan **uyuntu** «miskin: her ne denilse hemen uyan», oku-maktan **okuntu** «davetli», dermekten **derinti** [birinin derintisi «etrafında toplananlar»], **boğuntu** «kolayca, daima aldatılan» vb. —

SERPİŞTİRME RASLANAN TÜREME İSİMLER

97, a. Gözden geçirdiğimiz ekler az çok belirli anlam deyreleri içinde kullanılan veya eskiden kullanılmış olan türemeler vermiş morfemlerdir; her morfemin isimden veya fiilden mi yeni kelime türetebildiğini göstermeğe ve denkleşme ile kullanılmış olanları işaret etmeğe çalıştık. Görmüş olduğumuz gibi birçok kelimelerimizin çözümüne yol bulunmamakta, türemlerinde kök veya taban gibi kullanılmış olan unsurlar dilin başka işaretlerinde isim veya fiil olarak tanıklanmamaktadır; bu gibi türemelerin başlıcalarını da, sonlarında görülen ve ek sayılması gereken morfemler sırasında kaydetmekten geri kalmadık.

Bunların dışında kalmış daha birçok türemeler vardır ki özlükle halk dilinden derlenmiş kelimeler arasında veya genel dilde *serpiştirme* (sporadique) olarak kullanılmaktadır. Bunları da, elden geldiği kadar, kaydetmeyi faydasız bulmadık.

97, b. *Serpiştirme* (sporadique) türemlerin eklerini ve örneklerini vasıflandırıcı foneme, ve böyle bir fonem yoksa son sese veya ses grupuna göre veriyoruz; eki bağlıyan seslileri de, geniş ve dar olarak, (*e*) veya (*i*) ile kaydediyoruz.

97, c. Kurallı kullanışın dışında anlamlarla raslanan bazı kelimelerin de morfemlerini serpiştirme türemeler arasına katıyoruz.Bu cetvellere diyeleklerin sonu gelmez örneklerini doldurmaktan, morfologimize dağınıklık sokmaktan kaçındık. Bizim halk veya genel dilimizde örneği olmıyan türemeleri almadık; yalnız eski kaynaklarda görülen serpiştirmelere daha ziyade önem verdik.

[Başka kaynaklardan] **Düşüt** «düşen cenin», **gicit** (Der.) «uyuz: gidişen, kaşınan anl.». — Salt «yalnız». — Morfemin -ç şekliyle: **onat** «uygun fırsat bulan, muvaffak [on-mak'tan]», **ölet** «salgın, kıran» vb.

b) Edilgen anlamlı isimler: [Divandan] **kedhüt** «giyecek: giyilen şey, elbise», **katut** «katılan şey», **orut** «[orakla] biçilmiş, kurutulup saklanmış ot», **kurut** «peynir: kurutulup saklanmış süt mahsulü anl.». — **Külüt** «kendisine gülünen: âlemin eğlencesi, gülüncesi», **yaşüt beküt** «gizli kapaklı» vb.

[Başka kaynaklardan] **Sungut** [vasıflandırıcı *g* ile sun-'dan] «sunulan şey, hediye», **umut** «umulan şey», **kavut** «kavrulmuş buğday», **binit** (Dede) «binilen hayvan», **içit** (Dede) «içilen şey», **giyit** (Der.) «elbise» vb.

c) Orun isimleri: **geçit, aşıt** (**aşut** Dede.) «aşılan yer: dağ beli...»; morfemin *-et* şekliyle: **büğet** «suyun çevrilip biriktirildiği yer, bent yeri», **yunat** (T.D.) «hamam», **suvat** (Der.) «yalak, havuz» [suva- (Div.) = sulamak].

d) Eylem ve eylem sonucu isimleri [Divandan]: **yanut** «cevap», **kaçut** «kaçışma, kovalaşma», **sığıt** «ağlaşma», **basut** «yardım», **uvut** «utanma», **kavşut** «buluşma: buluşup barış bağlamaklık», **ölüt** «kıtal: öldürüşme». — *Ayırt* ismi de bunlardandır. Morfemin *et-* şekliyle: **tokat** [tokı «vurmak»] vb.

e) Yalını kullanılmaz köklerden: **bayat** [tanrıya verilir sıfat: ezeli, ilksiz anl.], **kanat, armut, angut** «bir su kuşu», **yiğit; belet** «iyi bilip yol gösteren». — **avurt, önürt** (Der.) «takdim» vb.

96, c. Denkleşme ile isimden de *t-yapılı* isimler vardır: **ög, öğüt; öç: öcüt, becit** [**bek**.ten] «sıkı, sıkıca, önemle», **kakıt** [kak'tan] «pestil», **yönet** «veçhe», **gölet** «su birikintisi...» vb. **Eşit** bu denkleşmenin yeni bir örneğidir.

Sı-maktan **sındı** «makas» ismi de vardır. — **Sarkıntılık** isminin temeli olan sarkıntı bir sıfatın yerini tutmaktadır.

Not. Memleketin bazı bölgelerinde **girente** (Der.) «girgin, becerikli», **koşuntu** ve **koşunta** (Der.) «Katılan, katılanlar: tâbi olan[lar]» gibi isimler kullanılmaktadır. Bunlarda incelemekte olduğumuz morfemin geniş sesli ile sonlanmış şeklini buluyoruz. Farsçanın bir etkisi mi, eski kullanışın devamı mı? hüküm verilemez. Başka bir bölgede kullanılmakta olan **horanta** (Der.) daha çok Farsçaya benzer.

b) [Eylem sonucu, eylem eseri isimleri] **Akıntı** [su **akıntısı**], **çalkantı, sallantı, çırpıntı, ıkıntı, sarsıntı, yıkıntı; üşüntü** «tehacüm», **sızıntı, girinti, çıkıntı, sıkıntı, üzüntü, bulantı, buruntu, kusuntu, döküntü, kırpıntı, kırıntı, çöküntü, budantı** «budanan ağaçtan çıkan dallar, budaklar», **kesinti** «kesilen şeylerden çıkan parçalar», **kıyıntı**... vb.

10. Fiilden di- yapılı isimler.

94, a. Fiilden **di- yapılı** isimler azdır: **imambayıldı, hünkârbeyendi, külbastı** denilen yemeklerin bileşik isimlerindeki **-bayıldı, -beğendi, -bastı** bunlardandır. Çok defa hünkârbeyendi ve külbastı yerine sadece **beğendi** ve **bastı** da denilmektedir. — Eskiden yüksek idare makamlarından çıkan yazılı emirlere **buyurultu** [**buyuruldu**] denilirdi.

Eski kaynaklarda ve başka diyeleklerde di-yapılı isimlere daha çok raslanmaktadır: **umdu** (Çağ.) «hırsla beslenen umut», **öğdi** (Div.) «övmeklik» vb.

94, b. Yansılama unsurlarından pek çok sayıda *de-yapılı* fiiller ve *di-yapılı* isimler türemiştir; bu isimler eylem eseri, sonucu anlamiyle duyulmaktadır: **Gürülde-: gürültü, patırda-: patırdı**... vb. — Bu isimlerde d'nin sertleşmesi kurallı değildir. Anlam bakımından kelimeler bölümünde bunlar anlatılmıştır (§ 8).

11. Fiilden tik- yapılı isimler.

95, a. Her fiilden *tik- yapılı* isimler türer, olumsuz şekilleri *-me* iledir; morfem, her iki şekliyle uyumludur; *t*'nin yumuşaması kurallıdır.

95, b. Fiillden türeyen tik- yapılı isimler, kişi iyelik belgileri alarak kullanılır; anlam deyresi iyelik belgisiyle işaretlenen kişinin kılmış olduğu eylemi göstermektir.

95, c. Fiilden *tik- yapılı* isimler anlatışta birkaç rol oynar, başlıcaları şunlardır:

a) Kılınmış eylem ismi olarak: *Kardeşinizin* **geldiği** *işitilmedi.* — *Onun* **geldiği** *belli olmaz.* — *Ne* **okuduğunuzu** *anlıyabilir miyim?* — *Oraya* **gittiğinizden** *haberimiz olmadı...* vb.

b) Nesne olan isme ulak olarak: **Tuttuğumuz** *ev,* **gönderdiğim** *mektuplar,* **yazdığımız** *kitap,* **yırttığı** *kâğıt,* **gördükleri** *işler,* **doğduğu** *yıl,* **geldiği** *gün...* — **Gezmediği, görmediği** *yer kalmadı.* — **çalmadığımız** *kapı kalmamıştı...* vb.

c) Olumsuzu, iyelik belgisi almaksızın yine sıfat olarak kullanılır; özneye ulanır; bu kullanışta çok defa edilgenlik morfemiyle olur:

Horoz sesi **işitmedik** *yalanlar.* — *Yakası* **açılmadık** *küfürler.* — **Duyulmadık** *iş kalmaz.* — **Ere varmadık** *kadın...* vb.

d) Fiilden *tik- yapılı* isim haber rolünü de oynar. *Dediği dedik, kestiği kestiktir...* gibi. Bu anlatışta kesinlik vardır.

e) Somut isim olarak kullanılır, *bildik.. tanıdık* gibi bir iki isim de vardır: *Bir* **bildikten** *işittim.* — *Bir* **tanıdığa** *rasladık.* — vb.

T. D. N. Eski kaynaklarda bu morfem hep seslinin yuvarlak şekliyle bulunur; *t*'nin yumuşaması da kurallı değildir. Eski yazıtlarda, bir ortaç gibi, başlıca üç rol oynar: 1) sıfat: *illedük il* «devlet olarak kurulmuş memleket», *kağanladuk kağan* «hakanlık tahtına oturtulmuş hakan». — *Barduk yirde* «varılan yerde» vb.

— *Kut bulmaduk tınlıglar* (Est.) «saadet bulmamış canlılar..» vb. 2) Eylem ismi: üze kök tenğri asra yağız yir *kılındıkta* «yukarda mavi gök aşağda kara yer yaradıldığı zaman», tenğri *kut birtük uçun* «tanrı saadet: fırsat verdiği için».. vb. 3) Olumsuz şekliyle haber: inisi eçisin teg- *kılınmaduk erinç* «küçük kardeş[ler] ağaları gibi yaradılmamış olmağla..» vb.

Divanda *dük- yapılı* ortaçlar haber ve eylem ismi olarak kullanılmıştır: a) *-men yarmak tirdük* «ben para biriktirmişim: biriktirmiş bulunuyorum». — *Ol evge kirdük* «o eve girmiştir: girmiş bulunuyor». *Olar tağa ağduk* «onlar dağa çıkmış, çıkmış bulunuyorlar». *Biz tağa ağduk* «biz dağa çıkmışız, çıkmış bulunuyoruz...» vb. [Bu kullanıştan bugünkü *di- yapılı* geçmiş zamanın çoğul birinci kişisi gelişmiştir.] b) *Meniğ turdukum turmadukum bir.* — *Seniğ kördüğüğ körmedüğüğ bir..* «benim ayakta durmam ile durmamam... senin görmen ile görmemen bir...» vb.

95, e. Zaman tümleci olarak *-dikte* şeklinin kullanılması şimdiye kadar devam eder [kaza **geldikte** göz kör olur].

12. Fiilden t- yapılı isimler.

96, a. Fiilden t- yapılı isimler, şimdi, genel dilde az kullanılır, fakat memleketin bazı bölgelerinde ve özlükle eski kaynaklarda fiilden *t- yapılı* isimlere daha çok raslanmaktadır. Bu türemelerde *t* fonemi en çok *i* ile bağlanır, fakat morfemin *-et* şekliyle türemiş kelimeler de epeycedir.

96, b. Fiilden gelen *t- yapılı* isimlerin anlam deyresi etken-edilgen anlamlı ortaçlarınkine benzer. Divanda bu türemlerin anlam bakımından tiplerini belirten epeyce örnekler vardır. Bütün kaynaklarda raslanan tanıkların başlıcalarını veriyoruz:

a) Etken anlamlı isimler, vasıta isimleri: [Divandan] **Yetüt** «imdada yetişen asker», **basut** «yardımcı», **ketüt** «inatçı»; **köçüt** «at: göç vasıtası», **tegşüt** «bedel: değiş vasıtası», Morfemin *-et* şekliyle: **ko-nat** «birbirlerine misafir giden[ler]» vb.

Not. — Ulaştırma aracı anlamiyle türetilen **taşıt** bu kullanışın güzel bir örneğidir.

Tellâla [*komisyoncuya*]... *tellâl* [*komisyoncu*] *vasıtasiyle ev* **aratıyoruz**... gibi.

2) *Babam mektubu* [kendi] **okudu:** — *bana* **okuttu.**

Burada da ikinci cümle ile, öznenin [babamın] mektubu okumak eylemini bana havale ettiğini anlatmış oluyoruz.

3) *Kardeşimin hastalığına çok* **korktuk.**

Kardeşimin hastalığı bizi çok **korkuttu.**

Bu misalde, ikinci cümle ile, kardeşimin hastalığının korkumuza sebep olduğunu anlatmış oluyoruz.

4) *Pilâv* **pişti:** *Aşçı pilâvı* **pişirdi.**

İkinci cümle, pilâvın pişmesini aşçının sağladığını anlatıyor.

5) *İştiha ile* **yediler, içtiler.**

Herkesi **yedirdler; içirdiler.**

İkinci cümle, herkese yiyecek ve içecek verildiğini bildiriyor.

6) *Güzel şarkılar* **dinledik:** *O bize şarkılar* **dinletti.**

İkinci cümle, onun şarkılar okuduğunu ve bizim o şarkıları dinlediğimizi, bir de biz dinliyelim diye şarkılar okumuş olduğunu bldiriyor.

Bu misallerden anlaşıldığına göre, eylemi öznenin kendisi kılmayıp başkasını onu kılmağa memur ederse, veya her hangi bir vasıta ile eylemi sağlarsa... anlatımda fiillerin ettirgen şekillerine baş vurulur. Eylemin kılınması için araya iki vasıta girecek olursa t morfemi r'li şekillere katılır: Bahçeyi kazdırmak ve kazdırtmak, tulum şişirmek ve şişirtmek... gibi.

İştir- çatısı:

112, j. Fiiller, çok kere, *iştir-çatısı* altında, özel ve becit bir anlam kazanır: *yemeği* **atıştırmak** [=çabuk çabuk yemek], *yitik şeyi* **araştırmak** [=her yandan, iyice aramak ve aratmak], *tohumu* **serpiştirmek** [= her yana, çok çok serpmek]... vb. gibi.

T. D. N. Divanda fiillerin ettirgen şekilleri dörttür: 1. Sesli ile biten fiillerde *-t-* ile: *ol un elgetti* «o un eletti», *yek anı esnetti* «şeytan onu esnetti» vb. 2. Fiil temelinin sonuna *-dür-/-tür-*

Ekler	Örnekler
-sek -(e)sek	*Yüksek, kursak, dirsek, tümsek; ölümsek* «ölmek üzere olan»; *ölesek* id.
-sen	*Eğsen* «mihver, dingil»,
-senek	*Körsen* ve *körsenek* (Der.) «yarı şeffaf».
-ser	*Sansar.*
-seri	*Eğseri/ɛnseri* «çivi».
-si	*Sinsi, tɵpsi, tütsü, yatsu/yatsı, yansı* «taklit», *yası/yassı.*
-sin	*İksin* «malûl [ihtiyarlıktan]».
-sük	*Sümsük, yüksük, tansuk/tansık* «hayrete düşüren şey», *umsuk* «çok uman».
-şak	*Kuşak (kurşak), yanşak, kağşak, yavşak.*
-şin	*Sarışın, mavişin, akşın, karaşın.*
-şik	*Tumşuk* «gaga».
[n ile]	
-ne/-(er) ne	*İğne, tivne* (Çağ. *tiğne)* «büyük iğne», *basarna* (Der.) «manivelâ».
-ni	*Koşnı* «komşu», *aşnu/ı* «(evelki, evel)».
-nek	*Değnek, boğnak* «boğucu tipi», *yığnak.* — *bacanak (bacınak).*
-(e)ne	*Bağana* (Der.) «tulum», *etene* «son [doğumda]», *kavana* (Der.) «küçük kap», *kadana* (Çağ.) «ayağa vurulan tumruk».
-enk	*Kepenk, fişenk.*
-(e)nek	*Görenek; kepenek* «çoban kaputu», *ekenek, sağanak.*
-nez, -anoz	*Tıknaz, eğnez* (Der.) «zayıf», *kavanoz.*

Ekler	Örnekler
[r fonemi ile]	
-re	*Esre, ötre, sıkra* (Der.) «hasis, cimri»
-ri/-rü	*Geri (kirü: kis/kidhrü), yumru, kumru, sağrı; yaşru* «gizlice», *yavru.*
-(r)in	*Yaşrın* «gizlice», *oğrun oğrun* «gizli gizli».
-(e)ri	*Haşarı, uçarı, çakarı* (Der.) «vesveseli»
-rek, -rik	*Yaprak (yapırgak), bayrak; kuyruk* (kudruk).
-rem	*Bayram* (badhram), *imrem* (Div.) «cemaat, cemiyet», *yeprem* (Der.) «girişken, müteşebbis»
-(e)rik	*Basarık* «ayaklık: dokuma tezgâhında» *tünerik* «karanlık»,
-(i)rik	*Basırık* (Der.) «basılmış kar»,
-rik	*Çıkırık/çıkrık, içirik/içrik* «iç üyeler, bir şeyin içini dolduran şeyler», *yumruk, obruk* «çukur, vadi», *pısırık.*
-ir/-ür	*Oğur/uğur, buğur* «erkek deve» *sığır, çopur, çukur, bayır, hışır, yağır, yatır, öğür/övür, böğür (bükür), dünür* (üngür), *önür* (Der.) «önden geçen». (Bk. r-yapılı isimler.)
-er	*Yular, ular* (Div.) «keklik» vb. (Bk. r-yapılı isimler).
-ter	*Astar, sırtar* «sırtı kalın bir keler», *gözer* «gözleri büyük kalbur».

Not. **k** ile biten fiil temellerinin birçoğu bu kurala uymaz. *yak-, çak- vb. yaktır-, çaktır-.* olur.

Dağıtmak, incitmek gibi yalını yok *t-çatılı* fiiller de vardır.

112, d. **Ş** ve **ç** ile biten tek heceli fiil temellerine *-ir-* morfemi ulanır, onlardan *ir-çatılı* ettirgenler türer. Misaller.

a) *Aşır-, pişir-, düşür-, şişir-, taşır-,* vb.

b) *Uçur-, içir-, geçir-, göçür-, kaçır-* vb.

112, e. Bu ir-çatılı fiillere *-t-* morfemi de ulanabilir: *pişirt, içirt-* vb. gibi.

112, f. Bu kural kesin değildir: *açtır-, saçtır-, seçtir-* gibi ç ile bitip de ettirgenini *-tir-* ile türetenler; *doğur-, doyur-, duyur-, bitir-, batır.*. gibi ş/ç'den başka seslerle bitip de ettirgenini *-ir-* ile türetenler de vardır.

112, g. Kalan fiil temellerine, yalın olsun.. bir çatı morfemiyle kurulmuş olsun, *-dir-* morfemi ulanır, onlardan *dir-çatılı* ettirgenler türer.

Dir- morfemi uyumludur, dar eklerin dört şeklini alır. Misaller:

a) [Yalın temellerden] *yazdır-, kazdır-, vurdur-, sordur-, gezdir-, yüzdür-, süzdür-, astır-, kestir-, aldır-, verdir-; kandır-, yandır-, söndür-, inandır-; yaktır-; çaktır-.*

b) [İş-çatılı temellerden] *İliştir-, yapıştır-, görüştür-, vuruştur-; dövüştür-* vb.

c) [İn-/en-çatılı temellerden] *Bulundur-, eğlendir-, sevindir-, sallandır-, süslendir-* vb.

112, h. Bu dir-çatılı fiil temellerine *-t-* morfemi de ulanabilir: *Kazdırt-, gezdirt-, aldırt-...* vb. gibi.

112, i. Ettirgen fiillerin yalımlarına nispetle nasıl bir anlam sağladıkları karşılaştırmalarla kolay anlaşılabilir; misaller:

1) *Ev* **arıyoruz:** *ev* **aratıyoruz.**

Birinci cümle ile ev aramak eylemini kendimiz kıldığımızı; ikinci cümle ile ise bu işi başkasına bıraktığımızı anlatıyoruz. İstenilince, bir tümleçle, bu eylemi kime havale ettiğimizi de söyliyebiliriz:

111, d. İsimden *len-yapılı* özel anlamlı fiiller çoktur: *Bahçeler* **ağaçlandı;** *ağaçlar* **yapraklandı, çiçeklendi**... vb. Bunlar öznenin iyeliğini anlatırlar: *bahçelerin* **ağaçları,** *ağaçların* **yaprakları.. çiçekleri** oldu, demek olur.

T. D. N. Divanda *in-çatılı* fiiller dört tip gösterir:

1. *Ortal:* **Yıgaç ırgandı** «ağaç sallandı [kendi]»; bu tipin len-çatılısı da vardır: **uragut iglendi** «=kadın hastalandı: ağrısı.. burusu tuttu» vb.; 2. *Dönüşlü:* **uragut yip egrindi** «=kadın kendine ip eğirdi», **Uragut yüzin örtündi** «kadın kendi yüzünü örttü, vb. 3. *Oluş:* **Tay adhgırlandı** «Tay aygır oldu»; **üçlendi neng** «şey üçleşti; üç oldu», **er atlandı** «adam ata bindi: atlı oldu», **tağ artuçlandı** «dağın ardıçları oldu: dağ ardıçla doldu», **yıgaç armutlandı** «ağaç armutla örtüldü... vb.» 4. *Edilgen:* **kabuğ açlındı** «=kapı açıldı», **uruk üzlündü** «urgan üzüldü: koptu» vb. — Bu son tipte *-il-* ve *-in-* morfemlerinin kaynaşması görülmektedir; bu tip bizde hiç kullanılmamıştır. — Divanda *-in-* yerine *-gin-* morfemiyle türemiş ortal ve edilgen fiiller vardır: **taş aşgındı** «=taş aşındı», **er emgendi** «=adam emendi: emek çekti», **un eglendi** «=un elendi... vb. gibi. Bu tipin vasıflandırıcı fonemi *g* bizde, ondördüncü asırdanberi hiç kullanılmamıştır.

3. Ettirgen fiillerin çatıları:

112, a. Ettirgen denilen ve anlam bakımından az aşağıda incelenen fiillerin çatı morfemleri üçtür: [**i**]**t-, -ir-, -dir.**

112, b. Sesli veya akıcı ile biten iki heceli fiil temellerine *-t-* morfemi ulanır, onlardan *t-çatılı* ettirgenler türer. Misaller:

a) *Arat-, kapat-, söylet-, dinlet-, okut-, yürüt-*... vb.

b) *Ağart-, kabart-, gebert-, azalt-, çoğalt-* vb.

112, c. **Rk** grupu veya **k** ile biten fiil temellerine *-it-* morfemi ulanır, onlardan bu suretle *t-çatılı* ettirgenler türer; misaller:

a) *Korkut-, sarkıt-, ürküt-.*

b) *Akıt-, kokut-.*

FİİLDEN FİİLLER

98, a. Fiilden yeni fiiller yaratan morfemler başlıca iki rol oynar: 1. Fiilin anlamını değişikliğe uğratırlar, 2. Fiilin çatısını kurarlar. Sıra ile bu iki türlü morfemi gözden geçireceğiz.

I. Fiilin anlamını değiştiren morfemler.

98, b. Öteden beri kullanageldiğimiz fiiller ve isimden nice morfemlerle türettiğimiz fiiller pek çoktur; bunları çok kere oldukları gibi kullanmak, istediğimizi, düşündüğümüzü anlatmağa yetişir; fakat çok kere de türlü ulaçlarla onların anlamını tamamlarız. Meselâ doldurmak fiilini: mangalı *tepeleme* doldurmak, kâseyi unla *silme* doldurmak, anbarı *tıka basa* doldurmak... suretlerinde kullandığımız zaman aynı fiille biribirinden farklı üç ayrı kavram anlatmış oluyoruz. *Bilmek, iyi bilmek, iyice bilmek*... serisi de ulaçlarla bir fiilin anlamına türlü kavramlar katabildiğimizi gösteriyor.

98, c. Bazı morfemlerle de fiilden değişik anlamlı yeni fiiller yaratılıp kullanılabilir. Biri için: **uyuyor, mışıl mışıl uyuyor, derin** veya **derin derin uyuyor**... diyerek nasıl bir uykuya dalmış olduğunu anlattığımız gibi, başka birisi için de: *bir köşeye çekilmiş* **uyukluyor..** diyerek yarı uykuda yarı uyanık bir halde olduğunu söylemiş oluyoruz. İşte *uyumak* ile *uyuklamak* aynı eylemi değişik iki kavramla anlatan iki fiildir; *uyu-* temelini *uyukla-* şekline getiren *-(i)kle-* eki fiilin anlamını değiştiren morfemlerdendir.

Fiilin anlamını değiştiren morfemleri birer birer gözden geçiriyoruz:

1. -e- morfemi:

99, a. Bu morfemle, az sayıda, değişik anlamlı fiillerimiz

vardır: **tık-mak** ile **tıka-mak** bunlardandır: *deliğe bir şey* **tıkmak**, *şişenin ağzını bir şeyle* **tıkamak** örneklerinde iki fiil aynı eylemi değişik iki kavramla anlatmaktadır.

Eşmek ile **eşemek, ivmek** ile **ivemek** fiilleri de birbirinden **-e-** morfemiyle çıkmış değişik anlamlı iki fiildir. Akar suyu çevirip bir yerde biriktirmek anlamiyle kullanılan **büğemek** fiili *-e-* morfemiyle *bük-mekten* türemiş görünüyor. *Saymak, san-mak* fiillerinin yanında *saya-mak* «sayıp dökmek», *sana-mak* «biri hakkında sanısı, itibarı olmk» fiilleri de aynı morfemledir.

Morfemin dar şekliyle de *kazmak* yanında *kazı-mak* fiiline raslamaktayız.

99, b. Divanda *öşe-mek fiilini* «yeri eşeleyip içini araştırmak» anlamiyle buluyoruz. *Ülüg* = pay olduğuna göre *üle-* «pay etmek» fiilinin de eski bir *ül-*'den *-e-* ile türemiş olduğu söylenebilir. Bununla beraber bu morfemin eskiden de daha çok kullanılmış olduğunu tanıklıyan örnekler azdır.

2. -(e)le- morfemi:

100, a. Bu morfemle de anlamı değişikliğe uğratılarak kullanılan fiiller azdır. Başlıcaları şunlardır: **Koğ-mak [kovmak]: koğalmak [kovalamak], oğ-mak [ovmak]: oğalamak [ovalamak], şaş-mak: şaşalamak, eş-mek: eşelemek; yansı-mak: yansılamak; çise-mek: çiselemek; silk-mek: silkelemek, durmak: duralamak; gözet-mek: gözetlemek**... vb. Bunlardan başka yalınları kullanılıştan çıkmış olması gereken **gevelemek; ırgala-mak; sendelemek**... fiilleri de aynı morfemle türemiş görünüyor. **İv-mek** fiilinden ise **ivetlemek** gelir. Morfemin *-me-* ile vasıflanması da vardır: **sar-mak: sarmalamak** gibi. Yansılama unsuru olan *hır*'dan **hırpalamak** fiilinde de morfem dudaksıl bir fonemle vasıflanmıştır.

T. D. N. *Eyle-* fiili **et-/ed-** tabanından türemiş görünüyor.

100, b. -Ele- morfemiyle uzatılan veya yeniden kurulan fiiller eylemi tekrarlamak veya uzun zaman yapıp durmak kavramını sağlar; bunlara *katmerlemelik (itératif)* denilmektedir.

tipten bir fiildir; çünkü mal kendi kendini saklıyamaz, hırsız ise kendi kendini saklar.

Oda **süslendi.** — *Kız* **süslendi**...

cümlesindeki *süslendi* de birinci cümlede *edilgen*, ikincide *dönüşlü* tipten bir fiildir; çünkü oda kendi kendini süsliyemez, kız ise kendi kendini süsliyebilr.

110, c. *Le- yapılı* fiillerin birçoğu *in- çatısıyle* de kullanılır: *zehirle-: zehirlen-, ilâçla-: ilâçlan-, tuzla-: tuzlan-, süsle-: süslen-, ağırla-: ağırlan-, yolla-: yollan-* vb.

Öbür yandansa *len- yapılı* fiillerin birçoğu le- yapısıyle kullanılmaz: *evlenmek, barklanmak, uslanmak, çiçeklenmek, böbürlenmek, hastalanmak, akıllanmak, kederlenmek* vb. Bunlar in- çatılı fiillerdendir ve her biri anlamına göre bu çatının bir tipinden olur.

d) Oluş fiilleri tipi:

111, a. *İn- çatılı* fiillerden sıfat üzerine *-len-* morfemiyle kurulup *oluş anlatanlar* (İnchoatifs) vardır; bunlar anlamca *leş- yapılı* oluş fiilleriye bir değerdedir: *güzelleşmek* gibi ve aynı anlamla *güzellenmek, çirkinleşmek* gibi *çirkinlenmek* de vardır.

111, b. *-Leş* morfemiyle yapısı olmayıp yalnız *len- yapılı* fiillerden de oluş anlatanlar vardır: *hastalanmak* = hasta olmak, *sakatlanmak* = sakat olmak, *topallanmak* = topal olmak, *serinlenmek* = serin olmak vb. gibi.

111, c. *Li- yapılı* sıfatlardan [*meselâ uslu, kederli*... sıfatlarından] gelen *len- yapılı* fiillerde *-li* morfemi düşer: *uslu*'dan **uslanmak,** *akıllı*'dan **akıllanmak,** *evli*'den **evlenmek; kederli**'den **kederlenmek**... vb. Bunlar da oluş anlatan fiillerdendir.

Not. *Evlen-mek* fiili *ev sahibi olmak* anlamiyle kullanılmış olsa *ev* isminden türemiş *len- yapılı* bir fiil olur; fakat *evlilik vasfını kazanmış olmak* anlamiyle *evlenmek, evliden* türemiş bir fiil olur. *Hasta, sakat, topal, serin*... sıfatlarından gelen *len- yapılı* fiiller delâletiyle *uslan-, akıllan-, kederlen-*... fiillerinin de sıfatlardan türemiş olduğunda şüphe kalmıyor. Dilde *-lü'len-* yapılı fiillerin bulunmaması da bu görüşü kuvvetlendirir.

Not. İsimden ve yalını kullanılmaz tabanlardan *-en-* morfemiyle türediğini gördüğümüz geçişsizler de *ortal* tip fiillerindendir: *gücenmek, utanmak, öğrenmek... usanmak, . üşenmek...* vb. Bunlar en- çatılı ortal fiillerdir. Bunların da çoğu geçişsiz olur, fakat içlerinden, *öğrenmek* gibi geçişli olarak, nesne tümleciyle kullanılanlar da vardır: *çocuk dersini* **öğrendi**... gibi.

b) Dönüşlü fiiller tipi:

109, *Dönüşlü* denilen fiil tipi geçişli fiillerden türer. Öznenin, eylemi, kendisi için kıldığını veya kıldırdığını anlatmak istenildiği zaman *in- çatılı* fiiller kullanılır: *Anne ölen çocuğu için* **dövünüyordu** [=kendini dövüyordu]. *Kadın yeni esvaplar* **yapındı** [=kendisine yaptı, yaptırdı]. — *Kardeşiniz* çok **övünüyor** [=kendisini övüyor]... vb.

Bu in- çatılı fiillere *dönüşlü* (refléchi) denilir; öznenin kıldığı veya kıldırdığı eylemin kendisine döndüğünü anlattıkları için bu fiillere *dönüşlü* denilmiştir.

Öznenin kendi kendine kıldığı eylemleri anlatan in- çatılı filler: *giyinmek, soyunmak, kuşanmak, korunmak, sürünmek, barınmak, sakınmak...* vb. hep dönüşlü fiillerden sayılır.

c) Edilgen fiiller tipi:

110, a. İn- çatılı fiilin eylemini özne kılmamış veya kıldırmamış ise, özne o eyleme uğramış olursa... o fiil *edilgen* fiiller tipinden olur:

Balık **temizlendi, tuzlandı; hazırlandı**... *tavası iştiha ile* **yendi.**

Bu misalde geçen *in- çatılı* fiiller *edilgen* fiiller tipindendir; çünkü balığın kendini temizlemesi, tuzlaması, hazırlaması, yemesi... mümkün değildir; balığı temizliyen, tuzlıyan, hazırlıyan, yiyen başkalarıdır; balık bu eylemlere uğramıştır.

110, b. *İn- çatılı* bir fiilin hangi tipten olduğu ancak kullanıldığı cümle içindeki anlamından belli olur:

Mal **saklandı.** — *Hırsız* **saklandı**...

cümlelerindeki *saklandı* birinci cümlede *edilgen*, ikincide *dönüşlü*

3. -ikle-/-kele- morfemi:

101, a. Fiilden, değişik anlamla türemiş, *ikle-/ekle-* yapılı fiiller çok değildir, başlıcaları şunlardır: *uyu-mak:* **uyuklamak**, *dur-mak:* **duraklamak** [ve **duruklamak**], *dürt-mek:* **dürtüklemek**, *sürü-mek:* **sürüklemek**, *tart-mak* [=çekmek]: **tartaklamak**, *dit-mek:* **didiklemek**... vb. **sayıklamak** fiili, anlam özelliği bakımından, bu incelediğimiz fiillerden görünüyor, fakat **say-mak**'la ilişiği kavranamıyor. **Pat, tırt**... gibi yansılama unsurlarından **patıklamak, tırtıklamak**... gelmiştir.

101, b. Bu *-ikle-/-ekle-* morfemiyle değişikliğe uğratılan fiiller, anlam deyresi bakımından, *pekitmelik «intensif»* fiillerden sayılırlar.

4. -ik- morfemi:

102, a. Eski kaynaklarda birkaç fiilin *-ik-* morfemiyle değişikliğe uğratıldığı görülmektedir; başlıcaları şunlardır:

Köyün- [*kön-*] «yanmak»: **könük-** (Est.) «büsbütün yanmak», *sın-* «kırılmak»: **sınık-mak** (Tara) «yenilmek, iyice bozulmak, münhezim olmak», *tur-:* **turuk-mak** (Div.) «[akmakta iken] dinmek: *kan* **turuktı** «kan dindi, toplandı.», *üç-/öç-* «sönmek»: **öçük-mek** (Div.) [*er tını* **öçükti** «adamın nefesi kesildi»] vb.

102, b. Bu misallerde geçişsiz fiilin anlamına bir kuvvetlenme geldiği görülüyor. Morfemin geçişli fiillere gelip onları edilgen anlamlı geçişsiz kıldığı da tanıklanmaktadır. Divandan misaller: *Basmak*'tan **basık-mak** «basılmak, yenilmek» [*kişi yagıku* **basıktı** «adamlar düşmana basıldı»], *sanç-mak*'tan **sançık-mak** «sançılmak, kırılmak», *böl-mek:* **bölük-mek** [**koy bölükti** «koyunlar bölük bölük oldu»], *et-/itmek:* etik-mek [*oğlan* **etikti** «oğlan gelişti»] vb.

Bizim eski yazmalarımızda **sürü-mek**'ten **sürük-mek** «sürülmek» geçişsizi kullanılmıştır [... *hak* **sürükmüş**... K.D.].

102, c. Edilgen anlamlı geçişsiz fiillere eskilerin verdiği *ortal* (moyen) adı çok yakışır. Bu bakımdan *-ik-* eki eski bir çatı morfemi sayılmalıdır. — Bundan önce, isimden fiil ayrımında, -ik-

morfemiyle isimlerden [**acıkmak, gecikmek** gibi] geçişsiz fiiller türediğini görmüştük; böylece aynı morfemin isim ve fiil temellerinden yeni fiiller yaratabildiği ve hepsinin *geçişsiz* [*ortal*] fiiller olduğu anlaşılmaktadır.

102, d. Morfemin *s* ile vasıflanması. — Türkçede morfemlerin vasıflandırıcı (caractéristique) fonemler aldığını, bundan önce, *-el/-il, -e, -eç, -en, -ek* ve başkaları sırasında, görmüştük; fiil anlamını değişikliğe uğratan bu *-ik-* morfeminin de *s* ile vasıflandığını görüyoruz. Divandan misaller: *bil-mek*'ten **bilsik-mek** «bilinmek, meydana çıkmak [*anıng yaşut ışı* **bilsikti** «onun gizli işi bilindi, meydana çıktı»] *tut-mak*'tan **tutsuk-mak** «tutulmak, tutsak düşmek» [*er yagıka* **tutsuktı** «adam düşmanın eline esir düştü»], *soy-mak*'tan **soysuk-mak** «soyulmak, soyguna uğramak» [*er* **soysuktı** «adam soyguna uğradı»], *yetmek*'ten **yetsikmek** «yetişilmek, ele geçmek» [*kaçgın er* **yetisikti** «kaçan adama yetişildi, kendi ele geçti»]... vb.

Morfemin *d* ve *ç* fonemleriyle de vasıflandığı tanıklanmaktadır: *bulduktı neng* (Div.) «[kayıp olan] şey bulundu», *suğur tunçuktı* (Div.) «ada tavşanı kışlık inine çekildi» vb. gibi.

II. Fiilin çatısını kuran morfemler.

1. İş- çatılı fiiller:

103, a. Gerek fiil temellerine gerek yalın olarak aynı anlamla kullanılmaz tabanlara *-iş-* morfeminin ulanmasiyle, özel bir çatı gösteren fiiller türemektedir. Bunlar *iş- çatılı* fiillerdir. -İş- morfemiyle çatısı kurulmuş fiiller demektir.

-İş- morfemi uyumludur, dar morfemlerin dört şeklini alır.

İş- çatılı fiiller birkaç tip üzere olur, bu tipleri birer birer inceliyoruz.

a) Ortal fiiller:

103, b. Bu tip geçişsiz fiillerden yaratılmıştır; örnek olarak: *gelmek, girmek, çıkmak, kalkmak, yatmak, yetmek, ermek, kızmak, uyumak, bitmek*... fiillerini alalım. Bunların temellerinden

Kadının *yün ditmesi* onun gerçekten kıldığı bir eylemdir; annenin ev işleriyle *didinmesi* ise uğramış gibi göründüğü bir sıkıntıdır; anne bu sıkıntısını ev işlri denilen binbir hareketle gösterir.

[*Tep-: tepin-*] *Harın at arkasından geçenleri* **tepiyordu.** — *Sinirli kadın ille dediğim olacak diye* **tepiniyordu.**

Atın arkasından geçenleri *tepmesi* onun gerçekten kıldığı bir eylemdir; kadının *tepinmesi* ise uğramış gibi göründüğü bir sıkıntıdır, kadın onu sinirli bir takım hareketlerle gösterir.

[*Salla-: sallan-*] *Sütnine çocuğun beşiğini* **sallıyor.** — *Kalenin üstünde Türk bayrağı* **sallanıyor.**

Sütninenin beşiği *sallaması* onun gerçekten kıldığı bir eylemdir; bayrağın *sallanması* ise uğramış gibi göründüğü, bize sallanış diyebildiğimiz hareketlerle gösterdiği bir eylemdir.

[*Bul-: bulun-*] *Çiftçi saban sürerken define* **buldu.** — *Toplantıda kardeşim* **bulundu.**

Çiftçinin *defineyi bulması* onun gerçekten kıldığı bir eylemdir; kardeşimin *toplantıda bulunması* ise uğramış gibi göründüğü, öz varlığı ile gösterdiği bir eylemdir.

Misallerin hepsinde *in- çatılı* fiillerin ortak niteliğini yaratan bir anlam özelliği vardır, bu da öznenin eyleme uğramış gibi görünmesi, eylemi o suretle kılması, göstermesidir. Bu fiiller *in- çatılı* fiillerin *ortal* tipidir.

108, b. *İn- çatılı* ortal fiillerin kimisi yalın temelinden büsbütün ayrı, yeni bir fiil olabilir: *Sevinmek, düşünmek* gibi. Gerçekten, *sevgi* ile *sevinç, düş görme* ile *düşünme* ayrı ayrı eylemlerdir.

108, c. *İn- çatılı* ortal fiillerin çoğu geçişsiz olur, fakat geçişli kalanlar, geçişli gibi kullanılanlar da vardır. *Düşünüyorum, öyle ise varım* cümlesinde *düşünmek* geçişsiz; *bir şey düşünüyorum* cümlesinde ise geçişli bir fiildir. Yalın olarak kullanılmaz tabandan da *in- çatılı* fiiller vardır: *ıkınmak* gibi. Bu da *ortal* tipten bir fiildir.

olan *sat* da eski bir isim olabilir, anlamca eşi olan *çat* gibi. — *Kamaş-mak* fiilinin tabanı için ayrı br incelemeye ihtiyaç vardır; ancak bunun da, *yanaşmak.. savaşmak* gibi, isimsel bir tabandan gelmiş olmasına ihtimal verilebilir.

2. İn- çatılı fiiller:

107, a. Gerek fiil temellerine gerek yalın olarak ayni anlamla kullanılmaz tabanlara *-in-* morfeminin ulanmasiyle, özel bir çatı gösteren fiiller türemiştir; bunlar *in- çatılı* fiillerdir.

Bu fiillerin çatısını kuran *-in-* morfemi şimdi kurallı olarak uyumludur, dar morfemlerin dört şeklini alır; sesli ile biten temellere morfemin yalnız *n* fonemi ulanır: *Sevin-mek, alın-mak, sakın-mak, barın-mak, kaçın-mak, taşınmak, görün-mek, sürünmek, bulun-mak, korun-mak, giyin-mek, soyun-mak, kuşan-mak, ıkın-mak, tıkın-mak, tıkan-mak, depren-mek, davran-mak, sallanmak, mırıldan-mak, söylen-mek, yapın-mak, edin-mek, umunmak; beslen-mek, gizlen-mek, saklan-mak...* vb. Bütün bu fiiller *in- çatılı* fiillerdendir.

Not. — *Düşünmek* fiilinin kökeni *tüşe-* (Div.) «düş., rüya görmek: rêver» olmalıdır; geniş seslinin düşmesiyle ve *t : d* değişmesiyle *düşün-* olmuş görünüyor.

107, b. *İn- çatılı* fiiller anlamca dört tip üzere olur:

1. Ortal fiiller tipi, 2. Dönüşlü fiiller tipi; 3. Edilgen fiiller tipi; 4. Oluş fiiller tipi. Bu tipleri birer birer gözden geçiriyoruz.

a) Ortal fiiller tipi:

108, a. Bu tip geçişli fiillerden veya yalın olarak kullanılmaz tabanlardan yaratılmıştır; örnek olarak geçişli *ditmek, tepmek, sallamak, bulmak* ve onlardan gelen *in- çatılı didinmek, tepinmek, sallanmak, bulunmak...* fiillerini alalım. Bunlar, birer birer, iki çatı altında, cümlelerle kullanalım:

[*Dit-: didin-*] *Kadın yün* **didiyor.** — *Anne bütün gün ev işleriyle* **didiniyor.**

iş- çatılı fiiller gelir: *gelişmek, girişmek, çıkışmak, kalkışmak, yatışmak, yetişmek, erişmek, kızışmak, uyuşmak, bitişmek...*

Kolayca farkına varmaktayız ki bu *iş- çatılı* fiiller yalınlarından anlamca çok ayrılmış, onlardan ayrı sayılacak yeni fiiller niteliğini kzanmıştır. Şu iki cümleye bakalım: 1. *Çocuklar her gün okula* **gelirler.** — 2. *Çocuklar yıldan yıla* **gelişirler.**

Her iki cümlede fiil geçişsizdir, nesne tümleci almaz; fakat *gelişmek* kavramca *gelmekten* başkadır: *Okula gelen* çocuğun kıldığı eylem *uza (espace) içinde bir yürüyüştür; yıldan yıla gelişen* çocuğun kıldığı eylem ise *kendi kendine büyümedir.*

Şu cümleye de bakalım: 1. *Yorgun çocuk erken* **yattı.** — 2. *Dalgalı deniz* **yatıştı.**

Bu iki cümlede de fiil geçişsizdir, nesne tümleci almaz; fakat *yatışmak* kavramca *yatmaktan* başkadır: *Yatan* çocuğun kıldığı eylem bir *uzanmadır; yatışan* denizin kıldığı eylem ise *dalgalanışının kendi kendine kesilmesidir.*

İşte öznenin *kendi kendine kıldığı* eylemleri anlatan geçişsiz fiillerin çatısına *ortal (moyen)* adı verilir. Yukarıda gördüğümüz iş- çatılı fiillerin çatısı bu *ortal* tiptendir.

103, c. İş- çatılı ortal fiiller birbirinden de epe ayrılırlar; bazılarını yalınlariyle aynı yerlerde bile kullanırız. Örnek olarak *yetmek, yetişmek* fiillerini alalım: *Ekmek herkese* **yetişti** denildiği gibi *herkese* **yetti** de denilir; fakat tiren vaktinde **yetişti** yerine **yetti** denemez. Ekilen, dikilen şeyler için de **yetişti** denilir, **yetti** denmez. Bu misaller gösterir ki, iş- çatılı fiillerin bir kısmı bir amaç uğrunda kılınan eylemleri anlatır.

Büyük işlere **kalkışmak, girişmek.** — *Dersleri hazırlamağa* **çalışmak.** — *Bütün gün yazı işleriyle* **uğraşmak.** — *Muradına* **erişmek.** — Bütün bu misallerde *iş- çatılı* fiiller amaç tümleci almış geçişsizlerdir. Hepsinde özne birdir, öznenin kıldığı eylem bir amaç içindir. Bu amaç, tümleç halinde, cümleye verilsin verilmesin, *iş- çatılı* ortal fiillerin niteliği aynı kalır.

Not. — *Ula-mak* fiili geçişli ise de bunun iş- çatılısı olan *ulaş-mak;* amaç uğrunda kılınan bir eylemi anlatır.

103, d. İş-çatılı ortal fiiller, yalın olarak aynı anlamla kullanılmaz tabanlardan veya fiil temellerinden de ürer: *kavuş-mak, apışmak (amuş-mak), yakış-mak, sıvış-mak.* — *yapış-mak, alış-mak, ilişmek, tutuş-mak* [kömür *tutuştu*], *değişmek.* — *yaklaş-mak, eğleş-mek...* vb.

T. D. N. Divanda *erümek* [=*eri-mek*]: *erüş-mek, öli-mek: öliş-mek* «nemlenmek», *ısış-mak* «ısınmak», *solmak: soluş-mak...* fiilleri ortal anlamla kullanılmıştır. Bu türemin eski olduğu anlaşılmaktadır.

b) Oluş fiilleri tipi:

104, a. Bu tip sıfatlardan *-leş-* morfemiyle yaratılır: *iyileş-mek* [hali fena iken iyi olmak], *kötüleş-mek* [iyi iken kötü olmak], *tatlılaş-mak, acılaş-mak, güzelleş-mek, çirkinleş-mek, ağırlaşmak, hafifleş-mek, güçleş-mek, zorlaş-mak, kolaylaş-mak* vb.

Eski vasıflardan ayrılıp yenisine geçmek kavramını sağlıyan bu gibi fiillere *oluş fiilleri* (verbes inchoatifs) denilir. Bunlar *le-yapılı* fiillere nispetle *iş-çatılı* fiillerdir, fakat bir çoğunun *le-yapılısı* kullanılmaz, kullanılsa da anlamca ve çatıca başkadır: *ağırla-mk* ile *ğırlaşmak, zorlamak* ile *zorlaşmak* gibi.

104, b. Sıfat yerine isim kullanılarak, aynı morfemle, oluş fiili yaratılabilir: *Mini mini çocuk* **şekerleşti**... gibi ki şeker gibi tatlı oldu demektir. Biri hakkında, sert ve serkeş iken yumuşak ve uysal davranmağa başladığını anlatmak için **kuzulaştı** veya, bunun tersine olarak, fena.. daha fena bir insan gibi hareket ettiği zaman **hınzırlaştı**... denilir; bu fiiller de oluş anlatan fiiller tipindedir.

Not. *Le-yapılı* fiillerden de **oluş** anlatanlar vardır: *hava* **serinledi, karladı**... *işler* **hafifledi**.. gibi.

c) Karşılıklı fiiller tipi:

105, a. Birden çok olarak düşünülen öznelerin birbirine karşı kıldığı eylemi anlatmak için *iş-çatılı* fiiller kullanılır, bunlara *karşılıklı fiiller* (verbes réciproques) denilir. Örnekler:

Çocuklar **dövüştü.** — *Sarhoşlar* **söviştü.** — *Ordular* **vuruştu,** *kavgaya* **tutuştu.** — *Düşmanlar* **barıştı.** — *Katırlar* **tepişti.** — *Köpekler* **dalaştı.** — *Davacılar* **duruştu.** — *Hazır bulunanlar* **bakıştı**... vb.

105, b. İsimden türemiş *le-yapılı* fiillerden de karşılıklı tip deyresine girenler vardır: *arkadaşlar* **sözleşti, dertleşti; yardımlaştı; selâmlaştı; esenleşti; kucaklaştı**... vb. Bunlar, *le-yapılı* fiillere nispetle, *iş-çatılı* fiillerdir; anlamca da karşılıklı fiiller tipindendir.

T. D. N. Divanda yardımlaşma anlamiyle kullanılmış birçok *iş-çatılı* fiiller vardır: *ol manğa toprak* **eşişti-**, *ot* **uruştı;** *etmek* **uvuştı**... gibi ki, o bana toprak eşmede, ateş üflemede, ekmek ufalamada yardım etti... demektir. Bu kullanış bizim en eski yazmalarımızda bile görülmez. — Divanda *üleş-mek* fiili, geçişli fiiller gibi, nesne tümleci almaktadır; bizde de paylaşmak fiili böyledir.

d) İmece fiiller tipi:

106, a. Birden çok öznenin, hep beraber, kıldığı eylemi anlatmak için yine iş-çatılı fiiller kullanılır; bunlara *imece* veya *ortaklaşma fiilleri* (verbes coopératifs) denilir. Örnekler:

Top sesleri üzerine çocuklar **koşuştu,** *köpekler* **kaçıştı,** *kuşlar* **uçuştu** — *Arılar çiçeklere* **üşüştü.** — *Dinliyenler* **gülüştü**... vb.

T. D. N. Divanda imece çatısını kurmak için fiil temeline -iş- yerine -liş- morfemi de katılır: *tegme yanğaktan budun* **aklıştı** «= her yandan halk üşüştü [akıştı]» gibi.

106, b. Morfemin geniş şekli. — Pek az sayıda *eş-çatılı* fiiller de vardır: *yanaş-mak, savaş-mak, sataş-mak...* gibi.

Bunlardan *yanaş-mak* «yanına varmak» fiilinin *yan* isminden türemiş olduğu meydandadır. — *Savaş-mak* fiili de *sav* «söz» isminden türemiş görünüyor; ilk anlamı «sözle mücadele etmek» olmalıdır. *Savmak* fiilinin iş-çatısı *savuş-mak* gelir, bu da *savaş-mak* fiilinin, *yanaş-mak* örneğinde olmak üzere, isimden türemiş olması görüşünü kuvvetlendirir. *Sataşmak* fiilinin tabanı

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
Dia-	Grekçe	1. ara, arasında, arasından 2. çapraz	Diafragma: Fr. Diaphragme «göğsü karından ayıran etten zar» [Phragma «örtü»]
			Diaterman: Fr. Diathermane «arasından ısı geçen» [Thermos «ısı»]
			Diagonal «köşeden köşeye çapraz» [Gonio «köşe»]
			Diagraf: «kendi kendine eşyanın resmini çizen âlet»
			Diagram: «bir cismin kenarlarını, üyelerini çizen âlet»
			Dialog: «kişiler arasında sohbet, **söyleme**»
Krono-	»	Zaman	Kronogram: Fr. Chronogramme «tarih düşürülen harfler grupu»
			Kronologi/-cia: Fr. Chronologie «önemli tarih olaylarını bildirmek yöntemi»
			Kronometre: Fr. Chronomètre «vakti çok doğru gösteren bir türlü saat»
Krizo- (chrysos)	»	Altın	Krizografya: Fr. Chrysographie «altın üzerine resim yapmak hüneri»
			Krizolit: Fr. Chrysolithe «bir türlü değerli taş» [Lithos «taş»]
			Krizantem: Fr. Chrysanthème «çiçekleri çok büyük kasımpatları»

morfemini getirmekle: *ol tarıg ektürdi* «o ekin ektirdi», *ol oğrını öldürdi* «o hırsızı öldürdü», *ol oğlı kulakın eztürdi* «o oğlunun kulağını yardırdı» vb. 3. Fiil temellerine *-ger/ker- veya -gür/kür-* morfemini ulamakla: *ol atın argardı* «o atını yordu», *ol yağ ergürdi* «o yağ eritti», *ötrüm karın ötkürdi* «müshil karnı sürdürdü» vb. 4. Fiil temeline veya yalını kullanılmaz tabana *-ür-* morfemini getirmekle: *ol anğar suv içürdi* «o ona su içirdi», *ol kuş uçurdı, ol edhgüni yavlaktın adhırdı* «o iyiyi kötüden ayırdı» vb. gibi.

4. İl- çatılı fiiller:

113, a. Sessizle biten fiil temellerine -il morfeminin ulanmasiyle özel yapıda yeni fiiller türer; bunlar *il-çatılı* fiillerdir.

Sesli veya l ile biten fiil temellerinin *il- çatısı* yerine *in- çatısı* kullanılır.

-İl- morfemi geçişli geçişsiz fiillerin bütün çatılarına ve pek az sayıda yalın tabanlara getirilebilir. — Bu morfem, şimdi, uyumludur; dar eklerin dört şeklini alır. Misaller:

a) [Yalın temellerden] *Kesildi, verildi, yazıldı, yarıldı, sarıldı, satıldı, katıldı, sokuldu, görüldü, soruldu, büzüldü, üzüldü, soyuldu, gidildi, gezildi, kaçıldı, duyuldu, koşuldu... vb. -Bayıldı, ayıldı, darıldı, vb.*

b) [İn- çatılı temellerden] *Kazanıldı, saklanıldı, beslenildi, bulunuldu; aranıldı; istenildi...*

c) [İş- çatılı temellerden] *Yetişildi, erişildi, buluşuldu, dövüşüldü, görüşüldü, konuşuldu, girişildi, alışıldı, dertleşildi, sözleşildi...* vb.

d) [T- çatılı temellerden] *Okutuldu, aratıldı, korkutuldu, sarkıtıldı, istetildi..* vb.

e) [R- çatılı, dir-çatılı temellerden] *Geçirildi, kaçırıldı... gezdirildi, getirildi, kaldırıldı, yazdırıldı, oturuldu...* vb.

113, b. *İl- çatılı* fiiller, anlamca ya edilgen veya ortal tipten olur:

1. *İl- çatılı* fiilin yalın temelinden anlaşılan eylemi gerçekten kılan fiilin öznesi olmazsa, özne o eyleme uğrarsa, *il- çatılı* fiil edilgen tipten olur.

Karpuz **kesildi.** — *Söz* **kesildi.** — *Yemek* **pişirildi.** — *Kuyudan su* **çekildi.** — *Hikâye* **yazıldı, anlatıldı.** — *Kitap* **basıldı.** — *Fırsat* **kaçırıldı.** — *Mal* **satıldı.** — *Haber* **duyuldu**...vb.

Bütün bu misallerde *il- çatılı* fiiller edilgen tiptendir, çünkü karpuzu *kesen*, sözü *kesen*, yemeği *pişiren*, kuyudan suyu *çeken*, hikâyeyi *yazan, anlatan*, kitabı *basan*, fırsatı *kaçıran*, malı *satan*, haberi *duyan* vardır; karpuz.. söz *kendi kendine kesilmemiştir*... vb. Özne bu eylemlere uğramıştır.

2. *İl- çatılı* fiilden anlaşılan eylemi fiilin öznesi gerçekten kılmış olursa *il- çatılı* fiil ortal tipten olur:

Kadın **bayıldı.** — *Sarhoş* **ayıldı.** — *Anne yaramaz çocuğa* **darıldı,** — *Çocuğun ayağı iskemleye* **takıldı;** — *Hastanın yüzü* **süzüldü.** — *Kuyunun suyu* **çekildi.** — *Kuruyan deri* **büzüldü**... vb.

T. D. N. Divanda *il- çatılı* fiiller ya edilgen, ya ortal olur.

(a) [Edilgen] *ok* **atıldı,** *suv* **içildi,** *söz* **ukuldı** «=bilindi, anlaşıldı» vb.

(b) [Ortal] *esrük* **adhıldı** «sarhoş ayıldı», *köngül* **açıldı,** *oğlan* **itildi** «çocuk gelişti» vb. gibi.

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
Karni- (carni-)	Lâtince	Et	Karnivor: Fr. Carnivore «et yiyerek beslenen» [Vorare «yutup yemek»]
Kart-o-	Grekçe	Kâğat, harta	Kartografi: Fr. Cartographie «harta yapmak hüneri»
			Kartomansi: Fr. Cartomancie «kâğıt falı»
Santi- (centi-)	Lâtince	Yüzde...	Santim: Fr. Centime «yüzde bir»
			Santimetre: Fr. Centimètre «metrenin yüzde biri»
			Santigram: Fr. Centigramme «gramın yüzde biri»
Kripto- (crypto-)	Grekçe	Gizli	Kriptogam: Fr. Cryptogame «mantarlar gibi çoğalma organları gizli bitkiler» [Gamos «çiftleşme, düğün»]
			Kriptogram: Fr. Cryptogramme «gizli işaretlerle yazılmış yazı» [Gramma «yazı»]
			Kriptografi: Fr. Cryptographie «uylaşılmış gizli işaretlerle yazı yazmak yöntemi» [Graphê «yazış»]
Sinema-to- (cinema-)	»	Hareket	Sinematograf: Fr. Cinématographe
Kore- (chore-)	»	Dans, oyun	Koregrafi: Fr. Chorégraphie «dansın hareketlerini ölçmek, baletler tasarlamak yöntemi»
Koro- (choro-)	»	Yer, orun	Korografi: Fr. Chorographie «bir yeri betimlemek yöntemi»

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Otomat: Fr. Automate «kendi kendine bir canlı gibi hareket eden (makine)» [Mas-mai «hareket etmek»]
			Otomobil: Fr. Automobil
			Otonom: Fr. Autonome «kanunlarını yapmak erki kendi elinde olan» [nomos «nom, töre»]
Bari-/o-(bory-)	Grekçe	Ağır	Barometre «havanın ağırlığı yüzünden olan basıyı ölçen âlet»
			Barometrograf «hava basısını kendi kendine yazan âlet»
			Bariton: Fr. Barytone «1. şarkıcıların bir türlü sesi; 2. bir türlü çalgı» «uzatış, sesi uzatış, ton»
Biblio-	»	Kitap	Bibliografi: Fr. bibliographie «bir bilim üzerine yayınlanmış kitapları bildirmek yöntemi»
			Bibliomansi: Fr. Bibliomancie «kitap falı». [Manteia «kâhinlik etmeklik»]
			Biblioman: «kitap toplamıya düşkün» [Mania «cinnet»]
			Bibliofil: Fr. Bibliophile «kitap seven» [Filos/philos «dost»]
Bi/bis	Lâtince	İki	Bikolor: Fr. Bicolore «iki renkli»
			Biman: «iki elli» [Mano «el»]

ÜSTEK III.

MİLLETLERARASI TERİMLER

Bilim ve teknik terimlerini, Batı Avrupa - Amerika kültürü bakımından, iki geniş bölüme ayırmalıdır:

1. Eski Grek - Lâtin kültüründen gelenler.
2. Son asırlarda bilginlerce konulan ve konulmakta olanlar.

Lâtinler, eski Grek kültüründen bilimleri ve teknikleri alırken terimlerini de lâtinceye çevirerek veya lâtincenin fonetiğine uydurarak almışlardı. Lâtince, o ilerleyiş çağında, birçok örnekler geliştirip onlarla nice bileşik kelimeler yaratmıştır.

Avrupa dillerinden Fransızca eski Lâtin kültür dilini erkenden en geniş ölçüde benimsiyebilmiş, Lâtincenin geliştirdiği bileşik ve türeme terimlerin birçoğunu Orta Çağdanberi kullanagelmiştir; öbür Avrupa dilleri de bu terimlerin çoğunu kolaylıkla kendilerine mal edebilmişlerdir.

Almanca, Macarca, Rusça gibi Lâtin kültürünü ulusal bir eğinimle hazmedemiyen diller eski Lâtin kültürünün birçok terimlerini olduğu gibi almamışlar, kendi araçlariyle *tasnak* (calque) denilen karşılıklarını yaratmışlar, bir bölüğünün karşılıklarını yapmakla beraber eskileri de bilim dillerinde bırakmışlr, bir bölüğünü ise, küçük değişimlerle, almışlardır.

Biz de, kültür ve teknik terimlerine ulusal şekiller verirken, tıpkı Almanlar, Macarlar, Ruslar gibi davrandık; yapılan büyük sınamada Türkçenin Almanca.. Rusça.. Macarca kadar, belki de onlardan daha çok, eski kültür terimlerini kendi araçlariyle kendine çevirebildiği, çok güzel ve sağlam karşılıklar yaratabildiği anlaşılmıştır.

Yapılan terimlerden bazıları, meselâ *somut, özne* gibi dilde türem bakımından örneği az olanlar veya hiç bulunmıyanlar, tenkide uğramıştır; halbuki yalın hükmünde tutulabilen bu gibi terimlerin büyük bir önemi vardır: dilin başka işaretleriyle karışmazlar; şekilleri yüzünden dilde bir karışıklık getiren terimlerden bu ayrıksı (isolé) şekillerle yapılanlar daha sağlam sayılmalıdır. Buna kanmak için eski isimlerimizden birkaçını karşılaştıralım:

Balta, damga, keser.. üç ayrı âlet ismidir; bunlar Türkçenin atalardan miras kalma eski teknik terimlerindendir. Bu üç isimden

balta ile *damga* çok sağlam terimlerdir, çünkü tek başlarına söylenseler dahi yanılınma'sızın, ne oldukları anlaşılır; *keser* ise böyle değildir: bu kelime fiil, ortaç (sıfat) ve isim olarak kullanıldığından ancak cümle içinde anlamı dölenir. *Gelir, çıkar... gibi* isimler de böyledir; bundan dolayı terim yaparken dilde karışıklık yaratacak şekillerden kaçınmalı, ayrıksı şekillerden korkmamalıdır.

* *
*

Almanca, Rusça gibi ulusal eğinimle bilim ve kültür terimlerini benimsemeğe büyük gayret gösteren dillerin de tasnamaktan uzak kaldıkları terimler pek çoktur, ve bu gibileri durmadan yaratılmakta, bütün dillere geçmektedir. Diller bu terimler üzerine ancak fonetik bakımından bir tasarruf yapabiliyorlar.

Bütün dillere geçmekte olan ve milletlerarası denilmeğe lâyık görülebilen terimler *bileşik* (composé) isimlerdendir; bunların bileşimine Grek ve Lâtin dillerinden alınmış tabanlar ve ikincil üğeler karışmaktadır.

Ölçülerde kullanılan terimlerin bir çoğu bu milletlerarası terimlerdendir:

Metre, dekametre, hektometre, kilometre, miryametre.. desimetre, santimetre, milimetre... serisi erkenden her Türk çocuğunun öğrendiği bu türlü ölçü isimleridir.

Metre grekçe ölçü demek olan *metron*'dan Fransızcaya *metre* diye alınmış, bize de oradan geçmiştir.. *Deka* «on», *hekto* «yüz», *kilo* «bin», *miria* «onbin»... hep grekçeden alınmış, metre ile birleştirilerek metrenin on, yüz, bin, onbin kat uzunluğundaki ölçülere isim verilmiştir. Metrenin onda, yüzde, binde biri uzunluğunda olan ölçülere ise lâtinceden alınan *desi* (deci), *senti* (centi), *mili* (milli) üğeleri alınarak metre ile bileştirilmiştir.

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Antisemit, - izme: «Yahudilere (semitlere) karşı olan, - olanların mezhebi»
A-	Grekçe	Yokluk	Afazi: Fr. Aphasie «konuşmayı yitirme hastalığı» [Fasis: Phasis «söyleyiş»]
			Afon: Fr. Aphone «sesi yok»
Aristo/s	»	En iyi	Aristokrat: Fr. Aristocrate «asillerden, tözünlerden yana olan». [Kratos «erk»]
Aritmo-/ arithmo-	»	Sayı, hesap	Aritmograf: Fr. Arithmographe
			Aritmometre: «hesap işlemlerini yapan âlet»
Auto- (oto)	»	kendi, öz	Autobiografi/fia: Fr. Autobiographie «birinin kendi eliyle yazılmış hayatı» [Bios «hayat»]
			Otobus: Fr. Autobus
			Autokrat: Fr. Autocrate «devletin erki kendi elinde olan» [Kratos «erk»
			Autodidakt: Fr. Autodidacte «profesörsüz, kendi kendine çalışarak, yüksek tahsilini yapan» [Didaskein «öğretmek»]
			Autogen: Fr. Autogène «kendi kendine doğan» [Genos «doğuş, türüm»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
Ante	Lâtince	Ön, önce	Antediluvien: «tufandan ön, önceki» [diluvium «tufan»]
Anto/s (anthos)	Grekçe	Çiçek	Antologi: Fr. Anthologie «seçme yazılar dergisi»
Antropo-/ anthropo-	»	Adam	Antropoid: Fr. Anthropoïde «adamsı» [Eido «tür, görünüş»]
			Antropologi/cia: Fr. Anthropologie «insanın gelişme tarihini inceliyen bilim kolu» [Logos «söz, bilim»]
			Antropometri: Fr. Anthropométrie «insan vücudunun bazı üyelerini ölçmek yöntemi»
			Antropomorf: Fr. Anthropomorphe «insan çehresinde olan» [Morphê «çehre, kılık»]
			Antropomorfizme: Fr. Anthropomorphisme «Allahı insan kılığında düşünenlerin mezhebi»
			Antropofagi/cia: Fr. Anthropophagie «insan eti yemek töresi» [Phagein «yemek»]
Anti	»	Karşı, - şıt	Antiaristokrat: «Aristokratlara karşı olan» [Bk. Aristo-]
			Antiasmatik: Fr. Antiasthmatique «nefes darlığına karşı (ilâç)»
			Antikolerik: Fr. Anticholérique «koleraya karşı (ilâç, tedbir)»

Türkçenin

TERİM YARATMA BAŞARILARINA ÖRNEKLER

Türkçenin terim karşılığı bulmak işinde gösterdiği başarı üzerine dilbilimden karşılaştırmalı örnekler veriyoruz.

A. Alamancaya olduğu gibi Türkçeye de çevrilebilen terimlerden misaller:

Fransızca	Alamanca	Türkçe
Adoucissement	Erweichung	Yumuşatma (yumuşama)
Assourdissement	Stimmloswerden	Sertleştirme (sertleşme)
Abréviation	Abkürzung	Kısaltma
Allongement	Verlangerung	Uzatma
Alternance	Stufenwechsel	Nöbetleşme
Aperture	Oeffnungsgrad	Açıklık
Auxiliaire (mot)	Hilfswort	Yardımcı (kelime)
Composition	Zusammensetzung	Bileştirme
Thême	Stamm	Temel
Signification, sens	Bedeutung	Anlam
Locution	Redensart	Deyim
Désinence	Flexionsendung	Belgi
Complément	Erganzung	Tümleç vb. vb.

B. Alamanca karşılıkları bulunmakla beraber Grek - Lâtin kültüründen gelen eski şekilleri de kullanılan terimler üzerine misaller:

Fransızca	Alamanca	Türkçe
Action	Aktion, Tat	Eylem
Accent, intonnation	Akzent, Betonnung Tonfall	Vurgu, tonlama
Antonyme	Antonym, Gägensatzliches (wort)	Karşıt
Analogie	Analogie, Angleichung	Denkleşme, Denkleştirme
Anaptyxe	Anaptyxis, Vokalentfaltung	Sesli gelişmesi
Aspect	Aspekt, Aktionsart	Eylem görünüşü
Concordance	Konkordanz, Uebereinstimmung	Karşılaşma
Correspondance	Korrespondenz, »	»
Conjonction	Konjunktion, Bindewort	Bağlaç
Diminutif	Deliminutiv. Verkleinerungsform	Küçültmelik Okşamalık
Doublet	Dublette, Doppelform	İkiz
Gutturale	Gutturale, Kehlkopflaut	Damaksıl
İnterjection	İnterjektion, Ausruf	Ünlem
Exclamation	Exklamation, Ausrufung	Haykırı(ş)
Groupe	Gruppe, Gefüge	Takım
Harmonie vocalique	Vokal harmonie	Sesli uyumu
Linguistique	Linguistik, Sprachwissenschaft	Dilbilim
Cas	Kasus, Fall	Düşüm
Pluriel	Plural, Mehrzahl	Çoğul
Singulier	Singular, Einzahl	Tekil vb.

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Anatomi: Fr. Anatomie «insan, hayvan vücudunu parça parça ederek inceleme yöntemi» [Tom-e «kesmeklik, parçalamaklık»]
Andro-	Grekçe	Erkek	Androfobi: Fr. Androphobie «erkekten nefret etme» [Fobos «korku»]
			Androlatri: Fr. Androlâtrie «adama tapınış» [Latreia «tapınma»]
			Androgin: Fr. Androgyne «kendisinde iki cinsin üyeleri bulunan (bitki»)) [Gin/gyne «dişi»]
Anemo-s	»	Yel	Anemograf: Fr. Anemographe «yellerin hızını, doğrultusunu belirten âlet: **yelbelirten»** [Graphein «yazmak»]
			Anemometre «rüzgârların hızını ölçen âlet: **Yelölçeri»**
			Anemoskop : «rüzgârların doğrultusunu belirten âlet»
A, an	»	Yokluk	Anenkefali: Fr. Anencéphalie «doğuştan beyni olmamak hastalığı» [Encéphal, «beyin, dimağ»]
			Anonim: Fr. Anonyme «yazanın adını belirtmiyen (yayın), ortakların ismini belirtmiyen ortaklık» [Onoma «isim»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Alotropi: Fr. Allotropie «başka niteliklere çevrilebilme özlüğü» [Tropos «çevriliş».]
Amfi-/amphi	Grekçe	1. Her iki	Amfibi: Fr. Amphibie «havada ve suda yaşıyabilen» [Bi-os «hayat»].
			Amfigam: Fr. Amphigame «kendisinde iki cinsin organları bulunan» [Gamos «çiftleşme, düğün»]
		2. Her yandan	Amfigen: Fr. Amphigène «her yandan sürüp çimlenen (bitki)» [Genos «doğuş, türüm»]
			Amfipot: Fr. Amphipode «iki yandan bacağa benzer üyecikleri olan (hayvan)» [Pus/pod-os «ayak, bacak»]
			Amfiteatro: Fr. Amphithéâtre «her yandan sahneyi çevirip seyretmeğe mahsus yer»
Ana-	»	Sapa, aykırı	Anakronizme: Fr. Anachronisme «tarihi, çağı değişik gösteren yanlış»
			Analiz: Fr Analyse «(içinden çözmeklik) çözümleme, tahlil» [Lüsis «çözüş»]

C. Alamancaya çevrilmeyip bu dilde Grek - Lâtin kültüründen gelen şekilleri kullanılan terimler. — Alamanlar bunlara bazı ayrıksı değişiklikler vermişlerdir. Misaller :

Fransızca	Alamanca	Türkçe
Nominatif (cas)	Nominativ (Kasus)	Adlamalık (düşüm)
Génitif »	Genitiv »	Türlük »
Datif »	Dativ »	Vermelik »
Locatif »	Lokativ, Lokalis (Kasus)	Orunluk »
Accusatif »	Akkusativ »	Bildirmelik »
Instrumental »	Instrumentalis »	Araçlık »
Abstrait	Abstrakt	Soyut
Concret	Konkret	Somut
Actif	Aktiv, Aktivisch, Aktivum	Etken
Passif	Passiv	Edilgen
Adjectif	Adjektiv	Ulak
Adverbe	Adverb, Adverbium	Ulaç
Affectif	Affektiv	Duyusal
Affixe	Affix	Ek
Apellatif	Apellitvum	Ad
Attribut	Attribut	Yüklem
Prédicat	Pradikat	Söylem
Participe	Partizip	Ortaç
Article	Artikel	Üyecik
Articulation	Artikulation	Üyeleme, [heceleme]
Articulé	Artikuliert	Üyeli, üyelenmiş, [heceli]
Base	Basis	Taban
Causatif	Kausativum	Ettirgen
Régulier	Regelmessig	Kurallı
Irrégulier	Unregelmessig	Kuralsız vb.

Bütün Avrupa dillerinde ortak olarak kullanılan bileşik terimler pek çoktur; bunların başlıca bileşim üğelerini örneklerle vermeğe çalışıyoruz.

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
Akro-	Grekçe	Uç, kenar	Akrokefal: Fr. Acrocéphale Kafa tası uzun ve sivri olan [Kefalê: céphale «baş»]
			Akromegali: Fr. Acromégalie «vücudun uç üyelerinin: başın, kol ve ellerin, bacak ve ayakların fazla büyümesi» [megal-on - «büyük»]
			Akropol: Fr. Acropole «Şehrin bir ucundaki yüksek yer, kale» [Pol-is «şehir»]
Aktis/n	Grekçe	Şua	Aktinometre: Fr. Actinomètre: «güneş şualarını ölçen âlet: Şua ölçeri» [metron «ölçü»]
			Aktinotropizme: Fr. Actinotropisme «yaprakların güneş şualarına yönelmek üzere bükülmesi, çevrilmesi» [Trop-os «çevriliş, bükülüş]
			Aktinozoar (lar): Fr. Actinozoaires «güneş şuaları biçminde canlı (lar)» [Zoê «hayat»]
Aêr-	Grekçe	Hava	Aerometre: Fr. Aéromètre «havanın yoğunluğunu ölçmek için âlet»

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Aeromotör «hava ile işleyen motör»
			Aerofagi/cia : Fr. Aérophagie «sinir veya hazımsızlık hastalıklarında hava yutmak illeti» [Fagein: Phagein «yemek»]
			Aerofobi: Fr. Aerophobie «sinir hastalıklarında havadan korkma illeti» [Fobos: Phobos «korku»
			Aerofor: Fr. Aerophore «havası bozulan yerlere hava götüren cihaz» [Phoros: «götüren»]
			Aeroskop: Fr. Aéroscope «hava içindeki mikroskopik tozları inceliyen âlet» [skopein «sınamak, gözlemek]
			Aeroterapi : Fr. Aerothérapie «hava araciyle hastalığı iyileştirme yöntemi» [Therapeia «otalama, tedavi»]
Alo/allo-	Grekçe	Başka	Alonim: Fr. Allonyme «başkasının adiyle kitap yayınlıyan, böyle yayınlanan kitap» [Onom-a «isim»]
			Alopati : Fr. Allopathie «hastalıkları tabiatine uymaz araçlarla iyileştirme yöntemi» [Pathos «hastalık»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler [İkinci bileşim tabanı]
			Panorograf «bir yerin her yandan görünüşünü çizen âlet»
Panto-	Grekçe	Hep, her	Pantograf: «her türlü resmi kopya eden âlet»
			Pantomime «her şeyi işaretle anlatma hüneri» [Mim-os «yansılama, taklit»]
Para-	»	Aykırı, arkuru olmaklık	Paralizi: Fr. Paralysie «duygunun, hareketin yitmesi hastalığı» [Lüsis «çözüm»]
			Paralitik: Fr. Paralytique «paraliziye uğramış»
			Paramnezi: Fr. Paramnésie «kelimeleri unutmak hastalığı» [Mnesis «hatırlama»
			Parafraz: Fr. Paraphrase «fazla sözlerle anlatış» [Phrasis «anlatış, anlatım»]
			Paraplegi/cia: Fr. Paraplégie «ayakların felce uğraması hastalığı»
			Parazit: Fr. Parasite «başkasından geçinen» [Sit-os «gıda, besi»]
Pent-a	»	Beş	Pentagon: «beşgen»
			Pentametre: «beş kesekli mısra»
Peri-	»	Çevrem	Perikard «yürek çevremi, zarı: yüreği saran bir kese» [Kard-ia «yürek»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
Klimat-	Grekçe	İklim	Klimatologi/cia: Fr. Climatologie «memleket ve iklimlere göre hava değişimleri üzerine araştırmalar yapan bilim kolu»
Kozmo/s	»	Alem acun	Kozmogoni: Fr. Cosmogonie «acunun doğuş ve oluşunu araştıran bilim kolu» [gen/gon- «doğuş»]
			Kozmografya: Fr. Cosmographie «gök ve gök içindeki cisimler üzerine araştırmalar yapan bilim kolu»
			Kozmopolit: «âlemi, dünyayı kendi yurdu sayan» [Polis «şehir»]
Di-s	»	İki	Dilem: Fr. Dilemme «iki önerge arasında bırakan belge» [Lâmbanein «almak»]
			Diftong: Fr. Diphtongue «bir hecede iki seslinin bir arada bulunması: Iki sesli grupu» [Phthongos «ses»]
			Dipter: Fr. Diptère «sinek gibi iki kanatlı haşere» [pteron «kanat»]
Dodeka	»	On iki	Dodekagon «on iki gen»
			Dodekaedre «on iki yüzlü cisim»
Duodesi- (Duodeci-)	Lâtince	On iki	Duodesimal «sayıları on ikili gruplara ayıran sayı sistemi»

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
Dinamo- (dynam-o-)	Grekçe	Kuvvet	Dinamometre: Fr. Dynamomètre «kuvveti, gücü ölçen âlet; **güçölçeri**»
			Dinamograf: Fr. Dynamographe «kuvveti ölçer ve yazar âlet: **güçbelirteni**»
Dis- (dys-)	»	zor, zorluk	Dispne: Fr. Dyspnée «soluma güçlüğü» [Pnein «solumak»]
			Dispepsi: Fr. Dyspepsie «sindirme güçlüğü» [Pepsis «pişirme»]
Dem-os	»	halk, budun	Demagogi/cia: Fr. Démagogie «halkı şımartarak ayaklandırma yöntemi» [Agogos «güden, süren, öne düşen»]
			Demokrat: Fr. Démocrate «erkin halk sınıfları elinde olmak politikasını güden»
Elektro-n	»	Kehribar	Elektrogag: Fr. Electrogogue «elektrik çıkaran» [Agog-os «güden, süren»]
			Elektrodinamik: Fr. Electrodynamique «elektrik akımlarını inceliyen fizik kolu»
			Elektrodinamometre: Fr. Electrodynamomètre «elektrik akımlarının gücünü ölçen âlet»
			Elektrogen: «elektrik doğuran, çıkaran» [Gen-os «doğuş, türüm»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Original: Fr. Original «örneği olmıyan fakat örnek ödevini gören»
Orto- (ortho-)	Grekçe	Doğru, düz	Ortodoks: Fr. Orthodoxe «doğru mezhepten olan, kendini öyle sayan hıristiyanlık mezhebi» [Doksa «mezhep, tapınış»]
			Ortogonal «dik köşeleri olan»
			Ortograf: Fr. Orthographe «kelimeleri doğru yazmak yöntemi: İmlâ»
			Ortologi/cia: Fr. Orthologie «doğru konuşmak hüneri»
			Ortopter: Fr. Orthoptère «ön kanatları çapraz art kanatları büyük olan (böcek)» [Pteron «kanat»]
Ovi-	Lâtince	Yumurta	Ovipar: Yumurtadan gelişen [Parere «doğurmak»]
			Ovoid: «yumurta biçiminde olan»
Oksü/s	Grekçe	1. ekşi	Oksid: Fr. Oxyde «oksigenle basit cisim katışığı»
			Oksigen: Fr. Oxygène «havanın teneffüs edilen kısmı»
	»	2. dik, sivri	Oksigon: Fr. Oxygone «köşeleri sivri olan» [Gon-ia «köşe»]
Pan-	»	Hep, her	Panorama: [Orama «manzara»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Neolitik: Fr. Néolythique «en yeni, en son taş (devri)»
Omni-	Lâtince	Kamu, hep	**Omnibus** «herkes için olan bir türlü araba»
			Omnikolor: «her renkli, alacalı bulacalı»
On-to-	Grekçe	Var olan	Ontologi/cia: «genel olarak varlık üzerine araştırmalar yapan bilim kolu»
Oo-n	»	Yumurta	Oolit: Fr. Oolithe «yumurta biçiminde parçalardan oluşmuş kalker (kireç taşı)» [Lithos «taş»]
			Oospor: «yosunlarda, mantarlarda yumurta - tohum»
Ofi/s-o-	»	Yılan	Ofidien (ler): Fr. : Ophidiens «yılansı (lar)»
			Ofioglos: Fr. Ophioglosse «yılan dili biçiminde olan bir türlü bitki»
Optim-us	Lâtince	Çok iyi	Optimizme: Fr. Optimisme «her şeyin en iyi bir oluşta olduğunu sananların doktrini»
			Optimist: Bu doktrini kabul eden»
Organ-on	Grekçe	Saz, üye	Organik: Fr. Organique «organlarla bir ilgisi olan»
			Organizme: Fr. Organisme «canlıların üyeleri kurulu»
Origo/in	Lâtince	Çıkma, oluşma	Origin: Fr. Origine «ilke, ilk çıkış, ilk oluş; kaynak»

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Elektroliz: Fr. Electrolyse «elektrikle çözümleme»
			Elekrometre, elektroskop «elektriği ölçen, kaydeden âletler»
			Elektromotör: «elektrik gücünü makine hareketine çeviren cihaz»
			Elektrofor: Fr. Electrophore «elektriği getirip biriktiren cihaz»
			Elektrofisiologi/cia: Fr. Electrophysioligie «canlılar üzerine elektriğin etkilerini inceliyen bilim kolu»
			Elektroterapi: Fr. Electrothérapie «elektrikle hastaları iyileştirme yöntemi» [Therapevein «otalamak»]
			Elektrotipi: Fr. Electrotypie «elektrikle resimler basmak yöntemi»
Epi	Grekçe	Üst, üzeri	Epigrafi: «yazıtları inceliyen bilim kolu»
			Epigin: Fr. Epigyne «çiçekte yumurtalık üzerine gelen bir kısım» [Gynê «dişi»]
			Epilepsi «biliyi ve üyelerin hareketini durduran bir hastalık» [Lambanein, lepsis «alma, tutma»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
Geo-	Grekçe	Yer, toprak	Geodezi: Fr. Géodêsie «yer yüzünü ölçmek yöntemi» [Dai-ein «bölmek»]
			Geogoni: «yerin oluşumunu, doğuşunu araştıran bilim kolu» [Genos/gonos «doğuş»]
			Geologi/cia: Fr. Géologie «yer içindeki cisimleri inceliyen bilim kolu»
			Geomansi: Fr. Geomancie «toprak saçıp fala bakmak hüneri»
			Geometri «uzayı üç görünüşü altında inceliyen bilim kolu»
Glipto- (glypto-)	»	Kazıma	Gliptografi: Fr. Glyptographie «eski çağlardan kalma kazılmış taşları inceliyen bilim kolu»
			Gliptotek: Fr. Glyptothèque «bu gibi kazılmış taşların konduğu, saklandığı yer» [Theke «mahfaza»]
Gine-ko- (gyne-co-)	»	Kadın	Ginekokrati: Fr. Gynécocratie «erkin kadın elinde olabildiği, olduğu devlet» [Kratos «erk»]
			Ginekologi/cia: Fr. Gynécologie «kadın hastalıklarını inceliyen bilim kolu»
			Ginekolog: Fr. Gynecologue «kadın hastalıklarına bakan hekim»
Gipso- (gypso-)	»	Alçı	Gipsometre: «şarapların içindeki alçıyı ölçen âlet»

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Monoteizme: Fr. Monotheisme «yalnız bir Tanrı kabul eden inanç yöntemi» [Theos «tanrı»]
Multi-	Lâtince	Çok	Mültikolor: Fr. Multicolore «çok renkli»
			Mültiflor «çok çiçekli»
			Mültipar: «bir karında çok yavru taşıyan»
			Multipolar: Fr. Multipolaire «ikiden fazla kutbu olan (dinamo)»
			Multitubular: Fr. Multitubulaire «suyun birçok borular içinde ısındığı (kazan)»
Miria- (myria)	Grekçe	Pek çok, tümen, on bin	Miryagram: Fr. Myriagramme «on bin gram ağırlığında ölçü»
			Miryametre: Fr. Myriamètre «on bin metre uzunluğunda ölçü»
			Miryapot: Fr. Myriapode «her boğumunda bir veya iki çift bacağı olan yaratık»
Neo-	»	Yeni	Neologi/cia: Fr. Néologie «bir dile yeni kelimeler getirip kullanma»
			Neolocizme: Fr. Neologisme «dile yeni getirilen veya yeni bir mâna ile kullanılan kelime»
			Neofobi: Fr. Néophobie «yeniliklerden korkma, çekinme» [Phobos «korku»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Mikrofon: Fr. Microphone «sesi kuvvetlendiren âlet» [Phonê «ses»]
Mili- /milli/	Lâtince	Bin	Milimetre: Fr. Milimètre «metrenin binde biri»
			Miligram: Fr. Milligramme «gramın binde biri»
			Mililitre: Fr. Millilitre «litrenin binde biri»
Mim-os	Grekçe	Yansılama Taklit	Mimik: Fr. Mimique «yansılama işaretleri ile anlatış hüneri»
			Mimologi/cia «yansılama hüneri»
			Mimodram: «yansılama ile oynanan oyun» [Drama «eylem»]
Miner-	Lâtince	Taş ocağı maden	Mineral: «yerden çıkan her türlü cevher»
			Mineralogi/cia «mineralleri inceliyen bilim kolu»
Mon/os	Grekçe	Tek	Monarşi: Fr. Monarchie «Erki miras alan tek bir başkanla idare olunan devlet» [Archê: Başkanlık]
			Monada: Fr. Monade «Leibniz sisteminde bölünmez madde bireyi»
			Monogami: Fr. Monogamie «Erkeğin yalnız bir karı, kadının yalnız bir koca alması töresi»
			Monogram: «bir ismin harflerini bir araya getiren işaret»

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
Giro- (gyro-)	Grekçe	Dönüş	Girometre: «makinede çarkların dönüşünü ölçen âlet»
			Giroskop: «Arzın dönmelerini ölçen bir âlet» [Skop-ein «gözlemek»]
Hialo- (hyalo-)	»	Cam	Hialotekni: Fr. Hyalotechnie «camı işlemek sanatı» [Technê «sanat»]
Hidro- (hudor/ dro-)	»	Su	Hidrokefal: Fr. Hydrocéphale «beyin sulanması hastalığına tutulmuş» [Kefal: Céphale «baş»]
			Hidrodinamik: Fr. Hydrodynamique «suların energisini inceliyen bilim kolu»
			Hidrografi: Fr. Hydrographie «denizlerin, sahillerin haritalarını yapmak yöntemi»
			Hidrogen/idrojen: Fr. Hydrogène (Kim.).
Higro- (hygro-)	»	Islak, nemli, nem	Higrometre: Fr. Hygromètre «havadaki nemliliği ölçen âlet. Nemölçeri»
			Higroskop: Fr. Hygroscope «havadaki nemliliğin en yüksek veya en alçak derecesini belirten âlet: Nembelirteni» [Skopein «gözlemek, sınamak»]
Hiper- (hyper-)	»	Fazla, üstün	Hiperbol: Fr. Hyperbole «obartma» [Ballein «komak, bırakmak»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Hipertrofi: Fr. Hyperthrophie «canlılarda organların fazla büyümesi» [Trofe: Throphê «besi»]
Hipo- (hypo-)	Grekçe	Alt, altta	Hipotez: Fr. Hypothèse «varsayım: Bir şeyi var veya yok sayıp ondan sonuçlar çıkarma yöntemi» [Tez: Thesis «koyuş, tutuş, sayış»]
			Hipodermik: Fr. Hypodermique «ilâçları deri altından vererek hastalığı iyileştirmek yöntemi» [Derma «deri, cilt»]
			Hidrometre: «suların energisini ölçen âlet»
			Hipofosfat, hiposulfat (Kim.)
Hipso- (hypso-)	»	Yükseklik	Hipsometre: Fr. Hypsomètre «yükseklikleri ölçen âlet»
İhtus/is	»	Balık	İhtüoid: Fr. İchtyoïd «balıksı, balık biçiminde olan» [Eid-os «kılık, biçim»]
			İhtüolit: Fr. İchtyolithe «taş kesilmiş balık» [Lith-os «taş»]
			İhtüologi/cia: Fr. İchtyologie «balıkları inceliyen bilim kolu» [Logos «söz, bilim»]
			İhtüofag: Fr. İchtyophage «balık yiyerek yaşıyan (kavim). [Phagein «yemek»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
Meter-tr-	Grekçe	Ana	Metropol: Fr. Métropole «kolonilerin anası sayılan şehir, devlet» [Polis «şehir, memleket»]
Metro-	»	Ölçü	Metrologi/cia: Fr. Metrologie «ölçüler bahsi»
Mikro	»	Küçük	Mikrop: Fr. Microbe «mikroskopla görülebilen yaratık» [Bios «hayat, yaşayış»]
			Mikrobiologi/cia: Fr. Microbiologie «mikroplarla uğraşan bilim kolu»
			Mikrokefal: Fr. Microcéphale «beynin bir kusuru yüzünden kafası küçük kalan» [Kefal: Cephale «baş»]
			Mikrokozmos: Fr. Microcosme «acunun özeti, küçülmüşü: İnsan» [Kozmos «âlem, acun»]
			Mikrografi-fya: Micrographie «Mikroskop gözlemi için nesneleri hazırlamak yöntemi»
			Mikrograf «mikrografi ile uğraşan»
			Mikrologi/cia: «mikroskopik nesneleri inceleme yöntemi»
			Mikrometre «mikroskopia görülen nesnelerin ölçüsünü veren âlet»
			Mikro-milimetre: «milimetrenin binde biri» = mikron

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
İde/-a-	Grekçe	Fikir, oy, kavram	İdeogram: Fr. Ideogramme «kavramı resimle gösteren işaret: Fikir - yazı» [Gramma «yazı»]
			İdeografi/-fya: Fr. Idéographie «kavramları resimlerle göstermek yöntemi» [Graphein «yazmak»]
			İdeologi/cia: Fr. Idéologie «fikir üzerine kurulan sistem»
Idio/s	»	Kendi, öz	İdiopati: Fr. İdiopathie «kendi kendine oluşan hastalık» [Pathos «maraz, illet»]
			İdiosünkrasi: Fr. Idiosyncrasie «insanın öz mizacı» [Sün «beraber», krasis «mizaç»]
İdol-on (eidhôlon)	»	Put, sanem	İdolatri: Fr. İdolâtrie «putperestlik» [Latrevein «tapınmak»]
Igni-s	Lâtince	Ateş	İgnikolor: Fr. İgnicolore «ateş renginde olan» [Colore «renk»]
			İgnifer: Fr. İgnifère «ateşi nakleden» [Ferre «taşımak»]
			İgnivor: Fr. İgnivore «ateş yiyen» [Vorare «yutup yemek»]
İso-s	Grekçe	Eş, eşit	İsomer: Fr. İsomère «birbirine benzer parçalardan yapılmış olan» [Meros «parça, bölük»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
Melo-	Lâtince	Türkü	Melograf: Fr. Mélographe «müzik notaları kopya eden, kaydeden»
			Meloman: Fr. Mélomane «müziği çıldırasıya seven» [Mania: Çıldırasıya düşkün olmaklık]
Meta-	Grekçe	Değişiklik, değişme; sonra, öte	Metamorf: Fr. Métamorphique «biçimi değişen (kaya)» [Morphê «biçim, kılık»]
			Metamorfoz: Fr. Métamorphose «bir varlığın değişip başka bir varlığa dönmesi»
			Metafor: Fr. Métaphore «kelimelerin iğreti anlamla kullanılması: İstiare» [Phora: Nakletme]
			Metafizik: Fr. Métaphysique «fizikten sonra: varlıkların ilkelerini araştıran bilim» [Physis «bitiş, bütüş, doğuş»]
			Metatez: Fr. Metathèse «kelimede bir sesin yer değiştirmesi»
Meteor (on)	»	hava olayı	Meteorologi/cia: Fr. Météorologie «Meteorlarla, hava olaylariyle uğraşan bilim kolu»
			Meteorolocist «Meteorolocia ile uğraşan»
			Meteoromansi: Fr. Météoromancie «hava olaylarından fal yormak hüneri»

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			İsometrik: Fr. Isométrique «ölçüleri, mesafeleri eşit olan»
			İsomorf: Fr. İsomorphe «aynı kılıkta, biçimde olan» [Morfe: Morphê «suret, kılık, biçim»]
			İsoterm: Fr. Isotherme «aynı sıcaklıkta olan yer» [Thermos «sıcak»]
			İsopot: Fr. İsopode «bütün ayakları birbirine eş olan» [Pous/podos «ayak, bacak»]
Lith-os	Grekçe	Taş	Litokromi: Fr. Lithochromie «taş basması tabloları, levhaları boyamak hüneri»
			Litoglifi: Fr. Lithoglyphie «kıymetli taşları yontmak sanati» [Glyphê : «hâketme, yontma..]
			Litografi/fya: Fr. Lithographie «taş basmasiyle basmak sanati»
			Litofit: Lithophyte «taş kılığında deniz bitkisi»
Loko- (locus)	Lâtince	Yer,	Lokomobil: Fr. Locomobile «hareket edip yer değiştiren» [Mobil-is «hareket eden»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Lokomotif: Fr. Locomotive «tireni demir yolu üzerinde hareket ettiren makine» [Motus «hareket etmiş»]
Lyr- /lir/	Lâtince	Eski bir saz, bir türlü kemençe	Lirik: Fr. Lyrique «1. saz çalıp okunan: Gazel;; 2. Heyecan verici»
			Lirizme: Fr. Lyrisme «heyecan veren şiirler kolu»
Mam (a)	»	Meme	Mamifer: Fr. Mamifère «memeli»
Mater/tri-	»	Anne, ana	Matrikül: Fr. Matricule «anakütük, sicil»
Mega/-l-	Grekçe	Büyük	Megalit: Fr. Megalithe «tarihten önceki devirlerin büyük taş anıtları» [Lithos «taş»]
			Megalokefal: Fr. Mégalocéphle «başı çok büyük olan»
			Megalogon: Fr. Mégalogone «köşeleri çok geniş olan billûr» [Gonia «köşe»]
			Megaloman: Fr. Mégalomane «büyüklük budalası» [Mania «cinnet»]
			Megametre «denizde tul dairelerini bildiren âlet»
			Megaskop «bir cismin aksini büyüterek veren âlet»
			Megaterium «müstehaseler devrinde çok büyük bir canavar» [Therion «dev, canavar»]

söz teşkil eden kelimeler grupu», kaziyyeyi de «bir hüküm ifade etmek için kullanılan kelimeler grupu» diye tarif ederlerdi. Bu tariflere göre cümleyi kaziyyeden ayırdetmeğe imkân yoktur, çünkü, meselâ, *yer döner* gibi bir kelime grupu hüküm ifade eden tam mânalı bir söz olarak hem cümlenin hem kaziyyenin tarifine uygun düşer. Öbür yandan *gel, git... çalış, çabala... okumalı, yazmalı...* gibi emirler, öğütler; *kim geldi? — Ne oldu?* gibi sorular; *okusa... çalışsa* [bari]... gibi şartlar, umular da, bir hüküm gibi anlaşılmadıkları halde, kaziyye sayılır.

Bu incelemeler sonunda, karışıklığa düşmemek için, *propositio*'yu bırakıyor; *phrase*'ı *anlatım* ile karşılayıp alıyoruz. Alaman dilbilimcileri de *Satz* terimiyle gerek *phrase*'ı gerek *projesition*'u karşılamaktadır.

Yalın anlatım, katışık anlatım

115, c. Bir istemi *yalın (simple)* veya *katışık (complexe)* anlatımlarla söyliyebiliriz. Meselâ:

Kardeşim eve uğradı, çantasını aldı, sonra gara koştu...

diziminde sıralanmış üç yalın anlatımla söylediğimizi *katışık* bir anlatımla da söyliyebiliriz:

Kardeşim eve uğrayıp çantasını aldıktan sonra gara koştu...

gibi.

Katışık anlatımlara, eskiden beri kullanılan *cümle* ismini veriyoruz.

İki türlü anlatım

115, d. *Dilbilim (la Linguistique)* iki türlü anlatım kabul eder:

1. *Fiilsel anlatım (Phrase verbale);*
2. *İsimsel anlatım (Phrase nominale).*

FİİLSEL ANLATIMIN ÜYELERİ

Söylem, özne:

115, e. Fiilsel anlatımda istemin en belli başlı kavramı fiille anlatılır; anlatım üyesi olarak bu önemli rolü oynıyan fiile *söylem (prêdicat)* ismi verilir.

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler (İkinci bileşim tabanı)
			Perikarp: «tohum zarı» [Karp-os «tohum»]
			Peristil: Fr. Peristyle «bir avluyu çeviren direkler galerisi»
Fos-/foto- (phos-)	Grekçe	Işık	Fosfor: Fr. Phosphore «basit cisimlerden biri: ışık yayar» [Phor- «taşır»-]
			Fotoşimi: Fr. Photochimie «ışıkların etkisi üzerine araştırmalar yapan kimya»
			Fotograf: Fr. Photographe
			Fotolitografi: Fr. Photolytographie «fotograf yöntemiyle taş basması sanati»
			Fotosfer: Fr. Photosphère «güneşin ışıklı hava küresi» [Sfaira «top, yuvarlak»]
			Fototerapi: Fr. Photothérapie «ışıkla hastalıkları iyileştirme yöntemi»
			Fototipografi: Fr. Phototypographie «fotografi ile basım sanati» [Typos «tip, kip, bası»]
Filo- (phylo-)	»	1. yaprak	Filoksera: Fr. Phyloxera «bağlara saldıran, onları kurutan bir türlü böcek»
		2. kabile	Filogeni: Fr. Phylogénie «diri varlıkların oluşum tarihini araştırma yöntemi»

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler İkinci bileşim tabanı
Fisis (physis)	Grekçe	Doğuş, bitiş [= bütiş]	Fiziologi/cia Fr. Physiologie «hayat ve organlı varlıkları inceliyen bilim kolu»
			Fizik: Fr. Physique «cisimlerin özlüklerini inceliyen bilim kolu»
Filo- (philo-)	»	Seven	Filologi/cia: Fr. Philologie «diller ve betikler üzerine incelemeler yapan bilim kolu»
			Filosof: Fr. Philosophe «genel ilkeler üzerine araştırmalar yapan» [Sofos: Sophos «bilge»]
			Filotekni: Fr. Philotechnie «sanatlar aşkı»
Polis/polit-	»	Şehir, memleket	Politika: Fr. Politique «memleket idare etmek yöntemi»
Poli- (poly-)	»	Çok	Poliandri: Fr. Polyandrie kadının çok erkek alması töresi» [Andr-os «erkek»]
			Polikrom: Fr. Polycrome «çok renkli görünen (resim)..' [Khroma «renk»]
			Poligam: Fr. Polygame «çok kadınla evlenmiş erkek veya çok erkek almış kadın» [Gamos «çiftleşme, düğün»]
			Poliglot: Fr. Polyglotte «çok dil bilen» [Glossa «dil»]

SÖZ DİZİMİ

İlkel bilgiler

115, a. İstediğimizi [düşündüğümüzü, duyduğumuzu] arka arkaya söyleyip sıraladığımız kelimelerle anlatırız. Her hangi bir istemle kendilerine söylediğimiz sözleri işitenler ne demek istediğimizi anlarlar; onların da her söylediğini biz işitip ne demek istediklerini anlarız. Buna *konuşmak* derler.

Konuşanların birbirini anlaması öteden beri yerleşmiş bir *uylaşma yöntemine (méthode conventionnelle)* dayanmaktadır; ancak bu uylaşma yöntemini öğrenmiş olanlar birbiriyle konuşabilirler.

Ağızdan [dille ve bütün ünükle] söylenilen ve kulakla işitilen sözler gözle görülüp *harf* adı verilen işaretlerle de belirtilir; buna *yazı yazmak* denilir. Yazı da genel uylaşma ile yerleşmiş bir anlatış yöntemidir.

Konuşma ve yazı ile anlatma yöntemlerinin kuralları *sözdizimi (Syntaxe)* adı altında anılır.

Anlatım

115, b. Her anlatmak istediğimiz konu kısa veya uzun olabilir; zihin onu çabucak düşünüş parçalarına ayırır, sıralar.

İstediğimizi anlatan tam mânalı söz parçalarına *anlatım (phrase)* denilir.

T. D. N. Fransız gramercileri *phrase*'dan başka bir de *proposition* terimini kullanırlar. *Phrase* gerçekde *anlatım* demek olan *phrasis'ten*, ikinci terim ise lâtincede *öne koyma* anlamına gelen *propositio*'dan alınmıştır. Eskiden bizde *phrase*'ı *cümle, proposition*'u *kaziyye* kelimeleriyle karşılarlar, cümleyi «tam mânalı bir

Kiralık. — Kiralık ve satılık. — Kiralık odalar. — Satılık piyano... vb.

Büyük fırsat. — Kelepir mallar. — Hakikî tenzilât! — %20 tenzilât.. vb.

Dişçi. — Göz hekimi. — Sinir hastalıkları, — Çiftlik gazinosu... vb.

İki filim birden. — Sefiller, Hugo'nun ölümsüz eseri... vb.

Bu kısa bildirilerin, reklâmların özel yazılış yöntemleri vardır. Bunlarda en büyük kural az sözle istemi anlatabilmektir. İlân ücretlerinin yüksekliği, bir bakışta okunmak gerekliği, bütün maksadı en küçük yere sığdırmak ihtiyacı bu kısa bildiriler için özel bir betim yolu yaratmıştır.

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler Ikinci bileşim tabanı
			Poligon: Fr. Polygone «her yandan düz çizgilerle çevrilmiş yüzey: Çok kenarlı, çokken»
			Polip: Fr. Polype «burunda ve başka yerde kök salan fazla et» [Pus «ayak»]
			Polimorfizme: Fr. Polymorphisme «bazı cevherlerin tabiatlerini değiştirmeksizin çok şekilde görünmek özelliği» [Morfe: morphê «şekil»]
Psiko- (psycho-)	Grekçe	Ruh, tin	Psikografi-fya: Fr. Psychographie «ruhun tarihini inceliyen bilim kolu»
			Psikologi/cıa: Fr. Psychologie «ruhun özelliklerini inceliyen bilim kolu»
			Psihik: Fr. Psychique «ruhî, tinsel»
			Psikoz: Fr. Psychose «akıl, ruh hastalığı»
Psikro- (psychro-)	»	Soğuk, serin	Psikrometre: Fr. Psychromètre «havadaki su buğularını ölçen âlet»
Ptero-	»	Kanat	Pterodaktil: Fr. Pterodaktyle «müstehase olarak bulunan uçar bir sürüngücü» [Daktülon «parmak»]
			Pterropod: Fr. Ptéropode (zoo.) «pus/podos «ayak»
Piro- (pyro-)	»	Ateş	Pirometre: Fr. Pyromètre «yüksek ısıları ölçen âlet»

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler İkinci bileşim tabanı
			Pirofor: Fr. Pyrophore «hava dokunur dokunmaz parlıyan kimya bileşimi»
			Piroskop. Fr. Pyroscope «ısı derecesini belirten âlet»
			Pirotekni: Fr. Pyrotechnie «hava fişenkleri hazırlamak sanati»
Spektro-	Grekçe	Tayf, hayalet	Spektroskop: «fizikte tayfları incelemek için kullanılan âlet» [Skop-ein «sınamak, gözlemek»]
Super-	Lâtince	Üst, üzeri	Superfosfat: Fr. Superphosphate (kim.)
Süm/sün- (sym-)	Grekçe	Birlikte olan, birleşen	Sümfoni/senfoni: Fr. Symphonie «sesleri uyumlu sazlarla çalınan müzik parçası»
			Sünkronik: Fr. Synchronique «ayrı ayrı yerlerde bir çağda geçen olayları gösteren» [Kronos «zaman»]
			Sünergi: Fr. Synergie «bir kaç organın beraber işleyip bir iş görmesi» [Ergon «iş, işlem»]
			Sünoptik: Fr. Synoptique «birden bir tümün her yanını görmeğe elverişli» [Opto-mai «gözle kavramak»]

ÜNLEMDEN ANLATIMA

İçten kopma anlatışlar

114, a. Türlü duyguların etkisi altında bulunduğumuz zaman içten kopma sözlerle, ünlemler, haykırışlar ve ünlemleştirilmiş kelimelerle o andaki duyuşumuzu anlatırız. Bu gibi anlatışlar için dilimizde klişe halini almış pek çok kelimeler ve kelime grupları vardır; örnek olarak birkaçını veriyoruz:

— *Ya! Vay! — Vay canına! — Allah Allah!*
— *Dehşet! — Amanın!*
— *Adam! — Adam sen de! — Aman siz de!*
— *Oh! — Ne güzel!*
— *Yaramaz! — Afacan! Yumurcak!*
— *Hain — Hoppa! — Sıkılmaz!*
— *Eh, bravo! — Aferin! — Aferin sana!*
— *Yaşa! — Yaşa be!*
— *Acaba! — Hayret! — Bak sen!*
— *Deme yahu! — Maşallah! vb. vb.*

Bütün bu haykırışlı sözler cümle değerinde anlatışlardır. Her birinin de ayrı birkaç kullanılma yeri olur. Duyguların bu içten kopma anlatışı dilin en önemli ve en doğal anlatış yöntemidir.

Kısa bildiriler

114, b. *Dernel* (social) yaşayışın türlü istemleri de cümle değerinde kısa *bildiriler (indications)* ile anlatılmaktadır. İlânlarda, afişlerde, tüccar kataloklarında kısa *bildiriler* önemli bir yer tutar. Gazetelerin ilân sütunlarında, dükkân.. mağaza.. klinik tabelalarında, evlerin kapılarında.. pencerelerinde, her yerde, kısa bildiriler görülmektedir:

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Ornekler İkinci bileşim tabanı
			Sünıtaks/sentaks: Fr. Syntaxe «konuşmak için kurallı söz dizmek yöntemi: **Sözdizimi»**
			Süntez/sentez: Fr. Synthèse «üyelerini bileştirerek olayları incelemek yöntemi» [Thesis ‹koyuş»]
			Süstem/sistem: Fr. Système «ilkelerin bir yöntem altında birleşmesi» [İstemi «yerleştirmek»]
Taşi- (tachy-)	Grekçe	Tez, hızlı	Taşigrafi: Fr. Tachygraphie «tez tez yazmak yöntemi»
			Taşimetre: Fr. Tachymètre «hızı, tezliği ölçen âlet»
			Taşikardi: Fr. Tachycardie «yüreğin hızlı çarpması» [kardia «yürek»]
Tele-	»	Uzak	Teledinamik: Fr. Télédynamique «gücü kuvveti uzağa götüren» [Dünamis «güç, kuvvet»]
			Telegram: «telgraf: Telgrafla çekilen yazı»
			Telegrafi: Fr. Télégraphie «telgrafla yazı göndermek yöntemi»
			Teleskop Fr. Télescope «uzaktaki cisimleri, yıldızları gözlemek için âlet» [Skop-ein «gözlemek»]
Teo- (theo-)	»	Tanrı	Teokrat: Fr. Théocrate «erkin tanrıdan verilmiş olduğuna inanan»

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler İkinci bileşim tabanı
			Teogoni: Fr. Théogonie «tanrıların soyca aralarındaki ilgileri inceliyen bilim kolu»
			Teologi/cia: Fr. Théologie «tanrıya ve dine ilişen olayları inceliyen bilim kolu»
			Teosofi: Fr. Théosophie «tanrı ile karışma esasına dayanan bir felsefe» [Sofia «hikmet, bilgelik»]
Termo- (thermo-)	Grekçe	Sıcak	Termometre: «havanın ısı değişimlerini ölçen âlet»
			Termometrograf: «havanın ısı değişimlerini kaydeden bir âlet»
			Termodinamik: Fr. Thermodynamique «ısı ve makine olayları arasındaki ilgileri inceliyen bilim kolu»
			Termo-elektrik: «ısı ile oluşan elektrik»
			Termologi/cia: Fr. Thermologie «ısı olaylarını inceliyen ilim kolu»
			Termoskop: «iki ortanın ısı değişimlerini belirten bir türlü termometre»
Trans-	Lâtince	Öte, ara, arasından	Transatlantik: «Atlantik okyanusu ötesinde olan; o memleketlere sefer eden vapur»

TÜRK DİLBİLGİSİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÖZDİZİMİ BAKIMINDAN KELİMELER.

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Ornekler Ikinci bileşim tabanı
			Transkripsion: Fr. Transcription «bir dilce ve bir alfabe ile yazılmış yazıyı başka bir yazı sistemi ile yazmak yöntemi» **Çevriyazı** [Scribere «yazmak»]
			Transformizme : «canlıların cinsleri değişerek başka cinsler gelişmesi doktrini» [Form- «şekil»]
			Transit: «ticaret mallarının gümrük parası vermeksizin bir limandan, bir memleketten geçirilmesi»
			Transsiberien: «Siberya içinden geçen (demir yolu)
Tri-	Grekçe	Üç	Trikefal: Fr. Tricéphale «üç başlı canavar; bu namla anılan mitolojik tanrılar»
			Triskl: Fr. Tricycle «üç tekerlekli araba, saban vb.» [Küklos «tekerlek»]
			Trigam: «ayrı üç cinsten çiçeği olan bitki»
			Trigonometri: «üçkenlerin ölçülerini inceliyen matematik kolu»
			Trigonokefal: «Asya ile Afrikanın çok zehirli bir cins yılanı» : **üçkenbaşlı**

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler İkinci bileşim tabanı
			Trigin: Fr. Trigyne «üç pistili olan bitki» [Gynê «dişi»]
Uni-	Lâtince	Bir	Üniform: Fr. Uniforme «herkes için aynı biçimde olan resmî elbise»
			Ünipar: Fr. Unipare «yalnız bir yavru doğuran» [Parere «doğurmak»]
Urano-s	Grekçe	Gök	Uranografi-fya: «gökleri sanlamak yöntemi»
			Uranometri: «göklerin uzaylarını ölçmek yöntemi»
			Uranoskop: «sıcak denizlerin bir türlü balığı» gök gözler.
Velo-s-	Lâtince	Çevik, çabuk	Velosifer: Fr. Velocifère «çabuk giden eski bir türlü araba»
			Velosipet: Fr. Velocipède «ayakla giden tekerlekli bir ulaşma âleti»
			Velodrom: «velosipetler için yarış yolu, pist»
Vis- (vice)	»	Eksiklik, alt olmaklık	Visamiral: «amiralin altında bir deniz subayı»
			Viskonsül: Fr. Vice-consul «konsolos yardımcısı, kaymakamı»
			Visrua: Fr. Vice-roi «bir devlete tâbi bir ülkenin valisi: Hidiv» [Roi (Fr.) «kıral»]

Bileşim tabanı	Origini olan dil	Kavramı	Örnekler İkinci bileşim tabanı
Zoo-n	Grekçe	Hayvan	Zooglifit: Fr. Zooglyphite «müstehase hayvanın izi»
			Zoogeni: Zoogoni «hayvanların gelişme yöntemlerini inceliyen bilim kolu»
			Zoografi-ya: «hayvanların sanlaması ile uğraşan bilim kolu»
			Zoolatri: «hayvanlara tapınma töresi»
			Zoologi-cia: «hayvanların oluşumunu, yaşayışını... inceliyen bilim kolu»

geçmiştir; Almanlar da dillerine çevirerek *fall* dedikleri gibi latincesini de *Kasus* şeklinde kullanmışlardır; Ruslar ise *padej* diyerek dillerine çevirmişlerdir. — Arap gramerinde *igrab* denilen ve isim sonuna gelen seslinin değişmesinden ibaret olan bu şekillere bizde *ahvali isim: ismin halleri* adı verilmişti. Batı kültürünün terimini dilimize çevirmek gerekliği herkesçe kabul olunur sanırım. Hal isminin *durum (état), tarz (manière), şimdiki [zaman] (présent)*... mâna alarma gelmesi de özel terimin türkçeleştirilerek alınmasını gerektiren başka bir sebeptir.

119, b. İsmin bükünlü tümleç rollerini ve bunların şekillerine verilen düşüm isimlerini gözden geçiriyoruz.

Belirli nesne:

119, c. Geçişli fiillerin anlamı özne ile tamam olmaz: *yedim* diyen kimse ne yemiş olduğunu da söylemelidir; **ekmek, et, yemiş**... *yedim* gibi. Yenmiş olan şeylerin isimleri cümlede fiilin *nesne tümleci* (complément d'objet) olur.

Yenmiş olan şeyler *dinliyence* belirli olursa söyliyen onların isimlerini *-i* belgisiyle bükünler: *Dolaptaki* **ekmeği** [**eti, yemişi**] *ben yedim* diye haber verir. İşte tümlecin bu bükünlü şekline *belirli nesne* denilir.

119, d. Belirli nesne tümlecinin *-i belgisi* uyumlu olur; dar eklerin dört şeklini alır; sesli ile biten isimlerde, belgi ile temel seslileri arasında bir *y* gelişir, belgi *-yi* olur:

— *Dolaptaki* **üzümü** [**çileği, kirazı, armudu**... **şeftaliyi; elmayı**...] *çocuk yedi* gibi.

T. D. N. I. Belirli nesne tümlecinin bükün şekline Grekler *belirtmelik* anlamına gelen *(aitiatikê)* adını vermişlerdi; bu terim lâtinceye çevrilirken anlamında yanılınmış, *suçlamalık (accusativus)* denilmiş, buradan da Avrupa dillerine geçmiştir. [Fr. *accusatif*, Al. *Akkusativ*...]. Türkçeleştirirken doğrusu olan eski grekçeden dilimize çevirmeyi münasip buluyoruz.

T. D. N. II. Belirli nesne tümlecinin en eski kaynaklarımızda belgisi *(-i)g*'tir. Pek az Uygur yazmasında *-(e)g* şeklini de göstermektedir: *evig* «evi». *tenğrig* «tanrıyı». *altunuğ* «altını». *süg* «askeri». *temireg* «demiri» vb. Zamirlerde *-(n)i/-ni* şeklini alırdı:

3. **Sizden sonra** *sıra kimindir?*

4. **Okul binasından sonra** *büyücek bir meydana gelinir.*

5. **Akşamdan sonra** *kapını kapa* (Ata.).

Söylem *özne (sujet)* denilen diğer bir anlatım üyesiyle birlikte düşünülür; meselâ;

Güneş doğuyor

anlatımında **güneş:** *özne*, **doğuyor;** *söylem* rolündedir.

Türkçe anlatımda söylem rolünü oynıyan fiil, bir çok yalın ve bükünlü şekilleriyle, öznenin ayrı bir kelime olarak belirtilmesine yer bırakmaz:

Oku, dinliyelim... gibi.

Bu cümledeki iki fiil birer anlatımdır, bunlarda *söylem* ve *özne* birlikte düşünülmektedir: *oku* emrini alan kendisinden okuma eyleminin kılınmasını dilediğimizi anlar; *oku* anlatımının öznesi tekil ikinci kişidir; fakat *sen* diye zamirle söylenmesine hacet yoktur. *Dinliyelim* anlatımının da öznesi çoğul birinci kişidir, *biz* diye söylenmeksizin, fiilin bükün belgisinden anlaşılmaktadır.

Not. Türkçede öznenin ayrı bir kelime olarak belirtilmesine hacet kalmıyan anlatım türleri pek çoktur. Tek kelimeli anlatımlar kullanmak bakımından dilimiz, bugünkü gelişim çağında bile klâsik dillere çok yakındır. Avrupa dillerinin çoğu bu kuruluşu yitirmiştir.

Nesne:

115, f. Fiilsel anlatımda çoğu zaman özneye nispetle *nesne* denilen kavram bulunur:

Çocuk ekmek yedi, çorba içti cümlesinde çocuğun *(öznenin)* yediği *ekmek*, içtiği *çorba* isimleri *nesne* rolündedir. Bu cümlede:

Çocuk: **özne,**

Ekmek, çorba: **nesne;**

Yedi, içti: **söylem** olur.

İSİMSEL ANLATIMIN ÜYELERİ

Yüklem:

115, g. İsimsel anlatımda *söylem* rolünü isim nevinden kelimeler oynar:

Hava **güzel**. — *Yemek* **hazır**. — *Saat* **beş**. — *At* **var**, *meydan* **yok**. — *İstediğim* **bu**. — *Gelen* **kim**? *Babam* **odasında**. — *Su* **gölden** *ekmek* **elden**... *vb.*

Bu anlatımlarda birinci isimler *özne*, ikinci kelimeler *söylem* rolündedir.

İsimsel anlatımda *söylem* rolünde olan kavrama *yüklem (attribut)* denilir.

T. D. N. Söylem ile yüklem terimlerini birleştiren, ikisine de *yüklem* veya *söylem* diyen dilbilimciler vardır. — Eskiden bizde, Arap nahvine göre, özneye *müsnedünileyh* veya *müpteda*, yükleme *müsnet* veya *haber* denilmekte idi.

Bu kitapta özneye yöneltilen kavramı gösteren üyeye, fiilsel anlatımda *söylem*, isimsel anlatımda *yüklem* diye ayrılmıştır. Geçen misallerde birinci gelen **hava, yemek, saat, at, meydan, istediğim, gelen, babam, ekmek, su** isimleri: *özne*, **güzel, hazır, beş, var, yok, bu, kim, odasında, elden, gölden** kelimeleri: *yüklem*'dir.

Koşaç:

115, h. İsimsel anlatımda yüklem ile özne kavramlarını kaynaştırmak için *koşaç (copule)* denilen üçüncü bir üye bulunabilir. Meselâ, *hava güzel, yemek hazır*... denildiği gibi *hava güzel***dir**, *yemek hazır***dır**... dahi denilebilir; bu anlatımlarda yüklemin sonuna getirilen **dir** *koşaç* rolünü oynıyan bir morfemdir.

Koşaç rolünü oynıyan **-tir/dir** morfemi uyumludur, dar eklerin dört şeklini alır; dişsilinin yumuşaması da kurallıdır: *Sokak* **geniştir**. — *Ev* **yenidir**. — *Duvar* **yıkıktır**. — *Elbise*

ANLATIMDA TÜMLEYİCİ ÜYELER

118, a. Anlatımın iki esaslı üyesine söylenmesi istenilen her türlü tamamlayıcı kavramlar katılır; bu rolleri oynıyan kelimeler anlatımın *tümleyici* (complétif) üyeleridir.

118, b. Anlatımda *söylem* rolünü oynıyan fiil, çatısı ne olursa olsun, geniş anlamlı bir kavramdır; konuşan, istemine göre, o alanı sınırlayacak kelimeleri kullanır. Meselâ, biri gelip size **anlatacağım** demiş olsun; arada bir *bilincek (karine)* olmazsa, bu sözü söylemiş olanın ne anlatmak istediğini bilemezsiniz. Bu fiilin anlatış alanını sınırlayacak kelimeler katılmalıdır ki ne demek istenildiği anlaşılsın:

Size şimdi komşumuzdan işittiğim bir hikâyeyi, kendimden hiçbir şey katmaksızın, anlatacağım.

İşte şimdi anlamı belirli bir cümle söylenmiş, bir sıra kelimelerle söylem rolünü oynıyan fiilin anlatış alanı sınırlanmış oluyor; bu kelimeler anlatımda, tümleyici görevler sağlamaktadır.

118, c. Tümleyici üyeler anlatımda oynadıkları rollere göre isimler alırlar: **nesne tümleçleri, dolay tümleçleri; ulaçlar; ulaklar.. döndürmeçler.** Bu tamamlayıcı üyeler başka başka ayrımlarda anlatılacaktır.

TÜMLEÇLER. — İSMİN BÜKÜN ŞEKİLLERİ

Düşümler:

119, a. Anlatım içinde isimler belirli nesne ve dolay tümleci rollerinde bükünlenir; aldıkları bükün şekillerine Avrupa gramercileri *düşüm* anlamına gelen *cas (casus)* adını verirler.

T. D. N. Eski Grekler ismin bükün şekillerine *ptôsis* «düşüm» derlerdi; bu terim lâtinceye *casus*, buradan fransızcaya *cas* diye

mayan *ekmeğini yavan yer.* — *Tekkeyi* **bekliyen** *çorbayı içer...* vb.

i) **İsim gibi kullanılmış türlü kelimeler:**

Bir hiç *çok kere kavga çıkartır.* — *Bu kelimede* **bir b** *eksik yazılmış.* — **Az** *hiçten iyidir...* vb.

j) **Tik-/cek- yapılı fiil isimleri:**

Kardeşinizin **gittiği** *doğru mu?* — *Onların da* **gideceği** *işitildi.* — **Geleceği** *varsa* **göreceği** *de var...* vb.

k) **Temsil rolünde kelimeler:**

Aldığım üç kalemden yalnız **bu** *kaldı.* — *İki teklifi düşündüm.* **kardeş**inizinki *daha uygun görünüyor.* — *İki kardeşinizden hangisi geldi?* — **Küçüğü** [**büyüğü**]. — *İstanbulda* **oturanı**... — *Üç karpuz almıştık,* **ikisi** *ham çıktı...* vb.

Anlatımın özne olması:

Çok kere küçük bir anlatımın özne rolünü oynadığı da görülür:

Bir **gürültüdür** *koptu.* — *Bir yılan* **hikâyesidir** *uzadı gitti.* — *Bir* **feryattır** *işitildi.* — **Ne yapsanız** *nafile.* — **Ne deseniz** *kâr etmez.* — **Göz bu** *görür.* — **Çocuktur bu** *oynar.* — *Her akşam sofraya* **peyniriydi, zeytiniydi** *getirilir, konur...* vb.

hazırdır. — *Fidan* **küçüktür.** — *Kutu* **boştur.** — *Havuz* **doludur**... vb.

Olumsuz anlatımda koşaç rolünü *değil* ve *değildir* oynar: *Bugün hava güzel* **değil** [**değildir**]. — *Yemek hazır* **değil** [**değildir**]... gibi.

Not: Yüklemin zaman ilgilerini bildirmek için **idi** [**-di**], **imiş** [**-miş**], **iken** [**-ken**], **ise** [**-se**] *ügeleri* (éléments) kullanılır; yerinde incelenecektir.

T. D. N. I. Koşaç rolünü oynıyan morfem **tur-/dur-** fiilinin geniş zamanı olan **turur/durur** temelinden gelişmiştir. Bu geniş şekil asırlarca kullanıla kullanıla yıpranıp **-tir/-dir** morfemi gelişmiştir; misaller:

Eski Türkçeden: *neçükin* **turur** *munı teg* «niçin böyledir».
Divanda: *ol taş* **turur,** *ol kuş* **turur**.. vb.
Bizim yazmalardan:

Birdir ol birliğine şek **yokturur**
Gerçi yanlış söyliyenler **çokturur.**

(Mevlût)

Altıncı yir içinde tamu ehlinüñ betileri ve yavuz amelleri ve arısız canları **vardurur.**

(Kıs.)

Not. Bu koşacın en eski şekli *turur* olduğundan morfem *t* ile *-tir* olarak gösterilir.

T. D. N. II. Eski kaynaklarda yüklemi özneye bağlamak için zamirlerin kullanıldığı görülmektedir. Divanda [onbirinci asırda] koşaç rolünü en çok zamirler oynar: *Tenğri* **ol** *yirig yaratgan* «Tanrıdır yeri yaratan». — *Ol andan isre* **ol** «o ondan aşağıdır» vb. Ayni asırda **turur** da kullanılırdı. Yine Divanda şu bildiriyi buluyoruz: «*Oğuzlar,* **turur** muzariinden ve başkalarından bir *r* atarlar.» Bundan anlıyoruz ki, en aşağı onbirinci asırdanberi Oğuzlar **-tur** koşacını geliştirmiş bulunuyorlardı: ancak onbeşinci asır yazmalarında bile **turur** şekliyle de kullanılmakta devam ettiğini görüyoruz.

Yüklemelik fiiller:

115, i. Anlatım içinde özne ile yüklemi birbirine bağlamak için *yüklemelik (attributif)* denilen fiiller de kullanılır; meselâ; *hasta* **iyidir** ve *hasta* **iyi oldu** anlatımlarında *hasta:* özne, *iyi:* yüklem rolündedir; birincide **-dir** koşacı, ikincide **oldu** fiili iki üyeyi birbirine bağlamaktadır. Bir de:

Doktor hastayı **iyi buldu.**

cümlesinde, yine **iyi** sıfatı hastaya yüklenilmiştir; yüklemek rolünü ise **buldu** fiili görmektedir; *yüklemelik* adını alır.

Yükleme rolünü görebilen fiiller çoktur; misaller:

1. *Kendini bahtiyar* **say** anlatımında **saymak**
2. *Sizi toplamış* **gördüm** anlatımında **görmek**
3. *Onu dost* **sanıyordum** anlatımında **sanmak**

fiilleri yükleme rolünü görmektedir.

Var yok;

115, j. Bu iki isim Türkçede yüklem olarak en çok kullanılan iki kelimedir. Bizde bunlarla kurulan olumlu ve olumsuz cümleler başka dillerde fiillerle kurulur.

At **var** *meydan* **yok;**
Kaşık **var** *çorba* **yok**...

anlatımları kullanılışlarına bir örnektir.

Var veya yok olan kavramın iyesini de belirtmek için anlatım şu şekilde olur:

1. **Bende** [**sende, onda.. bizde, sizde, onlarda**] *kalem var, kâğıt yok..*

2. **Benim** [**senin, onun.. bizim, sizin, onların**] *kalemim* [*kalemin, kalemimiz, kaleminiz, kalemi*] *var; kâğıdım* [*kâğıdın, kâğıdımız, kâğıdınız, kâğıdı*] yok.

Not. **Var; yok** yüklemlerine *-tir/dir* koşacı gelebilir: *Kalemim* **vardır**, *kâğıdım* **yoktur**... vb.

Küçükler *su döker, büyüklerin ayağı kayar.* — **Yeşil** *gözü dinlendirir.* — **Güzel** *de* **çirkin** *de zevke göre değişir.*

b) **Bileşik isim: Hanımeli** *güzel kokar.* — **Yüzbaşı** *bölüğün komutanıdır.* — **Kervansaray** *yolcuları barındırır.* — **Karafatma** *bir böcektir... vb.*

c) **Türeme isim** [**sıfat**]**: Kayıkçı** *kürek çeker.* — **Danışıklı** *dağ aşar.* — **İnatçı** *çekilmez.* — **Hazırlıksız** *güçlük çeker.* — **Terbiyeli** *saygı görür.* — **Doğruluk** *esenliğe eriştirir.* — **Şekercilik** *ileri gitti.* — **Tuzluk** *kırıldı.* — **Yiyecek içecek** *bol.* — **Yazı** *okunaklı olmalı.* — **Çalışkan** *kazanır... vb.*

d) **İsim takımı: Ruh büyüklüğü** *yüz güzelliğinden yeğdir.* — **Er oyunu** *üçe kadar.* — **Yapı taşı** *yerde kalmaz.* — **Komşu hakkı** *Tanrı hakkı.* — **Gülünç olmak korkusu** *insanı üzer.* — **Kişinin yoldaşı** *kesesidir... vb.*

e) **İsimsiler: Ben** *de giderim.* — **Bu** *da nereden çıktı?* — **Siz** *kim oluyorsunuz?* — **Kim** *geldi?* — **Ne** *oldu?* — **Ne** *var* **ne** *yok?* — **Bir** *bine küsemez (Ata.)* **Binin yarısı** *beşyüz.* — **Kimse** *sormaz.* — **Kimi** *böyle söyler* **kimi** *öyle.* — **Öteki** *görür* **beriki** *sorar... vb.*

f) **Mek- yapılı eylem ismi:** *Vatan için* **ölmek** *ölümlerin en kutlusudur.* — **Bahtiyar olmak** *herkesin istediği şeydir.* — *Vaktinde* **kaçmak** *da yiğitlik sayılır.* — **Düşünmek** *insana bir ziyan vermez.* — **Oynamak, gülmek, sevinmek**... *her çocuğun hakkıdır.* — **Tenbel tenbel oturmak** *insanı utandırır.* — **Gelmek** *dilek ile* **gitmek** *izin ile* (Ata.)... vb.

g) **Me- yapılı eylem ismi:** *Sizin* **görmeniz** *yetişmez, benim de* **görmem** *lâzım.* — *Böy'e* **söylemeniz** *onları gücendirdi.* — *Çocuğun saatlerce* **ağlaması** *herkesi rahatsız etti...* vb.

h) **Ortaçlar: Eden** *bulur.* — **Kaçan** *kurtulur.* — **Gelen** *gideni arattırır.* — **Alışmış** *kudurmuştan beter*[*dir*]. — **Okumuş** *okumamıştan çok bilir.* — *Çok* **söyleyen** *çok yanılır.* — *Az* **veren** *candan, çok* **veren** *maldan* [*verir*]. — *Bal* **tutan** *parmağını yalar.* — *Sütten ağzı* **yanan** *ayranı üfler.* — *Yağına* **kıy-**

ÖZNE KAVRAMI

117, a. *Özne* adını verdiğimiz anlatım üyesinin niteliğini anlamak için şu üç anlatımı karşılaştıralım:

1) **Şeker** *sıcak suda kolay* **erir.**

2) **Şeker** *sıcak su ile kolay* **eritilir.**

3) **Şeker** *sıcak suda kolay* **eriyen bir maddedir.**

Bu üç anlatımın birincisiyle şekerin ne *kıldığı* [*eridiği*], ikincisiyle ne *kılındığı* [*eritildiği*], üçüncüsüyle de ne *olduğu* [*eriyen bir madde olduğu*] anlatılmıştır. Her üçünde *şeker* öznedir.

117, b. Özneyi bulmak için fiilin *en-yapılı* ortacı ile soru sorulur; özne buna cevap olan kelimedir.

Birinci anlatımda: *eriyen nedir? — Şeker* (özne).
İkinci anlatımda: *eritilen nedir? — Şeker* (özne).
Üçüncü anlatımda: *eriyen madde nedir? — Şeker* (özne).

Bu üç misale göre, anlatımda *özne:* bir eylemi kıldığı, bir eyleme uğradığı veya bir şey olduğu söylenilen kavramdır.

Not. Özne kişi olursa soru *kim* ile sorulur: *kim geldi? Gelen kim?...* gibi.

HANGİ KELİMELER ÖZNE OLUR?

117, c. İsim sayılabilen her türlü kelime, olumlu olumsuz, fiilsel ve isimsel anlatımda, özne olabilir. Özne olabilen kelimeler aşağıda misallerle incelenmiştir.

a) **Yalın veya yalın hükmünde isim** [**sıfat**]: **Türk** *çalışkandır.* — **Kuzu** *meler.* — **Kurt** *sürüye saldırır.* — **Kar** *susuzluğu gidermez.* — **Mum** *dibine ışık vermez.* — *Tatlı dile* **can** *kurban.* — **Tenbel** *gönenmez.* — **Hasta** *bakım ister.* —

FİİL BÜKÜNÜ

Bükün temelleri:

116, a. Anlatım içinde fiiller birçok bükünlü şekilde kullanılır. Türkçede fiil bükünü kişi belgileriyle sağlanır. Kişi belgileri fiillerin bükün temellerine ulanır. Bu temeller dokuzdur:

1) *Yalın temel (emir temeli)*, 2) *e-temeli*, 3) *di-temeli*, 4) *miş-temeli*, 5) *se-temeli*, 6) *er/ir-temeli*, 7) *ecek-temeli*, 8) *meli-temeli*, 9) *yor-temeli.*

Fiilin dokuz temelinden yalın temel tekil ikinci kişiyi, öbürleri tekil üçüncü kişiyi gösterir. Kişi belgileri bunlara ulanır.

Bu temellerden yor- temelinin morfemi, ince olsun, kalın olsun bütün fiillerde ayni sesli iledir; öbür bükün temellerinin morfemlerindeki sesliler uyumludur; genişleri ikişer, darları dörder şekil alır.

Not. Er/ir- temelinin morfem seslisini *Türkçe Sözlük* gösterir.

Kişi belgileri:

116, b. Bükün temellerine getirilen kişi belgileri dört tip üzeredir; bunları birer birer gözden geçiriyoruz:

Birinci tip kişi belgileri

Birinci kişi	için :	*tekilde*	**-m,**	*çoğulda*	**-k;**
İkinci kişi	için :	»	**- n,**	»	**-niz;**
Üçüncü kişi	için :	» [**temel eki**]		»	**-ler;**

Bu belgiler uyumludur, **di-** ve **se- temeline** ulanır.

Çekim örnekleri:

a) *Geldim, geldin, geldi; geldik, geldiniz, geldiler;*
Gittim, gittin, gitti; gittik, gittiniz, gittiler;

Kaldım, kaldın, kaldı; kaldık, kaldınız, kaldılar;
Yattım, yattın, yattı; yattık, yattınız, yattılar;
Güldüm vb. buldum vb.
Küstüm vb. tuttum vb.

b) *Gelsem, gelsen, gelse; gelsek, gelseniz, gelseler;*
Gitsem, gitsen, gitse; gitsek, gitseniz, gitseler;
Kalsam, kalsan, kalsa; kalsak, kalsanız, kalsalar;
Yatsam, yatsan, yatsa; yatsak, yatsanız, yatsalar;
Gülsem vb. bulsam vb.
Küssem vb. tutsam vb.

İkinci tip kişi belgileri

Birinci kişi için : *tekilde* **-(y)im,** *çoğulda* **-(y)iz;**
İkinci kişi için : » **-sin,** » **-siniz**
Üçüncü kişi için » **(temel eki)** » **-ler;**

Bu belgiler uyumludur, birinci ve ikinci kişide vurgu almazlar.

İkinci tip kişi belgileri fiilin isimsel sayılan temellerine gelir, bunlar da **er/ir-, yor-, miş-, ecek-, meli- temelleridir.**

Çekim örnekleri:

a) *Gelirim, gelirsin, gelir, geliriz, gelirsiniz, gelirler;*
Kalırım vb., gülerim vb., sorarım vb., görürüm vb., bulurum vb.
b) *Geliyorum vb., kalıyorum vb., soruyorum vb., gülüyorum vb.*
c) *Gelmişim vb., kalmışım vb., sormuşum vb., gülmüşüm vb.*
d) *Geleceğim vb., kalacağım vb., soracağım vb., güleceğim vb.*
e) *Gelmeliyim vb., kalmalıyım vb., sormalıyım vb., gülmeliyim vb.*

İkinci tip kişi belgileri isimsel anlatımda koşaç olur; çekim örnekleri:

Askerim, askeriz, askersin, askersiniz, asöerdir [*ler*];
Türküm, Türküz, Türksün; Türksünüz; Türktür [*ler*];
İyiyim, iyiyiz, iyisin, iyisiniz, iyidir [*ler*];
Kötüyüm, kötüyüz, kötüsün, kötüsünüz, kötüdür [*ler*].

erser «erki [iktidarı] elimize almış olsak». — *Kılmadım erser* «kılmamış olsam» vb. — Divanda *-ser* şekli yoktur, *r*'si düşmüştür: *yılan yarpuzdan kaçar, kanca* **barsa** *yarpuz utru kelür* «yılan naneden kaçar, [halbuki] nereye gitse nane karşısına çıkar». — *Sen kaçan* **barsa sen** «sen ne zaman gitsen...». — **Kelse** *kalı katığlık...* «şayet katılık [felâket] gelirse...» vb. Bizim yazmalarda eski *-ser* şeklinden *iser- yapılı,* gelecek anlamlı bir ortacın geliştiğini **görüyoruz:**

Hayrım şerrim **yazılısar,** *ömrüm ipi* **üzüliser**
(Yunus)
... Ölüm **ayırısar** *sizden bizi* (Mevlût.) vb.

Eski yazmalarımızda se- temeline iki anlam deyresiyle raslanır. a) zaman ulacı olarak:

Bunı işitse... = bunu işitince,
Böyle dise... = böyle deyince... vb.

b) Şart anlamiyle:

Oranunğı **bilseng** *sanğa yiğ idi,*
Koca koca ister, yiğit yiğidi.
(S. N.)

Şart anlamiyle başka temellere ve yüklemelere de ulanırdı:

1. ... **nice didüm ise** *ki sen otur, iç* ...(S.N.)
2. ... *taksirlik* **eylemişmisem...** «= eylemişsem...» (K.D.)
3. ... **eğer gerçekmişse...** = gerçekse... (Kıs.)

Ol anunğ **kızımışsa** *hem biz dahı*
İşidedük, Çin yahındur ahı.
(S.N.)

vanda *kurmış ya* deniliyordu]. — ... *döşeğin* **ısladu derlemiş** S.N. «döşeğini ıslatacak derecede terlemiş». — *Diller ol ilden haber* **vermiş** *degül* (Gar.) — *Ululamak şartın yerine* **getirmişven**... vb.

Di/ti- temeli:

116, h. En eski kaynaklarda fiilin kişi belgileri almış *di-/ti-* temeline raslanmaktadır; bu temele ulanan kişi belgileri şimdikileri andırır, yalnız çoğul birinci kişi belgisi başkadır; *bardım, bardığ* (ve *bardınğ*), *bardı; bardımız, bardığız* (ve *bardınğız*), *bardılar* — Dişsilin sert veya yumuşak olması kurallı değildi. *Bardığ, bardığız* şekli *bardınğ, bardınğız* şeklinden eskidir; yazıtlarda ilki, Divanda ve Uygur yazmalarında ikincisi bulunur.

Ti/di- temeline ulanan kişi belgileri isimlerin sonuna getirilen iyelik belgilerinin aynıdır. Her nekadar bizde şimdi çoğul birinci kişi belgisi *-k*, iyelik belgisi *-miz* ise de eski kaynaklarda her iki belki *-miz* olarak tanıklanmaktadır.

İki örneğin karşılaştırılması:

(İsim) **Binit:** *binitim, binitinğ, biniti, binitimiz, binitinğiz, biniti* [*-leri*].

(Fiil) **Bindi:** *bindim, bindinğ, bindi, bindimiz, bindinğz, bindi* [*-ler*].

(En eski) *binti: bintim, bintinğ* vb.

Fiilden t- yapılı isimlerin, iyelik belgileriyle, fiillerin ti/di- temelini geliştirmiş olması ihtimal dışında değildir; ancak bu, son derece eski bir gelişim olmalıdır. — Türkçenin bütün morfemlerinden *i* fonemini kaynaştırıp atması çok görülür, meselâ: *binmiş idim*'den *binmiştim* gelişir; bunun gibi çok eski bir çağda *binitim* katışığının *bintim* haline girmiş olması da düşününlebilir. — *Ağız-ım: ağzım, ayırı: ayrı*... gibi kaynaşmalar da temeldeki *i* foneminin atılabildiğini göstermektedir.

Se- temeli:

116, i. *Se- temelinin* en eski şekli *-ser* iledir; kişi belgileri de almazdı: *barsar bargıl* «gidersen git». — *Kim korkar erser yoringlar* «(içinizden) korkan varsa çekilsinler.» — *Erksintimiz*

Birinci ve ikinci tip kişi belgileri alan temeller *-(i)di, -(i)miş, -(i)se* ügeleriyle bileşik şekiller göstermektedir. Bileşik şekillerde kişi belgileri *-(i)di, -(i)miş, -(i)se* ügelerine ulanır: *gelirdim, gelirmişim, gelirsem... gelecektim, gelecekmişim, geleceksem; gelirdin, gelirmişsin, gelirsen... gelecektim, gelecekmişsin, geleceksen... vb.*

Üçüncü tip kişi belgileri

Birinci kişi için : *tekilde* : **-yim;** *çoğulda* **:-lim;**
İkinci kişi için : » : **-sin;** » **:-siniz;**
Üçüncü kişi için : » : **(temel eki) »:-ler;**

Bu belgiler **e- temeline** ulanır:

Geleyim gelesin, gele; gelelim, gelesiniz, geleler.
Kalayım vb., güleyim vb., bulayım vb.

Dördüncü tip kişi belgileri: Emir temeline gelenlerdir. Bu tipte bükün temeli ikinci kişiyi gösterir; bunun çoğulu **:-in** ve **-iniz;** üçüncü kişi: **-sin, -sinler** belgileriyle oluşur:

Gel, gelin/geliniz, gelsin, gelsinler;
Kal, kalın/kalınız, kalsın, kalsınlar;
Gül, gülün/gülünüz, gülsün, gülsünler;
Bul, bulun/bulunuz, bulsun, bulsunlar... vb.

FİİL TEMELLERİNİN GELİŞMESİ

Er-/ir- temeli:

116, c. *R- yapılı* fiil temeli en eski kaynaklarda üç şekilde tanıklanmaktadır:

1. **Er- şekli:** *ukar* «anlar», *toğar* «doğar», *alar* «alır», *kanar, tutar, tartar* «çeker», *kodar* «koyar», *ürer, büter* «biter», *üner «yükselir, sürer», batar, keser, sever, iter, eder* vb.

2. **İr- şekli:** *barır* ve *barur* «varır», *kelir* «gelir», *kalır, bilir, arıtır* «temizler», *soğıtır* «soğutur»... vb.

3. **Ur- şekli:** *ayur* «beyan eder», *erür, kazganur, teginür* «kendini feda eder», *turur, bolur, körür* «görür: itaat eder», *bulur* vb.

116, d. Sesli ile biten fiil tabanlarında *r-temeli* iki şekil üzere olurdu:

a. **R- şekli:** *Tir* «der», *boşar, başlar, sözler* «söyler», *uyur* vb.

b. İki sesli arasında y ile **-yür şekli:** *tiyür* ve *tir* «der», *oğşayur/okşayur* «okşar», *yaylayur* «yazı geçirir», *okıyur* «çağırır», *atayur* «ad verir» vb.

Yor temeli:

116, e. Yor- temelinin nereden ve ne zaman geliştiği türkoloğları epeyce uğraştırmıştır. Eski kaynaklarda *er/ir-* temelinin, sesli ile biten fiil tabanlarından, *yür- şekliyle* oluştuğunu şimdi gördük: *tiyür, okıyur...* vb. Bunun bizdeki *yor-temeliyle* hiçbir gelişme ilişiği yoktur.

Bizde, belki ondördüncü asırdan sonra, *yor-mak: yorı-mak* «yürümek» fiilinin *yorur* temeliyle bir *süreklilik görünüşü* (aspect duratif) gelişmiştir:

Ol-: oluyorur, al-: alıyorur, dur-: duruyorur; gör-: görüyorur, git-: gideyorur... vb.

Misal: *Gördü kim hendi... abdest* **alıyorur,** *Şeyhin seccadesi dahi ağaç üzerinde durur.* (Müz. T.S.).

İşte **-yor morfemi** bu süreklilik görünüşünden, son hecenin düşmesiyle, oluşmuştur.

Ecek- temeli:

116, f. *Ecek-temeli* yenidir; eski kaynaklarda buna raslanmaz. Eylemin gelecek zamanda kılınacağını bildiren bu temel, bizde, onbeşinci asırdan sonra gelişmiştir. Önce *icek-yapılı* bir *ulaç-fiil* (gérondif) kullanılmış, bundan *ecek-temeline* geçilmiştir. *İcek-yapılı ulaç-fiil* eylemin kılındığı ve kılmacağı ânı bildirirdi, kullanılışına misaller:

1. *Bu sözü* **işidicek** *kadı cerrahtan el dartdı* (K.D.) «= işittiği anda»...

Bu misalde eylemin *kılındığı* ân bildirilmektedir.

2. *İsrafil sur* **ürücek**
Mahlûk yine **durucak**...
(Yunus)

Buradaki *icek-yapılı* ulaç-fiiller eylemin *kılınacağı* ânı bildirmektedir: «İsrafil suru *üfüreceği* ve yaratıklar yine dirilip *kalkacağı* anda...»

İşte *icek-yapılı* ulaç-fiilin bu anlamla kullanılışından bugünkü *ecek-temeline* yol açılmıştır. — *Ecek-temeli* önce isim ve sıfat gibi kullanılmıştır; Kabusnamede şunun gibi misallere raslamaktayız: ... *andan sonra* **yiyecek** *yiyeler tâ ki* **yatıcak** *vakte değin sine* «hazmolunsun». — Ecek- temelinin genel kullanışa geçmesi on beşinci asırdan sonradır.

Miş- temeli:

116, g. *Miş-temeli* en eski kaynaklardan beri vardır. Her yerde dar sesli (i) iledir. Başka ortaçlar gibi hem ulak hem yüklem olarak kullanılmıştır; Eski Türkçeden misaller:

Yazınmış *yazuk* «irtikâp olunmuş günah». — [Oğuz] *süsi üç binğ* **ermiş** *biz iki binğ ertimiz* «[Oğuz] askeri üçbin idi biz iki bin idik.» — *Alp er bizinğe* **tegmiş** *erti* «Alp kişiler bize taarruz etmiş idi»... vb. — Divanda, geçişli fiillerden gelen *miş-yapılı* sıfatlar edilgen anlamlı olurdu: **kurmış** *ya* «kurulmuş yay», **bulmış neng** «bulunmuş, ele geçirilmiş mal» gibi.— Geçişsizlerden gelen miş- yapılı sıfatların çatısı değişmemektedir: **barmış neng** «giden, elden çıkan mal». — **Barmış kişi; kelmiş er** «gitmiş [olan], gelmiş [olan] kişi, er» vb. Yüklem olarak: **ol barmış; ol kelmiş; olevke barmış; ol manğa kelmiş...** gibi. Bu ortaçlara koşaç olarak kişi zamirleri de ulanırdı. — Bizim eski yazmalarımızda dahi *miş-temeli* hem sıfat hem yüklem olarak kullanılan bir ortaçtır; misaller: *avcı geldi,* **bozulmuş** *ağı götürdi* (K.D.). — [benzer] *iki kısı* **kurulmış** *yaya* (S.N.) [Di-

Öznesiz anlatımlar:

127, a. Üçüncü kişi fiillerinin söylem rolünü oynadığı anlatımlarda öznenin belirtilmesi gereklidir; ancak bazı fiillerin üçüncü kişi temeliyle de öznesiz kullanılması vardır. Bu gibi öznesiz olabilen anlatımların başlıca tiplerini veriyoruz:

a) Öğüt vermek üzere **meli- temeliyle** kurulan anlatımlar: *Çalışmalı, adam olmalı. — Sabretmeli, acele etmemeli. — İyi düşünmeli, bir karar vermeli. — Ya bu deveyi gütmeli, ya bu diyardan gitmeli... vb.*

Bu anlatımlarla verilen öğütler özne bakımından genel kavramla anlaşılır. Bu öğütler dinliyene [2 inci kişiye] de ilgili olur.

Özellikle anlatılması istenilen özne, fiil *meli- temeliyle* de olsa, yine belirtilir:

Kardeşiniz *daha çok* **çalışmalıdır**... vb.

b) Edilgen fiillerle genel özneli anlatımlar.

Bu anlatımlar iki tip üzere olur; misaller:

1. *Bugün çok* **çalışıldı.** — **Konuşuldu, karar verildi.** — *Oraya henüz* **gidemedi**... vb.

2. **Anlaşılıyor** *ki harp daha çok uzun sürecek.* — **Görülüyor** *ki insanlar kolay kolay akıllanmazlar.* — **İşidildiğine göre** *harap olmamış pek az şehir kalmış*... vb.

Bu cümlelerde ikinci anlatımlardan çıkan kavram birincilere özne olur. Bu cümleleri şöyle de kurabiliriz:

Harbin daha çok uzun süreceği **anlaşılıyor.** — *İnsanların kolay kolay akıllanmadığı* **görülüyor.** — *Harap olmamış pek az şehrin kaldığı* **işitiliyor**... vb.

c) Çoğul üçüncü kişi fiilleriyle genel [belirsiz] özneli anlatımlar.

Bu anlatımların yer aldığı cümleler iki tip üzere kurulur: misaller:

1. *Şu kocaman ağaca okaliptüs* **derler.**

Yaramaz çocuklara **ceza verirler**... *vb.*

beni/mini, seni/sini, anı «onu», *bunı/munı* «bunu», *bizni, sizni, olarnı, bularnı.* — Bugün dahi birçok diyeleklerde bu belginin isimlerde ve isimsilerde *-ni* şekli kalmıştır.. Bizim ise en eski yazmalarımızda bile ancak *-(y)i* şekliyle görülmektedir.

Özne ile belirsiz nesne:

119, e. Belirsiz nesne ile özne bizde belgisizdir, anlatımın bu iki üyesi birbirinden dizim sırasiyle ayırdedilir: özne belirsiz nesneden önce gelir: *Kedi fare tuttu... anlatımında* **fare:** *belirsiz nesne,* onu tutan **kedi:** özne olur.

Dilbilim bu iki anlatım üyesinin bükün belgisini sıfır derecede sayar.

T. D. N. Eskiden [Grekler, Lâtinler] özne düşümüne *adlamalık* (gr. *onomastikê*, Lât. *nominativus)* adını verirler. Lâtinceden Avrupa dillerine geçmiştir: Fr. *nominatif*, Al. *Nominativ*... vb.

İkinci nesne:

120, a.Birçok fiilde özneye nispetle **nesne** kavramı kolayca bilinir: yenilen *ekmek,* içilen *çorba,* satın alınan *kitap,* yazılan *yazı,* koşulan *koşuk* anlatımda **nesne** olur. *Birçok* fiilde de başka bir kavram, özneye nispetle, *nesne* rolünü oynar: *verilen bir şey* **birine** *verilir, yazılan mektup* **birine** *yazılır, gönderilen paket* **birine** *gönderilir.* vb. Bu üçüncü kavramlar da öznenin kıldığı eyleme *nesne* olur; bunlara **ikinci nesne** denilir.

120, b. İkinci nesne denilen tümlecin en genel belgisi *-e*'dir; uyumlu olup geniş eklerin iki şeklini alır; sesli ile biten isimlerde, temelle belgi seslileri arasında bir *y* gelişir: **bebeğe, çocuğa; kediye, kazuya**... bir şey vermek... gibi.

T.D.N. I. Eskiler (Grekler, Lâtinler) bu tümlecin bükün şekline *vermelik düşüm =(dotikê ptôsis, casus dativus)* derlerdi. Lâtinceden Avrupa dillerine geçmiştir: Fr. *datif*, Al. *Dativ*... vb.

Başlıca rolü nesnenin *tahsis olunduğu* [*verildiği*] kavramı belgilemektir: *Baba ekmeği* **çocuğa** *verdi* veya **çocuğa** *ekmek verdi*... gibi; bu anlatımda *çocuk* nesnenin (ekmeğin) verildiği kavramdır; *vermelik* düşümünde kullanılmıştır.

T. D. N. II. Eski kaynaklarımızda *vermelik* düşümünün belgisi *-ke*'dir: *atka* «ata», *begke* «beye», *evke* «eve», *avka* «ava» vb. — Erkenden *k, ç* ile biten isimlerde belginin *k*'si düşmeğe, *n* komşuluğunda yumuşamağa başlamıştır: *adak: adaka* «ayağa», *aç: aça* olmuştur. Zamirlerde *bañga/mañga* «bana», *sañga* «sana», *bizińge* «bize», *sizińge* «size», *muñga* [ve *muñgar*] «buna», *añga* [ve *añgar*] «ona» şekillerine girmiştir.

120, c. Bazı fiillerle kurulan anlatımlarda nesne rolünde *e-belgili* tek bir kavram olur; *bakmak* fiili bunlardandır: denize *bakmak*, çocuğa *bakmak*, işe *bakmak*.. denilir. *Görmek* fiilini ise *i- belgili* nesne ile kullanırız: *batan* **güneşi** *görmek, gelen* **konuğu** *görmek*, **işi** *görmek*... vb.

T. D. N. Bu fiillerin aldığı nesne tümlecinin belgisi eskiden ayrıksı idi... *bu* **manileri** *bakmak gerekmez kim*... (K.D.) gibi. — Orkun yazıtlarında da *kör-* (=görmek) fiilini vermelik düşümle [*-ke* ile] buluyoruz:

Türk begler Türk atın ıtı... Tabgaç atın tutupan Tabgaç **kağanka** *körmiş*...

«Türk beyleri Türk adını atmış... Çin adını kabul edip Çin hakanına itaat etmiş».

Eski yazmalarımızda *başlamak, ağlamak* gibi fiillere de *i-belgili* tümleçlerle raslanır: **Bizi** *ağla*, **anı** *ağlamağı ko*... (Şeh. Ş. XVI). gibi.

ÖZNENİN KULLANILMASI.

126, a. Emirlerde ve kişi belgileri alan fiillerin *söylem* rolünü oynadığı anlatımlarda, ayrıca, özne olarak kişi zamirleri kullanılmaz (Bk. § 107, c.). Ancak belirtme gerekliği varsa kişi zamirleri ayrıca kullanılır; meselâ, derste soruya cevap vermek için parmak kaldıran birkaç çocuk arasından, öğretmen birine dönerek **Sen** *söyle* [**Siz** *söyleyiniz*] der.

Böyle bir yerde **sen; siz** zamirleri birçok kişiler arasında özne olanı belirtmek içindir.

Başka bir misal [bir çocuk ağzından]:

— *Anne, sinemaya* **ben de** *gideyim mi?*

Çocuk burada **ben** zamirini sinemaya gidecek olanlar arasına kendisini katmak için söylemiştir. Her ne vakit başkalarının kıldığı eyleme yeni bir özne katılacak olursa zamir ile gösterilir ve **de** ile ulanır [Ulaçlar bölümünde görülecektir.]

126, b. Eylemin sebebini veya başka bir yönü anlatmak için de özne ayrı zamir ile belirtilir; misaller:

— **Ben,** *buralara kadar, sizi görmek için geldim.* — *Bu yazıyı* **biz** *yazdık* [başkası değil].

Bu akşam **Siz** *bize gelir misiniz?*

[Burada **Siz** zamiri kimin kime gideceğini belirtmek içindir] vb.

126, c. Duyusal anlatımda özne olan kişi zamirleri ihmal edilemez: **Siz** *kim oluyorsunuz?* gibi.

Duyusal ton az çok kaldırılmak istenilirse zamiri belirtmiyebiliriz:

— **Kimsiniz? Kim olduğunuzu söyler misiniz?**

olarak kullanılır. Meselâ *Kış* **bastı** anlatımında *bastı* öznel olduğu halde;

Çocuk **ayağını** *yere* **bastı,**

Veya:

İşyar **mühürü** *deftere* **bastı**

anlatımında ayni eylem *nesnel* olarak kullanılmıştır. Başka misaller:

Biz sokağa **çıkıyoruz**

anlatımında **çıkıyoruz** fiili uza tümleci almış, özel bir eylem anlatır;

Her gün bu **merdivenleri çıkıyoruz**

anlatımında ise ayni fiil *nesnel* eylem olarak kullanılmaktadır.

Çocuk **bana taş attı**

anlatımında attı fiili *nesnel;*

Korkudan kızın **benzi attı**

anlatımında ise aynı fiil *öznel* eylem anlatmaktadır.

Betimleme tümleci:

125, g. Öznel eylem anlatan fiillerin birçoğuna kendi eylem isimleri tümleç gibi ulanır:

Öyle **bir yaşayış** *yaşıyoruz ki...*

Yorgunluk üzerine derin **bir uyku** *uyuduk.*

Çocuk **bir düşüş** *düştü ki...* vb.

Bu anlatımlarda kullanılmış olan eylem isimleri nesne tümlecine benzer, ancak anlatış rolü eyleme *betimlemelik (descriptif)* bir nitelik vermektir; buna *betimleme tümleci (complément de description)* diyebiliriz.

Betimleme tümlecinin yerini başka isimler alabilir:

Talihsiz annenin yüreği **kan** *ağlıyordu.* — *Birinin yüzüne* **suçunu** *haykırmak.* — *Kilometrelerce* **yol** *yürümek...* vb.

DOLAY TÜMLEÇLERİ

121, a. Anlatım içinde eylemin nerede.. ne vakit, hangi araç veya amaçla kılındığını, nereden *çıktığını* [*koptuğunu*], uza ve süre içinde hangi yönlere yöneltildiğini... bildiren türlü türlü tümleçler olur; onlara *dolay tümleçleri (compléments circonstanciels)* adı verilir.

Dolay tümleçlerini, belgi ve düşümlerini birer birer gözden geçiriyoruz.

Orunlama tümleci:

121, b. Bu tümlecin belgisi en eski kaynaklardan beri *-te*'dir; uyumlu olup geniş eklerin iki şeklini alır; dişsilinin yumuşaması erkenden kurallaşmıştır. Eskiden hemen daima *t* ile görülürdü.

121, c. Bu tümlecin **başlıca rolü, uza ve süre içinde,** eylemin kılındığı *orunu* [yeri] bildirmektir:.

Yerde *dereler akar,* **gökte** *yıldızlar ışıldar.* — *Saat* **sekizde** *iş başına gideriz.* — *Ayın* **üçünde** *kardeşim gelecek.* — **Geçmişte** *görüp geçirdiklerimizi anarız... vb.*

121, d. Eylemin soyut kavram içinde kılındığı veya geçtiği de düşünülüp anlatılır: **Emniyette.. tehlikede, güvenlikte... korkuda.** — *İyi* [veya *kötü*] **durumda** *olmak.*— **İnatta** [**inadında**] *direnmek.* — **Şüphe içinde** *yaşamak...* vb.

T. D. N. Lâtinler eylemin kılındığı yeri bildiren ismin bükün şekline *(casus) locativas* derlerdi; Avrupa dillerine buradan geçmiştir; Fr. *locatif,* Al. *Lokativ...* vb. Bu terimi, *orun* «yer, mevki» isminden, *orunlamalık (düşüm)* diye türkçeye çeviriyoruz.

Kopma tümleci:

121, e. Bu tümlecin belgisi *-ten*'dir; uyumlu olup geniş ekle-

rin iki şeklini alır; dişsilinin yumuşaması kurallıdır; başlıca rolü eylemin nereden *çıktığını (koptuğunu)* bildirmektir: **Yerden** *su fışkırdı.* — **Gökten** *taş yağdı.* — **Uzaktan** *bir ışık göründü* vb.

121, f. Bu tümleç eylemin hangi zamandan başladığını bildirmek için de kullanılır: **Akşamdan** *doğan ay*, **yazdan** *saklanmış buğday*... gibi.

T. D. N. I. Lâtinler eylemin nereden *çıktığını* [*koptuğunu*] bildiren ismin düşümüne *casus ablativus* derlerdi; buradan Avrupa dillerine geçmiştir: Fr. *ablatif*, Al. *Ablativ* vb. *Kopmalık* (düşüm) diye Türkçeleştirilmiştir.

T. D. N. II. Eski kaynaklarımızda bu tümlecin belgisi *-tin*'dir; dişsilinin yumuşaması kuralsızdır. Onbirinci asırda *-ten* şekline de raslanmaktadır. Div. *attın* (ve *attan*), *mendin* (ve *menden*)...

121, g. Orunlama ve kopma tümleçlerinin çok kere zihinde karıştığı, her iki belgi ile bükünlendiği görülmektedir: *Yol filân* **yerde** [veya **yerden**] *ikiye ayrılır.* — *Sevinci* **gözünde** [veya **gözünden**] *okunuyordu*... gibi.

T. D. N. Grekçede *orunlamalık* (locatif) ve *kopmalık* (ablatif) tümleçleri için bükün şekilleri yoktur, bu tümleçler *ön takılar* (prépositions) ve başka düşümlerle sağlanmaktadır, fakat homerik destanlarda ve başka eski Grekçe betiklerde, *serpiştirme* (sporadique) bir halde, belirli morfemlerle bükünlenmiş orunlamalık ve kopmalık düşümlere raslanmaktadır; belgileri *-tha/ -then (-dhe/-dhi)* olan bu tümleçler bizim *-te/-de... -tin/-din* şekillerindeki tümleçlerimize çok benzerler: gr. **entha «=anta: anda»** *gr.* **enthen «=antin: andan»** gr. *(e) methen «=men*den: benden», gr. *sethen* «=senden» vb. Grekçe *pote* zaman ulacında ise morfem *-te*'dir. Bu morfologi ve semantik bakımından olan karşılaşma Türkçenin Hint · Avrupa dilleriyle gösterdiği kökenlik ilişiğin en kuvvetli belgelerinden biridir.

Ettirgen fiiller:

125, d. *Geçişli* fiillerden gelen ettirgen fiiller **nesnel** eylem anlatır, hem *i-* hem *e- belgili* tümleç alırlar: **Kitabı birine** *okutmak.* — **Mektubu birine** *yazdırmak.* — **Bahçeyi birine** *kazdırmak*... vb.

Bu anlatımlarda eylemi kılan *e- belgili* tümleç rolünü oynayan kavramdır.

Geçişsiz fiillerden gelen ettirgenler yalnız *i- belgili* tümleç alır: **Yemeği** *pişirmek.* — **Kuşu** *uçurmak.* — **Elbiseyi** *yetiştirmek*... vb.

Ettirgen fiille kurulan anlatımın *öznesi* eylemin kılınmasına araçlık eden kavram veya kişidir:

Babam **kitabı bana** *okuttu* anlatımında eylemi kılan [kitabı okuyan] **ben,** eylemin kılınmasına araçlık eden **babam.**

İn- çatılı fiiller:

125, e. İn- çatılı fiil **oluş** anlatırsa *öznel* olur, *nesne* tümleci almaz: *Kız* **hastalandı,** *oğlan* **uslandı**... gibi.

İn- çatılı fiil, **ortal** tipinden olursa, anlattığı eylemin niteliği değişik olur: Kimi *nesne* tümleci almaz, kimi *e- belgili*, kimi *i- belgili tümleç* alır; misaller:

a) *Bayrak* **sallanıyor.** — *Anne* **sevindi.** — *Hırsız* **saklandı.** — *Kız* **süslendi.** — **Düşünüyorum;** *demek varım...* vb.

b) **Birine** [**bir şeye**] *güvenmek, inanmak, gücenmek... sevinmek, kederlenmek*... vb.

c) **Birini** [**bir şeyi**] *düşünmek, öğrenmek*... vb.

İn çatılı fiil **dönüşlü** olursa tabanı olan geçişli fiilin nesnel niteliğini yitirmez; ancak nesne özneden ayrı olmazsa fiile nesne tümleci verilemez; misaller:

a) *Bir ev* **edinmek.** — *Bir palto* **yapınmak.** — *Roblar* **kesinmek**... vb.

b) *Oğlu vurulan anne* **dövünüyor.** — *Tehlikeden* **korunmalı**... vb.

Eylemin öznel ve nesnel olması:

125, f. Bazı fiillerin anlattığı eylem hem öznel hem nesnel

3. **Karşılıklı fiiller.** -İş- çatılı karşılıklı fiiller; tabanları olan geçişli fiillerin nesnel eylem anlatışını yitirmezler, ancak nesne tümleci almazlar. Yalnı kullanılmaz tabandan türeyenler de öyledir; misaller:

Horozlar **dövüştü.** — *Arkadaşlar* **kucaklaştı.** — *Afacanlar* **sövüştü.** — *Düşmanlar* **barıştı.** — *Askerler* **savaştı**... vb.

Karşılıklı fiillerin iki öznesi ayrı ayrı anılabilir; o zaman, *ile* sontakısı ile, öznenin biri öbürüne bağlanır: **Alinin horozu Velinin horozu** *ile dövüştü.* — **Askerlerimiz düşmanlarla** *kahramanca savaştı*... gibi.

Özneler ikiye ayrılmamış olsa bile, eylemin geniş yöntemle anlatılması için, *birbiriyle* [*birbirleriyle*] tümleci kullanılır: *Ordular* **birbiriyle** *çarpıştı.* — *Hısımlar* **birbirleriyle** *çekiştiler*... gibi.

4. **İmece fiilleri.** — İş- çatılı imece fiilleri geçişli fiil tabanı üzerine kurulmuş olursa, tabanları gibi nesnel eylem anlatır, nesne tümleci alırar: *Çocukar* **elmaları;** *köpekler* **kemikleri** *kapıştılar*... gibi.

İş- çatılı imece fiilleri, uza ile ilgili geçişsiz fiil üzerine kurulmuş olursa, tabanları gbi özel eylem anlatır ve *e- belgili* uza tümleci alabilirler: *Tüfek sesi üzerine***kuşlar uçuştu** veya **ağaçlara üşüştü.** — *Köpekler kaçıştı* veya **her tarafa** *kaçıştı*... gibi.

Uza ile ilgisi olmıyan geçişsizlerden türeyen iş- çatılı imece fiilleri öznel eylem anlatır: *Dinliyenler gülüştü* gibi. Bunlar e- belgili amaç veya sebep tümleci de alabilir: *Söylediği* **saçmalara** *herkes gülüştü*... gibi.

Edilgen fiiller:

125, c. Edilgen fiiller **nesnel** eylem anlatır, ancak **nesne** olan isim **özne** rolünü oynar. Edilgen fiiller ya *n- çatılı* veya *l- çatılı* olur; misaller:

Balık **temizlendi, tuzlandı.** — *Mal* **saklandı.** — *Oda* **süslendi.** — *Karpuz* **kesildi.** — *Yemek* **pişirildi, yendi** [**yenildi**]... vb.

İSİM TAKIMINDA BÜKÜN.

122, (Yapılış bakımından kelimeler) bölümünde bileşik isimlerin yapısı anlatılırken, isim takımının iki türlüsü, *iyelik takımı* ve *ilgi takımı*, incelenmişti (Bk. § 38, a, b, c.).

Görülmüş olduğu gibi iyelik takımında **her iki** isim bir morfemle bükünlenir, ilgi takımında yalnız ikinci isim morfem alır:

1. **Çocuğun oyuncağı** [*iyelik takımı*],
2. **Çocuk oyuncağı** [*ilgi takımı*] gibi.

Türlük düşüm:

T. D. N. I. Grek gramercileri, dillerinin kuruluşuna göre isim takımında birinci ismin aldığı şekle *genikê ptôsis: türlük düşüm* adını vermişlerdi. — *Lâtin* gramercilerinin *casus genitivus* diye dillerine çevirdiği bu terim Avrupa dillerine de geçmiştir: Fr. *cas génitif*, Al. *Genitiv Kasus*... vb. Bu terim tür (cins) anlamına gelen *genos/genus* isminden çıkmıştır.

Türkçede *türe-mek* fiilini doğurmuş olan *tür* ismi tastamam *genos/us* ismini karşılar; biz de bundan yarattığımız *türlük* ismiyle *genitivus: genitif* terimini karşılamış oluyoruz.

T. D. N. II. Türkçede morfemli *türlük* düşüm ancak iyelik takımında kullanılır.

Bu düşümün *-in/nin* morfemi en eski kaynaklarda *-inğ/ninğ* (ve *enğ/-nenğ*)dir. Zamirlerin hepsinde de ayni morfem görülmektedir:

Beginğ [ve *nadir begenğ*], (daha sonra) *begninğ* «beyin»; *beninğ/meninğ* «benim», *seninğ, anınğ, bununğ/munungğ, bizinğ; bizinğ* «bizim», *sizinğ: sizninğ, olarnunğ, bularnunğ.*

T. D. N. III. Eski kaynaklarda *türlük* ve *belirtmelik* düşüm morfemleri birbirine çok yakındır [*-(i)g: -(i) ng*]; aralarında

son damak sesinin *n*'li ve *n*'siz olmasından başka fark yoktur. İslavcada dahi bu iki düşümün müşterek bir morfemi *-ego*'dur; iki dil ailesindeki morfologi bakımından karşılaşmalardan biri de budur.

T. D. N. IV. Görmüş olduğumuz gibi, isim takımında, *iyelenen* rolündeki isim sesli ile biterse morfemi *-si* olur. Türkçede, genel fonetik kuralı olarak, temel ve morfem seslileri arasında ya: 1) *y* gelişir: [*isimlerde*] **tilki: tilkiyi, ağa: ağayı**... [*fiillerde*] **söyle: söyleyen, söyleye** [**söyleyü**] vb. — Yahut: 2) morfemin seslisi düşer: [*isimlerde*] **sü: süg** «asker, askeri», **böri: börig** «kurt, kurdu»; [*fiillerde*] **söyle: söyler, de: der** vb. Burada, genel fonetik kuralına aykırı olarak, iki sesli arasına gelen *s*'nin başka bir menşei olmalıdır. (Türkçede isim temelleri) kitabında ispat edildiği üzere bu *s*'nin eski bir *adlamalık (nominatif)* morfeminden kalmış bir iz olduğu görülmektedir [Bk. ibid § 4, 5, 6... 21 vb.]

Bunlar âletin, üyenin, maddenin nesneye uygulanmasını anlatan fiillerdir.

Nesneye bir vasıf vermek, nesnenin vasfını değiştirmek eylemini anlatmak için de sıfatlardan ve türlü isimlerden **le- yapılı** fiiller kullanılır:

Ağırlamak, ululamak, aklamak, kötülemek, temizlemek; suçlamak, kutlamak... vb.

2. **İmse- yapılı** fiiller: *Bir şeyi* **azımsamak, çoğumsamak** gibi ki az veya çok bulmak demektir.

3. **İrge- yapılı** fiiller: *birini, bir yeri* **yadırgamak,** birini *esirgemek*, bir şeyi *azırgamak*... gibi.

FİİL ÇATILARININ ÖZNEL VEYA NESNEL OLMASI

125, a. Fiillerin çatısını kuran ve değiştiren morfemleri görmüştük (Bk. § 94 - 104); fiillerin *öznel* veya *nesnel* eylem anlattığı bir dereceye kadar çatısından belli olabilir; bu bakımdan fiillerin çatısını gözden geçiriyoruz:

İş- çatılı fiiller:

125, b. İş- çatılı fiiller dört tip üzerine olur:

1. **Ortal fiiller:** Bu fiiller öznel eylem anlatır; ancak bazıları *e- belgili* uza veya amaç tümleci alabilir; misaller:

a) *Kız* **gelişti.** — *Deniz* **yatıştı.** — *Ağrı* **savuştu.** — *Göz ler* **kamaştı** vb.

b) *Arkadaşınız* **büyük işlere girişti** [**kalkıştı**]. — *Filân* **muradına erişti.** — *Ekmek* **herkese yetişti.** — *Anne* **çocuğuna çıkıştı**... vb.

[İsimden] *Vapur* **iskeleye yanaştı**... vb.

2. **Oluş fiilleri:** Sıfattan ve isimden *-leş-* morfemiyle türeyen bu fiiller de öznel eylem anlatır, *e- belgili* tümleç de kabul etmezler. Misaller: *Yağ* **acılaştı.** — *Zeytin* **tatlılaştı.** — *Çocuk* **şekerleşti**... vb.

3. **Er- yapılı**, isimden [renk isimlerinden] fiiller; bunlar da *oluş* fiilleridir: *Kızarmak, morarmak, sararmak, kararmak.. gölermek* (Div.) «göl halini almak» vb.

Eskiden ker- yapılı iken damak sesini yitirmiş veya *denkleşme* ile *(par analogie)* oluşmuş az sayıda, isimden er- yapılı *nesnel* fiiller de vardır: *başarmak* (başkar-), *onarmak* (ongar.), *evermek, becermek...* vb. [Becer- fiili gibi *becit* sıfatı da *bec-* tabanını gösteriyor; *berk/bek-*'ten gelse gerek].

4. **Sin- yapılı** fiiller; bunlar *duyuş* fiilleridir; *yüksünmek ağırsınmak, tiksinmek...* vb.

5. **Le- yapılı** *yansılama* veya *oluş* fiilleri: *Gürlemek, vızlamak, çatlamak, parlamak, inlemek, ağlamak, terlemek...* vb.

Bir çağı başka bir çağa kadar geçirmek eylemi de özneliktir, le- yapılı fiillerle anlatılır: *gecelemek, sabahlamak, ertelemek, kışlamak, yaylamak...* vb.

6. **De- yapılı** *yansılama* fiilleri: *gürüldemek, vızıldamak; parıldamak...* vb.

7. **Re- yapılı** fiiller; bunlar öznenin kendi kendine kıldığı ses veya hareket eylemleri anlatır: *Kükremek, anramak, titremek, depremek...* vb.

8. **İr- yapılı** [ve *kir- yapılı*] fiiller; bunlar da öznenin kendi kendine kıldığı ses veya hareket eylemleri anlatır: *Böğürmek, anırmak, aksırmak, öksürmek, tükürmek, fışkırmak...* vb.

Nesnel fiil yapıları:

124, b. Fiil yapılarından nesnelik olanların başlıcaları şunlardır:

1. Âlet ve madde isimlerinden **le- yapılı** fiiller; âlet gibi kullanılan üye isimleri ve daha başka isimler de vardır ki, onlardan da **le- yapılı** *nesnel* fiiller gelir; misaller:

a) *Eğelemek, rendelemek, bıçaklamak, ütülemek* vb.

b) *Dişlemek, yumruklamak, karışlamak, adımlamak, kucaklamak; koltuklamak, tokatlamak, çimdiklemek* vb.

c) *Sulamak, tuzlamak, kükürtlemek, yaldızlamak...* vb.

ÖZNEL, NESNEL EYLEMLER.

123, a. Fiilleri *geçişli.. geçişsiz* diye iki geniş deyreye ayırmak, genel olarak, gramercilerce kabul olunan bir yöntemdir. Başka bir yöntem de fiillerin anlattığı eylemleri *öznel (subjectif).. nesnel (objectif)* diye iki geniş deyreye daha ayırmaktır. Bu bakımdan fiilleri, yapılış ve anlamlarını göz önüne alarak, inceliyeceğiz.

Geçişsiz denilen fiillerin anlattığı eylem **öznel,** *geçişlilerin* de anlattığı eylem **nesnel** olur. Eylemin öznelik veya nesnelik olduğu en önce anlamından anlaşılır, ancak fiilin yapılışı da çok kere anlatılan eylemin *öznel* veya *nesnel* olduğunu bildirmeğe yarıyabilir; bu bakımdan fiilleri gözden geçiriyoruz.

Yalın hükmünde olan fiiller:

123, b. Tek heceli fiil temellerini gramerciler yalın sayarlar; *e-* ve *i-* yapılı olan iki heceli fiiller de, kökeni isim olsun yalını kullanılmaz taban olsun, yürütmek istediğimiz irdem bakımından, yine yalın hükmünde tutulur.

Yalın sayılan fiillerin öznelik veya nesnelik eylem anlattığı mânasından anlaşılır, fiillerin bugünkü anlamlarına göre misaller veriyoruz:

Öznel fiiller:

a) *Gel-, git-, gez-, dön-, kaç-, gir-, geç-, çık-, var-, dal-, yüz-, koş-, kal-, dur-, kalk-, sark-, sız-, kız-, öt-, gül-, yan-, doğ-, dol-, doy-, in-, yağ-, düş-, kay-, kop- vb.*

b) *Yaşa-, koca-, türe-, üre-, tüne-, kana-, uğra-, oyna-, benze-, uyu-, üşü-, şakı-, ulu-, ağrı-, soğu-, eri-, çürü-* vb.

Nesnel fiiller:

a) *Ye-, iç-, de-, gör-, al-, ver-, vur-, aç-, sor-, sar-, kar-, kır-, kıl-, yap-, kur-, bur-, dür-, soy-, gey-, eğ-, es-, kes-, kas-, kıs-, kus-, boz-, düz-, diz-, ez-, yak-, bil-, sev-, duy-* vb.

b) *Ara-, öde-, suva/sıva-, boya-, sına-, dene-, ula-, bile-, beze-, döşe-, yama-, kapa-, koru-, tanı-, doku-* vb.

123, c. Öznel eylem anlatan fiillerden *uza* (espace) ile ilgili olanlar e- belgili uza tümleci alabilirler: **eve** *gelmek,* **pazara** *gitmek,* **dağa** *çıkmak,* **yatağa** *girmek,* **bir yere** *koşmak,* **suya** *dalmak,* **ayağa** *kalkmak* vb.

E- belgili olan bu tümleç ikinci nesneye benzer, ancak anlatış bakımından ondan ayrıdır.

Uza fiilleri *orunlama* ve *kopma* tümleçleri de alırlar: **evde** *olmak, kalmak;* **ayakta** *durmak;* **pazardan** *dönmek, gelmek;* **dağdan** *inmek,* **attan** *düşmek...* vb.

Bütün bu uza ile ilgili tümleçler *dolay* tümlecidir, *nesne* tümleci ile karıştırılmamalıdır.

123, d. Uza içinde kılınan eylemler bir yöne çevrilmiş, *hareketli* veya *hareketsiz* düşünüldüğüne göre, tümlecin belgisi *-e* veya *-te* olur:

1. **İskemleye** *oturmak,* 2. **iskemlede** *oturmak;*
1. **Yatağa** *yatmak,* 2. **yatakta** *yatmak* gibi.
1. *Çocuk soyunup* **yatağına** *yattı,*
2. *Çocuk* **yatağında** *yatıyor...* denilir.

Başka misaller: 1. **Ayağa** *kalkmak,* 2. **ayakta** *durmak.* — 1. **Suya** *girmek,* 2. **suda** *yüzmek...* vb.

Not. Avrupa dillerinin çoğu bu uza eylemlerinin hareketli ve hareketsiz kılınışını aynı morfemle anlatmaktadır; bu inceliği ayırt etmede Türkçenin üstünlüğü vardır.

123, e. Öznel eylem anlatan fiillerden *oluş* ile ilgisi olanların e- belgili tümleç almasına hacet yoktur, ancak bunlar başka tümleçler alabilirler:

Kızgın **güneş altında** *gözlerim* **yaşla** *doldu.* — *Yediğimiz* **yemeklerle** *iyice doymuştuk.* — **On gün içinde** *bütün elmalar çürüdü.* — **Lodostan** *karlar eridi.* — *Genç kız* **kırk günde** *veremden öldü.* — **O bölgede** *merinos koyunları iyi üredi.* — *Çocuk* **beşiğinde** *uyuyor.* — *Zencilerin çoğu* **Afrikada** *yaşar.* — **Kederden üzüntüden** *genç kadın kocadı... vb.*

Ötmek, şakımak, gülmek, oynamak, gibi öznel eylem anlatan fiiller tümleçsiz ve tümleçli kullanılabilir:

a) *Horoz öttü.* — *Bebek güldü.* — *Kız oynadı.* — *Bülbül şakıdı...* vb.

b) *Horoz* **sabaha karşı** *ötüü.* — *Bebek* **bana** *güldü.* — *Rüzgârdan perde oynuyor.* — *O* **bize** *oyun oynadı.* — **Çalılıklarda** *bülbüller şakır...* vb.

123, f. Geçişli fiillerin anlattığı eylem nesneldir, ancak geçişli fiillere verilen nesne tümleci, kimisinde *i-* kimisinde *e- belgili* olur; meselâ **birini** *dövmek,* **birini** *övmek* yanında **birine** sövmek vardır. — **Vurmak** fiili ise *dövmek* anlamiyle, e- belgili, *öldürmek* veya *yaralamak* anlamiyle i- belgili tümleç alır: **Kardeşinize** *niçin vuruyorsunuz?* — **Birini** *vurdular...* gibi. — **Birini** *tokatlamak:* **birine** *tokat atmak,* **birini** *çimdiklemek:* **birine** *çimdik atmak* denilir; bunlarda nesnel eylem iki türemli fiille ve ayrı belgili tümleçlerle anlatılmaktadır. Ayni nesnel eylem fiille veya fiil ismiyle anlatıldığına göre i- veya e- belgili nesne tümleci alması da vardır: **birini** *sevmek,* **birine** *sevgi göstermek,* **birine** *sevgimiz olmak...* vb. gibi.

Öznel fiil yapıları:

124, a. Fiil yapılarından öznel olanlar vardır, başlıcaları şunlardır:

1. **İk- yapılı,** isimden fiiller; bunlar *oluş* fiilleridir: *acıkmak, gecikmek, gözükmek...* vb.

2. **El- yapılı,** isimden (sıfattan) fiiller; bunlar da *oluş* fiilleridir: *azalmak, çoğalmak, ufalmak, bolalmak, alçalmak, yükselmek, iğrilmek, eksilmek, sivrilmek, doğrulmak...* vb.

Soranın iki veya daha çok kardeşi varsa yine:

— **Hangisini?** veya: — **Hangi** *kardeşimi?*

diye sorar; hangi kardeşinin arandığını anlamak ister.

133, b. Nesne *şey, cansız varlık* olursa soru için *ne* [çoğulda *neler*] kullanılır:

— *Dolaptan* **ne** *aldınız?*

— *Kitabınızı.*

— **Hangisini?** [bir değilse] veya:

— **Hangi** *kitabımı?*

133, c. **Ne** *gördünüz?* **Neler** *gördünüz?* gibi sorulara verilecek cevap mutlaka *şey* [şeyler] hakkında olmaz; olabilir ki birçok *şey*, birçok *hayvan* ve birçok *kişi* görülmüş olsun; soran bunu bilmediği için genel soru ile sorar:

— *Pazarda* **neler** *gördünüz?*

133, d. Hayvan hakkında da *ne* ile soru sorulur:

— **Ne** *alalım,* **tavuk mu, hindi mi?**

— **Nedir** *o getirdiğiniz?* — *Minimini* **bir köpek**... gibi.

133, e. Zamir ile temsil edilen nesne anlaşılmazsa *neyi* ile soru sorulur:

— **Onu** *bana göstermiyecek misiniz?*

— **Neyi,** *canım?*

Nesnesiz anlatımlar:

134, a. Türkçede nesnesiz olarak tam mânalı anlatımlar da kurulur; meselâ:

— *Köpeğiniz* **ısırır** *mı?*

— *Korkmayınız,* **ısırmaz.**

anlatımlarında geçişli fiil genel kavramla kullanılmıştır; bu anlatımları:

— *Bu köpek* **herkesi** *ısırır, sakınınız...*

— *Korkmayınız, şimdiye kadar* **kimseyi** *ısırmış değildir...*

anlatımları ile karşılaştırdığımız zaman aynı fiile nesne tümleci

2. **Diyorlar ki** *kardeşiniz, savaşta, büyük yararlıklar göstermiş.* — [Öyle] **naklederler** *ki birçok şehirler taş taş üstünde kalmamak üzere yıkılmış...* vb.

Bu cümleleri de şöyle kurabiliriz: *Filânın savaşta büyük yararlıklar gösterdiğini* **söylüyorlar.** — *Birçok şehirlerin taş taş üstünde kalmamak üzere yıkılmış olduğunu* **naklediyorlar.**

T. D. N. Divanda genel kavramla anlaşılan öznesiz birçok anlatımlara raslamaktayız: *Uluğnı uluğlasa* **kut bulur** gibi ki «İnsan büyüğünü ululursa kutlu olur» değerinde bir anlatımdır.— *Anuk utru tutsa yokka* **sanmaz** «=insan hazır ne varsa konuğun önüne getirirse konuk onu yoğa (hiçe) saymaz: «küçümsemez»... vb.

d) *Bilincek (karine)* ile öznesi anlaşılan anlatımlar.

Meselâ, gürültü eden bir çocuğa: *Yeter!* [veya: *Yeter artık!*] dediğimiz zaman maksat «ettiğin gürültü yeter» demektir, çocuk da böyle anlar.

Dilde formül olarak kullanılan bir takım fiiller var ki onlara bir özne düşünülmez bile. Meselâ, — *Elmalarımız, armutlarımız çok güzeldir...* diyen bir manava — *İstemez...* cevabı verilirse bu formül-anlatımın öznesi ne olabilir? *İstemez,* tek başına «Çok güzel de olsa elmalara, armutlara ihtiyacımız yok» değerinde bir anlatım olur. Her ne vakit böyle bir teklifi reddetmek istersek aynı *istemez* fiilini kullanırız. Bunun gibi formül-anlatımlar çoktur: *Olur, olmaz, elverir, yetişir, tuhaf oldu...* vb.

127, b. Çok kere belirsiz, genel kavramla kullanılan fiilin öznesi az çok belirli olur; meselâ; *Filânı tevkif etmişler* anlatımının öznesi yoktur, ancak büsbütün belirsiz de değildir; kanunca suçluları tevkif etmeğe kimlerin yetkisi varsa filânı da onlar tevkif etmişlerdir.

Şu misale de bakılsın:

İyisi, hep beraber kalkıp oraya gitmeli; onunla da görüşülür, konuşulur, bir karar verilir.

Bu cümledeki beş fiilin hiç birine özne verilmemiştir, ama konuşanlarca bunların öznesi belirsiz değildir: *hep beraber* «ortak» özneyi belirtir.

Tabiî eylem fiilleri:

127, c. *Yağmak, esmek, gürlemek, çakmek* gibi tabiî eylemler anlatan fiillerin öznesi *yağmur, kar, lodos, poyraz; gök; şimşek...* gibi isimlerden biri olur: **Yağmur.. kar** *yağıyor,* **poyraz** *esiyor,* **gök** *gürlüyor,* **şimşek** *çakıyor...* vb.

Çok kere ise, — *Ne yağıyor ya!* — *Yaman esiyor*! gibi duyusal anlatımlar öznesiz kurulur.

EYLEM ANLATAN İSİMLERİN ÖZNESİ.

128, a. Fiilden isimlerin anlattığı eylemler için de bir özne düşünülür; meselâ *erimek* fiiline *her eriyen şey özne olabilir: kar, buz, şeker, tuz, demir, kurşun, kalay...* vb. **Kar** *erir,* **kurşun** *eridi...* gibi anlatımlarda *kar, kurşun* isimleri *erir, eridi* fiillerinin öznesi olur.

Karın erimesinden *dereler taştı.*

Kurşunun erimesi *için yüksek ısı gerekli değildir.*

cümlelerinde ise, erime eylemi, me- yapılı eylem ismi ile anlatılmış bulunuyor; *kar, kurşun* isimleri bunların da öznesi olur. Bu özneler iyelik takımının *in- belgili* üyesi (türlük düşüm) şeklinde bulunuyor.

Kışın **buzlar** *bir türlü* **erimek bilmez...**

cümlesinde ise *buzlar* ismi hem mek- yapılı *erimek* eylem isminin hem *bilmez* fiilinin öznesi olur.

Nisanda her tarafta **buz çözümü** *başlar...*

cümlesinde geçen *buz çözümü* ilgi takımı *buzların çözülmesi* değerinde olur, *buz* ismi kılınan eylemin (çözümün) öznesi rolünü alır.

128, b. Fiilden türeme türlü eylem isimlerinin hangi şekillerle özne aldığını gözden geçiriyoruz.

NESNE TÜMLECİNİN KULLANILMASI

Dizimel nesne:

132, a. Türkçe, geçişli fiilleri, tümleçsiz kullanmamağa eğinimlidir, o derece ki **gerçek** (réel) bir nesne olmadığı zaman fiilin kendi ismi **dizimel** (syntaxique) bir nesne olarak kullanılır; fiilin gerçek ve dizimel nesne aldığına misaller:

a) *Babam odasında* **mektupları yazıyor:**
Annem **kardeşimin entarisini dikiyor.**
Ablam bana bir **kazak örüyor**... vb.

b) *Babam odasında* **yazı yazıyor;**
Annem **dikiş dikiyor;**
Ablam **örgü örüyor**... vb.

132, b. **Yemek** *yemek,* **sayı** *saymak,* **biçki** *biçmek,* **soru** *sormak,* **içki** *içmek...* vb. dilin geçişli fiillere nesne vermek eğinimini gösteren misallerdir. — Güzel *söz söylemek, türkü* çağırmak, *şarkı* okumak, *vakit* geçirmek, *zahmet (hasret)* çekmek, *iç* çekmek, *müjde (haber, havadis)* vermek, *yalan (doğru)* söylemek, *tekme (çifte)* atmak, *çimdik (tokat, şamar)* atmak, *can* sıkmak... gibi nesnesile bileşik fiiller de Türkçede çok kullanılır; dil bu bileşme yolu ile eylem anlatış sistemimizi zenginleştirmiştir.

NESNE ÜZERİNE SORULAR

133, a. Nesne *kişi* olursa soruda *kimi* [çoğulda *kimleri*] kullanılır:

— **Kimi** *arıyorsunuz?* — **Kimleri** *gördünüz?* vb.

Bu sorulara verilecek cevaplar üzerine yeni sorular sorulabilir:

— **Kimi** *arıyorsunuz?*
— *Kardeşinizi.*

Bu vesile ile **beş on kişi, beş on fakir** *böyle hüzünlü bir saatte yorgun argın* **gelir** *kapıları* **vururdu.**

İçerden İstanbullu **bir haremağası** *ile iki* **redingotlu uşak fırladı.**

(Yakup Kadri)

Etrafını **birçok kişi** *çevirerek ona* **bağırdı:** — *Efendi, mübarek olsun...*

(Yakup Kadri)

Kim hatırına getirirdi ki Basraya **birkaç müsellâh haydut** *alenen* **girecek**, *adam* **vuracak, parçalıyacaktı**...

(R. H. Karay)

a) **Mek- yapılı** eylem isimlerinin öznesi; misaller:

1. *Kişi noksanını* **bilmek!** *ne büyük erdemdir.*

Bizim de teklifimiz **kabul olunmak** *şartiyle bu oya ortak oluruz.*

Herkesin hakları başkalarının haklariyle **sınırlanmış olmak** *gerektir.*

İnsanlar **yemek için** *yaşamazlar,* **yaşamak için** *yerler.*

Aç gözlü **doymak** *bilmez.*

Herkes çocuklarının evlendiğini **görmek** *ister... vb.*

Bu misallerde mek- yapılı eylem isimlerinin öznesi yalın bükünlü [adlama düşümünde] isimlerdir.

2. *İstanbul'a* **gitmek** *niyetindeyim. — Siz de* **gitmek** *istiyor musunuz?*

Bu misallerde cümlenin öznesi mek- yapılı eylem isimlerinin de öznesi olur.

3. *Çocuklarının evlendiğini* **görmek** *büyük bir murattır.*

Unutulmak *en kuvvetli ruhları bile üzer.*

Yüzmek bilmiyenleri **denize itmek,** *üstlerine* **su serpmek** *âdettir.*

Ölmek *korkusu her yürekte vardır... vb.*

Bu misallerde *genel* anlamla düşünülen mek- yapılı eylem isimlerinin [bitimsiz fiillerin] öznesi anımsız kalmıştır.

Demek formülü:

128, c. **Demek** formülü, öznesiz olarak, çok kullanılır: **Demek** *böyle ha! — Gidiyor* **demek! — Şaka demek** *baş yarmak* **demek** *değildir...* vb.

b) **Me- yapılı** eylem isimlerinin öznesi:

128, d. Bu isimler üzerine misaller:

1. *Çocuklar ipte oynıyan cambazı* **görmeye** *koştu. — Oyuncular seyirciler* **eğlendirmeye** *çalıştılar...* vb.

Bu misallerde cümlenin öznesi me- yapılı eylem isimlerinin de öznesidir.

Burada mek- yapılı eylem isimleri de kullanılabilir: *Sizi* **görmeğe** *geldik...* gibi.

2. *Atların* **kişnemesi.** — *Çocukların* **oynaması.** — *İnsanların* **sevişmesi.** — *Arkadaşların* **sevinmesi**... vb.

Bu misallerde me- yapılı eylem isimleri özneleriyle iyelik takımı oluşturmaktadır; özneler *in- belgili* [türlük düşümlü] isimlerdir.

3. *Güzel güzel* **konuşmanız, gönül almanız** çok hoşa gitti.

Erken erken **yola çıkmamız** *şarttır...* vb.

Bu misallerde iyelik belgilerinden anlaşılan kişiler me- yapılı eylem isimlerinin öznesi olur.

4. **Giyinme kuşanma** *için yol harçlığı epey tutar.* vb.

Genel anlamla düşünülen me- yapılı eylemlerin öznesi anılmaz.

Bu misallerde tümleç şeklinde bir özne belirtmek de olur: **Gitme gelme bize** *epey pahalıya oturdu...* gibi.

c) **Ortaçların öznesi:**

128, e. Ortaçların öznesi üzerine misaller:

1. **En- yapılı** *ortaçlar: Sokaklarda keman* **çalan** *dilenciler.* — **Koşuşan** *çocuklar.* — *Bizi* **korkutan** *tehlikeler...* vb.

2. **Er-/ir- yapılı** *ortaçlar:* **Çalar** *saat.* — **Yanar** *dağ.* — *Her işe* **yarar** *hizmetçi.* — *Dişe* **dokunur** *şey.* — *Gönül* **avutur** *manzara...* vb.

3. **Miş- yapılı** *ortaçlar:* **Azmış** *çamaşır.* — **Kırılmış** *cam.* **Kurulmuş** *yay.* — *Yere* **oturmuş** *çocuk.* — *Ere* **varmamış** *kız.* — *Gözü* **yılmış** *adam...* vb.

4. **Ecek- yapılı** ortaçlar: **Akacak** *kan.* — **Çıkacak** *can.* — *Can* **sıkacak** *haberler.* — *Hastaya* **bakacak** *adam.* — *Evin işlerini* **görecek** *kadın...* vb.

131, e. Yığınsal özneye yakın olan fiil tekil olur, ama fiil yığınsal özneden uzak kalırsa veya yinelenen söylemlerle cümle uzarsa fiiller çoğul şekle konur; misaller:

Halk toplanmıştı, *hızlı hızlı* **konuşuyorlar,** *gürültü patırtı* **ediyorlardı.**

... Vücutlarının, ocaklarının yiyeceğini hazırlamış olan **bu halk** *kahvelere dolarak vakitlerini nargile höpürdetmek, öksürükle.. tükürüklerle sık sık fasılaya uğrayan mânasız sohbetlere dalmakla* **geçirirlerdi.**

(R. H. Karay)

Evler: Bana öyle geldi ki evler bu halde, böyle **değildi,** *geniş ovaya seyrek seyrek, ferah ferah* **dizilmişlerdi;** *birden bir heyulâ zuhur etti... bu bina sürüleri telâşa* **düştüler;** *harekete* **geçtiler;** *koşarak, birbirine çarpıp ezerek ve ezilerek şu derenin içine, başbaşa, kıçkıça, altalta ve üstüste, nasıl olursa, tos vura vura* **sokuldular, sıkıştılar,** *korkudan* **sustular** *ve donup* **kaldılar.** (R. H. Karay)

Ondördüncü asırda:

Yığınsal özneye yakın olan fiili tekil, uzak olanı çoğul şekilde getirmek geleneği ondördüncü asırdanberi kurulmuştu; misaller:

Hakîmler eyitmiştür *kim...*

... sen bir kişiyle fısıldaşıp söyleşme ki eyü dahi söylersen **halk yavuza hamleder** *kim bele ne mühmel sözdür ki fısıldıyla söyler* **diyeler.**

(Kabusname)

Çun halka söz arzedersin gökçek ibaret ile gösteri, ta ki **halk** *seni sözde ne mertebelüsün...* **bileler.**

(Kabusname)

Sayı ve belirsizlik isimleriyle sınırlanmış özneler.

131, f. Bu gibi öznelerin de fiilini tekil kullanmak geleneğe uygun düşer; misaller:

Naziklik çoğulu:

Hergünkü yaşayışta naziklik çoğulu denilen şekil kullanılır:

— *Bay* [*bayan*] **evdeler mi?**

— *Yarım saat önce sokağa* **çıktılar,** *şimdi* **yoklar...**

İkinci hal üzerine

Özne topluluk ilgisiyle düşünülecek olursa, kendi çoğul sayıda veya birden çok isim olduğu halde, ilgilendiği fiil tekil olur. Misaller:

[R. H. Karaydan] *Hani o eski* **ağalar, lalalar, sandalcılar...** *Nerede o* **ayvazlar, ispirler?** *Hiç* **kalmadı;** *kalanları da yeni yetişmelere gülünç* **oldu.**

Avcı neferleri *bir gün ördek kaldırır gibi etrafımızı* **çevirdi; verdi ateşi verdi ateşi.**

[Yakup Kadri'den] **Arkadaşları** *onu* **kıskanır** *ve aynı zamanda ondan* **kaçardı.**

Semerciler *ona çuvaldızlarını* **uzatıyor;** *demirciler ucu ateş uzun demirler* **gösteriyor;** *ve* **çarşı** *baştanbaşa işkence yeri* **oluyordu.**

Son misalde son fiilin öznesi *tekil* [çarşı] olduğu için fiili de tekil olmuş, cümle ise bu fiilin hikâye şekliyle kapanmış olduğundan iki önceki fiil de tekil kalmıştır.

Heyet, cemaat gösteren özneler:

131, d. Özne insanları yığın halinde gösteren bir isim olursa ilindiği fiil tekil kullanılır; misaller:

İyi ki **halk** *yalnız bu kadar istemekle* **kalmış...**

(R. H. Karay)

Halk *daha ziyade* **yaklaşmıştı... kafile durdu...**
Ahali *«Allahını seven vursun» diye* **bağırıyordu...**

(Yakup Kadri)

Gemilerinde **tayfa görülür** *ki, boş vakit buldukça en derin riyaziye meselelerini mütalâaya* **uğraşır.**

(Namık Kemal)

Bu dört ayrı türemli ortacın öznesi sıfat gibi ulanmış oldukları isimler olur.

128, f. İyelik takımı oluşturan ortaçlar; misaller:

Düşmanın yüze **güleni...** *Dilencinin saz* **çalanı...** *Çocuğun yaramazlığa* **alışmışı.** — *Gençlerin en önce* **düşüneceği...** — *İnsanın bu yüzden* **kazanacağı...** *vb.*

Bu misallerde kullanılmış olan ortaçların öznesi *in-belgili* [*türlük* düşümlü] isimlerdir.

İyelik takımını oluşturan ecek-yapılı ortacın in-belgili öznesi, *bilincekle* [karine ile] kalkabilir:

Kardeşim *gelmedi, bundan sonra da* **geleceği** *yoktur gibi* Burada *onun* zamiriyle öznenin gösterilmesine hacet yoktur; *i*-morfemi özneyi temsil rolünü oynar.

Tik-yapılı ortaçlar:

128, g. Dik-yapılı ortaçlar, olumlu yalın şekilleriyle, isme ulanmaz. Bunlar iyelik begileriyle kullanılır; üçüncü kişi şeklinde özne olan isimle iyelik takımı oluştururlar; birinci ve ikinci kişi şekillerinde iyelik belgilerinin gösterdiği kişiler ortacın öznesi olur. Misaller:

Çocuğun **attığı** *top.* — *Kardeşimin* **gönderdiği** *mektup.* — **Okuduğum** *kitap.* — **Bindiğimiz** *at.* — **Oturduğumuz** *ev...* vb.

Olumsuz şekilleriyle bu ortaçlar isme ulanabilir: **Gezmedik** *yer komadı.* — *Bu olayları* **işitmedik** *insan kalmadı.* — *Yakası* **açılmadık** *sözler...* vb. Bunların öznesi bilincekle (karine ile) anlaşılır.

FİİLLE ÖZNE ARASINDA UYGUNLUK

129, a. Fiil temellerinin sonuna gelen kişi belgileri, görülmüş olduğu üzere (§ 107, b.), öznenin tekil veya çoğul sayıda birinci, ikinci veya üçüncü kişi olduğuna göre değişir; buna fiilin özneye *uygunluğu* (accord) denilir.

Bu uygunluk her zaman ve kesin olarak güdülmez, kullanışta aż çok bozulduğu yerler vardır; başlıcalarını gözden geçiriyoruz.

Birinci kişinin özne olması:

129, b. Birinci kişinin çoğul belgili fiille söz söylediği olur; onun bu yolda konuşmasına yol açan istemler ve ilgiler şunlardır:

1. Birinci kişi karşısındakine üstten bakan bir tavur takınarak çoğul belgili fiille söz söyler:

— **Biz** *adamı pişman* **ederiz!** — *Biz çok lâf* **dinlemeyiz.** — *Biz böyle* **yaparız** *işte!* vb.

Böyle böbürlenen kendisini bir toplumun temsilcisi sayıyor demektir; çünkü birinci kişi kavramının çoğul olarak düşünülmesi ancak konuşanın yanında başkalarının bulunması ve onlar adına söz söylemesi iledir.

Ulusal ilgilerle de çoğul belgili kelimeler kullanılabiir:

Biz *en geniş, en ileri devletleri* **kurmuş** *ve* **yaşatmışız**... vb.

Biz yerine, yine övünme ile *bizler* de kullanılır.

2. Bir avukat, kendisini vekili olduğu kişi ile birleştirerek, çoğul belgili kelimelerle yargıçlara karşı söz söyler:

Yüksek mahkemeniz huzuruna **hakkımızdan** *emin olarak* **çıkıyoruz**... vb.

3. Bir yazarın çoğul belgili kelimelerle istemini anlattığı da çok görülür, bu da böbürlenme değil alçak gönüllülük sayılır;

A. Çoğul sayıda bireyler olarak.

B. Topluluk ilgisiyle düşünülerek.

Birinci halde fiiller *çoğul*, ikinci halde *tekil* olarak kullanılır. Misaller:

Birinci hal üzerine

[Yakup Kadriden] **Sebzeciler** *domatesleri, patlıcanları, lahana kelleleri ile*., **manavlar** *elmaları, armutları, kuru meyvaları ile onu recme* **mahkûm ettiler.**

İkisi de *son muhakemeden henüz* **çıkmışlardı**... *fena yapılmış iki kırık kukla gibi gülünç ve hazin* **yürüyorlardı.**

[R. H. Karaydan] **Çengiler** *zil sesini duyunca göz* **süzerlermiş.**

Karanlıkta **saklananlar** *aydınlığa nişan* **atıyorlardı.**

[Namık Kemalden] **Muterizler** *yalnız itiraz etmeyi* **bilirler** *de öyle şiir* **söyliyemezler.**

Avrupada **âlimlere** *tesadüf ederiz ki kamerde olan nehirlerin derinliğini* **tayin ederler** *ve davalarını* **ispat ederler.**

[A. Ş. Hisardan] *Hususî sandal veya kayıkları* **olmıyanlar** *da mahalledeki en alışık kira sandallarında sözleşerek hangi kayıkta kimlerle birlikte* **çıkacaklarını** *evvelinden* **kararlaştırırlardı.**

Ondördüncü asırda:

İnsan anlatan *çoğul* ismin, özne rolünde, söylemi olan fiili yine *çoğul* olarak alması ondördüncü asırdan beri güdüle gelen bir kuraldır.

Kelile ve Dimne'den bir misal:

... **dostlar** *günilemekten ve ululuk dartışmaktan ötürü, ve* **düşmanlar** *dakı şol padişaha eyü öğüt verdiği için...* **düşman olurlar;** *bundan ötürüdür kim hakikat ehli* **ulular** *arkaların iyminlik divarına* **urmuşlardur;** *uşbu kararsız dünyeden* **yüz döndürmüşlerdür;** *anıng lezzetlerinden el* **tartmışlardur;** *yalnızlığı halka karışmak üzerine* **yiğlemişler** *ve halika ibadet kılmağı mahlûka kulluk kılmak üzerine ihtiyar* **kılmışlardur**...

bundan **işittiklerim** *hele gizliden gizliye* **duyduklarım** *beni bayağı hasta etti»*... vb.

Yığın gösteren isimler:

131, b. Türkçede isim (ad), varlığı, yalnız tek değil yığın olarak da gösterir: *Bu yıl* **buğday** *iyi oldu.* — *Don* **üzüme, incire** dokundu... anlatımlarında geçen *buğday, üzüm, incir* adları, anlattıkları varlıkları, bütün yığınlarıyla gösterirler.

Bu gece **kar** *yağmış, her taraf bembeyaz...*

anlatımında geçen *kar* adı gece yağan *karı* ortalığı kaplıyan beyaz bir kalın örtü halinde göz önüne getiriyor.

T. D. N. Eski yazıtlarda geçen *kişi oğlı* Arapların *beni âdem* «Âdem oğulları» dediği *bütün insanlar* demektir; buna söylem olarak *kılınmış* fiili verilmiştir. Bu yazıtlarda *budun* «halk: le peuple» ismi de, *yagı* «düşman» ismi de *yığınsal (collectif)* anlamla kullanılmıştır; bunlara *-ler* belgisi getirilmez, söylemleri olan fiiller de *tekil* şekilde kullanılır. *Beg* (bey) ismi ise tek ve *biregü* (*birey:* fert) olarak düşünüldüğü için *begler: Türk begler* «beyler, Türk beyleri» denilmekte, fakat söylemi tekil bırakılmaktadır: *Türk begler Türk atın* ıt(t)ı «Türk beyleri Türk adını bıraktı»... vb.

Yazıtlarda, *begler* adından başka, insan anlatan isimlere *-ler* belgisi verilmemekte, söylemleri.. koşaçları da tekil getirilmektedir:

Tabgaç budunka beglik **uri oğlınğ kul boldı,** *silik* **kız oğlınğ küng boldı.** vb.

«Tabğaç [Çin] kavmına bey olmağa lâyık erkek oğullarını kul oldu, sâf [bakir] kız çocukların karavaş [cariye] oldu...»

İşte Türkçenin bu eski ilkesi sözdiziminde asırlarca sürmüş, bügüne kadar izleri kalmıştır. Anlatımda özne olan ler- belgili isimlerin söylemi, bu geleneğin bir izi olarak, tekil kalmaktadır.

İnsan kavramını anlatan isimler:

131, c. İnsan kavramını anlatan isimler, özne rolünde, iki ayrı ilgi altında düşünülür, ilindikleri fiiller de ona göre *çoğul* veya *tekil* olur:

çoğul belgili kelimeler kullanan yazar düşüncelerine, görüşlerine okuyucularını ortak göstermiş oluyor; misaller:

İşi her yandan **araştıracak olursak** *gerçeği meydana* **koymuş oluruz.** — *Şimdi bu nokta üzerinde* **duralım, incelemelerimizi derinleştirelim**... vb.

Genel ilgi ile:

129, c. Genel ilgi ile anlatılan istemlerde, tekil veya çoğul, ikinci veya birinci kişi belgilerini kullanmak yolu vardır; misaller:

a) *Ne* **yaparsın,** *başa gelen çekilir.* — *Hakkını kime* **anlatırsın?**— *Ağzınla kuş* **tutsan** *nafile.* — *Ne* **yapsanız yaranamazsınız.** — *Küçük bir kasabada* **istediğiniz** *gibi* **yaşıyamazsınız**... *kimlerle* **görüşüyorsunuz,** *nerelere* **gidiyorsunuz**... *hep gözetlerler,* **yediğinize.. içtiğinize** *bile karışırlar*... vb.

b) R.H. Karaydan alınan şu baston misali de genel ilgi ile çoğul birinci kişi belgilerinin kullanılmasına örnektir:

O sopa [*baston*] *için ne emekler* **verdiğimizi** *hele bir* **düşününüz**... **elimizi** *de* **beynimizi** *de yoran bir engeldir.*

Bir kahveye mi **girdik; kendimizden** *önce onu yerleştirmeli. Ya çengele* **asarız,** *ya* **iskemleye takarız.** *Çengelden çalındığı olur,* **kızarız.** *İskemleden düşürenler olur*... **eğiliriz,** *toz toprak içinden* **alırız, sileriz, okşarız,** *gene bir yere* **iliştiririz;** *kalkarken unuuttuğumuz, yarı yoldan dönüp* **aradığımız** *bulamayınca garsonlardan ve bütün kahve halkından* **sorduğumuz** *da çoktur.*

İkinci kişinin özne olması:

130, a. *Sen* zamiri tekil ikinci kişi içindir, ama her karşımızdakine *sen* diye lâkırdı söylenmez; ancak pek yakın hısımlarla ve teklifsiz olduğumuz kimselerle senli benli konuşuruz. Namık Kemalin yakın arkadaşlarına yazdığı mektuplardan bir iki örnek:

Senin *ne* **vazifen,** *Hâmit,* **sen** *tarih dediğimiz*... — **Sen**

bugünlerde kalem yerine yılan dişi mi **kullanıyorsun?** vb.

Başka milletlerde:

Not. Yüksek kültür sahibi milletlerin yaşayış törelerinde, çocukların analarına.. babalarına *sen* zamiriyle söz söylemeleri kabul olunmuştur, fakat yabancılar varken anaya babaya karşı da *siz* denilmesi iyi terbiye belgisi sayılır. — İngilizler ise konuşmalarında *sen* zamirini hiç kullanmazlar.

Siz zamirini biz de, karşımızdakine bir saygı belgisi olarak kullanmalı ve yazıda büyük harfle yazmalıyız.

130. b. Duada Tanrıya karşı *sen* ve tekil ikinci kişi belgisi kullanılır:

Ne işlediğimi, ne dilediğimi sen **bilirsin,** *Tanrım. — Sen duamızı kabul* **eyle,** *yarabbi!* vb.

130, c. Aşağılamak, küçüksemek, korkutmak gibi istemlerle de tekil ikinci kişi zamiri ve belgisi kullanılır:

Yalan **söylüyorsun!**

Sen *şimdi* **görürsün!** vb.

Sen *kim oluyorsun?*

130, d. Eskiden beri senli benli görüşülen birine gücenildiğini göstermek için çoğul şekline geçilir: **Siz** *artık bir şeyler* **oldunuz**... gibi.

Sizler şekli:

130, e. Türlü duyuşlar altında çoğul siz zamirinin *sizler* şekli kullanılır. Fikretin *Sis* adlı koşuğunda çocuklar için söylediği *Hele* **sizler,** *hele* **sizler!** en derin ve yürekten sızlayan bir acımayı açığa vurmaktadır.

Ondördüncü asırdan bir örnek:

Tanrı bilür kim bayık **biz sevmezüz Sizleri;**

Ayıp değüldür sen dahi ger **sevmiyesin bizleri.**

(K. D.)

ÖZNENİN ÜÇÜNCÜ KİŞİ OLMASI.

131, a. Özne olan isim veya isimsi *çoğul sayıda* olduğu zaman, anlatımda ilindiği fiil, birçok halde *çoğul olmaz;* bu hallerin başlıcalarını örneklerle gözden geçiriyoruz.

Cansız varlıklar:

Özne olan her türlü cansız varlık isimleri, *çoğul* sayıda dahi olsa, ilindikleri fiil *tekil* olarak kullanılır; misaller:

[**Üye isimleri**] **Ayaklarım** *ağrıyor.* — **Gözlerim** *yanıyor.* — *Çocuğun* **dişleri** *biçimsiz çıktı.* — *Kadının* **sinirleri** *bozuldu.* — **Tüylerim** *ürperdi,* **saçlarım** *diken diken oldu.* — **Gönüller** *açıldı,* **yüzler** *güldü.* — **İki bacağı** *tutuldu.* — **İki elim** *yanıma gelecek...* vb.

[**Zaman isimleri**] *Aylar, yıllar geçti. — Günler uzadı, geceler kısaldı. — Geceler gündüz oldu. — Akşamlar* [*sabahlar*] *hayrolsun! — Hayırlı sabahlar* [*akşamlar*] *olsun...* vb.

[**Yer.. gök varlıkları**] *Gökte yıldızlar parıldıyor, ortalığı gündüze çeviriyordu. — Bulutlar toplandı, gökler kararDı, seller aktı, dereler taştı. — Şimşekler çaktı, yıldırımlar düştü...* vb.

Bitkiler, hayvanlar, kuşlar:

Bitki.. hayvan.. kuş isimleri de, özne rolünde, cansız varlık isimleri gibidir: kendileri *çoğul* sayıda olduğu halde ilindikleri fiil *tekil* kalır:

Ağaçlar *yemyeşil oldu.* — **Çiçekler** *açtı.* — **Yapraklar** *sarardı.* — **Üzümler** *kızardı. — Çalılar arasında* **bülbüller** *şakıyor, uzakta* **ağustos böcekleri** *ötüyor, derede* **kurbağalar** *neşeli neşeli türkülerini çağırıyordu.* — **Balıklar** *yüzer,* **atlar** *kişner,* **kuşlar** *uçar...* vb.

Eylem ve eylem hükmünde isimler:

Çekilen **emekler** *boşa gitti.* — *Bunca* **çalışmalar** *faide vermedi. — Annenin* **sözleri** *acı da olsa batmaz. — Üst katta* **tepinmeler, koşuşmalar, boğuşmalar** *oldu.* — «*... bu* **toplanışlar** *nihayet bir mehtap alayına* **benzerdi».** — «*Şundan*

Örneklere devam:

4. **Korkudan** *sararmak.* — **Sakalından** *utanmak.* — **Açlıktan.. susuzluktan** *bitkin hale gelmek.* — **Kıskançlıktan** *çılgına dönmek...* vb.

Bu anlatımlarda ten-belgili tümleçler eylemin sebebini bildirir, *sebep tümleci* (compl. de cause) olurlar.

5. **Bir işten** *söz açmak* [=*bahsetmek*]. — **Birinden** *nefret etmek.* — **Birinden** *şüphelenmek.. hoşlanmak.* — **Fenalıktan** *sakınmak...* vb.

Bu anlatımlarda ten-belgili tümleçler kılınan eylemlere *nesne* tümleci olur.

6, a. **Köpekten** *alçak kişi.* — **Minareden** *yüksek yapı.* — **Günden** *ak yumurta...*

6, b. *Bu sokak* **ötekinden** *geniş* [*daha geniş*]. — *Şu dağ* **öbüründen** *yüksek* [*daha yüksek*]... vb.

Bu misallerde ten-belgili isimler *karşılaştırma (comparaison)* rolündedir

6, c. *Filânın* **tanbur çalmasından piyano çalması** *daha iyidir.* — *Korkulu rüya* **görmekten** *uyanık* **durmak** *yeğdir.* — *Deli ile* **helva yemekten** *akıllı ile* **güreş etmek** *hayırlıdır..* vb.

Bu anlatımlarda varlıklar yerine eylemler karşılaştırılmaktadır.

Ten-belgisinin uzatılmış şekilleri.

145, a. Ten-belgisi türlü ulaçlarla uzatılır; başlıcaları şunlardır:

a) **-ten önce, -ten sonra, -ten beri:**

Ten-belgisinin *önce, sonra, beri* ulaçlariyle uzatılmış şekilleri uza ve süre kavramları üzerinde belirtişler bildiren tümleçler oluşturur. Misaller:

1. *Arkadaşım* **sizden önce** *gelmişti.*

2. **Her şeyden önce** *kadınların ve çocukların kurtarılması düşünülmelidir.*

de verilebildiğini görürüz. — *Uzakta durmayın öyle; burada* **adam ısırmazlar** [veya yemezler]... gibi bir cümlede ise aynı fiil, yine genel kavramla, nesne tümleci almıştır. Genel kavramla kurulan bu anlatımlara belirsiz isimsilerden nesne tümleci verilmiştir. **Adam, insan** isimleri de genel kavramla kullanıldığı zaman belirsiz isimsi rolünü alır.

Göz bu formülü:

134, b. Özneyi **bu** ile bağlıyan bir formülümüz vardır, bu formülle kurulan cümleye tümleç verilmez:

Can bu, *ister* [=*her ne olsa ister*],

Göz bu, *görür* [=*her ne olsa görür*],

Yılan bu, *sokar* [=*kimi olsa sokar*] *vb.*

Kuş bu, *uçar.* — **Göz bu,** *kayar.* — **Balık bu,** *yüzer.. vb.*

Bu cümleler *elbet* ile pekitilebilir: **Çocuk bu** *oynar* **elbet**... vb.

Genel kavramla:

134, e. Fiilin anlattığı eylem genel kavramla, belirli bir nesne göz önüne getirilmiyerek, düşünülebilir; o halde anlatıma *nesne* verilmez; meselâ:

Bütün gün işleri ne? **Yerler, içerler,** *yatıp kalkarlar...* gibi bir cümlede, *yenilen.. içilen* şeyleri belirtmeğe gereklik yoktur.

Başka misaller: *Filân* **çok içer.** — *Babam* **çok okur.** — *Bu arkadaş* **çok söylüyor**... *vb.*

Bilincekler:

134, d. Özel kullanışta *nesne* herhangi bir *bilincek* [karine] ile ihmal edilir; meselâ: nesnesiz olarak, *çocuk altına etti* denilir, *ne ettiği* söylenmeden bilinir.

Mantıktan aykırı bulduğumuz fikirler karşısında: **Sen kaçırmışsın** galiba... anlatımını nesnesiz söyleriz, ama *aklını kaçırmışsın* demek istediğimiz anlaşılır.

Erlerine, kıtasına karşı:

— *Ödevimiz* **yenmektir!**

diyen bir komutanın *düşmanı* kastettiği açıkça anlaşılır.

Bir çekişme arasında haykırılan:

— **Vurun; basın!**

gibi buyrukları nesne ile belirtmeğe hiç hacet yoktur.

NESNENİN BELİRLİ OLMASI

135, a. Nesne rolünde olan isim belirli veya belirsiz olduğuna göre i- belgili veya belgisiz olur (Bk. § 112, c.).

Belirli sayılarak nesne rolünde i- belgisiyle kullanılan isimler ve isimsiler vardır, başlıcalarını veriyoruz:

a) **Özel adlar:** *Atatürk* **Türkiye Cumhuriyetini** *kurdu.* — **Mehmedi** *yolda gördük.* — **Senihayı** *evlendiriyorlar...* vb.

Özel adlar iğreti anlamla da olsa nesne rolünde belgili olur: **Hanyayı Konyayı** *o zaman anlar.* — **Aliyi** *dolandırmış,* **Veliyi** *kafese koymuş...* vb.

b) **Kişi, işaret, soru isimsileri: Beni** *soran oldu mu?* — **Sizi** *görmek istiyorlar.* — **Onları** *da çağıralım.* — **Bunu** *bana veriniz.* — **Şunu** *da biz alalım.* — **Kimi** *arıyorsunuz?.* — **Hangisini** *verelim?*

Not. Soru isimsilerinin nesne rolünü az yukarda gördük (Bk. § 124).

c) Belirsizlik isimsilerinden **şu bu, öteki beriki:** Pazardan **şunu bunu** *aldık.* — **Şunu bunu** *dinlemeyiniz.* — **Ötekini berikini** *işinize karıştırmayınız... vb.*

d) **İşaret ve soru isimsileri ulanmış isimler: Bu kitabı** *alabilir miyim?* — **Şu adamı** *tanır mısınız?* — **O işi** *anlamak istiyorum.* — **Hangi kitabı...? Hangi adamı... hangi işi?...** vb.

e) **Sıra sayıları: Birinciyi** *Avrupaya gönderdiler.* — *Ka-*

Bu tümleçlerde kaynak rolünü her türlü kavramalr görebilir:

Radyodan [ajanstan, gazeteden] *haber almak* gibi bir misalde radyo [ajans, gazete] haberlerin kaynağı olur.

Tanrıdan *dua etmek, dilekte bulunmak...* gibi bir anlatımda da Tanrı af, iylik, inayet... kaynağı olur. Nihayet, **birinden** *rica etmek, ricada bulunmak;* **birinden** *işitmek;* **birinden** *ümit etmek, ümitte bulunmak..* vb. denilebilmiştir. — **İşten** *artmaz* **dişten** *artar* sözünde de *iş.. diş* isimleri kaynak gibi düşünülür.

3, a. **Demirden, çelikten** *âletler yaparlar.* — *Sabırla dut* **yaprağından** *ipek,* **koruktan** *helva olur.* — *Bu dolapların en iyileri* **cevizden [ceviz ağacından] yapılır.**

Eski yazmalardan: [Tanrı]... *anunğ* **buğından** *ve* **dütüninden** *gökleri yarattı...* (Kıs. XIV.) vb.

3, b. **Felâketten** *ibret [ders] almak.* — **Muhakemeden** *netice çıkarmak...* vb.

Bu anlatımlarda ten- belgili tümleçler bir şeyin *neden* yapıldığını, *neden* çıktığını bildirir; *madde tümleci* (comp. de matière) adını alırlar. Bu anlam deyresi de genişler, *felâket., muhakeme* gibi soyut kavramlar sözdizimi bakımından madde alanına girer.

144, b. Ten- belgili tümleçler maddeden işlenmişi, süslenmişi bildiren isimleri sanlamağa yarar: **mahondan** *büfe,* **inciden** *küpe,* **çerden çöpten** *kulübe...* Bu sanlama deyresine daha birçok kavramlar girebilir: **Gümüşten** *söz* [söz gümüşten sükût altından...]. — **Çekirdekten** *bankacı [tüccar].* — **Uşaktan** *muhasebeci...* vb.

144, c. İsimleri sanlıyan madde tümleçleri, daha çok morfemsiz olur: **çelik** *makas,* **bakır** *tepsi,* **pırlanta** *yüzük* vb. — Yemek isimlerinde ise *i-* yapılı ilgi takımı kullanılır: **çilek** *reçeli,* **turunç** *şerbeti,* **midye** *dolması...* vb.

144, d. **Soru:** Madde tümleci üzerine soru *neden* ile yapılır: *Bu âletler* **neden** *yapılmış?*

Nasıl soru ulacı da bu rolü görebilir: *Geline* **nasıl** *bir saat [küpe, bilezik...] aldılar.*

Geniş yöntemle soru için **hangi şeyden** denilir.

TÜMLECİN ANLATIŞ ALANI

Ten- belgili tümleç:

144, a. Görmüş olduğumuz gibi, ten- belgisiyle oluşturduğumuz tümlecin düşümüne *kopmalık (ablatif)* denilirdi (Bk. § 115, b.): eylemin nereden koptuğunu (çıktığını) bildirir. Şimdi ten-belgisiyle kurulup türlü fiillere verilen tümleçlerin anlatış alanı çok geniştir, başlıca kullanılışlarını gözden geçirelim:

1. *Tiren* **Haydarpaşadan** *kalktı.. — Vapur* **iskeleden** *ayrıldı. — Ayağı incinen oyuncu* **oyundan** *çıktı. — Ortaklardan biri* **şirketten** *ayrıldı. — Filân* **karısından** *ayrıldı...* vb.

Bu anlatımlarda türlü *devin* (hareket) anlatan fiillerin aldığı ten-belgili tümleçlerin anlatış alanı genişlemiştir: Kılman eylemin uza ile olan ilgisi, değişe değişe, kocanın karısından ayrıldığını bildiren son anlatımda hemen hiç kalmıyor.

Büsbütün maddeden uzaklaşmış misaller de düşünülür: *Aklım* **başımdan** *gitti. — Verdiğim söz* **aklımdan** *çıktı. — Hayali bile* **hatırımdan** *silindi...* vb.

2. a. **Samanlıktan** *çuval çuval saman almak.*

Çorbadan *bir kaç kaşık içmek.*
Çeşmeden *su almak,* **ormandan** *odun götürmek.*
Karpuzdan *bir kaç dilim kesmek...* vb.

2, b. **Komşulardan** *bir kaç kişi geldi.* **Dostlardan; hısımlardan** *biri rica etti. —* **İçinizden** *iki kişi oraya gitsin. —* **Tümenden** *bir tabur düşmanı karşıladı...* vb.

Bu anlatımlarda ten-belgili tümleçler bir *top'tan,* bir *kaynak'tan* ayrılmış *kesimler, ülüler* bildirirler; *ülüsel* tümleç (compl. partitif) olurlar.

lemleri numaralayıp kura ile pay ettiler, ben **beşinciyi** *çektim. — Siz* **kaçıncıyı** *çektiniz?...* vb.

Sıra anlatan sayıların ulandığı isimler: *Bu sıradan* **üçüncü** [**beşinci, onuncu...**] **ağacı** *kesecekler. —* **71 numaralı evi** *arıyoruz...* vb.

f) **İki morfemi takılmış isimler:** *Kaleminizi verir misiniz?* **Benimkini** [**kendiminkini**] *evde bırakmışım. — Bu yemişler kalsın,* **dolaptakileri** *getirin...* vb.

g) **İyelik takımı: Alinin kitabını** *kim almış? —* **Denizin derinliğini** *ölçen âletler. —* **Her şeyin iyisini** *kendine seçer...* vb.

h) **İlgi takımı: Ölüm korkusunu** *kimse kalbinden atamaz. —* **Vatan sevgisini** *bizim nesile aşılayan Namık Kemal'dir. —* **Meşe ağacını** *üretmek kolay değildir. — Kasırga* **bahçe duvarını** *yıktı.. vb.*

i) **İyelik belgileri almış isimler: Kitabımızı** *unutmayınız. —* **Gözlerini** *açmış, bize bakıyor. —* **Çaresini** *düşünürüz. —* **Sırasını** [**gününü**] *beklemeli. —* **Üzümünü** *ye* **bağını** *sorma. — En* **iyisini** *seçip aldı... vb.*

İç çekmek... gibi bileşikler de iyelik belgisiyle belirli nesne alabilir: **İçini** *çekti. — Niye öyle* **içinizi** *çekiyorsunuz?* vb.

j) **Özel olarak düşünülen** *kavramları anlatan* **isimler: İşi** *görüşelim. —* **Meseleyi** *anlıyamadım. — Sen* **sorguyu suali** *bırak. — Rüzgâr* **tozu** *dumana katıyor,* **yaprakları** *her tarafa saçıyordu. —* **Hakikati** *söylemek lâzımgelirse... — Biz de kazaya uğrıyan gemide olsaydık* **ahireti** *boylamış olurduk,.. vb.*

135, b. Sıfatlar da nesne rolünde isim niteliğini kazanarak, belgili olur: *Öv* **küçüğü** *al* **büyüğü** [Ata.]. — **Toku** *depretme,* **açı** *işletme* (Ata).

T. D. N. Eski yazmalarımızda iyelik belgisi almış isimler, nesne rolünde, çok kere, birinci ve ikinci kişi belgilerinden sonra *i* morfemini düşürdüğü; üçüncü kişinin *-ni* belgisinden ise yalnız *i* düşer, *n* kalırdı. Misaller:

Ya'kub eyitti: — *Beni aldadunğ* «aldattın»... *yidi yıl tamam* **emeğüm** «emeğimi» *yidüng*... — *İmdi bizüm* **razumuz** «sırrımızı» *gizlegil*... (Kıs.).

Tanğrı cümle görklerüng «güzelliklerin» *iki* **ülisin** «payını» *Yusufa virdi ve bir* **ülisin** *kalan kulları arasında üleştirdi*... (Kıs.).

[Dakyanus]... *Tanrıya âsi oldı*... **kavmin** «kavmini» *kendüye dapmağa kığırdı* (Kıs.)

... *ve* **kendüzüng** «kendini» *ademilere Tanğrıdan korkar gösterüp gönğlüng içre yavuzluk olmasın* (Kıs.)

Bilüre «*bilene*» *danış* **bildiğüng** «=bildiğini» *işle* (Ata.) — *Çobana eyitti:* **donung** «elbiseni» *ver kim giyeven* (Kıs.).

Eski yazmalarda *birini* veda etmek, bir *nesneye* temaşa etmek, *birini* evlenmek, bir *işe* meşgul olmak... gibi i- ve e-belgili nesne tümleçlerine raslanmaktadır; bunlar şimdi belgileri değişerek kullanılır.

Ülüsel kavram:

136, a. Sayılabilen, ölçülebilen şeyler anlatan isimler, yalın olarak kullnıldığı zaman, iki kavramla anlaşılır: *ülüsel (partitif), genel (général).* — Ülüsel kavramla anlaşılan nesnelere misaller:

Pazardan **yemiş, sebze, pirinç**... *aldık.* — **Et, balık, pilâv**... *yedik.* — **Su, şerbet**... *içtik.* — **Balık, fasulya**... *pişirdik* vb.

Bütün bu anlatımlarda *nesneler* **ülüsel** kavramla anlaşılmaktadır: bir **kısım** (bir *ülü*), bir **miktar** *yemiş, sebze.. et, balık.. su, şerbet..* demektir.

136, b. Bu gibi sayılabilen, ölçülebilen nesneleri genel kavramla anlatmak için i-belgili tümleç kullanırız; *Ben* **yemişi üzümü, pilâvı, balığı**... *severim.* — **Muşmulayı, keçiboynuzunu, bozayı**... *sevmem* gibi.

Her türü yemişi, üzümü... severim; *her türlü muşmulayı, keçiboynuzunu*... sevmem demektir.

Nesnenin eylem olması:

137, a. Nesne eylem olabilir. Eylem isimleri nesne rolünde

mağaranın içine *sokulmak.* — **İşin içinden** *çıkmak.* — **Çayırın içine** *girmek.* — **Babasının yanına** *gitmek*... vb.

143, c. Yön isimlerinden başka, *baş, hak, yüz, sûret, daire, saye, yer*... isimlerinden de sontakılar gelişmiştir:

Masa başında *toplanıp* **işler hakkında** *konuşuyorlardı.* — **Fen dairesinde** *yapılmış bir ev.* — *Bir* **çivi yüzünden** *edilen ziyan.* — **İyilik yüzünden** *kemlik görmek.* — **Babası yerinde** *biriyle evlenmek.* — **Millet sayesinde** *işleri onmak*... vb.

T. D. N. Eski yazmalarda *katında, katına, katından* sontakıları çok kullanılmıştır:

Bayındır **hanın katında**... (Dede.) — *Berzeveyh tabibi* **kendi katına** *okudu* (K.D.) vb.

Eskimiş, artık kullanılmaz, Osmanlıca sontakılar vardır: *tahtında* «=altında», *dahilinde.. derununda* «=içinde», *meyanında* «=arasında», *nezdinde* «=yanında, katında», *zımnında* «=hakkında», *civarında* «=yakınlarında» bunlardandır; kullanılıştan çıkmak üzeredir. — Henüz atılamıyan iki sontakı daha vardır: *lehinde, aleyhinde* [*lehimde, aleyhimde, lehimizde, aleyhimizde*...]. Bunların yerine *ondan* [*benden, sizden*] *yana... ona* [*bana, size*] *karşı* kullanılabilir.

SONTAKILAR

143, a. İsim, belgilerle olduğu gibi, *sontakı (postposition)* denilen morfemlerle de bükünlenerek türlü tümleç rolünü oynar.

Sontakılar **alt, üst, iç, dış, ön, art/arka, orta, yan, ara**... gibi yön isimlerinden ve başkalarından gelişmiştir; bu isimler, sonlarına *i-n-* morfemi ve düşüm belgileri ulanarak, sontakı gibi kullanılmaktadır:

Güneş altında *deniz pırıl pırıl yanıyordu.*
Yağmur altında *ıslana ıslana gitmiştik.*
Oda içinde *futbol oynanmaz.*
Bu iş **beş gün içinde** *bitmelidir.*
Yaz ayları arasında *vapur yolculuğunu severim.*
Sokak ortasında *oynuyorlardı.*
Çalışkanlar yanında *tenbeller utanır... vb.*

Belirli hallerde sontakılar ismin *-(n)in* belgili *türlük* (genitif) düşümüne ulanır: *o* **güneşin altında**... *böyle bir* **odanın içinde**... gibi.

143, b. Sontakılar yalnız *-te/-de* ile değil, *-e, -ten* belgileri ile ve başka bölücüklerle de oluşur:

Çocuklar **çardak altına** *geçtiler.* — **Dağlar üstünden** *aşıp yolculuğa devam ediyorduk.* — *Kedi gibi hep* **dört ayak üstüne** *düşer.* — *Yılanın* **çalılar arasına** *kaydığı görüldü.* — *Merhemi bir cam veya porselen* **hokka içine** *koyup saklamalı.* — *Şakalaşırken de* **terbiye** *ve* **edep dışına** *çıkmamalı... vb.*

Belirli hallerde, sontakıların bu şekilleri de ismin (-n)in belgili türlük düşümüne ulanır:

Evin üstüne *çıkmak.* — **Ayağının altına** *almak.* — *Bir*

belgili olarak kullanılır; başlıcalarını misallerle gözden geçiriyoruz:

a) **Tik-/ecek- yapılı** eylem isimleri: İyelik belgileri alan **tik** ve **ecek- yapılı** eylem isimleri, nesne rolünde, belgili olur; **Geleceğinizi** *bilmiyorduk.* — *Gürültüden* **okuduğumu** *anlıyamıyorum. Dilinin* **söylediğini** *kulağı işitmiyor.*

T. D. N. Eski yazmalarda **tük- yapılı** eylem isimleri nesne rolünde *i* almazdı:... (arslan) *dilemedi ki ol yırtıcılar anıng* **korktuğın** bileler (K.D.) vb.

b) **Me- yapılı** *eylem isimleri: Sen* **konuşmayı** *bırak da yazını yaz.* — **Gitmeyi** *kurmuş, artık bağlasan durmaz.* — *El ile* **şakalaşmayı** *ne çok seversin...* vb.

c) **Me- yapılı** eylem isimlerine **iyelik belgileri** takılır, o zaman da nesne rolünü belgili olarak oynar:

Bütün gün **gelmenizi** *bekledik.* — *Bu kadar çok düşmanı* **yenmemizi** *bütün dünya alkışladı.* — *Kardeşinizin bu işleri* **başarmasını** *istiyoruz... vb.*

137, b. **Me- yapılı** eylem ismiyle oluşan nesne tümleci, genel kavramla, **-mesini** şeklinde de olur: *Yalan* **söylemesini** *beceremiyorum.* — *O daha medenî insan gibi* **giyinmesini, oturup kalkmasını** *bile öğrenmemiş* vb.

Nesnenin ortaç olması:

137, c. En-, miş- ve ecek- yapılı ortaçlar nesne rolünü görebilir; bunlar da belgili nesne olur; misaller:

Yeni **gelenleri** *karşılamak,* **gidenleri** *geçirmek âdettir. Çok* **konuşanı** *kimse çekmez.* — **Olanı biteni** *anlattılar.* — *Pencereden* **geleni gideni** *seyrederler.* — *Bize beş tane bırakın,* **kalanı** *Siz alın...* — *Düşmüş* **düşmüşü** *arar.* — **Geçmişi** *unutmamalı.* — **Geleceği** *düşünen tenbel olmaz.* — *Yalnız* **geleni** *değil* **gideceği** *de hesaba katmalı.* — **Alacağı** *arıyan* **vereceği** *de aramalı... vb.*

NESNENİN BELİRSİZ OLMASI.

138, a. İsmi belirten araçların bir takımı kuvvetli değildir, bunların ulandığı isimler nesne rolünde belgisiz kalır. Bu araçların başlıcalarını örneklerle veriyoruz:

Bir isimsisi

138, b. Dilde *bir*'in oynadığı dizimel rol çok büyüktür. Avrupa dillerinde *article indéfini* denilen belirsizlik ulağının rolünü bizde *bir* alır.

Kendsine *bir* ulanmış isim belirsiz nesne olur; ulaklarla sanlanmış da olsa belgi almaz; misaller:

— *Yere* **bir ayı postu** *serdiler.*
— *Dört yanı çevrilmiş* **bir bağ** *gezdik.*
— *Yeni* **bir kitap** *aldık.*
— *Vapur beyaz* **bir köpük dalgası** *yaymıştı... vb.*

Nesne soyut kavramlı isim de olabilir: **Bir fikir** *vermek.* — **Bir öğüt** *almak...* vb.

138, c. Kendisine *bir* ulanmış isim *belirli nesne* de olabilir; meselâ:

Gözlerimle oturacak **bir yer** *ararken... arkadaşım bana boş kalan* **bir koltuğu** *gösterdi...*

cümlesinde **bir yer** belgisiz, **bir koltuğu** belgili olarak kullanılmıştır; çünkü gösterilen **koltuk** belirli olarak düşünülüyor.

Başka misaller: *1. Seyahat bir hafta sürmüştü,* **bir geceyi** *de o köyde geçirmiştik...*

Burada da o köyde geçirilen **gece** belirli olarak düşünülüyor, demektir.

2. *Onunla çok konuştum,* **bir** [**tek**] **fikri** *kabul ettiremedim...* vb.

138, d. Kendisine **bir** ulanan isim iyelik belgisi alırsa belirli nesne olur:

— **Bir acı kahvemizi** *içmez misiniz?* — **Bir kitabınızı** *da ben istiyeceğim.* — **Bir günümüzü** *o işe feda ettik.* — **On-**

belgisi vardır, yuvarlak dar [*-rü*] ve geniş [*-re*] şekillerinde görülmektedir. Bu düşümün *rü* şeklinde olanı en çok *-ke/-ge* morfemiyle bileşirdi: *ilgerü* «önde: doğu istikametinde», *küngerü* «güneş istikametinde [cenupta, güneyde]» vb. Yalın şekliyle: *ebimrü, ebrü* «evim istikametinde, evime/eve doğru» gibi.

142, b. Bizim *ileri, dışarı* ulaçlarımız bu eski düşümden kalmış izlerdir; eski *ilgerü* ve *tışkaru*'dan gelirler; *geri (kirü/girü)* de eski bir *kidhrü*'den çıkmış olmalıdır; eski kaynaklarda *kisre* ve *kidhin* «sonra» ulaçlarına raslanmaktadır. — *Doğru (toğru)* dahi bu türemin bir izi gibi görünüyor, eski bir *toğuru*'dan çıkmışa benziyor.

Bu düşümün geniş şeklinden epeyce izler kalmıştır: *Sonra (sonğra), üzre/üzere, taşra, esre, ötre...* vb.

142, c. Eski yazmalarımızda *içre* bir *sontakı (postposition)* gibi kullanılırdı: **deniz içre** *bir ada* «denizin içinde» (Kıs.), *kaçankim* **bağçe içre** *geldi bular* «bahçenin içine» (Aş. XV.).. vb. — Taşra/daşra kelimesi *-de taşra* ve *-den daşra* şeklinde bir sontakı olarak kullanılırdı: **evde daşra** «evden dışarı», **bacalardan daşra** «bacalardan dışarı»... vb. Ulaç olarak «dışarı» anlamiyle de görülür. — Eski kaynaklarda görülen *asra* «aşağda» ulacından bizim eski hareke ismi olan *esre* gelmektedir.

T. D. N. I. Eski kaynaklarda ve bizim eski yazmalarda reyapılı bir yönleme tümlecine de raslıyoruz: **Yürekre** *ur-* «yüreğe, kalbe atıp vurmak», **depere** *çala* (Dede), **başra** *kamçı ile urmak* (Kab.) vb.

— Yaşıyan diyeleklerden Çuvaşçada *re* şekli kurallı dolay düşümü olarak kullanılmaktadır.

II. Eski kaynaklarda *anğa bunğa/munğa* zamirlerinin *anğar, bunğar/munğar* şekillerine de raslanmaktadır ki *-garü* morfeminin bir yıpranmış şeklinden başka bir şey değildir.

III. Hint-Avrupa dillerinde bazı morfemlerin *r* ile vasıflanması vardır (Brug. Abr. 482): *Lât.* **quor**, got. **hvar**; eski al. **hwar** «nereye, nerede» vb. Bu soru ulacı Azeri **hara** «nereye, nerede» ulacıyla dikkate değer bir karşılaşma göstermektedir. Eski kaynaklarda zamirsel **ka** «ne» tabanı **kanta: kanda, kandin, kanı**... gibi isimsileri yaratmıştır.

dan hediye değil, **bir selâmını** *bile almadım. — [Filân] Harpte yaralanmış,* **bir bacağını** *kesmişler... vb.*

138, e. Nesne olan isim, kendisine *bir* ulanır ulanmaz, belirli veya belirsiz düşüldüğüne göre belgili veya belgisiz olur; misaller:

1. Orduda iken fırsattan faydalanarak **marangozluk** *öğrendim. —* **İngilizce** *tahsil ettim.*

2. **Marangozluğu** *orada iken öğrendim.* **İngilizceyi** *orada iken tahsil ettim.*

★

1. Her gün **ortalık** *süpürmek,* **yemek** *pişirmek,* **bulaşık** *yıkamak... az iş midir?*

2 Her gün **ortalığı** *süpür,* **yemeği** *pişir,* **bulaşığı** *yıka... bu az iş midir?*

★

1. Ömrümde **böyle bir çocuk** *görmedim. —* **Öyle bir yemiş** *yemedim.*

2. **Öyle bir çocuğu** *kim sevmez? —* **Öyle bir yemişi** *hepimiz isteriz.*

★

1. İnsan penceresinden ancak **bir sokak, bir meydan** *görür.*

2. İnsan oturduğu yerden nihayet **bir sokağı, bir meydanı** *seyredebilir.*

138, f. Bitemel (descriptif) tümleçlere de *bir* ulanır, tümleç belgisi almaz... — *Koluma* **bir çarpış** *çarptı. — Gözleriyle beni* **bir süzüş** *süzdü...* vb.

Bir'in ulaç olması:

138, g. *Bir* isimsisi ulaç olarak da kullanılır: **Bir** *gördüğümü* **bir daha** *unutmam...* gibi; cümlenin başındaki *bir: «bir kere»* anlamiyle ulaçtır; *bir daha* grupu ise ulaç deyimidir. Başka misaller: *İpi* **bir** *çektim, koptu...* burada da **bir:** *«bir kere»*

T. D. N. I. Bizim yazmalarda *-leyin* şeklinde çok raslanan ulaçtan şimdi *sabahleyin, akşamleyin, geceleyin...* gibi az sayıda izler kalmıştır. Bu şekil le- yapılı fiillerin -ü şeklindeki gerondiflerinden ve -in morfeminden gelmiş görünüyor. Divanda *arslanlayu, börleyü...* «arslan gibi.. kurt gibi [kükriyerek, uluyarak]» gerondiflerini bulmaktayız; buradan *arslanlayın..* şekline geçilmiştir. Osmanlıcanın fazla inceliği bu morfemin *-leyin* şeklini aydınlar arasında yaymışsa da illerimizin çoğunda uyumlu kullanış yaygındır.

T. D. N. II. Hint - Avrupa dillerinde *m* ve *ne* genzeliyle araç belgilerine çok raslanmaktadır. (Bk. Brug. Abr. Meil. İntr.) Rusçada bu belginin *-om/-em/-im* şekilleri vardır: *noj-om* «bıçakla», *moem* «benimkiyle», *svoim* «onunkiyle».. vb. — Grekçede *nün* «şimdi» ulacı *n* ile belgilendiği gibi *eri* «erken, sabahleyin » ulacında da bu fonem düşmüştür (Yks. yarım).

T. D. N. III. *Bir* ile bileşen *ile(n)*'den *birlen, birle, bilen, bile* şekillerinde bölücükler çıkmıştır. Konuşma dilinde *(i)len* şekli şimdi de kullanılır, ancak yazı dilimizde artık bunlardan yalnız *ile/-le* şekli kalmıştır. Bu bölücüklerin kullanılışına eski kaynaklardan örnekler:

Sizni birle «sizinle». — *Eçim kağan* **birle** *süledimiz* «kağan amucam ile (birlikte) ordular sevkettik» vb. — Divandan: *iki beg* **birle** «iki bey birbiriyle», *ol meninğ* **birle** *üçeşti* «o benimle yarıştı», *atım* **birle** *tegü evdim* «atımla acele yetişmeğe çabaladım.» — *Edhgülügüg ugança eliginğ* **bile** *telim kıl* «İyliği, bütün kudretince, elinle çok çok yap.» — *Tün kün keçe alkınur ödhlek* **bile** *ay* «Geceler gündüzler geçerek zaman ve ay değişir durur...» vb. — Eski yazmalarımızdan: *ol düşman ki* **yumuşaklık birle** *ele girmez andan kurtulmak olmaz illâ anı kahreylemek* **birle**... (K. D.) — *Bigünah öldü Hasan* **birle** *Hüseyin* (K.Ü. XV.) Vb... *Anı göndermeğe kamu çeri ve dükeli ulular* **bile** *çıktılar* (K.D.). — *Taş Oğuz* **bile** *bulunmadı* (Dede.) vb.

Yönleme düşümü:

142, a. Eski kaynaklarda raslanan bu düşüme Radolf *(casus directivus) yönlemelik* [*düşüm*] adını vermiştir; *r* ile vasıflanmış

anlamiyle ulaçtır. — *Buraya gelmişken onları da* **bir** yoklıyalım... vb.

Kaç isimsisi:

139, a. Kendisine *kaç* ulanan isim, nesne rolünde, belirli ve özel ya belirsiz ve genel düşünüldüğüne göre, belgili veya belgisiz olur:

1. Yaramaz çocuk **kaç kitap** *yırttı,* **kaç kalem** *kırdı.*

2. Filân o zaman bizim mahallede oturuyordu, **kaç kasabı; kaç bakkalı** *dolandırmamıştı...* gibi.

Birkaç, birçok, birtakım... isimsileri:

139, b. Bu isimsiler ve bunlara benziyenler de *kaç* gibidir, ulandıkları isimler, özel (belirli) veya genel (belirsiz) düşünüldüğüne göre, belgili veya belgisiz nesne olur; misaller:

1. **Birkaç çocuk** *gördük, okullarına gidiyordu.* **Birçok kitap** *almış, koltuğunun altında götürüyordu. —* **Birtakım** *fikirler ileri sürdü, uzun uzun anlattı... vb.*

2. Yangından kurtardığı **birkaç kitabı** *rafa dizmişti. — Avrupadan aldığı* **birtakım fikirleri** *burada yaymağa çalışıyordu. — Suç üstü yakalanmış* **birçok kişiyi** *tutup mahkemeye ilettiler... vb.*

Sayı isimsileri:

140, a. Bu isimsiler de zayıf belirtici araçlardandır; ulandıkları isimler, nesne rolünde, özel veya genel düşünüldüğüne göre belgili.. belgisiz olur: **Üç kitap** *almıştım. — Aldığım* **üç kitabı** [**her üç kitabı**] *yaramaz çocuk yırttı...* vb.

ESKİ TÜMLEÇ ŞEKİLLERİ

Araç düşümü:

141, a. Eski kaynaklarda raslanan bu düşümün belgisi *-in*'dir; uyumlanması kurallı değildir. Başlıca rolü eylemin hangi *araç* [*vasıta*] veya aygıt [âlet] ile kılındığını bildirmektir: **eligin** «el ile, ve eliyle», **biçekin** «bıçakla», **otın** [ve **otun**] «ateşle» vb.

141, b. Bu tümlecin belgisi zamanla değişmiş, bu şekilden ulaç niteliğinde izler kalmıştır. Şimdi **yayan** diye kullandığımız kelime eski bir **yadağın**'dan gelişmiştir; eski anlamı *ayakla* demekti. **Kaçan** «ne zaman» ulacı da **ka çağın**'dan çıkmıştır.

Not. Lâtinler araç düşümüne *casus instrumentalis* adını vermişlerdi.

141, c. Bizim eski yazmalarımızda bu şekilde ulaçlara çok raslanmaktadır:

İmdi konğ kim **acun** *ve* **susuzun** *kırılsunlar* (Kıs. XIV). «Şimdi bırakın da aç ve susuz olarak [açlıktan ve susuzluktan] kırılsınlar.» — *Olmaz* **vaktin** *araya girdinğ* «münasebetsiz bir zamanda» (K. D.) — **Dünin** «geceleyin», **günin** «gündüzün», **önğin** «önceden», **sonğın** «sonradan»... vb. — Bu ulacın sonundaki **n** düşebilirdi: *tünin künin: tüni küni* «gece gündüz» gibi. Daha sonra **dünü günü** şekline giren bu ulaç *daima* anlamiyle kullanılmıştır.

141, d. Araç belgisini bir **-en** uzatmasiyle değişmiş buluyoruz. Birçok yerde **bıçağınan** «bıçakla», **sennen** «seninle»... denilmektedir. Bu şekil **-ilen** şekliyle nöbetleşir: **elilen** *tutmak*... vb. Şimdi kullanılan **ile: -le** takısı bu şekilden gelişmiş görünmektedir.

İstanbula gitmiştiniz, **orada** *kimleri gördünüz. —* **Oralarda** *şimdi kimselere raslanmaz. — Ne güzel manzara!* **şuracıkta** *oturup deniz havası alalım... vb.*

Belirli kavramla: **orasında, şurasında, burasında**... **şuramda, buramda**... **şuranızda, buranızda**... denilir.

Kişi zamirleri:

154, c. Kişi zamirleri de te- belgisiyle orunlama tümleci olabilir:

Bizde *bu akşam toplantı var. —* **Sizde** *hangi kitaplar bulunur? — Bu kitabı kardeşimden isteyiniz, belki* **onda** *vardır. —* **Bende**, *size karşı, ancak sevgi ve saygı bulursunuz. — Arkadaşınız mı söyledi?* **Onda** *hiç insaf yokmuş. — Kulağım* **Sizde**. *— Kabahat* **bende**... *vb.*

Belirsizlik isimsileri:

154, d. Bu isimsilerden oluşan orunlama tümlecine misaller:

Ötekinde berikinde *olandan bize ne. —* **Filânda** *varmış,* **filâncada** *yokmuş... düşünmeğe bile değmez... vb.*

Soru isimsileri:

154, e. Bu isimsilerden de orunlama tümleci gelir:

Kitap **nerede?** *Sıra* **kimde?**
Nerede *idiniz?* **Nerelerde** *geziyorsunuz?*
Kimlerde *rahatlık kalmış?*

Arkadaş olsun, hısım olsun, **hangisinde** *yardım kudreti kalmış? —* **Hankinizde** *bir kalem var? vb.*

Sayı isimsileri:

154, f. Sayı isimsilerine gelen *te/de* belgisi *bölüm* morfemi olur: *Bir şeyin* **üçte biri, üçte ikisi, dörtte biri, dörtte üçü**... *— Köylü'erin* **onda dokuzu.** *— Elmanın* **dörtte biri**... vb.

Belirli kavramla *temsil rolünde:* **ikisinde, üçünde, onunda**... **ikinizde, ikimizde**... denilir.

3. **Sizden sonra** *sıra kimindir?*
4. **Okul binasından sonra** *büyücek bir meydana gelinir.*
5. **Akşamdan sonra** *kapını kapa* (Ata.).

6. *Sizinle olan* **görüşmemizden önce** *onunla da konuşmuştum.*

7. *İstanbula son* **gidişinden sonra** *kendisinden haber alamamıştım.*

8. *Kardeşiniz* **geldikten sonra** *sokağa çıktık.*

9. **Sabahtan beri**... *ortalığı düzeltmeğe* [**iki aydan beri** *kitabın son bölümünü yazmağa*] *çalışıyoruz. —* **İzmitten beri** *her istasyonda yemiş satanlara rasgeliyorduk...* vb.

Not. Önce yerine *evvel* çok kullanılmıştır, şimdi de bu arapça kelime büsbütün bırakılmış değildir.

T. D. N. I. Eski yazmalarımızda *andan* kelimesi *ondan sonra* anlamına kullanılırdı:

Arslan avını inine iletir **andan** *yer* (Kıs.).
Göreyin bir dahi ol dildarı
Andan *ölürsem öleyim bari* (S.G. XVI.).

II. Eski yazmalarımızda *önce* ve *sonra* yerine daha ziyade *öng.. sonğ* kullanılmıştır:

Ya'kub hazineye **önğ** *düşmişidi ve* **önğ** *doğasıyidi, İysunğ sonğınca doğdı ve İys* **sonğ** *doğasıydı* **önğ** *doğdı* (Kıs.).

b) **-ten dolayı; -ten ötürü:**

Bu uzatılmış sontakılarla sebep tümleci oluşur: misaller:

1. *Çocuk birdenbire hastalandı,* **bundan dolayı** *annesi sokağa çıkmadı.*

2. *Edilen* **şikâyetten dolayı** *polis işe karıştı, araştırmalar yaptı.*

3. *Lekeli tifo olguları* **görüldüğünden dolayı** *yeni sağlık tedbirleri alınmıştır.*

4. *Şekercilik, dokumacılık, kâğıtçılık... gibi endüstri kollarının ilerlemiş* **bulunmasından dolayı** *memleketin ticaret dengesi sağlanabilmiştir.*

5. *Dün bizim çocuk rahatsızlanmıştı,* **bundan ötürü** *ziyaretinize gelemedim.*

6. *Edilen* **şikâyetten ötürü.** — *Şikâyet* **edildiğinden ötürü**... vb.

Not. Osmanlıcanın kullandığı *-ten naşi, -e binaen, -e mebni* gibi yabancı sontakılar yerine *-den dolayı, -den ötürü* geçmeğe başlamıştır.

Yağmur altında *iki saat yürüdük.* — *İncirleri güzel* **kutular içinde** *Amerikaya gönderirler.* — *Böyle bir adamı millet* **başı üstünde** *tutar.* — *Tabutu arkadaşlarının* **omuzları üzerinde** *taşındı.* — **Tavan arasında** *fareler türedi... vb.*

Belirli kavramla: **O yağmurun altında**... *mini mini* **bir kutunun içinde**... vb.

İçinde sontakısı:

153, b. Bu takı aşırılıkla sanlama görevini yapar: *Sıcaktan* **ter içinde** *kaldık.* — *Sokaklar lodostan* **toz içinde.** — *Salon derin bir* **sessizlik içinde** *idi.*

153, c. Bu takı *bölüme* de yarar: **İçlerinde** [içimizde] *böyle düşünmiyenler vardır.*

Yerinde sontakısı:

153, d. Bu takının da özel bir sanlayış rolü vardır: *Babası yerinde* bir adamla evlenmiş gibi.

Arasında sontakısı:

Bu takı orunlamaya yaradığı gibi bölmeğe ve karşılaştırmağa da yarar: **İnsanlar arasında** *iyiliği sevenler ve sevmiyenler vardır,* veya: *iyiliği sevenler çoktur* gibi; sevmiyenler de vardır ama sevenler kadar çok değildir... demektir.

Aranızda [**aramızda**] *sevdiklerim ve sevmediklerim vardır; çoktur...* vb.

İsimsilerin orun olması:

154, a. Varlıkları isimlerle gösteririz, isimlerin yerinde ise isimsiler kullanırız. Orunlama görevini isimler gibi onların yerine geçebilen *isimsiler* de görür.

Yer isimsileri:

154, b. Ora, bura, şura isimsileri, de-belgisiyle, orunlama tümleci olarak kullanılır; çoğul şekilleri de vardır: **Orada, oralarda, burada, buralarda, şurada, şuralarda.** Küçültme şekilleri de ayni rolü oynar. Misaller:

ferahlandıran **bir zevk** *vardır.* — **Tembellikte** *sevilecek bir şey yoktur.* — **Gözü yükseklerde.** — **Gönlüm sizde.** — **Kalbimde** *hep onun* **sevgisi**... vb.

151, g. Te-belgili tümleç *sanlama* ulağı gibi kullanılabilir: **O kılıkta, o kıyafette... o yaradılışta** *bir adam.* — **Bal renginde** *kumaş.* — **Yumurta biçiminde** *bir kemik...* **Güvercin yumurtası büyüklüğünde** *bir taş.* — **Baklava şeklinde** *susam şekerleri.* — **O yaşta** [*30, 40* **yaşlarında**] *bir kadın...* vb. Bunlar *durum* veya *benzetme* tümleci olur.

Halde, durumda formülü:

151, h. Te-belgili tümlecin sanlama kuvveti *halde, durumda* [*vaziyette*] kelimelerini formül haline getirmiştir. *Yorgun* **bir halde,** *bitkin* **bir durumda;** *atılmağa hazır* **bir halde...** vb.

Orunun eylem olması:

152, a. Mek- ve me-yapılı eylem isimlerinden oluşan te-belgili tümleçler yüklem rolü ile isimsel anlatımlar kurmağa yarar; bu yüklemler kişi belgileri de alarak fiilsel anlatım değerini kazanırlar; misaller:

... **haber verilmekte(dir)** = haber veriliyor;
... **böyle söylemekte(dir)** = böyle söylüyor;
... **yazmakta.. hazırlamaktayız** = yazıyoruz, hazırlıyoruz... vb.

Kardeşiniz eski iddiasını **tekrar etmede.** — *O yine bildiğini* **okumada**... *vb.*

152, b. Arapçadan alınmış eylem isimleri de aynı anlatış rolünü oynar: *O eski* **hulyasında.. davasında.** — *Ayni işleri* **takipte** *devam ediyor.* — **Arkadaşımız teftişte.** — *Biz de gitmek* **niyetinde.. arzusundayız**... vb.

Te-belgili sontakılar:

153, a. Yön isimlerinden oluşan te-belgili sontakılar orunlama görevini alır:

E. BELGİLİ TÜMLECİN ALANI.

146. a. Görmüş olduğumuz gibi, şimdi bizim e-belgisiyle kurduğumuz tümlecin düşümüne eskiler [Grekler, Lâtinler] *vermelik* (dativus, dôtikê) demişlerdi; *vermek* kavramlı fiillere verilen bu tümlece *ikinci nesne* (objet secondaire) denildiğini de görmüştük (Bk. § 120, a.).

E-belgili tümlecin oynadığı anlatış rolleri türlü türlüdür, başlıcalarını misallerle gözden geçiriyoruz.

1. İkinci nesne:

146, b. İkinci nesne tümleci alan fiiller pek çoktur, bunların başında *vermek* ve anlamca yakınları gelir; misaller:

Birine *bir şey* [*yemiş, ekmek, para, oyuncak...*] *vermek.* — **Birine** *hediye vermek: bir şey armağan etmek.* — **Birine** *ders, öğüt, nasihat... haber, müjde, gönül, selâm... vermek.* — **Birine** *söz vermek.* — **Gönüllere** *sevinç, neşe, keder.. kaygı...* **yüreklere** *cesaret, korku, emniyet, emniyetsizlik... vermek.* — **İşlere** [**meseleye**] *önem vermek.* — **Söze** *kulak vermek.* — **Bir şeye** [**Bir işin yapılmasına**] *karar vermek.* — *Bir şeyin şöyle veya böyle* **olduğuna** *hüküm vermek.* — **Birine** *bilgi vermek: bildirmek.* — **Birine** *ceza vermek vb.* — **Birine** *bir şey bağışlamak: suçunu, kusurunu bağışlamak.* — **Birine** *bir şey sunmak.* — **Birine** *bir şey söylemek, demek anlatmak, sormak, (ayıtmak, eyitmek)* — **Birine** *bir şey satmak.* — **Birine** *yalvarmak, ricada bulunmak.* — **Birine** *bakmak: nazar etmek.* — **Birine** *(Tanrıya) dua etmek.. lânet etmek.* — **Birine** *vurmak, dayak atmak... saldırmak; silâh çekmek.* — **Birinin başına** *belâ getirmek... vb.*

Bu anlatımlarda anlatış temeli fiillerin bir şey verildiğini anlatmasıdır; verilen türlü somut şeyler olduğu gibi soyut kav-

ramlar da olur: *söz, ders, öğüt, haber, müjde, selâm... sevinç, neşe, keder, kaygı... önem, bilgi, karar, hüküm, ceza..* vb. Dil bu soyut kavramla anlatış yolundan giderek *söylemek, demek, sormak (ayıtmak, eyitmek...), övmek, yermek, vurmak, bakmak..* gibi fiillere de e-belgili tümleçler vermiştir.

İkinci nesne isim ve isimsi [*birine, birbirine, şuna, buna, şunlara, bunlara.. kendine, bana, sana,. bize, size*] olduğu gibi eylem de olabilir: **Oyuna [oynamağa] eğlenceye [eğlenmeğe]** *heves etmek. — İşin iyi* **bitmesine** *önem vermek, dikkat etmek. — Şöyle veya böyle* **olduğuna** *hüküm vermek...* vb.

146, c. Ettirgen fiillerin geniş bir deyresi e-belgili tümleç almağa çok elverişildir: *Bahçeyi* **birine** *kazdırmak, yazıyı* **birine** *yazdırmak...* vb. Bunlarda e-belgili tümleç eylemi kılan kavramlardan oluşturulur.

Not. *Getirmek* fiili anlamca ve kullanışça *vermek* fiiline yakındır: *birine* hediye getirmek, *birine* hediye vermek anlatımlarının karşılaştırılması bu yakınlığı meydana koymaktadır.

T. D. N. *Ver-fiili* eski **ber-* tabanından gelmiştir. Türkçenin bu tabanı Hint-Avrupa dilinin **bher-* «getirmek» tabaniyle karşılaşmaktadır. Bu karşılaşma iki dil ailesinin kökenlik birliğini açığa vuran belgelerden biridir.

146, d. E-belgili tümleç alan başka fiiller:

Göstermek ve anlamca yakınları; misaller:

Birine *kitaplarını, yazılarını, mallarını, oyuncaklarını... göstermek. —* **Birine** *yol.. ders göstermek [öğretmek]. —* **Birine** *yer.. kazanç, kâr göstermek. —* **Birine** *arkadaşlık, sevgi [muhabbet].. düşmanlık, kin [husumet] göstermek. —* **Bir şeye** *istek, rağbet, göstermek. — Tanrı böyle acıyı [evlât acısını]* **kimseye** *göstermesin. —* **Birine** *emniyet göstermek* **[etmek]:** *inanmak. —* **Birine** *itimat göstermek* **[etmek]:** *güvenmek. —* **Bir şeye, birine** *hayret etmek: şaşmak. —* **Birine** *hayranlık göstermek: hayran olmak., vb.*

Bırakmak ve anlamca yakınları; misaller:

Birine *bir şeyi.. bir işi bırakmak. —* **Birine** *pay ayırmak.—*

gibi şeyler olmaz. En değişik kavramlar orunluk edebilir. Başlıca tiplerinden birkaçını gözden geçiriyoruz:

O dergide [kitapta] *çok güzel hikâyeler, şiirler var.*

Haber **bütün gazetelerde** *vardı...* vb.

Bu anlatımlarda *dergi, kitap, gazete* gibi yayınlar *orunluk* ediyor.

151, c. *Bilgin, şair, filozof* gibi kavramlar da orunluk edebilir:

Namık Kemal'de *hararetli bir vatan aşkı duyulur. —* **Dede Korkut'ta** *en eski destanlarımız toplanmıştır... vb.*

151, d. *İnsan, canlı varlıklar, bunların üyeleri...* orun olarak düşünülebilir, onlardan te-belgili tümleç oluşturulur:

Filânda *para çok akıl az. —* **Köpekte, atta,** *hattâ* **kedide** *iyiliktanırlık vardır, hem de bu karakter o* **hayvanlarda** *derin bir gelişme gösterir. —* **İnsanda** *şeref duygusu yüksek olmalı.., vb.*

Filân, **arkasında** *deve tüyü palto..* **elinde** *gümüş saplı baston, parkta dolaşıyordu. —* **Gözümde** *bir ağırlık duyuyorum...* vb.

151, e. Hava, yağmur, kar, tipi lodos, poyraz... gibi kavramlar da orunluk edebilir:

Güzel havalarda *Boğaziçine bakan tepelerden denizi seyretmek hoş ama* **karda, tipide** *o bayırları her babayiğit tırmanamaz.* **Poyrazda** *gemi sallanmaz;* **lodosta** *yolculuk insanı çok rahatsız eder... vb.*

Orunun soyut kavram olması:

151, f. *Evde, kapalı* yerde olmak denildiği gibi *esenlikte, üzüntüde, emniyette, selâmette, sıhhatte; rahatta kuşkuda; şüphede...* olmak da denilir; bunlarda *esenlik, emniyet...* soyut kavramları orunluk etmektedir.

Bir soyut kavramı başka bir soyut veya somut kavram içinde orunlamak için de te-belgisi kullanılır: **Çalışkanlıkta** *gönlü*

TE- BELGİLİ TÜMLECİN ALANI.

151. a. Te- belgili tümlecin başlıca görevi *orunlamak* (situer): yerini belirtmektir. Bu tümleçle gerek eylem, gerek özne, gerek nesne orunlanır; misaller:

a) **Böyle bir evde** *iyi yaşanır.*
Şu koltukta *rahat oturulur.*

Edilgen fiille kurulu anlatımlarda te- belgili tümleçle kılınan eylemin orunlandığı görülüyor. Etken fiille kurulan anlatımda ise, bu tümleçle öznenin kıldığı eylem orunlanır:

İnsanlar **evlerde** *yaşarlar.*
Balıklar **suda** *yüzer.*
Babam **yatağında** *uyuyor... vb.*

b) *Babam* **evde,** *kendi* **odasında.**
Aradığınız kitap **dolapta; ikinci rafta.**
Bu akşam **Halkevinde** *yeni temsil var.*

İsimsel anlatımlarda te- belgili tümleç öznenin *yerini (orununu)* bildirmeğe yaramaktadır. Bu anlatımlarda yüklemelik bir fiil koşaçlık görevinde bulunabilir:

Babam az önce **odasında** *idi, şimdi de* **orada olmalı.**
Kitap **dolabın ikinci rafında duruyordu.**
Bu kış **Halkevinde** *yeni temsiller* **olacak**... *vb.*

c) *Babamı* **odasında bulacaksınız.**
O kitabı **dolapta biliyorum.**
Kardeşinize **Halkevinde** *rasgeldik... vb.*

Bu anlatımlarda da, te- belgili tümleçle, nesne rolünü alan kavram orunlanmaktadır.

151. b. **Orun** her zaman *ev, oda, dolap, koltuk, yatak...*

Birine *bir iş havale etmek.* — *Birini* **birine.. Allaha** *emanet etmek: ısmarlamak.* — **Terziye** *bir kostüm ısmarlamak.. vb.*

Başka fiiller üzerine misaller:

Birine *mektup, kitap, paket, hediye... göndermek.* — **Birine** *mektup yazmak, tel [telgraf] çekmek, telefon etmek.* — *El* **ele** *dokunmak, birinin* **gönlüne** *dokunmaö,* **birine** *içki.. dokunmak.* — **Akla** *dokunmak,* **kana** *dokunmak,* **birine** *zararı dokunmak.* — **Bir şala** *sarınmak,* **kürke** *bürünmek.* — **Birinin dizlerine** *sarılmak, ayaklarına kapanmak,* **yerlere** *sürünmek.* — **Bir işe** *başlamak, devam etmek.* — **Birine** *raslamak.* — **Bir şeye** *çarpmak, ilişmek, takılmak.* — **Bir şeye** *bağlamak, iliştirmek;* **oluruna** *bağlamak.* — **Birine, birbirine** *silâh çekmek.* — **Bir şeye** [*bir şeyin* **yapılmasına, olmasına**] *yaramak.* — *Komşunun tavuğu* **komşuya** *kaz görünür.* — **Küreğe** *asılmak;* **silâha** *davranmak.* — **Birine.. Allaha** *dua etmek,* **birine** *lânet etmek.* — **Birine** *benzemek.* — **Zahmete; cefaya** *katlanmak, boyun eğmek.* — *Bir yeri* **başına** *zindan etmek.* — **Canına** *tak etmek.* — **Bayrama** *üç gün kalmak... vb.*

Olmak yardımcısiyle ve anlamca yakınlariyle kurulan anlatımlara da e- belgili tümleç verilir:

Bir şeye [*ekmeğe, ekmek parasına...*] *muhtaç olmak, ihtiyacı olmak.* — **Bir işi görmeğe** *mecbur olmak* [*kalmak*]. — **Güneşe** *maruz olmak.* — **Birine; bir şeye** [*sanata, bilime*] *âşık olmak.* — **Birine** *dost.. düşman olmak.* — **Cefaya, belâya** *sabırlı olmak,* — **Kadere** *razı olmak.* — **Bir şeye** *istekli, hevesli olmak.* — *Bir şeyi* **birine** *borçlu olmak.. vb.*

Var, yok, gerek yüklemleriyle kurulan anlatımlar da e- belgili tümleç alabilir:

Ekmeğe, paraya.. çalışmağa; çalışkanlığa... *ihtiyaç var.* — **Âşıka** *sabır gerek.* — **Belâya** *katlanmak gerek.* — **Eve** *gerek iken* **camiye** *haram (Ata.)* — *Balla kaymak istiyen* **akçaya** *kıymak gerek. (Ata.)* — **Doğru söyliyene** *ölüm yok.* — **İyiliğe** *kemlik yok.* — **Buna** *sebep var, yok... vb.*

2. Uza tümleci:

147, a. Uza fiillerine verilen tümleçler arasında e-belgili olanı önemli bir yer tutar; eylem hareketli ve bir yöne çevrilmiş olarak düşünüldüğü zaman bu tümlece başvurulur; o zaman ona *uza tümleci* adı verilir; somut ve soyut kavramlarla uza tümleçleri kurulabilir; misaller:

a) **Eve** *gelmek.* — **Yola** *gelmek.* — **Hesaba** [**işe**] *gelmek.* — **Kaleme** *gelmek.* — **Başa** *gelmek:* **başına** *gelmek.* — **Dize** *gelmek.* — **Akla** *gelmek.* — **Hâtıra** *gelmek.* — *Keyifi* **yerine** *gelmek.* — **Birinin işine** *gelmek.* — *Elbise* **birine** *iyi gelmek.* — *Ayakkabı* **ayağa** *dar.. sıkı gelmek.* — *Yemek* **mideye** *ağır gelmek.* — *Yağmur* **ekine** *iyi gelmek... vb.*

Cümlenin başında:

Bana *öyle geliyor..* **Size** *öyle geliyor... vb.*

b) **Odaya** *girmek,* — **Sıraya** *girmek.* — **Sanata** [**okula; mesleğe**] *girmek.* — **Bir işe** *girmek,* **şüpheye** *girmek.* — **Günaha** *girmek.* — **Birinin kanına** *girmek.* — **Bir kıyafete** *girmek.* — *Mızrak* **çuvala** *girmez.* — **Araya** *girmek.* — **Bir birine** *girmek.* — **Borca** *girmek* [*batmak*] *vb.*

c) **Yere** *düşmek.* — **Çukura** *düşmek.* — **Hataya** *düşmek.* — **Dağlara** *kar düşmek.* — **Belâya, sefalete** *düşmek.* — *Birinin, bir şeyin* **arkasına** *düşmek.* — **Üstüne** *düşmek.* — *Bir şey* [*bir iş...*] **birine** *düşmek: bu da* **bize** *düştü; salatayı yapmak* **size** *düştü.. vb.*

d) Çocuğu **beşiğe** *yatırmak.* — *Parayı* **bankaya** *yatırmak.* — **Çamura** *basmak.* — **Borca** *batmak.* **Suya** *dalmak.* — **Gaflete.. düşünceye** [**düşünmeğe**] *dalmak.* — **Dereye** *inmek.* — **Otele** *inmek.* — **Aşağı dereceye** [**mertebeye**].. **pereseye**] *inmek...* vb.

147, b. E- belgili tümleçle kurulan anlatımlar sayılmıyacak kadar çoktur; bir kaç misal daha:

Bir yere *ermek, erişmek.* — **Muradına** *ermek.* — *Başı* **göğe** *ermek.* — **Bir şeye** *ilişmek, yapışmak, yaklaşmak.* —

1. *Bu iş* **bana göre** *iyi oldu,* **size göre** *nasıl oldu?*
2. *Davranış* **kılığa göre** *değil,* **bilgiye göre** *olmalıdır.*
3. *Öğretim çocukların* **yaşına göre** *düzenlenir.*
4. *Seçeceğiniz* **mesleğe göre** *bir fakülteye yazılırsınız.*
5. *Kardeşiniz de böyle* **düşündüğüne göre** *verilen karar doğrudur. — Onlar da yemekte* **bulunacağına göre** *ekmek alınmalıdır.*

Not: Osmanlı edebiyatçıları bu sontakıyı *-e nazaran* ve *-e tevfikan* şekillerinde yabancılaştırırlar.

e) **-e gelince:**

Bu morfemle de bir *görüş* veya *menfaat* tümleci kurulur:

Size gelince *fikirler değişiyor.* — **Derslere gelince** *onları yetiştirmeğe çalışmak lâzım olduğuna kaniim... vb.*

Dala bağlanmış olan ip **aşağı doğru** *çekilir. — Yukarı* **doğru yürüyüp** *gittiler...* vb. gibi.

Bu uzatılmış ulaçlar yerine *yukarıya doğru, aşağıya doğru, ileriye doğru, geriye doğru...* şekilleri de kullanılır. — Yön isimlerinin *de-/den- belgili* tümleç şekilleri de kullanılır: *aşağ(ı)da/n, yukar(ı)da/n, ieride/n, geride/n...* gibi.

c) **-e kadar:**

150, c. E- belgisinin bu uzatılmış şekliyle oluşan tümleçler uza ve süre içinde kılınan eylemin sınırını bildirir:

Deniz kenarına kadar *yürümek.* — **Akşama kadar** *çalışmak.* — **Yılbaşına kadar** *bir tarafta kalmak..* gibi.

Soyut kavram isimlerine de bu sontakı ulanabilir:

İşi **harp ilânına kadar** *götürmek. — Bu duygu artа değişe küçük bir sevimsizliktenten derin bir* **nefrete kadar** *vardı..* vb.

T. D. N. I. Eski yazmalarda bu rolde *e- değin* ve *e- dek* sontakıları kullanılmaktadır... *sözden* **işe değin** *çok yol vardır* (K. D. XIV.)

Haşredek ger *denilirse bu kelâm...*

(Mevlût)

Kimsenin çırası **tanadek** *yanmaz.*

(Hal. Şa.)

Bazı ilçelerimizde bu sontakının *-ecek* şekli kullanılmakta. *akşamacak, yarınacak...* denilmektedir.

T. D. N. II. Eski yazıtlarda bu tümleç *-ke tegi* sontakısı ile kurulur: *Temir* **kapığka tegi** *süledimiz* «Demirkapı [derbendine] kadar ordu yürüttük» gibi.

Bu *tegi* bölücüğü *teg- «değmek»* fiilinin i- yapılı gerondifidir; bundan son seslinin düşmesiyle *-dek, n* katılmasiyle de *değin* gelişmiştir.

d) **-e göre:**

150, d. E- belgisinin bu uzatılmış şekliyle *görüş* tümleci oluşur; anlam deyresi geniştir; başlıca tiplerine misaller:

Sağa sola **dönmek** — **Öteye beriye** *koşmak.* — **Ayağa** [*birinin ayağına*] *dolaşmak.* — **Bir yere** *geçmek.* — **Birinin** *karşısına geçmek.* — **Bir yere** *dikmek.* — **Birinin karşısına** *dikilmek.* — **Bir yere** [**cepheye**] *sevkolunmak.* — **Ata; arabaya**... *binmek.* — **Bir yere** *sokulmak.* — **Bir işe** *başlamak, koyulmak.* — **Bir yere, bir şeye** *ulamak, ulaştırmak.* — **Bir yere, bir şeye** *eğilmek, dayanmak.* — **İçe** *doğmak.* — **Bir kalıba** *girmek... vb.*

3. Bedel tümleci:

148, a. Alış verişte kullanılan e- belgili bir *bedel tümleci* de vardır: Bir şeyin kilosunu [metresini, litresini, tanesini...] *şu kadara* [şu kadar *kuruşa*] satmak, almak gibi. Sorusu da e- belgili olur: Kilosu *kaça?*

148, b. Bedel tümleciyle daha başka tipte anlatımlar: *Bir malı* **eksiğine** [veya **fazlasına**] *satmak, bir şey* **ucuza** [**pahalıya**] *mal olmak. — Bir şeyi bir* **şeye,** *tarlayı* **bir sürü koyuna,** *tosunu* **taya**; *kalemi* **resimli karta** *değişmek...* vb.

Bir kitabı bir **dile** *çevirmek* [*tercüme etmek*], *klâsikleri* **Türkçeye** *çevirmek...* anlatımında da e- belgili bedel tümleci kullanılmış oluyor. *Şarap* **sirkeye** *dönmek,* **kuşa** *dönmek... Değişip bir* **şeye** *benzemek...* bedel tümleciyle kurulmuş deyimlerdir. — **İyiliğe** *iyilik,* **kemliğe** *kemlik* sözü de bedel tümleciyledir.

148, c. Bedel tümleci ten- bilgili de olur: *Portakalları sekizden.. ondan* almak... vb.

Sorusu *kaçtan* iledir: Portakalları **kaçtan** alalım? gibi.

4. Amaç tümleci:

149, a. **Nişana** *ok atmak.* — **Meteliğe** *kurşun atmak...* gibi. anlatımlar e- belgili amaç tümleciyle kurulmuştur. **Küçüklere** *oyuncak almak.* — **İşçilere** *yemek hazırlamak* gibi anlatımlara da amaç tümleci verilmiştir.

149, b. Uza fiillerine ve başkalarına da amaç tümleci verile-

bilir: *Birini* **görmeğe** *gitmek, çiçek* **dermeğe** *gelmek, vatanı* **kurtarmağa** *koşmak.* — *İşi* **ileri götürmeğe** *çalışmak, gayret etmek... vb.*

Göstermek bileşikleri de amaç tümleci almağa çok elverişlidir: **Yükselişe** [**yükselmeğe**] *heves... gayret göstermek...* vb.

Bakmak fiili de eylem isimlerinden e-belgili amaç tümleci alabilir: **Kazanca** [**kazanmağa**] *bakmak* gibi. Başka misaller:

Büyük işlere [*büyük işler* **görmeğe**] *bakmak,* **rekabete, iddialara** *kalkışmak, girişmek.* — **Birinin ruhuna** *mevlût, fatiha okumak.* — **Bir şeye** *heves etmek, gıpta etmek, kıskanmak... vb.*

E- BELGİSİNİN UZATILMIŞ ŞEKİLLERİ.

150, a. E-belgisi belirli ulaçlarla uzatılır, başlıcalarını veriyoruz:

a) **-e karşı:** E- belgisinin bu uzatılmış şekliyle oluşan tümleçlerin anlam deyresi geniştir, başlıca tipleri şunlardır:

1. **Düşmana karşı** *gönderilen ordu...*

Fikrimize karşı *ileri sürülen görüşler...*

Bu misallerde tümleç *karşıtlık (opposition)* kavramiyle bileşmiş bir uza tümlecidir.

2. **Herkese karşı** *söylemekten çekinmedi.*

Çıkıp **yüzlerine karşı** *söyledi.*

Bu misallerdeki tümleç de bir karşıtlık anlatıyor, fakat 1. numaralı örneklerdeki tümleçten az çok ayrıksıdır.

Not. *Karşı* [*karşu*] bölücüğü karış- fiilinin ü-yapılı geron-difinden gelişmiş görünüyor.

3. *Misafirler* **akşama karşı** *gelmişlerdi.*

Denize karşı *evleri vardır.*

Bu misallerde tümleç süre ve uza içinde *orunlama* rolündedir: akşama yakın bir vakitte, deniz karşısında demektir.

b) **-e doğru:**

150, b. E-belgisinin bu uzatılmış şekliyle, uza ve süre içinde, *yönelme tümleci* (compl. de direction) oluşur, misaller:

1. *Her akşam* **bağa doğru** *yürürdük.*

Filân yerde yol **kışlaya doğru** *döner.*

2. **Sabaha doğru** *ayaz çıktı.*

Öğleye doğru *sıcaklar bastı.*

Yukarı, aşağı... gibi ulaç olarak kullanılan yön isimleri de *doğru* ile uzatılır:

Misaller: **Şimdilik** *başka bir şey istemiyoruz* [= içinde bulunduğumuz zamana göre...].

Bir aralık *kendi işimi bırakıp sizin işinize koşarım* [= münasip bir vakitte, fırsatta...].

Ada gibi uzak yerlere **günübirlik** *gidip eğlenmek zor oluyor* [=aynı günde gidip dönmek suretiyle]... vb.

4. İkizleme ve katmerleme zaman ulaçları: *ara sıra, sık sık, vakit vakit...* vb.

Eylemin belirsiz zamanlarda tekrarlandığını bildirmek içindir.

Misaller: **Ara sıra** *onları görmeğe gideriz.* — *Bu mevsimde* **sık sık** *yağmur yağar...* vb.

5. *De bir-yapılı* zaman ulaçları: *ikide bir, arada bir, haftada bir, ayda bir...* vb. *İkide birde* ulacı da kullanılır.

Eylemin belirsiz veya belirli zamanlarda yinelendiğini (tekrarlandığını) bildirmek içindir.

Misaller: **İkide bir** *yerinden kalkar, saçma saçma itirazlarda bulunur.* — **Arada bir** *bize de uğrar.* — **Haftada bir** *hamamı yakmak âdetti... vb.*

6. Sizin-yapılı zaman ulaçları: *ansızın; durmaksızın, dinlenmeksizin, ara vermeksizin...* vb.

Misaller: **Ansızın** *karşıki tepede bir ateş göründü.* — **Durmaksızın** *çalışıyor...* vb.

7. Başka zaman ulaçları: *vaktiyle, gün aşırı, yakında, günü gününe, dakikası dakikasına, bir düzüye, bir teviye, çok defa, çok kere* [çoğu defa, çoğu: çoğun...] vb.

Arapça'dan zaman ulaçları:

Evvelâ «= ilkin», *mukaddema* «= bundan önce», *daima* «=her zaman», *mütemadiyen* «=bir düzüye, bir teviye», *muahharen* «= ondan sonra, daha sonra», *hâlâ* «= şimdiye kadar», *ekseriya/ekseri* «= çokluk, çoğun», *kariben* «yakında», *derhal* «= hemen», *bazan, bazı* «ara sıra»... vb.

Bunların dilden atılmasına çalışmalıdır. Türkçe karşılıkları, tırnaklar arasında gösterildiği gibi, vardır.

Günün birinde formülü **bir gün** değerinde bir deyimdir.

İkide bir:

154, g. *İkide bir* deyimi *sık sık* anlamiyle ulaç olmuştur: **İkide bir** *kalkar, bir şey sorar.* — **İkide bir** *canı sıkılır, sokağa çıkmak ister...* vb.

İkide birde suretinde kullanılanlar da vardır.

Orunun zaman kavramı olması:

155, a. Zaman anlatan isimler te-belgili tümleç rolüne çok elverişlidir, ancak bazıları in-belgili veya yalın ulaç olarak kullanılır: Yazın, kışın, güzün; akşam, sabah; yaz, kış... gibi. Bunlarla birlikte te-belgili şekilleri de kullanılmaz değildir.

155, b. Te-belgili tümleç olarak kullanılabilen başlıca zaman isimlerini gözden geçiriyoruz:

Tören günleri; mevsimler: Bayramda *bir yere gidemedik.* — **Ramazanda** *ne yapmak niyetindesiniz?* — **Kasımda** *leylekler göçer.* — **Hıdırellezde** *kuzu dolmaları yenir.* — **Paskalyada** *hıristiyanlar yumurtaları kırmızıya boyarlar.* — **Baharda; sonbaharda** *meltemler eser.*

Ay isimleri: Nisanda *soğuk mevsim sona erer.* — **Mayısta** [**Mayıs ayında**] *kırlar çiçeklerle örtülür... vb.*

Tarih günleri: Ayın birinde; beşinde; onunda... — 7 Martta; 7 Mart 1945 te... *vb.*

Eylemin kılınış süresini bildirmek içinse, süreyi gösteren sayı takımı te-belgili tümleç olarak kullanılır: **İki günde; bir haftada, üç ayda... bir yılda, üç yılda... bir asırda, on asırda** *şu olur, bu biter...* vb.

Çağ isimleri: Gençlikte; ihtiyarlıkta... gençlik yıllarında; ihtiyarlık günlerinde... vb.

İLE- TÜMLECİNİN ALANI.

156, a. *İle (-le)* sontakısının nasıl geliştiğini, araç düşümünü (cas instrumental) oluşturduğunu görmüştük (§ 132, a, b, c, d, T.D.N.). Bu sontakının da anlatış rolü çok genişlemiştir; başlıca kullanılışları gözden geçirilecektir:

Araç tümleci:

156, b. Le- takılı tümlecin başlıca rolü eylemin hangi araçla kılındığını bildirmektedir: **Elle** *tutmak*, **bıçakla** *kesmek*, **değnekle** *vurmak*, **tüfekle** *avlanmak*, **keserle** *yontmak*, **sicimle** *bağlamak; çorbayı* **kaşıkla**, *suyu* **bardakla** *içmek...* **ütü ile** *ütülemek*, **rende ile** *rendelemek.* — **Çivi çivi ile** *sökülür.* — **Bir taşla** *iki kuş vurmak buna derler... vb.*

Bu rolde *araç tümleci* olur.

İyelik belgisi almış isimlerden de *araç tümleci* oluşur: **dişleriyle, tırnaklariyle** *parçalamak*, **yumruklariyle** *karşı koymak...* vb. Her kişinin, kendi iyelik belgisiyle, kıldığı eylem anlatılır: **Gözümle** *gördüm*, **gözümüzle** *gördük*, **kulağımızla** *işittik.* — **Tırnaklarımızla** *çocuğun yüzünü bu hale koyduk...* vb.

156, c. Alış verişte le- takılı tümleç özel bir kullanılış bulmaktadır:

Odunu **çeki ile;** *kömürü* **kilo ile;** *sütü* **litre ile;** *altını* **kıratla**... *satarlar;* buna *ölçü tümleci* denilir.

Misallerde görüldüğü üzere *âlet, silâh, üye...* isimleri araç tümleci oluşturmağa çok elverişlidir, ancak eylemin kılınmasına bunlardan başka araçlar da yarar. Başlıca tipleri üzerine misaller veriyoruz:

9) Den- belgili kelimelerin *beri, sonra, önce* ile uzatılmış şekilleri:

Sabahtan beri, iki günden beri, çoktan beri, öteden beri... Ondan sonra, o günden sonra, sizden sonra... Ondan önce, sizden önce... vb.

Misaller: **Sabahtan beri** *sizi bekledik durduk.* — **O günden sonra** *onları hiç görmedim.* — **Çoktan beri** *bu kadar iyi eğlenmemiştik...* vb.

10) Leri- yapılı zaman ulaçları: *Akşamları, sabahları, geceleri, gündüzleri...* İsmi belirtilen zamanlarda tekrarlanan eylemleri anlatmak içindir.

Misaller: **Akşamları** *evde kalıyoruz, bir yere gitmiyoruz.* — **Sabahları** *çok soğuk oluyor...* vb.

11) İn- ve leyin- yapılı zaman ulaçları: *Gündüzün, yazın, kışın... dönüşün... sabahleyin, akşamleyin, geceleyin, gündüzleyin... öyleyin/öylen* vb.

Misaller: **Akşamleyin** *oturmuş, kitap okuyordum...* — **Gündüzün** *uyumayı sevmem.* — *Tiyatrolar* **kışın** *en iyi temsillerini verirler...* vb.

BAŞKA ŞEKİLLERDE ZAMAN ULAÇLARI

160, e. Dilin türlü anlatış eksiklerini karşılıyan daha bir çok zaman ulaçlarımız vardır; başlıca tiplerinden örnekler veriyoruz:

1. Üstü- yapılı zaman ulaçları: *Akşam üstü, iş üstü, yemek üstü...* vb.

Misaller: **Akşam üstü** *bize gelmişti* [= akşama yakın bir saatte].

Yemek üstü *gelen misafire yemek ikram edilir* [= yemeğe oturulmak üzere iken veya yemekte iken]... vb.

2. Vakti- yapılı zaman ulaçları: *şafak vakti, kuşluk vakti, çalışma vakti, yemek vakti...* vb. Misal:

Her sabah **şafak vakti** *kuşların cıvıltısıyla uyanırdık...* vb.

3. Lik- yapılı zaman ulaçlrı: *Şimdilik, bir (o) aralık, çokluk, günübirlik vb.*

Misaller: *Sütçü* **her sabah** *kapıya gelir.* — **Her ay** *yazılı yoklama olur...* vb.

4) Zaman isimlerinin *geçen, çıkan, gelecek, öbür, evvelki, önümüzdeki...* gibi kelimeler ulanmış şekilleri: *geçen gün* [*ay, hafta, yaz, kış, yıl*], *gelecek hafta* [*ay, yıl, yaz, kış*], *öbür gün* [*gece, hafta, ay, yıl*]... vb. Misaller:

Geçen akşam *nerede idiniz?* — **Gelecek yaz** *bir yere gidecek misiniz?* — **Önümüzdeki yıl** *yeni bir üniversite açılacak...* vb.

5) Zaman isimlerinin ikizlemeleri: *sabah akşam, gece gündüz, yaz kış...* vb. — *Geceli gündüzlü, yazlı kışlı...* şekilleri de çok kullanılır. Hem sabah hem akşam, hem gece hem gündüz, hem yaz hem kış... demektir. Misaller:

Bu orman **yaz kış** *yeşil durur.* — *Bu evde* **yazlı kışlı** *oururuz.* — *Şeker ve dokuma fabrikaları* **geceli gündüzlü** *çalışıyor...* vb.

6) Den-belgili zaman ulaçları: *Eskiden, çoktan, birazdan, dünden, önceden, sonradan, şimdiden, evvelden...* vb.

Misaller: **Eskiden** *burada pazar kurulurdu* [*eski bir zamanda*]. — **Önceden** *şunu anlamak istiyorum...* — **Sonradan** *gelenler için yemiş kalmamıştı.* — *İstasyona gittiğimizde biren* **çoktan** *kalkmıştı...* vb.

7) E-belgili zaman ulaçları: *Onları* **akşama sabaha** *bekliyoruz.* — *Beklemeyiniz, onlar ancak* **haftaya** *gelirler...* vb.

8) Den-/e- yapılı, ikizleme, zaman ulaçları: *günden güne, akşamdan akşama, bayramdan bayrama, haftadan haftaya, aydan aya, yıldan yıla, saatten saate...* vb. Bu ulaçlar eylemin değişmekte veya nöbetleşmekte olduğunu bildirmek içindir:

Misaller: *Hastanın hali* **günden güne** *fenalaşıyor.* — **Bayramdan bayrama** *camiye gidenler gibi...* vb.

Birdenbire ulacı da bu tiptendir, özel anlamla kullanılır; *ansızın, durup dururken...* demektir.

Not. Eskiden farsçanın be- yapılı ulaçları da kullanılırdı: mahr bemah... vb. hattâ gün begün... diyenler vardır; artık kullanılmamalıdır.

Aracın soyut kavram olması:

156, d. Eylemin kılınmasına araçlık eden kavram çeşitli olur:

a) **Lik- yapılı** soyut kavram isimleri:

Tenbellikle *para kazanılmaz;* **çalışkanlıkla** *ve* **tutumlulukla** *geniş bir yaşayışa erişilebilir.*

Onu **nankörlükle; vefasızlıkla** *suçlamak istiyorlar...* vb.

b) **Mek- yapılı** eylem isimleri:

Çalışmakla *ve tutumlu* **olmakla** *insan refaha kavuşur, tenbel tenbel* **oturmakla** *değil.*

Bal **demekle** *ağız tatlı olmaz...* [Ata.]

c) Başka **soyut kavramlı** isimler:

Gayretle, çaba ile *çalışmak.* — **İnatla** *direnmek.* — **Sabırla, sebatla** *başa çıkmak, işi başarmak... vb.*

Nasıllık tümleci:

156, e. **Le- yapılı** tümleç kılınan eylemin nasıllığını anlatmağa da yarar:

Kahkahalarla *gülüyorlardı.* — *O hep böyle,* **yüksek sesle** [**cırlak bir sesle**] *konuşur.* — **Hırsla** *kilidi söküp attı.* — **Hızla** *topu fırlattı.* — **Süratle** *çarkı çevirdi.* — **Doğrulukla** *iş görmeli.* — *Her işi* **kolayıkla** *başarıyor.* — **Dediğinizi memnunlukla** *kabul ediyorum... vb.*

Bu kullanışta *nasıllık* tümleci olur.

Birleştirme rolü:

157, a. **Le- takılı** tümlecin bir görevi de *birleştirme* rolüdür; bunun da kullanılış alanı geniştir; başlıca tiplerini gözden geçiriyoruz:

a) **Bağlaç** görevi: **Ali ile Veli** *kardeştir.* — **Ali ile kardeşi** [**Veli**] *gelip sizi sordular...* vb.

Burada ile *bağlaç* (conjonction) görevindedir.

b) **Birleştirme** görevi: *Ali* **kardeşiyle** *geldi.* — *Veli* **arkadaşlarıyla** *koşulara gitti...* vb.

Bu görevde *birleştirme* tümleci olur; *birlikte* ve *beraber* ulaçlariyle de genişletilebilir: *Ali* **kardeşiyle birlikte** [veya **kardeşiyle beraber**]... vb.

Başka misaller:

İki ordunun sağ ve sol kanatları **birbiriyle** *birleşti. — Saçı uzayıp* **sakalıyle** *karıştı. — Yüzünün* **bereleriyle;** *başından akan* **kanlarla** *yanımıza geldi. — Topal* **eşekle** *kervana karışmak!*

157, b. Bu tümleç *birleşme* rolünden *karşılaşma* rolüne geçmiştir: **Çocuklarla** *oynamak,* **düşmanlarla** *savaşmak,* **dalgalarla** *boğuşmak. —* **Herkesle** *sevişmek...* vb. **Birbiriyle** *oranlı olmak. — Başı, kol ve bacakları* **gövdesiyle** *mütenasip olmak...* kullanışında da *karşılaşma* rolündedir.

157, c. Le-takılı tümleç daha başka görevlerde de olur; misaller:

1. *Uzaktaki bir karaltıyı* **işaretle** *bunun ne olabileceğini sordu.*

   Burada *işaretle* tümleci «işaret ederek» değerinde ulaç olur.

2. *Onun maskaralıklarını* **anlatmakla** *bitiremem.*

   Burada da tümleç «uzun uzun anlatsam bile» değerinde ulaç olur.

3. **Gelmesiyle** *gitmesi bir oldu* vb.

Not. Le-takılı ulaçlar vardır; bunlar, yabancı tabandan ötürü, dilden atılmak üzeredir, veya tabanları türkçeleştirilmektedir: *hususiyle «özlükle», umumiyetle «genel olarak»,* ekseriyetle *«çoğu zaman: çoğun», sebebiyle* «bundan ötürü, dolayısiyle» vb.

Siz-takılı tümleç:

158, a. Bundan önce isimlerden türetilen *siz-yapılı* sıfatları görmüştük (§ 58, a, b, c.); bunlar *li-yapılı* sıfatların karşıtı olup tabanlık ilginin yokluğunu bildirirlerdi. Dilimizde bir de le-takılı tümlecin karşıtı olarak siz-takılı bir tümleç kullanmak var-

ZAMAN İSİMLERİNDEN ULAÇLAR.

160, d. Zaman isimlerinin bir çoğu ve zamanla ilgili bazı kelimeler ulaç olarak kullanılır; bu kullanışta birkaç yol vardır; başlıca tiplerini gözden geçiriyoruz:

1) Zaman isimlerinin yalın şekilleri: sabah, akşam, gece, gündüz, gece yarısı, öylen... vb. Misaller:

Kardeşiniz bize **sabah** [**akşam**] *gelsin. — Onları* **gündüz** *bulamayız,* **gece** *gideriz. — Bize gelirseniz* **gündüz** *geliniz... vb.*

Dün, yarın ulaçları zaman isimleriyle birleştirilebilir: **dün sabah, dün akşam, yarın sabah, yarın akşam**... gibi.

Bunlar *erken,* geç (vakit) ulaçlariyle de birleşir: **Dün sabah erken, dün akşam geç vakit**... vb.

Zaman isimlerinin *i* morfemiyle belirtilmiş şekilde kullanılması da vardır:

Bütün gün sevinç içinde gezip eğlenmiştik, **akşamı** *çocuk hastalanıp yattı...* vb.

Ertesi, ertesi gün ve *ertesi günü* ulacı da bu tiptendir.

2) Zaman isimlerinin *bu* veya *o* ulanmış şekilleri:

Bugün, bu sabah, bu akşam, bu gece, bu hafta, bu ay, bu yıl [*bu sene*], *bu yılbaşı, bu aybaşı...* vb.. *O gün* [ve *o günü*], *o sabah, o akşam, o gece, o yıl* [*o sene*]... vb. Bunlardan bugün sesçe kaynaşıp *büğün* haline gelmiştir. Misaller:

Bu akşam *nereye gideceksiniz? —* **Bu sabah** *bir yer depremi olmuş, duydunuz mu? —* **Bu yıl** *her mahsul iyi yetişti. —* **Bu hafta** *yolculuk var mı? —* **O akşam** *ne kadar eğlendik! —* **O gün** [**günü**] *siz nerede idiniz?*

Ulaçların bu ulanmış şekilleri de *erken, geç* [*vakit*] ile birleşebilir:

Bugün erken [**erkenden**]**, bu akşam geç vakit**... vb.

3) Zaman isimlerinin *her* ulanmış şekilleri:

Her gün, her sabah, her akşam, her ikindi, her öylen, her hafta, her ay, her yıl [*her sene*]... *vb.*

— *O* **söylese bile** *ben gitmem.*

— *Gözümle* **görsem bile** *onu ele vermem...* vb.

Bu ulaçla pekitilen olumsuz şartın sonucu ise olumlu fiille anlatılır:

— *O* **gitmese bile** [*veya* **gitme dese bile**] *ben gideceğim...* gibi.

Hattâ: Arapçadan geçmiş olan *hattâ* kelimesi de, bile gibi, *umulmazlık* anlatan bir bölücüktür:

Kabul etti, **hattâ** *kendi gidip teşebbüste bulunacak...* gibi.

Se- temeliyle de kullanılır; **hattâ gözümle görsem** *inanmam.*

Not. *Bile* varken *hattâ*'yı kullanmamağa çalışmalıdır.

dır: *Yazı* **kalemle, kâğıtla** *yazılır;* **kalemsiz, kâğıtsız** *yazılabilir mi?* gibi.

158, b. Siz- yapılı sıfatlar özneye veya nesneye yüklemlik (attributif) olarak da kullanılır; misaller:

Bu havada **paltosuz; şemsiyesiz** *sokağa çıkmamalı.* — **Gürültüsüz** *çalışınız.* — *Kardeşinizi sokakta perişan bir kılıkta,* **şapkasız, kravatsız** *gördüm... vb.*

İÇİN SONTAKISI.

T. D. N. *İçin* çok eski bir takıdır; eski Türkçede amaç anlamına gelen *uç* isminden *-in* araçlık morfemiyle *uçun : üçün* şeklinde gelişmiştir. Eski yazıtlarda ve Turfan metinlerinde çok kullanılmıştır: **anı üçün** «onun için», **ne üçün** «niçin», **erdemin üçün** «fazileti için»; **bolmış üçün** «olduğu için», **körgü üçün** «görmek için», **turgurur üçün** «husule gelmesi için»... vb. — Divandan: *Kuş tuzakka* **meng üçün** *ilinür* «kuş tuzağa yem için tutulur» vb.

Amaç tümleci:

159, a. İçin- takısı ile kurulan tümlecin başlıca görevi eyleme amaç olan kavramı bildirmektir. *İnsan* **yemek için** *yaşamaz,* **yaşamak için** *yer.* — *Ak akçe* **kara gün için...** — *Sizi* **görmek için** *geldik.* — *Herkes* **kendi iyiliği için** *çalışır.* — **Çocuklar için** *oyuncak,* **yaşlılar için** *kitap ister.* — *Bu sözleri* **sizin iyilğiniz için** *söylüyorum.* — *Güzel* **hatırınız için** *fiattan on beş kuruş kesiyoruz... vb.*

Kişi kavramı üzerine kurulan için- tümleci *menfaat* ilgisini bildirir; mek- yapılı eylem ismi üzerine ise *amaç* tümleci kurulur.

159, b. İçin- takısı *öylesi, böylesi, gibisi, öyleleri, böyleleri, gibileri* isimsilerine ulanarak bir menfaat tümleci oluşturur.

Meğer biz **böyleleri** [**bunun gibileri**]**için** *bunca zahmetlere katlanmışız...* vb.

Ant tümleci:

159, c. Menfaat tümlecinin bir çeşidi olarak için- takılı bir *ant tümleci* de kullanılır:

Tanrı [*peygamber*] **hakkı için** *bundan vazgeçin.* — **Allah için** *söylemeli...* — *Evlâdınızın* **başı için** *bu iyiliği esirgemeyiniz... vb.*

Sebep tümleci:

159, d. Dik- ve ecek- yapılı fiil isimleriyle (ortaçlarla) kurulan için- tümleci eylemin sebebini bildirir: *Bu işleri* **gördüğü için** *övüldü* [*veya kınandı*]. — *Yarın erken* **kalkacağımız için** *erken yatmalıyız...* vb.

159, e. *İçin* sontakısı zamirlerin *türlük* (genitif) düşümüne *ulanır: benim için, senin için, onun için,* [*bunun için, şunun için*] *bizim için, sizin için.* Çoğul üçüncü kişide: *onlar* [*bunlar, şunlar*] *için* olur. —

Soru isimsileriyle şöyle kullanılır: **Kimin için; hangisi için, hangimiz için... hanginiz için; niçin** [**ne için**].

miri ise eski Türkçede *zamir tabanı olan an-* [*anda, andan...— ınçe, ınçip...*] ile müşterektir.

Bile:

T. D. N. *Birle*'den gelişmiştir; *birle* bölücüğü asırlarca *bağlaç* (conjonction) olarak kullanılmıştır; *bile* şekliyle de bağlaç rolünde devam etmiştir.

Bizde şimdi bu bölücük (particule) ulaç olarak kullanılmaktadır, umulmıyan veya bilinmiyen eylemin kılındığını veya kılınacağını bildirmek içindir; misaller:

— *Kardeşiniz kalktı mı?* — **Okula gitti bile.** [kalktı hem de okula gitti demektir.]

— *Kabul etti, oraya kadar* **gidetek bile**... vb. [hem de oraya kadar gidecek...]

Umulan eylemin kılınmadığını veya kılınmıyacağını bildirmek için de *bile ulacı kullanılır:*

— *Daha gidip* **görmedi bile.**

— *Gidip görmeği* **düşünmüyor bile.**

— *Semtine* **uğramıyacak bile.**

— *Kitaptan kâğıttan öyle bıktım ki... camekânları dolduran* yeni kitaplara **bakamam bile.**

Bile ulacı umulmazlığın özne, nesne, tümleç gibi anlatımın isimsel üyelerinde olduğunu bildirmek için kullanılır:

— **Çocuk bile** *böyle söylemez.*

— **Oyuncaklarını bile** *yangından kurtardı.*

— **Canımdan bile** *bıktım... vb.*

T. D. N. Eski yazmalarımızda *bile* ulacı «birlikte» anlamiyle kullanılırdı. Misaller: ... *anı göndermeğe kamu çeri ve dükeli ulular* **bile çıktılar.** (K.D.). — *Din ile padişahlık* **bile doğmuş** *ikizdir* (K.D.) — *İki kişi... dün gün, vakitli vakitsiz* **bile ola** (K.D.) — *Üç oğlı gemiye* **bile girdiler** *(Münteha.)... bir iki bin adam* **bile gitti;** *Kütahyaya vardılar* (Aş.) vb.

Bile bölücüğü se- temeline ulanarak daha kuvvetli bir şart anlatır; bu ulaçla pekitilen olumlu şartın sonucu olumsuz fiille anlatılır:

Bu iki anlatımda *daha* yerine *hâlâ* kullanılabilir, ancak arapçadan geçmiş olan bu ulacı kullanmaktan kaçınmalıdır.

4. *Kâğıt az geldi, söyleyin,* **daha** *versinler:* Eylemin yinelenmesini (tekrar kılınmasını) bildirmek için kullanılmıştır.

5. *Bu bağdan bol mahsul almak için* **daha** *iki yıl* [veya *iki yıl* **daha**] *geçmeli.*

Burada tekrarlanma kavramı özne olan zamana da yaygın oluyor.

Bir daha şekli: **Bir daha** *yazınız.* — **Bir daha** *vermem.* — **Bir daha** *söyler misini? Sakın* **bir daha** *yapma...* vb.

Daha ulacı *şimdi, bugün, bu sabah, dün...* zaman ulaçlariyle bileşik olarak da kullanılır: **Daha şimdi** *burada idi.* — **Daha bugün** *kendisini görmüştüm.* — **Daha dün** *beraber oturup konuşuyor, gülüşüp eğleniyorduk...* vb. Bu kullanışta eylem zamanının yakınlığını anlatır.

Not. Eski kaynaklarda *takı/dakı* şeklinde görülen bu ulaç *tak-* fiilinin i-yapılı gerondifi olarak gelişmiştir.

Yine: Tekrarlamak ve karşılamak anlamına gelen *yan-* fiilinden bir gerondif olarak, önce **yana** şeklinde, gelişmiş iken bizde **yene** ve **yine** olmuştur; daha sonra, konuşma dilinde, **gene** olarak kullanılmıştır.

Yine ulacı eylemin bir kere daha kılındığını [kılınmasını] bildirmek içindir; misaller:

— *O yerlere bir daha gitme demiştik,* **yine** *gitti.*

— *Âdeta koğulmuştu, artık gelmez diyorduk, işte* **yine** *geldi...* — **Yine** *gitsin.* — **Yine** *geliriz...* vb.

Hemen: Eylemin kılınma zamanının konuşma zamanına yakınlığını, arasızlığını anlatmak içindir; katmerli olarak da kullanılır; misaller:

— *Hasta olduğunu söylediler,* **hemen** *kalktım, yanına gittim.*

— **Hemen** *gidiyor musunuz? Aceleniz ne?*

— **Hemen şimdi** *yola çıkmalısın.*

— *İşler* **hemen hemen** *bitmek üzere.*

T. D. N. Farsçada bu bölücük *heman* ve *hemin* şekillerindedir; **hem'***in kam-* [*kamuğ: kamu*] dan geliştiği görülüyor. *An: in* za-

ULAÇLAR.

160. a. Ulaçlar, tümleçler gibi, anlatımın pek önemli üyelerindendir. Tümleçlerin kurallı bükünlerle, belirli morfemlerle oluştuğunu öğrenmiş bulunuyoruz; şimdi de ulaçları incelemiye geçiyoruz.

Ulaçlar anlatımın bükünsüz tamamlayıcı üyeleridir; morfemli kelimeler de ulaç olur, ama ulaçlarda görülen morfemler aslında ulaçlık bir rol için gelişmiş değildir; yalın hükmünde sayılan ulaçların sonunda raslanan eklerin eski ve kullanıştan çıkmış bir kökenleri vardır.

Misallerle de ulaçların şekilleri ve rolleri üzerine bir fikir verelim:

1. *Kardeşim* **saat beşte** *gelecek.*
2. *Kardeşim* **yarın** *gelecek.*
3. *Kardeşim* **şimdi** *gelecek.*
4. *Kardeşim* **birazdan** *gelecek.*
5. *Kardeşim* **biraz sonra** *gelecek.*
6. *Kardeşim* **bu akşam** *gelecek... vb.*

Şu altı anlatımda *kardeşimin* [öznenin] ne zaman geleceğini [eylemi kılacağını] bildiren altı kelime [veya kelime grupu] vardır, bunlardan yalnız *saat beşte*, kurallı olarak, te- belgisiyle oluşmuş tümleçtir; öbürleri, türlü gelişmeleri olan ulaçlardır.

ULAÇLARIN ANLATIŞ DEYRELERİ

160. b. Ulaçlar anlatış deyrelerine göre türlere ayırırlar. Başlıcaları şunlardır:

1. Zaman ulaçları, 2. Uza ulaçları, 3. Nicelik ulaçları, 4. Nasıllık ulaçları, 5. Onaylama ulaçları.

1. ZAMAN ULAÇLARI.

160, c. Oluşum bakımından zaman ulaçları birkaç tiptir:

a) Morfemi ayrılmaz zaman ulaçları; başlıcaları şunlardır:

Şimdi: Eylemin kılınmakta olduğunu, pek yakında kılınacağını veya kılındığını bildirmek için kullanılır: **Şimdi** *gidiyorum* [*giderim, gideceğim*]. *Kardeşim* **şimdi** *gitti*... vb. Olumsuz fiille: **Şimdi** *gidemiyeceğiz*... vb.

Şimdicik şekli daha büyük bir zaman yakınlığı bildirmek içindir: **Şimdicik** *kalkar, gideriz.*

Demin: eylemin az önce kılındığını bildirmek için getirilir; *demincik* şekli eylemin kılınmasından beri geçen zamanın son derece küçük olduğunu anlatır: *Filânı* **demin** *görmüştüm.* — *Filân* **demincik** *gelmişti*... vb.

Dün: Söz söyliyene göre bir gün önceki gün demektir: *Kendisini* **dün** *gördüm.* — *Kardeşim* **dün** *geldi.* — **Dün** *gidilecekti.* — *Onların da niyeti* **dün** *gelmek imiş*... vb.

Misallerde görüldüğü gibi, **dün** bir gün önce kılınan veya kılınması düşünülmüş olan eylemin zaman ulacı olur. Olumsuz fiille: **Dün** *gitmedik.* — **Dün** *gitmiyecektik.* — **Dün** *gidecek değildi*... vb.

Yarın: Söz söyliyene göre bir gün sonraki gün demektir, eylemin bir gün sonra kılınacağını veya kılınmasının düşünüldüğünü bildirmek içindir: **Yarın** *giderim* [*gideceğim*]. — **Yarın** *gidiyoruz.* — **Yarın** *gitmek niyetindeyiz.* — **Yarın** *gidilecekmiş*... vb.

Sonra: Eylemin belirtilmiyen bir gelecek zamanda kılınacağını veya kılınmasının düşünüldüğünü bildirmek için kullanılır: **Sonra** *gideriz.* — **Sonra** *gidilecek.* — *Onlar* **sonra** *gidecekmiş*... vb.

Erken: Eylemin konuşulan güne göre, sabahın veya akşamın ilk çağında kılındığını veya kılınacağını bildirmek içindir: *Kardeşim* **erken** *geldi.* — **Erken** *gelmelisiniz.* — **Erken** *geliriz.* — **Erken** *gelmeli idiniz*... vb.

Erkenden şekli de kullanılır: *Bu sabah* **erkenden** *geldiler*... vb.

Olumsuz fiillerle: **Yarın** *gidilmiyecek.* — **Sonra** *darılmasınlar.* — **Sonra** *karışmam ha!* — **Erken** *gelmesinler*... vb.

Not. Bazı illerimizde *erken* yerine *er* denilir; erken'in *er iken*'den geliştiği anlaşılıyor.

Geç: Erken karşıtı geç'tir: **Geç** *geldiler.* — *Siz* **geç** *kalmayınız.* — **Geç** *kalmamalı*... vb.

Geç vakit takımı halinde de zaman ulacıdır: *Onları çok bekledik, nihayet* **geç vakit** *geldiler*... gibi.

Er geç ikizlemesi özel bir anlamla kullanılmaktadır, «ne kadar zaman geçerse geçsin» demektir:

Ergeç *bizim dediğimizi kabul edeceksiniz*... gibi.

Bıldır: Bu ulaç *bir yıldır* anlatımından gelişmiş sayılıyor; «*bir yıl önce*» demektir:

Bıldır *ekin çok iyi olmuştu*... gibi.

Henüz: Yeni kılınan veya daha kılınmamış olan eylemi bildirmek içindir:

Arkadaşıma erken uğramıştım, **henüz** *uykudan kalkmıştı.*— *Avrupadan gelmişler, ben kendilerini* **henüz** *görmedim... vb.*

İsimsel anlatımda da kullanılır: *Kız çok küçük,* **henüz** *on sekizinde.*

Daha: Eylemin kılınmasını veya kılınmamasını bildiren bir zaman ulacıdır; anlatış alanı geniştir; misaller:

1. *Kardeşiniz nerede?* — **Daha** *yatıyor:* Bu misalde *daha* eylemin [yatmanın] konuşulan âna kadar devam ettiğini bildirmektir.

2. *Kardeşim* **daha** *gelmedi:* Eylemin konuşulan âna kadar kılınmamış olduğunu bildirir.

3. **Daha** *gitmediniz mi?* — *O* **daha** *burada mıdır?* vb.

temiye istemiye *bir işi yüklenmek, kuzular* **meleye meleye** *annalarına atılmak,* **kullanıla kullanıla** *azalmak,* **kala kala** *az bir şey kalmak... vb.*

166, c. İki fiilin e- yapılı ulacını yanyana kullanmak da vardır, bu ulaç ikizlemeleri eylemin betimlenmesini kuvvetlendirir; misaller:

Çocuk **düşe kalka** *büyür. — Kalabalık* **gülüşe şakalaşa** *pehlivan seyrinden dönüyordu. — Saatlerce* **güle oynıya** *eğlendik. — İşleri* **özene bezene** *hazırlamaktan haz alır. — Sözü* **döndüre dolaştıra** *asıl konuya getirdi. —* **Heceleye kekeleye** *söylevini okudu. — Çamura* **bata çıka** *geldik. — Halkı* **ite kaka** *yarıp yapıra bindik. — Eskiden* **itişe kakışa** *tramveya binerlerdi. —* **Ağlıya sızlıya** *halini anlattı. —* **Kızara bozara** *dileğini söyledi. —* **Gire çıka** *alıştı. —* **Öksüre aksıra; ezile büzüle; eğile büküle; otura kalka, bağırta çağırta**... *vb.*

T. D. N. Eski kaynaklarda e-, i- ve ü- yapılı ulaç fiillere pek çok raslanır. Orkun yazıtlarında *aşa* «aşarak, geçerek», *basa* «sonradan», *başlayu* «başlıyarak», *ulayu* «dahi, ve», *tüketi* «tamam olarak»... ve daha birçokları vardır.

Bizim de eski yazmalarımızda i- ve ü- yapılı ulaç fiiller tek olarak çok kullanılmıştır; misaller:

Ferişteler bir ün ile Lôkmanà **işittüre**-*eyittiler* (Kış.) «= işittirmek üzere söylediler». — *Bir gün arslan av* **isteyü** *yürüdi* «=av aramak üzere» (K.D.). — *Başmakçının avratı münacat* **kılu** *başladı* «=kılmağa» (K.D.). — [Şenzebe] *yürüdi, bir otlak* **isteyü** *gitti* «=aramağa» (K.D.). — *Kaza* **görünü** *gelmez* (Ata.) vb.

Mevlûttan:

Birbirine **muştulayu** *her melek,*
Raksa girdi şevk-u şâdiden felek,

Bu ulaç fiillerin ikizine ve katmerlisine de çok raslanır: *arayı arayı, sürüni sürüni, gizlenü dolınu*... vb.

ESKİ KAYNAKLARDA ZAMAN ULAÇLARI

T. D. N. Orkun (Orhon) yazıtlarında ve Turfan metinlerinde kullanılan zaman ulaçları azdır. *Kaçan* «ne zaman» ulacı erkenden gelişmiştir. *Defa* kavramı *kata* ve *yolı* ile anlatılmakta idi.

Orkun yazıtlarında bile *tün* «gece», *küntüz* «gündüz» isimlerini zaman ulacı olarak kullanılmış buluyoruz:

Türk budun üçün **tün** *udımadım* **küntüz** *olurmadım* «= Türk budunu için *gece* uyumadım, *gündüz* oturup dinlenmedim...» (E. 27).

En eski kaynaklarda görülen birkaç zaman ulacı: *amtı* «şimdi», *-te berü* [*-tin berü* «= den beri» *ilkisizdeberü*] *ilkisizdinberü* «ezelden beri, eskiden beri», *-te ınaru: bukünte ınaru* «bugünden itibaren», *-te önğre: muntada önğre* «bundan önce», *anta basa* «ondan sonra» vb.

Divanda:

Divanda rasladığımız zaman ulaçları:

Kaçan: **Kaçan** *keldiñ* «ne zaman geldin?»

Kaçan *barsasen* «ne zaman [şayet] gidersen...»

Bulgak öküş bolsa **kaçan** *biliğiñ yiter...*

«Ne zaman çok karışıklık olursa şuurun kaybolur [başından gider]».

Andan «ondan sonra»: **andan** *aydım* «ondan sonra söyledim».

Andan aşnu «*ondan önce*»: *men* **andan aşnu** *keldim* «ben ondan evvel geldim».

Öng [*Oğuzlarca*], *önğdün* «= önce»;

Ol menden **önğ** [Oğ.], **önğdün** *bardı* «o benden önce gitti».

Sonğ: sonğda «sonra»: *Sen* **meniñ sonğda** *kel* «sen benden sonra gel». — *Bu* **söz sonğunda** *aygıl* «bu sözden sonra söyle». — *Tün kün* «gece gündüz»:

Üdhik meni küçeyür, **tün kün** *turup yıglayu:*

«Heyecan, aşk bana zulmediyor, *gece gündüz* ağlayıp durmaktayım».

Tünle «geceleyin»: **tünle** *yorup kündüz sevnür* «geceleyin [at üstünde] yürüyüp gündüz sevinir...»

— **Tünle** *bulıt örtense evlük urı keldürmişçe bolur* «akşam üstü bulut yanıp kızarsa kadın [dünyaya] erkek çocuk getirmiş gibi olur».

Kışın, yazın: ol kar kamuğ **kışın** *iner aşlık tarığ anın üner* «o kar, bütün, kışın yağar; yemeklik hububat [= buğday] onunla bitip yetişir...»

— **Yazın** *katığlansa* **kışın** *sevnür* «insan yazın emeğe katlansa kışın sevinir, rahat eder...»

Eski yazmalarda:

Bizim eski yazmalarımızda kullanılan zaman ulaçlarında bazı özellikler vardır; başlıcalarını gözden geçiriyoruz:

1) Evel yerine *ilerü: ... âdem ünin işitti kim hiç* **andan ilerü** *işitmiş değüldi* (Kas. XIV.)

«... insan sesini işitti ki ondan önce işitmiş değildi».

— ... *ivmek gerek* **andan ilerü** *kim elden çıka...*

«... acele etmek gerek elden çıkmadan önce».

2) *İrte gice* = sabah akşam: *Uşbu Siymurg* **irte gice** *benī kanadı altında bisler.* (Kıs. XIV.).

3) *Kaçan* = ne zaman: **Kaçan** *Yusuf Mısır sokakları içinde yürise yüzi nurınunğ aydını dıvarlarda balkırdı...* (Kıs.)

— **Kaçan** *müddet tamam oldı, ol iki ana karnında savaştılar...* (Kıs.)

4) *Önğ* = önce, evel, *sonğ* = sonğra: *İys eyitti: eğer* **benden önğ** *çıkarsan arkuru gelem...* (Kıs.).

— *Hiç kişi gördüng mi, kiçi kızın ulu* **kızından önğ** *ere vire?*

Yakup hazineye **önğ** *düşmişidi ve* **önğ** *doğasıydı, İys'üng* **sonğunca** *doğdı ve İys* **sonğ** *doğasıydı* **önğ** *doğdı...* (Kıs).

ULAÇ - FİİLLER: GERONDİFLER:

166, a. Türkçenin fiilden isim ve sıfat türeten morfemler yönünden ne kadar zengin olduğunu görmüştük (§ 66-87); fiilden ulaçlar yaratmak yönünden de dilimiz çok zengindir.

Not. I. Batı türkologları bu kelimelere *(gerondif)* adını vermektedir; gerçekten fransızcada *en* ile getirilen ve gerondif denilen ortaçlar *(en mangé ant...)*, almanca, bizim ulaç-fiillere benzer.

Not. II. Bizde, Meşrutiyet gramercileri bu fiilden ulaçlara *sıyga-i rabtiyye ve rabıt sıygaları* adını vermişlerdi, ama bunların şimdi *kip* dediğimiz *sıyga* (mode) deyresine bir uygunlukları yoktur; anlatımda ulaçların rolünü alırlar; bundan dolayı *ulaç-fiil* demeyi münasip bulduk. Bağ ve bağlaç isimleri ise *conjonction* için kullanıldığından *bağ-fiil* ismi de bu ulaçlara verilmemelidir.

E- yapılı ulaç fiiller.

166, b. Ulaç-fiiller arasında e- yapılı olanlar önemli bir yer tutar; her fiilden e- yapılı ulaç oluşturulabilir. Bunlarda e- morfemi uyumlu olup geniş eklerin iki şeklini alır; temeli sesli ile biten fiillerde temelle morfem seslileri arasında bir *y* gelişir: *gele, ola, isteye, okuya...* vb.

E- yapılı ulaç-fiiller katmerli olarak kullanılır, söylemden anlaşılan eylemin *nasıl* [*ne eyliyerek*] kılındığını betimlemeğe yararlar. Ulaçla söylemin öznesi bir olur. Misaller: **Koşa koşa** *gelmek,* **güle güle** *gitmek,* **sürüne sürüne** *yürümek, işi* **seve seve** *görmek,* **kırıta kırıta** *lâkırdı etmek,* **korka korka, çekine çekince; içini çeke çeke** *bir şey istemek;* **sora sora** *aradığı yeri bulmak,* **doya doya** *biriyle görüşmek,* **dura dura** *bozulmak.. küflenmek,* **bile bile** *yalan söylemek.. aldanmak,* **is-**

1. *Yalnız Sizi değil,* **kardeşinizi de** *çok bekledik* [2. **Kardeşinizi dahi** *çok bekledik*],

1. *Yalnız Sizden değil,* **ondan da** *şikâyet ettiler* [2. **Ondan dahi** *şikâyet ettiler.*]

1. *Çocuklara öyle şeyler sordular ki* **ben de** *bilmiyorum* [2. **Ben dahi** *bilmem*]... vb.

Parantezler içindeki kullanışlarda bir eskimişlik hali vardır.

De bölücüğünün kullanılması:

165, k. *De bölücüğünün* kullanıldığı yerler çoktur, başlıcalarını veriyoruz:

a) Anlatıma, ortak olarak yeni bir özne vermek için:

Ben de *Sizinle beraber gelirim.* — **O da** *bizimle aynı fikirdedir.* — **Yaşlılar da** *çocuklar gibi gülüyorlardı.* — **Siz de** *bir şey söyleyiniz.* — **Kardeşiniz de** *buyursun*... vb.

b) Anlatıma yeni bir nesne katmak için:

Onları da *pek özledik.* — **Sizi de** *görmek isteriz.* — **Ağzımızı da** *açmıyalım, öyle mi?* — *İki söz* **söylemeğe de** *hakkımız olmasın.* — *Günde 12 saat çalış dediler,* **buna da** *razı oldum*... vb.

c) Cümleye türlü kavramlar katmak için: ... **nazın bu kadarı da** *fazla.* — *Hakkı* **bu kadar da** *etmez.* — *Bu sözü* **hiç de** *doğru bulmuyorum*... vb.

d) Bu bölücükle ünlemin duyusallığı artırılır:

— *Aman* **siz de!** — *Adam* **sen de!** gibi.

Onaylama ulaçları:

165, l. Onaylamak veya onaylamamak için kullandığımız ulaçlar vardır:

Evet, hayır, hay hay, asla... gibi.

5) *Andan* = ondan sonra: **andan** *aşağa kapuyı açtı*...

— **Andan** *Tanrı T. Nemrudunğ ol yüksek köşkine bir yil viribidi kim*... (Kıs.).

6) *Dünin* = geceleyin: *ve* **dünin** *anğa eş olurdı.* (Kıs.).

7) *Gündüzin:* **Gündüzin** *Süleyman katında,* **gece** *kız katında olurıdı*... (Kıs.).

8) *Şolok saat = derhal:... ol kim uyanık idi...* **şolok saat** *sıçradı*... (Kel.).

9) *Önğdin* = daha evvel: *ayruklar işüng sonğında bildüğin ol* **önğdin** *bilür* (Kel.).

«Başkaları işin sonunda bildiğini o daha evvel bilir...»

10) *Ol gün* = o gün: **ol gün** *güneş doğdı ve bular üyez* «sivrisinek» *çoklığından güneşi görmediler* (Kıs).

Eski yazmalarda zaman ulaçları yönünden görülen en büyük özellik farsçadan alınmış *pes, çün* bölücüklerinin zaman ulacı olarak kullanılmış olmasıdır:

Pes Tanrı T. Nemruda bir ferişte viribidi «gönderdi»... (Kıs.)

Çün padişah biregüyi «birini»... kendine beraber «= eşit» eylemiş ola... (K.D.) vb.

UZA ULAÇLARI.

161, a. Uza içinde kılınan eylemleri anlatan cümlelerin ne gibi bükünlü tümleçlerle tamamlandığını görmüştük. Bu tümleçlerle yanyana, bükünsüz, ve yalın hükmünde sayılan *uza ulaçları* da kullanılmaktadır.

Uza ilgileri, görülmüş olduğu üzere, daha çok bükünlü uza tümleçleriyle anlatılır. Uza ulaçları, zaman ulaçları kadar zengin değildir; eskiden kullanılmış iken bırakılan uza ulaçları da vardır; başlıca tiplerini veriyoruz.

1. Yön isimleri:

161, b. Eski bir yönleme düşümünden gelişip yön kavramını anlatır isimlere çevrilmiş kelimelerimiz vardır, onlara şimdi *yön isimleri* diyebiliyoruz. Başlıcaları: *Dışarı, içeri, ileri, geri, yukarı, beri* kelimeleridir. Bu ri-yapılı isimlerden başka, türlü kökenlerden gelişmiş: *aşağı, karşı* kelimeleri de *yön isimleri* deyresini tamamlar.

Bu yön isimleri bükünsüz olarak kullanılır ve bu nitelikle *uza ulacı* adını alır; misaller:

Dışarı: *Çık* **dışarı!** *Bu söz üzerine ka'ktı, odadan* **dışarı** *çıktı. — Şu uyuz kediyi* **dışarı** *atsınlar. — Bütün hayvanlar gemiye alındı, domuz* **dışarı** *kaldı.*

İçeri: İçeri *gel! — Biraz* **içeri** *buyurmaz mısınız? — Zavallı hayvanı* **içeri** *alsınlar. — «... beni zorla* **içeri** *sokacaklar gibi ge'iyor...»* (R. H. K.)

İleri: *Az* **ileri** *geç. — Pek* **ileri** *varma. — Fazla* **ileri** *atılan utanır. — Bu saat* **ileri** *gidiyor. — Köylüler* **ileri** *çıkıp konukları karşıladılar. — Küçükleri* **ileri** *alınız. — Onlar bizden* **ileri** *bulunmuyor'ar... vb.*

Geri: Geri *git. — Niçin* **geri** *kalıyorsunuz?*

Gelsin hele, *sonra düşünürüz.*
Dur hele. — Sorma hele.

Bu misallerde *umu, bekleyiş* ulacıdır.

Katmerli olarak da kullanılır:

Hele hele, *anlat dinliyelim.*
Hele hele, *o iş nasıl oldu?*

Bu misallerde *soru, isteme* ulacıdır.

5) *Ne acıklı manzaralar!* **Hele** *o teneke kaplamalı inler!*
— **Hele** *o dul kadınlar, öksüz çocuklar!*
— *Ne güzel yerler!* **Hele** *ormanları!*
— *Hepsi de güzeldi,* **hele** *içlerinden on yaşlarında bir çocuk.*
— **Hele** *onlardan, yaka sülkiyoruz.*
— **Hele** *seni bir ele geçirsem!*

Bu misallerde *ayrıksıma* ulacıdır.

İlle:

165, h. Ayrıksı tutma ve direnme ulacıdır; misaller:
— *Üzümleri severim,* **ille çavuş üzümünü.**
— *Hepsi de yaramaz,* **ille senin kardeşin.**
— **İlle** *içkiden vaz geçmeli.*
— **İlle gel** *diye direniyordu.*
— **İlle** *ben de gitmeliymişim! Bıktım bu ısrarlardan!... vb.*

Dahi:

165, i. *Katma* ulacı olarak kullanılması seyrekleşmiş bir bölücüktür. Eski yazmalarda *dakı* ve *dağı*, daha eski kaynaklarda *takı* şeklindedir:

Bismi'lâh deyip getirdi toprağı
Ol arada hazır oldu ol **dağı.**

(Yunus)

165, j. Şimdi *dahi* yerine daha çok *de* ulacı kullanılır; sağladıkları *katma* kavramı anlatımın isimsel üyelerine ilişikli olur; misaller:

1. *Kardeşinizi bekliyorduk,* **o da** *geldi* [2. **o dahi** *geldi*].

dar *olur.* — **Bu kadar** *gülmek... münasebetsizlik doğrusu! Kendisine* **o kadar** *söyledim, dinletemedim...* vb.

165, e. Cümleye *şukadar var ki...* ile başlamak vardır, bunda da *şu kadar* nicelik ulacıdır.

Ancak bölücüğü bu ulacı pekitmek için kullanılabilir: *Bir deli de* **ancak bukadar** *yanılabilir...* vb.

Kişi zamirlerine de bu nicelik ulacı ulanabilir:

Onun kadar *gülen..* **Sizin kadar** *çalışan..* **bizim kadar** emek çeken.. **benim kadar** cefaya katlanan... vb.

Hem:

165, f. Başka bir eyleme katılan eylemi anlatmak için *hem* bölücüğü ulaç olarak kullanılır; *hem de* şekli de vardır; misaller:

Onları görmeğe ne lüzum var? *Hem* niçin evlerine kadar gidelim?

Ne büyük hata! *Hem* ben onlara ihtar da etmiştim.

Hasta işçi iyi olmuş, *hem de* çalışmağa başlamış.

T. D. N. Bu ulaç farsçada da vardır; *Kam- [kamuğ: kamu]* «=hep» tabanından gelişmiş görünüyor.

Hele:

165 g. Anlatış alanı geniş bir duyusallık ulacıdır, başlıca tiplerini misallerle veriyoruz:

1) **Hele** *gel!* **Hele** *vur!* **Hele** *yaklaş!*
   Bu misallerde *meydan okuma* ulacıdır.
2) **Hele** *şükür, şu borcu ödedik.*
   Hele *istediğiniz oldu.*
   Hele *hakkından geldik.*
   Bu misallerde *başarı* ulacıdır
3) **Hele şuna** *bak!*
   Size hele *hiç yakışmaz.*
   Hele onlara *hiç düşmez.*
   Bu misallerde *küçükseme, yargılama* ulacıdır.
4) **Hele varalım,** *sonra görürüz.*

— *Çocuğu* **geri** *bırakmışlar.* — *Bizi o kadar* **geri** *atmayınız.* — *Başka milletlerden* **geri** *kalmayınız... vb.*

Yukarı: *Sokaktan gelir gelmez* **yukarı** *çıktılar.*

— *Bu levhayı az* **yukarı** *kaldırın, asın.* — **Yukarı** *tükürsem bıyığım...* — *Yemeği* **yukarı** *çıkarsınlar... vb.*

Beri: *Az* **beri** *gel.* — *Anlıyan* **beri** *gelsin... vb.*

Aşağı: Aşağı *inelim.* — *Bir* **aşağı** *bir* **yukarı** *koşup duruyor.* — *Onu* **aşağı** *atmamalı idiniz.* — *Kitapları* **aşağı** *indiriniz... vb.*

Karşı: *Az önce bu tarafta oturuyordu, şimdi* **karşı** *geçti.* — *Büyükleri dinlemeli,* **karşı** *söylememeli.* — *O çocuk pek inatçı, ne söylense* **karşı** *durur... vb.*

Not. — Yön isimleri en çok bükünlü şekillerle anlatımda türlü tümleç rolleri oynar: *dışar(ı)da* kalmak, *dışar(ı)dan* gelmek, *dışar(ı)ya* bakmak; *içer(i)de* oturmak, *içer(i)den* gelmek, *içer(i)ye* geçmek; *yukar(ı)da* bulunmak, *yukar(ı)dan* inmek, *yukar(ı)ya* bakmak; *iler(i)de* olmak, *iler(i)ye* geçmek; *aşağ(ı)da* kalmak, *aşağ(ı)dan* çıkmak; *beride* kalmak, *beriye* geçmek... vb.

Bu yön isimleri deyresinden olan *öte* ise hemen daima bükünlü olur: *ötede beride* dolaşmak, *öteye* çekilmek, *öteden* geçmek... vb.

Not. *Sağ, sol, yan, arka, alt, üst* [*üzeri*] vb. dahi yön isimlerindendir; bunlar bükünlü olarak kullanılır; tümleçler ayrımında görülmüştü.

2. Uza sıfatları:

161, c. Uza sıfatları da ulaç olarak kullanılır, başlıcaları: *uzak* [*ırak*], *yakın, doğru, iğri, çapraz, aykırı/arkuru,* (arkırı)... vb. dır.

Uzak *olmak, kalmak, oturmak;* **yakın** *olmak, gelmek, oturmak;* **doğru** *yürümek, gitmek, durmak, oturmak;* **iğri** *gelmek, oturmak,* **çapraz** *gelmek, çizgiyi* **çapraz** *çekmek;* **aykırı** *gelmek, düşmek, yatmak, dönmek... vb.*

Uzak, yakın sıfatları isim gibi bükünlenerek anlatımda uza

tümleci rolünü oynar: **uzakta** [**uzaklarda**] *olmak, kalmak;* **uzaktan** [**uzaklardan**] *gelmek;* **uzağa** [**uzaklara**] *gitmek...* **yakında** *oturmak, olmak* [ve *gelmek, gitmek*]; **yakından** *gelmek, başlamak;* **yakında** *gitmek, gelmek...* vb.

Yakınlarda şekli ise hem uza hem zaman tümleci olur: *Düğünün* **yakınlarda** *olması bekleniyor.* — **Yakınlarda** oturuyorlar... gibi.

T. D. N. Eski yazmalarda *aykırı* sıfatının hep *arkuru/arkırı* şekli bulunur; misaller:

Arkuru *yatan Aladağdan aştı* (Dede). — *(Sırat)* **arkuru** *cehennemin üzerine gerilmiştir* (Müz.). — *Gemiler tâ kıale önüne varırlar, kenara* **arkırı** *olup yatarlar* (K.B.) vb.

161, d. Re- yapılı uza isimsileri ulaç olarak kullanılmaz, daima bükünlü tümleç rolünde bulunurlar.

Oraya *gitmek, varmak;* **buraya** *gelmek, yetişmek;* **şuraya** *koşmak, sıçramak;* **araya** *girmek, sokulmak...* **orada** *bulunmak, kalmak;* **burada** *yaşamak, oturmak;* **şurada** *saklanmak, dinlenmek...* **oradan** *ayrılmak, uzaklaşmak;* **buradan** *çekilmek, eksilmek...* vb.

161, e. Yön ve uza isimleri *si* morfemi alır, o şekilde *orun ismi* olur:

Dışarısı, içerisi, yukarısı, aşağısı, ilerisi, gerisi, ötesi, berisi. — orası, burası, şurası... vb.

Bu şekilleriyle yön ve uza isimleri ulaç olmaz, anlatımda bükünlü tümleç rolleri alırlar veya özne olurlar:

Yapının **dışarısına** *uzanan kirişler.* — *Evin* **dışarısı içerisinden** *daha güzel duruyor.* — *Yapının* **yukarısına** *çıkmak için iskele kurulmuş... vb.*

Orasını *sormayınız.* — **Orası** *öyle.* — **Şurasından burasından** *fazla yerlerini koparıp...* — *Odanın* **şurasına** *bir kitap rafı yerleştirmeli... vb.*

Yön ve uza isimlerinin çoğul şekli de kullanılır, anlamlarına belirsizlik ve genişlik kavramları katılmış olur; bu şekilleri de özne olur veya bükünlü tümleç rolleri oynar.

NİCELİK ULAÇLARI.

165, a. Azlık çokluk kavramını anlatmak için *nicelik* (quantitatif) ulaçları kullanılır. Bu rolü oynamağa en çok elverişli olanlar: *çok, az, fazla, eksik, pek...* gibi kelimelerdir: **Çok** *söylüyor,* **az** *çalışıyor.* — **Fazla** *verdim demişti, ölçtük,* **eksik** *geldi.* — *Kardeşinizi* **pek** *beğendim...* vb.

Başka misaller: **Az** *veren candan* **çok** *veren maldan.* — *Öyle arkadaş* **az** *bulunur.* — *Sizi* **çok** *özledik.* — *Gidiniz ama* **fazla** *oturmayınız.* — *Babam böyle şeylere* **pek** *kızar...* vb.

165, b. *Sık, seyrek* gibi sıfatlar da ulaç olursa *nicelik* deyresinden sayılır: *Onları* **seyrek** *görüyoruz.* — *Bize eskisi gibi* **sık** *gelmiyorlar...* vb.

Kat, derece kavramları:

165, c. Eylemin *kat.. derece* kavramları ile ilgisi olursa, bunun anlatışında *kat, derece* isimleri kullanılır; bu rolde bunlara sayı veya işaret isimleri ulanır, veya bunlar katmerli kullanılır.

Fidanlar **iki kat** *büyüdü.* — *İşler eskisinden* **yüz kat** [**bin kat**] *iyi oldu.* — *Sıcak* [*soğuk*] **iki kat** *arttı.* — *Filân filânı* **kat kat** *geçti.* — *Fiatlar* **o derece** *yükseldi ki...* — *İnsanların iyiliği de kemliği de* **derece derece** *olur.* — *Hastalığının* **bu derece** *arttığını bilmiyordum... vb.*

Kadar bölücüğü:

165, d. Nicelik kavramını ulaç olarak anlatmada *kadar* bölücüğü büyük bir rol oynar. Bu rolde *ne,bu, o, şu* isimsilerine ulanarak kullanılır.

Misaller:

Ne kadar *çalışıyor!* — **Ne kadar** *gülüyorsun!* [Pek çok çalışıyor, pek çok gülüyorsun anlamiyledir.] — *Çalışmak* **bu ka-**

Şöyle ulacı bir ile uzatılabilir: **Şöyle bir** *gezdikten sonra oturur, dinleniriz. — Önce* **şöyle bir** *düşündü, sonra oturup yazıyı yazdı... vb.*

Böylelikle:

164, c. İşaret ulaçlarının *böylelikle, öylelikle, şöylelikle* şekli de vardır: *Sivrisinekle çok savaşıldı,* **böylelikle** *sıtmadan kurtulmak mümkün oldu,* gibi.

Eski kaynaklarda nasıllık ulaçları:

T. D. N. I. Eski yazıtlarda *ti-yapılı* bir nasıllık ulacı kullanılmıştır:

Sabımın **edgüti** *işit* «Sözümü: emrimi *iyice* işit» gibi.

Bu morfemle yön ulaçları da oluşurdu:

Kidirti «arttan: batıda(n)», *üstürtü* «yukarıdan», *taştırtı* «dışardan», *öngdürti* «önden: doğuda(n)».

Eski yazıtlarda *çe-yapılı* nasıllık ulaçları da vardır: *kanıng* **subça** *yügürti, süngükünğ* **tağça** *yattı* «kanın su gibi aktı, kemiklerin dağ gibi yığıldı». — *yiçe* ulacına da raslamaktayız, bunun *yig* «=yeğ» sıfatından oluşmuş olmasına kuvvetli ihtimal vardır. — Bu şekil ortaçlara da verilirdi: *yarlıkarça* «yarlıgarcasına» gibi.

II. Bizim eski yazmalarımızda *ancılayın, buncılayın* ulaçları *onun gibi, öyle, böyle, öylece, böylece* yerine kullanılmıştır:

Kuşlar içinde **ancılayn** *çok cima idici kuş yoktur.* (Ac. XV.)

Paşalar **buncılayın** *tedbir etti* (Aş. XVI.)

Eski yazmalarda *in-yapılı* nasıllık ulaçları da epeyce kullanılmıştır: *Uğrun uğrun* «gizli gizli: gizlice», *ardın ardın, kıçın kıçın* «geri geri»... vb.

Dışarları: dışarlarda, dışarlara; oraları: oralarda, oralardan; buraları: buralarda, buralara... uzaklarda, yakınlarda... *vb.*

Geçenlerde şekli zaman tümleci olur, eylemin belirsiz ve geniş bir geçmiş zamanda kılındığını bildirmek için kullanılır: **geçenlerde** *Amerikadan gelen yeni arabalar iyi satıldı...* gibi.

NASILLIK ULAÇLARI.

162, a. Eylemin *nasıl* kılındığını bildirmek için türlü kelimeler kullanırız, bunlara *nasıllık ulacı* denilir. Başlıca türlerini gözden geçiriyoruz.

Sıfatar nasıllık ulacı roünde:

162, b. Anlatımda nasıllık ulacı olarak sıfatlar (qualificatif) çok kullanılır; bunlar tek veya katmerli olur; misaller:

a) *Bu ot* **fena** [**iyi**] *kokuyor.*
Bu çocuk **güzel** [**çirkin**] *yazıyor.*
Öğretmen **kısa** [**uzun**] *söyledi... vb.*
b) *Çinden gelen yolcu* **uzun uzun** *hikâyeler anlattı.*
Beni **kötü kötü** *söyletme.*
Oturup **güzel güzel** *konuşuyorduk... vb.*

162, c. Nasıllık ulacı, çok kere özne veya nesneye, yüklemlik (attributif) olarak kullanılır; misaller:

Bize karşı **sert** [**yumuşak**] *davrandı.*
Sözü **kısa** *kesti.* — *Gözleri* **dolu dolu** *yanımıza geldi... vb.*

Çe- yapılı ulaçlar:

163, a. Anlatımda çe- yapılı isimler [sıfatlar] nasıllık ulacı olarak çok kullanılır; misaller:

Askerler **arslanca** *döğüşürler.*
Söylediğinizi **iyice** *anladım.*
Bize **gizlice** *söylediler... vb.*

163, b. Fiilden sıfatlar [ortaçlar] bu kullanışa elverişlidir; bunların morfemi *-sine* ile uzatılır:

Çekişircesine; kavga edercesine *konuşmak; kendi gözleriyle* **görmüşçesine** *anlatmak,* **koparacakmışçasına** *çekmek... vb.*

163, c. Çe- yapılı budun isimleri budunların dillerini işaretler: *Türkçe, farsça, arapça, ingilizce, fransızca, almanca...* vb.
Çe- yapılı dil isimleri ulaç rolünü oynayabilir:
Türkçe konuşmak, fransızca yazmak gibi.

[Bir] nasıllık ulacı:

163, d. Sayı isimsilerinin de ulaç rolünü oynaması vardır; bu rolde en çok *bir* kullanılır:
İnsana **bir** *çıkışıyorlar ki...* gibi. Bu misalde bir «öyle bir türlü...» anlamiyle nasıllık tümlecidir.
Bir: «yalnız» anlamiyle de ulaç olabilir:
«*Eskiden dirhemi* **bir** *havyarda kullanırdık...*» (R.H.K.)
İki *dinle* **bir** *söyle* sözünde *iki.. bir* isimsileri de ulaç rolündedir. — **Bir** *söyledim, dinlemedi,* **iki** *söyledim, dinlemedi, artık sabrım tükendi...* misalinde de sayı isimsileri ulaç olur.

İşaret ulaçları:

164, a. İşaret isimsilerinden gelişen *öyle, böyle, şöyle* kelimeleri anlatımda ulaç rolünü alabilir; bunlar, işaret kavramiyle, eylemin nasıl kılındığını veya kılınmadığını bildiren ulaçlar olur. Misaller:
— *Pazara Siz gideceksiniz, babam* **böyle** *söyledi.*
— *İnsanlar çok fena!* — **Öyle** *söyleme, kardeşim.*
— *Annen sokağa çıkarken* **şöyle** *dedi:*
«*Kardeşin kahvaltı etsin, sonra oturup dersine çalışsın*».
— *Hoş geldiniz,* **şöyle** *buyurun... vb.*
«*Eskiden olduğu gibi dükkânların kapısını* **şöyle,** *cesaretle açıp içeriye giremiyorum...*» (R.H.K.).

164, b. İşaret ulaçları *ce* ile uzatılabilir; Misaller:
— *Bundan sonra kimse yemiş koparmıyacak, çocuklara* **böylece** *anlat.*
— *İnsan* **şöylece** *ayağını uzatsa duvara değecek... vb.*

Meksizin- yapılı ulaç - fiil:

174, c. Her fiilden *-meksizin* morfemiyle bir nasıllık ulacı oluşabilir; söyleme ulanan eylemin kılınmadığını anlatmak içindir:

İtiraz etmeksizin *dediğimi kabul etti.*

Bir lokma ekmek bile yemeksizin *yola çıkmıştık...* vb.

İki eylemin öznesi ayrı olabilir:

O bir ricada bulunmaksızın *Siz onu* **yardım etmelisiniz** gibi.

İki eylem zaman ilgisiyle karşılaşmış gösterilmek istenilirse meden- yapılı ulaç - fiil kullanılmalıdır: *O* **bir şey istemeğe mecbur olmadan** *Siz kendisine* **yardım etmelisiniz** gibi.

Tikçe- yapılı ulaç - fiil:

174, d. Her fiilden *tikçe- yapılı* bir zaman ulacı oluşur; anlatış alanı geniştir, başlıca tiplerini örneklerle inceliyoruz:

1. **Siz öyle söyledikçe;** *dikkat ettim, o başıyle* **onaylı hareketler yapıyordu.**

Kız **güldükçe** *yüzünde* **güller açılır; ağladıkça** *gözlerinden* **inciler saçılırmış.**

Bu cümlelerde kılınmaları aynı zamana raslıyan iki eylem karşılaşmaktadır; burada özneler ayrıdır, ancak iki eylemin öznesi bir de olabilir:

Söyledikçe açılıyorum. — *Onu* **her gördükçe kızıyorum**... gibi.

2. *Güneş* **ışıldadıkça** *hayat* **devam edecektir.**

Siz **inad ettikçe** *o da dediğinde* **direnecektir.**

Bu cümlelerde kılınması birlikte sürüp giden iki eylem karşılaşmaktadır; fiillerin biri olumlu öbürü olumsuz olabilir:

Güneş **sönmedikçe** *hayat* **devam edecek**...

Siz **inadınızdan vazgeçmedikçe** *o da dediğinde* **direnecek**...

Ulacın *rek* ile uzatılması.

166, d. Sıfatlara, anlamı kuvvetlendirmek için, ulanan *rek* morfemi (Bk. § 67) sonraları i- ve e- yapılı ulaç-fiillere de ulanmıştır. On altıncı asra kadar bu kullanış görülmez, yaygın bir hale gelmesi ise daha sonradır; on yedinci asırda bir yandan erek- yapılı ulaç fiiller çoğalırken bir yandan da *rek* ile uzatılmış sıfatlar azalıyordu.

Şimdi e- yapılı tümleç tek olarak kullanıldığı zaman *rek* ile uzatılmaktadır, fakat katmerli ve ikiz olarak kullanılanlar bu uzatıma uğramazlar. Buna göre, meselâ:

Koşa koşa ve *koşarak,*

Geze geze ve *gezerek,*

Ağlıya ağlıya ve *ağlıyarak*... denilir.

Konuşma dilinde bu ulaç ikinci bir uzatışa daha uğrar: **koşaraktan; sıçrayaraktan; zıplayaraktan**... *yanımıza geldi*... gibi.

166, e. Her anlatımda kullanılan erek- yapılı ulaç fiil yerine e- yapılısının katmerlisi kullanılamaz; meselâ: *O arkadaş pek becerikli idi,* **tuhflığa vurarak** *her şey ister ve elde ederdi*... gibi bir cümlede *tuhaflığa vurarak* yerine *tuhaflığa vura vura* denilmez. *Yan* **çizerek** *sıvıştı*... gibi bir anlatımda dahi katmerli ulaç kullanılamaz.

166, f. Tekrarlanarak kılınan eylemler *katmerli* veya *ikiz ulaçla* iyi anlatılır: *Elmayı* **ısıra ısıra** *yemek, derinden* **soluya soluya** *nefes almak, içini* **çeke çeke** *ağlamak, sakız* **çiğneye çiğneye** *lakırdı etmek, yemişleri* **kapışa kapışa** *yemek.* **Bağırta çağırta** *dişlerini sökmek,* **itişe koğalaşa** *oynamak,* **ağlaya sızlaya** *şikâyet etmek... vb.*

166, g. **Olarak** ulacı birçok isimler ve sıfatlarla bileşebilir: *Armağan* (hediye) **olarak;** *özel* (hususî) **olarak,** *genel* (umumî) **olarak;** *doğru* **olarak;** *mükemmel* **olarak;** *ingilizce* **olarak;** *tersine* **olraak**... vb.

Donmuş fiil- ulaçlar.

167, a. Fiilden i- ve e- yapılı ulaçlardan *donmuş, kalıp* ha-

lini almış olanlar epeycedir; bunlardan bileşikler de türemiştir; çoğu *sıfat* [ulak] ve kimisi *somut isim* (substantif) olarak da kullanılır; başlıcalarını veriyoruz:

1. Aşırı «fazla; çok fazla»:

O her şeyi böyle **aşırı** *yapar.* — **Aşırı** *yaramaz,* **aşırı** *yaramazlık,* **aşırı** *derecede yaramaz...* vb.

Günaşırı «bir gün olup bir gün olmıyan»: *Posta* **günaşırı** gelirdi. — **Günaşırı** sıtma tutuyor. — **Günaşırı** onları görmeğe giderdik... vb.

Denizaşırı «gitmek için deniz yolculuğuna ihtiyaç olan»: Adada yazı geçirenleri bizim için «**denizaşırı** *oturuyorlar*» derlerdi. — **Denizaşırı** yerdeyiz, İstanbula inmek zor oluyor... vb.

Yolaşırı, evaşırı, kapıaşırı, iki.. üç kapıaşırı... vb. Bizden **iki kapıaşırı** [*iki sokakaşırı*] *oturuyorlar.* — **Kapıaşırı** *komşumuz... vb.*

2. Dolayı (tolayı):

167, b. Bu ulaç *dola/tola-* fiilindendir. Ten-belgili tümleçlere ulanır, sebep tümleci oluşturur: *Bundan/ondan dolayı, o meseleden dolayı, geldiğinden dolayı, okuduğundan dolayı, birçok sebeplerden dolayı* vb.

Not. Bir yansılama unsuruna benziyen *fır-* ile bileşir: *fırdolayı* «her yandan» olur: **Fırdolayı** *bir ormanı, bir bataklığı dolaşmak...* gibi.

Dolayısiyle şekli:

167, c. İsim gibi düşünülerek, le-belgisiyle, *dolayısiyle* şekline giren bu ulaç «doğrudan doğruya olmıyarak konunun dolaymda.. çevresinde dolaşarak» anlamını kazanmıştır: *O doğrudan doğruya meseleden söz açmadı,* **dolayısiyle** *sorup bir şeyler anlamak istedi...* gibi.

Sontakı olarak da kullanılır: *Yeni vergiler* **dolayısiyle** *ne düşündüğünü sordum...* vb.

2. *Bir malı* **görmeden almamalıdır.**
Bir eve sahibinden **izin almadan girilmez.**
Söyleniten sözü **dinlemeden cevap verilmez...** vb.

Bu cümlelerde olumsuz şekilde olan söylemin kılınmasına ulaç- fiil eyleminin kılınmasr gerekli bir şart olarak anlaşılmaktadır.

3. *Bir işi olduktan sonra herkes anlar,* **onu olmadan bilmek nuerdir** [veya: hüner onu *olmadan bilmektir*].

Yanımda olmıyan çocuklarımı **ölmeden görmek en büyük emelimdir...** vb.

Bu cümleler morfemin *önce* [evel] ulacı ile uzatılmış şekliyle de kurulabilir:

Bir işi **olmadan önce bilmek...** — *Birini* **ölümden önce görmek...** vb.

İki eylemin öznesi ayrı olabilir:

Tan ağarmadan *yola* **çıktık.** — **Kardeşim gelmeden** *siz buradan* **gidiniz...** vb. gibi.

Çok geçmeden:

174, b. Az bir zaman sonra kılman veya kılmacak olan eylemleri bildirmek için, donmuş bir formül olarak, *çok geçmeden* ulacı kullanılır: **çok geçmeden** *kardeşiniz de geldi* [*gelir, gelecek.*] gibi.

T. D. N. Morfemin eski şekli *-medin*'dir; misaller:

Canım aşkın külhanıdır, **dartmmadın** at odunu...
(Yunus)

Çok alâmetler belürdi **gelmedin.**
(Mevlût)

Eski yazmalarda bu ulacın *meden* yapılışına da raslanır:

Âşık oldu **görmeden** *bu kulağun*
(Mevlût)

Burada bir nasıllık ulacı karşısmda bulunuyoruz: *Görmeksizin, görmiyerek...* demektir.

Siz **razı olmayınca** *kitaplarınıza* **kimse dokunmaz.** — *Kız anasından* **görmeyince öğüt almaz**... *vb.*

Söylemin sorulu olması da vardır: **Tanrı vermeyince** *kul ne yapabilir?* — *Kız* **istemeyince** *ona kim dokunur?*... vb.

Not. Eski yazmalarda dahi bu kullanışa raslanmaktadır: ... *bir ağır taşı* **çok meşakkat getürmeyince** *yerden omuza ağdurmağ yaramaz* (K.D.).

T. D. N. Çağataycada bu ulacın *g* ile vasıflandığı tanıklanmaktadır: **tâ dünya âhir bolgunça** [tâ dünya son bulunca = buluncaya kadar]. — **Ol ay ötkünçe** [bu ay geçince = geçinceye kadar]. — **men kelginçe** [ben gelince = gelinceye kadar]... vb.

Ebu Hayyan'dan: *balığı yedim* **başınğa dekkince** «başına değince = deyinceye kadar».

Abulgazi'den: *oğlan* **bir yaşka yetmeğünçe** *anğa at koymaslar erdiler.*

Babur Name'den: **eligdin kelgençe** «elden geldiği kadar».

Nevai'den: **könğlümdin ve tilimdin kilgençe** «gönlümden ve dilimden geldiği kadar»... vb.

Meden- yapılı ulaç fiil.

174, a. Her fiilin emir temelinden *-meden* morfemiyle bir zaman ulacı oluşur; bu ulaç-fiille kurulan cümlede iki eylem karşılaşır: ulaç-fiilin eylemi ile söylemden anlaşılan eylem; ulaç fiilin eylemi kılınmak gerekirken kılınmamış olarak anlaşılır, söylemin eylemi olumlu veya olumsuz olabilir. Bu cümlelerin başlıca tiplerini örneklerle inceliyoruz:

1. *Kardeşim* **kahvaltı etmeden yola çıktı.**

Size **sormadan kitabınızı almıştım**... vb.

Hiç bir **itirazda bulunmadan dediğmi yapacaksınız.** — *Ev Sizindir,* **çekinmeden** *her zaman* **geliniz**... vb.

Bu cümlelerde ulaç fiilin eylemi [kılınmak gerekirken] kılınmamış, söylemin eylemi kılınmış veya kılınması istenilmiş, emrolunmuş.

3. Götürü:

167, d. *Götürmek*'ten gelen bu ulaç «kesimle» anlamına gelir: *Bir şeyi* **götürü** *satmak, almak* gibi.

4. Uzadı: uzun uzadı:

Uzatmak'tan gelen bu ulaç «mufassal olarak, ayrıntılariyle» anlamını kazanmıştır: *Konuyu* [*işi, meseleyi*] **uzun uzadı** *görüştük..* gibi. E-belgili ulaçlarla denkleştirilerek *uzun uzadıya* dahi denilebilmiştir.

5. Körü: üstün körü:

Görmek fiilinin eski [*kör-*] fonetiğini saklıyan bu ulaç «sathî bakarak, olarak» anlamındadır: *İşleri hep* **üstün körü** *yapar,* gibi.

6. Dahi: Bundan önce görülmüştü (Bk. § 155, i).

7. Eni konu *ulacı enerek konarak* [*ene kona*] anlamından bugünkü «epeyce, çok çok, adam akıllı...» değerine geçmiştir.

E- yapılı olanlar:

8. Göre: *göz göre* ulaç deyimi «göz görerek, gözü ile görerek» anlamiyledir: *Göz göre aldanmak da istemem.* — **Göz göre** *tehlikeye kim atılır?*... vb.

E-belgisinin e-göre şeklinde uzatıldığı görülmüştü (Bk. § 140, c.)

9. Geçe:

Geçmek'ten gelen bu ulaç saati belirtmede kullanılır: **İkiyi beş geçe** *deprem oldu.* — **Dokuzu yirmi geçe** *gonka vuruldu...* vb.

10. Gele: rasgele:

Rasgelmek'ten gelen bu ulaç «seçip belirtmeksizin, tesadüfî olarak» anlamiyledir: **Rasgele** *bir sahife açıp okuyunuz...* gibi.

11. Çevre: Çepe çevre:

Çevirmek'ten gelen *çevre,* daha çok, somut isim (substantif) olarak kullanılır, yalnız *çep çevre* ve *çepe çevre* şekliyle ulaç olur: *Bir yeri* **çepe çevre** *dolaşmak, kaleyi* **çepe çevre** *sarmak..* gibi.

12. Diye (diyü/deyü):

Diye ulacı *de-mek* fiilinden gelir; eski şekli *diyü ... deyü*-dür:

Şol cennetin ırmakları
Akar Allah **deyü deyü.**

(Yunus)

§ *Anasını* **emmesin deyü** *oğlağın ağzına bağladıkları ağaç...* (Kam.)

Bu ulacın birkaç türlü kullanılışı vardır, başlıcaları misallerle gösterilmiştir:

a) *Anne «evde otur, derslerine çalış»* **diye** *tenbih etti.*

Kardeşi: *«kuzum, bu akşam bize buyurun»* **diye** *yalvarmıştı.* vb.

Bu anlatımlarda *diye* ulacı söylenmiş olan bir sözü olduğu gibi cümleye getirmektedir; nakledilen sözün, ulacın ve söylemin öznesi birdir.

b) *Bugün balık çok çıktı* **diye** *işitmiş, kalkıp balıkaneye gitmiş.*

Burada da söylenmiş olan bir söz cümleye getiriliyor, ama sözü söyliyenle işiten bir değildir; nakledilen sözün ve *diye* ulacının öznesi söylemin öznesinden başkadır.

c) Nakledilen söz olmayıp bir ses, bir selen de olabilir:

Saat **tık tık! diye** *işliyor.* — *Köpek* **hır! diye** *saldırdı.* — **Şıp diye** *karşılığını yapıştırdı...* vb.

d) *Sizi* **göreyim diye** *buraya kadar geldim.*

İlle **başarayım diye** *çok uğraştım.*

Ben **büyüğüm diye** *küçük kardeşlerini dövüyor.*

Kardeşi de **alınsın diye** *ricada bulundu.*

Çocuğunun ağzına bir şamar vurdu, **sussun diye.**

Bu anlatımlarda *diye* ulacı sebep veya amaç olan eylemi bildirmek için kullanılmıştır. Sebebi veya amacı sormak için dahi *diye* ulacı kullanılabilir:

Ne diye *bunu aldınız?* **Ne diye** *böyle söylüyorsunuz?* gibi.

13. Yine (Bk. 140, c.)

Cenksiz hâsıl **olucağız** *murat*
Niçün ideler anı k'öldur feşat

(İs.)

Bu şeklin bir *n* ile de vasıflandığı görülür:

Müzdur bir iki gün **geçincek...** *Şenzebeyi anda koyup gitti* (K.D.).

Öldürürlerdi doğanlardan eri
Korlar idi kız **doğuncağız** *diri.*

(İs.)

Ölmelü **oluncağaz** *hem ol yiğit*
Güldü ol vakta katı sen gey işit.

(Mevlût)

Not. Şimdi dahi beğenilmiyen bir ağızla *gelinces, oluncas...* denilmektedir.

Tanıklanan bu sonradan gelişmiş n'den *-ince* morfeminin *icek* morfeminden çıkmış olmasına ihtimal verilebilir.

Morfemin -igeç şekli:

Dede Korkutta morfemin bir metatezle *-igeç* şekline geçtiği tanıklanmıştır:

Böyle **digeç** «deyicek» *kız Beyreği aşıklamış idi...* vb.

Meyince yapılı ulaç:

173, c. İncelediğimiz ulaç- fiilin olumsuz şekli de çok kullanılır, anlatış alanı olumlusundan değişik olur: a) söylemden anlaşılan eylemin kılınmasr ulaç-fiilin olumsuz eyleminden ileri gelmiş sonuç olarak görülür; misaller:

Ondan kitabı istemiştik, [o] **vermeyince bir tane satın aldık.**— *Evi kolay bulacağımızı umuyordum,* **bir bilene rasgelmeyince çok sıkıldım.** — *Kendisini çok bekledik,* **gelmeyince kalkıp gittik...** *vb.*

b) Söylemden anlaşılan eylemin kılınmaması ulaç-fiilin olumsuz eyleminin bir gereği olarak gösterilir:

Lôkma **çiğnenmeyince yutulmaz.**

gibi ki, lokmanın yutulmaması çiğnenmemiş olmasının gerektirdiği sonuç olur. Başka misaller:

T. D. N. I. Eski yazmalarımızda ince-yapılı ulaç fiil başka bir anlamla kullanılmıştır; misaller:

1. ... *andan beri hiç* **doyunca** *yemek yemedim ve* **kanınca** *su içmedim.* (Müz.)

Burada *doyunca, kanınca: yeterlik* ulacıdır, «yemeğe doyacak kadar yemedim, suya kanacak kadar içmedim» demektir. Başka bir eylemle karşılaştırılmadığı için zaman ile olan ilgisi duyulmuyor.

2. *Ya'kub eyitti: Malım yoktur, sanğa kulluk idem tâ* **kızmğ kebini tamam olunca** (Kıs.).

Burada iki eylem karşılaşıyor: söylemin anlattığı eylem [kulluk etmek eylemi] kızmğ kebini *tamam oluncaya kadar* sürecek. Ulaç söylemin kılınma zamanını sınırlıyan bir ulaçtır.

3. *Tâ [yaş susam]* **kuruyunca** *kendi ayruk işe meşgul oldı* (K.D.).

Burada da ulaç söylemin kılınma zamanını sınırlayan bir ulaçtır: [yaş susam] *kuruyuncaya kadar* kadın da başka bir işle meşgul oldu demektir.

T. D. N.II. Eski yazmalarımızda fiilden *icek-yapılı* bir zaman ulacı kullanılmaktadır; anlamca tastamam şimdiki *ince-yapılı* ulaç fiile uyar; misaller:

Oğlan eyitti: ol **gelicek**... *lağlamağını çokaligil*... (Kıs). «= gelince».

Bu sözi **işidicek** *kadı cerrahtan el tarttı* «=işitince».

Bizim gemiler **sarıldığın görücek** *dahi imdat edip*... «= görünce»... vb.

Morfem'in z ile uzatılması:

T. D. N. III. Eski yazmalarımızda -icek morfeminin z ile uzatıldığı da sık sık görülür:

Niteme muhkem ise tahtaları gemininğ
Mevç **urucağız** *deniz anı oynatasıdur.*
(Yunus)

EYLEM GÖRÜNÜŞLERİ.

168, a. Ulaç fiiller *söylemin* (prédicat'nın) anlatışma *tasvir* kuvveti verirler; bunun sonucu olarak özel kavramlarla kalıplaşmış, ulaçlarla genişletilmiş fiiller yaratılmıştır; bunlara *eylem görünüşleri* (Aktionsart, aspect) adı verilir.

168, b. Eylem görünüşleri oluşturan fiillerin başlıcaları şunlardır:

Bilmek, durmak, kalmak, gelmek, komak, yazmak, vermek.

Eylem görünüşlerinin başlıcalarını gözden geçiriyoruz.

Başarma görünüşü:

168, c. E- yapılı fiil temelinin bilmek fiiliyle genişletilmesinden eylemin *başarma görünüşü* oluşur.

Not. Eskiden bu bileşiklere *fiil-i iktidarî* ismi verilirdi.

Her fiilin başarma görünüşü oluşturulup kullanılabilir:

Yazabilmek, okuyabilmek, satabilmek, yetişebilmek... vb. Bunların anlam deyresi genel olarak eylemi *başarmak, kılmağa fırsat bulmak* kavramını sağlamaktır: *Okuyabildim* demek «okumayı başardım», *yetişebildim* demek «yetişmeye fırsat buldum...» demektir.

T. D. N. Eski yazmalarda başarmak görünüşü *ü-yapılı* temelle oluşturulurdu: Nite selâmet **olubile** şol kişi kim... (K.D.) «= nasıl selâmet olabilir o kişi ki...» vb.

168, d. Başarma görünüşünün olumsuzu: e-yapılı temel üzerine kurulur: *Söylediğinizi* **işidemedim** «= işitmeğe gücüm yetmedi, fırsat bulmadım...» vb.

Her fiilden başarmanın olumsuzu gelir: *okuyamamak, söyliyememek, gidememek, bulamamak...* vb.

T. D. N. Eski yazmalarda başarma olumsuzu i-/ü- temeli üzerine kurulurdu: *biz açlığa* **katlanumayız** (Kıs.). — *Kast eyledi kim balık tuta, hiç* **bulumadı** (K.D.) vb.

168, e. Başarma görünüşünün *meye- temeli* üzerine kurulup bilmek fiiliyle bileştirilen başka bir olumsuzluk şekli vardır; öznenin eylemi kılmamağa erkli olduğunu bildirir: *Yazmıyablirim* gibi ki, «yazmağa mecbur değilim, benim için yazmamak mümkündür» demektir. — Bu olumsuz şekil de her fiilden gelebilir: *Gitmiyebilir, gelmiyebilir...* vb.

Süreklilik görünüşü:

E- yapılı fiil temelinin veya üp- yapılı fiil-ulacın *durmak* fiiliyle genişletilmesinden eylemin süreklilik görünüşü oluşur. Misaller:

a) *Sen* **yaza dur, okuya dur**... «= yazmağa, okumağa devam et...» vb.

b) *Sabahtan beri* **okuyup duruyor, yazıp duruyor. — yazıp dururken; oynayıp durmakta iken**... vb. *Durup dururken* ulacı özel bir anlam kazanmıştır.

Her iki fiilin ayni temel üzerine kullanılması da eylemin bir süreklilik görünüşü olur: Bütün gün *yazdı durdu, ağlamış durmuş...* vb.

169, b. Süreklilik görünüşünün olumsuz şekli de vardır, fiilin üp- yapılı ulacı durmak fiilinin olumsuzu ile bileştirilerek oluşturulur; emir' kipinde kullanılır: **Söylenip durma** *orada.* — *Çocuk* **ağlayıp durmasın**... vb.

T. D. N. I. Eski yazmalarda süreklilik görünüşü fiilin hem ü- hem e- yapılı ulaciyledir; misaller: *Gün* **doğu dururken** *uykularından uyandılar* (Kıs.). — *Böyle* **deyişü dururken** *Tanrı T. bularunğ üzere açlık bıraktı* (Kıs.). — *Allahı* **anğa durgıl** (Kab.). — *Yarlıgamak* **dileyi durgıl.** — *Ölmeden* **korka durgıl** (Kab.). — *Tövbe* **isteyü durgıl**... (Kab.)... vb.

II. Eski yazmalarda *-üpturur* şekline de raslanmaktadır: ... **diyüp tururlar ki** (Kab.) «=demişlerdir ki...». — *Her bir*

İnce- yapılı ulaç - fiil:

173, a. *İnce* morfemiyle her fiilden bir zaman ulacı oluşur: söylemin anlattığı eylemin kılınma zamanını ulacın eyleminden sonra olmak üzere sınırlar.

-İnce morfeminin her iki hecesi uyumludur, sesli ile biten fiil temellerinde morfemle temel seslileri arasında bir *y* gelişir: *gelince, alınca, isteyince, kapayınca, gülünce, bulunca, yürüyünce, okuyunca...* vb.

173, b. İnce- yapılı ulacın alanı dizimel şartlara göre değişir; başlıca tiplerini örneklerle inceliyoruz:

1. *Kardeşim okuldan* **gelince** *çiçekleri* **sularız.**

2. *Çiçekleri, kardeşim okuldan* **gelince,** *sulrarız.*

3. *Her gün, kardeşim okuldan* **gelince,** *çiçekleri suluyoruz* [veya *sularız*].

Bu cümlelerin her üçünde iki eylemin kılınma zamanı birleştiriliyor; her üçünde ulaç - eylemin kılınması söylemin eyleminden öncedir.

İki eylemin kılınma zamanını belirtmede bu üç cümle birbirinden farklıdır: 1 numaralı cümle ile çiçekleri sulamak için kardeşin gelmesini beklemek kararı bildiriliyor, nesneyi başa alan 2 numaralı cümle alınan kararı sarahatle anlatır; 3 numaralı cümle ise, *her gün* ulacı ile, iki eylemin yerleşmiş âdet üzere kılındığını anlatmaktadır. Anlatış ayrılığı *dizimel* ayrılıktan veya katılan *sınırlayıcı* ulaçtan ileri gelir.

Başka misaller:

4. *Pencereden karşıya* **bakınca** *adaları görürsünüz.*

5. *Pencereyi açıp Marmaraya* **bakınca** *karşımda Adaları gördüm.*

6. *Gelen bay* «kardeşin nerede?» *diye* **sorunca** *şaşırdım, burada olduğunu söyledim.*

Bu üç cümle de iki eylemin kılınma zamanını, ulacınki önce olmak üzere, birleştiriyor. Söylemin er- yapılı veya di- yapılı fiil olduğuna göre iki eylem arasındaki zaman belirtilmiş oluyor.

— *Filân öte beri* **alıp** *satıyor.* — *Kedi eti* **kapıp** *kaçtı.* — *Çaylak anayı* **bırakıp** *yavruyu kapar... vb.*

172, c. Söylemi olumsuz anlatıma verilen p- yapılı ulaç olumlu olur: *Kâğıtlarınızı, kalemlerinizi* **saçıp** *dağıtmayınız* [saçarak, saçmak suretiyle, dağıtmaymız... veya: saçmaymız, dağıtmaymız] gibi.

Olumlu söyleme de p- yapılı olumsuz ulaç verilebilir:

Kahveyi **dökmeyip** *götürmeli* [dökmeden] — *Destiyi* **kırmayıp** *suyu getirmeli* [= kırmadan] vb.

172, d. Dilde *kesip atmak; atıp tutmak, çalıp çırpmak, kasıp kavurmak...* gibi deyim haline girmiş bileşik fiiller vardır; bunların her biri özel bir mâna ile anlaşılır, yeni bir fiil gibi kullanılmaktadır.

172, e. P- yapılı fiil - ulacın görevi çeşitli olur, anlatımdan anlatıma değişir. Başka misaller veriyoruz:

1. *Çocuk kayıktan denize* **düşüp** *boğuldu.* [Çocuk denize düştü ve bunun sonucu olarak boğuldu].

2. *Denizden* **geçip** *çayda boğuldu* [denizden geçebilmiş iken...]

3. *Yüzbaşı atına* **binip** *bölüğün başına geçti* [Yüzbaşının ne yaparak bölüğün başına geçtiği anlatılıyor.]

4. *Pazara* **gidip** *sebze ve yemiş aldık.* [Sebzeyi.. yemişi almak için pazara gidildiği; pazara gitmek yolu ile sebze.. yemiş alındığı bildiriliyor.]

5.**Soruşturup** *işin nasıl olduğunu öğrendik* [soruşturmak yolu ile...]

[Divandan] *Yont başın* **yularlap** *ginledi* «=atın başını yularla bağlayıp o suretle ferahladı, emin oldu».

[Orkun yazıtlarından] [Tapgaç budun] *süçig sabın yımşak ağın* **arıp** *ırak budunığ ince yağutır ermiş* «[Çinliler] tatlı sözlerle, yumuşak kumaşlarla aldatarak uzaktaki Türk kabilelerini kendilerine yaklaştırırlarmış».

işlerine bir vakit **belürdüp tururlar**... «= belirtmişlerdir: tâyin etmişlerdir...» vb.

Bu kullanışta *-turur* unsuru koşaç rolündedir, eylem geçmiş olduğu için süreklilik **duyulmaz.**

Apansızlık görünüşü:

170, a. Birden bire, apansız kılınan eylemi anlatmak için fiilin *e-/i- yapılı* ulacı *gelmek* fiiliyle genişletilebilir; ancak her fiilden bu görünüş oluşturulmaz. Kalıp gibi kullanılmış ve şimdi de kullanılan, apansızlık görünüşlü deyimler vardır. Şimdi **çıka geldi, çıka gelir** deyimleri hikâyede kullanıldığı gibi eski yazmalarda da **duru geldi** deyimine çok raslanır; *ol kavm üşendi,* **duru geldi** (Kıs.). — *Cuhut* **seğriyü duru geldi** (Kıs.) «Yahudi yerinden sıçrayıp ayağa kalktı...». — *Başmakçı* **uyanu geldi** (K.D.) «ayakkabıcı apansız uyandı» vb.

170, b. Eylemin bu görünüşü ancak *gelmek* fiilinin di- temeliyle anlatılır; bu fiilin başka temelleriyle fiil genişletilirse ondan *süreklilik* anlaşılır: Böyle **ola gelen** *işler.* — *Bu işler böyle* **ola gelmiş.** — *Bu paralar öteden beri* **verile gelmektedir**... vb.

Başka görünüşler:

171, a. E- yapılı ulacın *kalmak* fiiliyle genişletilmesi de eylemin bir *apansızlık* görünüşünü oluşturur: *O böyle deyince herkes* **şaşa kaldı**... gibi. *Baka kalmak, sarara kalmak...* gibi bir eylem görünüşü altında kullanılan fiiller azdır.

Gitmek fiiliyle ve ikizleme yolu ile genişletilen fiiller de bir *süreklilik* görünüşüdür; kavramı gitmek fiilinin kullanılan temeline göre değişir: *Bu işler böyle* **olagelmiş** *böyle* **ola gider.** — *Bu işler bir türlü* **olmadı gitti.** — *Gözümün önünden* **ayrılmadı gitti**... vb.

171, b. *Vermek* fiiliyle genişletilen *i- yapılı* ulaçlardan eylemin başka bir görünüşü yaratılır. Bunun anlam deyresi genişletici rolündeki vermek fiilinin kullanılan temeline göre değişir; di-

temel: *çabukluk* ve *kolaylık* anlatır: *geliverdi, gelişiverdi, söyleyiverdi...* vb.

Eski yazmalardan: *Kızıl atlastan her birisine kaftan* **idiverdi** (Kıs.). — *Dahi diviler* **eyleyü virdiğinden** *birisi Süleymanıng kürsisidür* (Kıs.) vb.

171, c. Vermek fiilinin emir kipiyle genişletilen fiil ricayı kuvvetlendirir: Şu masayı **getiriver.** — Oraya kadar gidip onunla **görüşüver**... vb.

Başka rica kipleriyle de ayni kavram sağlanır:

Çarşıya kadar **gidiverirsiniz**... *şunu bunu alıp* **geliverirsiniz**... *vb.*

Eski yazmalardan: *Anı bañga* **getürü virgil** *kim añga bakayın* (Kıs.) vb.

Not. Eskiden bu görünüşe *fiili-tacili* denilirdi.

171, d. *Yazmak* fiiliyle genişletilen e-yapılı ulaçlar eylemin *yaklaşma* görünüşünü oluşturur: *At* **sürçe yazdı.** — *Çocuk* **düşe yazdı.** — *Bir ulu cenk* **ola yazdı**... vb.

Şimdi daha çok az *kaldı* deyimiyle eylemin *yaklaşma* görünüşü oluşturulur: **az kaldı** *düşüyordum, düşecektim*... vb.

Not. Yazmak fiili *azmak* «yolunu sapmak, şaşırmak» fiilinin y-tipidir; Fr. *faillir* aynı anlamda olup aynı eylem görünüşünün oluşmasına yaramaktadır. — Eskiden bu eylem görünüşüne *fiil-i mukarebe* denilirdi.

171, e. *Komak* fiiliyle genişletilen e/i yapılı ulaçlar özel bir eylem görünüşü oluşturur. Kullanılışı eski olan bu görünüş eylemin tam kılınmasını ve hali üzere bırakılmasını sağlardı: ... *bir bardağı bir miha* **asa komışıdı** «=asıp bırakmıştı» (Kab.). — *Başmakçı avratın döğdi, bir direğe* **perkidü sara kodı** «karısını dövdü, bir direğe iyice perkiderek sardı ve o hal üzere bıraktı» (K.D.). — *Ol gölgede eşeğin* **bağlayu kodı** «= iyice bağlayıp öylece bıraktı...» vb.

FİİL - ULAÇLAR (Devam)

P- yapılı ulaç:

172, a. En eski kaynaklardan şimdiye kadar en çok kullanılan fiil - ulaç p- yapılı olanıdır. Eski kaynaklarda sesli ile biten temellere yalnız *p* ulanıp oluşurdu. Sessizle biten temellere *i* ve *ü* ile ulanırdı:

tip «= deyip», başlap «= başlayıp»;

arıp «aldatıp», olurup «= oturup» vb.

Bizim eski yazmalarımızda bu fiil - ulaç üp- yapılı olarak tanıklanmaktadır:

Ol iki bir sarp yirde **direnüp** *ve* **bulışup**... — *Gemiye* **binüp** *denize girdi.* — ... *gin ve tatlu dirlik* **sürüp** *her birisi eri birle* **kocışup**... *vb.*

Şimdi bu ulacın morfemi uyumlu olup temele *i/yi* ile bağlanır: *gelip, gelmeyip, söyleyip, gülüp, üşüyüp, alıp, almayıp, bulup, okuyup*... vb.

172 b. Bu fiil - ulacın başlıca görevi eylemin bir dolayını anlatımın söylemine ulamaktır. Meselâ, *odun kül olur* anlatımının mânası eksiktir, çünkü odunun nasıl kül olduğunu anlatmıyor; bunun söylemine *yanmak* fiilinden *yanıp* ulacını verebiliriz:

Odun **yanıp** *kül olur*

anlatımı odunun nasıl kül olduğunu da bildirdiğinden mânası tamamlanmıştır: odun, yanmak yolu ile ve bunun sonucu olarak, kül olur... demektir.

Çok kere ise öznenin birlikte veya arka arkaya kıldığı iki eylemin birini p- ulacıyla söyleriz:

Pazara **gidip** *geldik.* — *Çocuk az zamanda* **okuyup** *yazdı.*

şısında park var. — **Onların sokağı** *çok dar ve çok çamurlu...* vb.

Eviniz demekle *oturduğunuz* ev anlatılmış olur; bu ev öz malınız veya kira ile tutulmuş olabilir. — Çamlıcada güzel *bir evleri var* cümlesiyle haber verilen ev ise sözü edilen ailenin mülkü olan bir evdir. — **Kardeşimin dairesi:** memur olarak devam ettiği daire; bizim **okulumuz:** öğrenci olarak gidip geldiğimiz okuldur; *onların sokağı* da evlerinin bulunduğu sokaktır. İyelik belgisi bu misallerde *oturma, devam etme, bulunma* ilgilerini anlatır. *Yurdumuza, vatanımıza, ulusumuza, milletimize, memleketimize, ilimize, şehrimize, köyümüze; mahallemize...* ilgilerimiz ayrı ayrı ve iyelikten başka olur.

5. *Ben* **annemi, babamı** *çok severim.* — *Bütün* **arkadaşlarımız** *yaz için bir tarafa giderler.* — **Bahçıvanımız** *iyi sebzeler yetiştirmiş...* vb.

Annem, babam beni dünyaya getirmiş olan kimselerdir, iyelik belgisi bu *hısımlık* ilgisini belirtiyor. — *Arkadaşlarımızla* aramızda *sık sık görüşme ve sevişme* ilgisi vardır. — *Bahçıvanımız* da sizin bahçenizde ücretle çalıştırdığınız adamdır, ona siz ancak *iş verme, çalıştırma* ile ilgilisiniz. — Komşularımızla, yurttaşlarımızla, yoldaşlarımızla, meslek... sanat, parti, klüp... arkaraşlarımızla... da ayrı ayrı ve gerçek iyelikten başka, *dernel (social)* yaşayış ilgilerile bağlısınız, o ilgiler de iyelik belgilerile işaretlenmektedir.

6. *Başım, gözüm,elim, ayağım:* beni ten bakımından oluşturan üyelerdir. — *İşim gücüm, sanatım, mesleğim:* görmekte olduğum iş güç, kendime geçinme yolu olarak seçtiğim sanat, meslek. — *Aklım, zekâm, hatırım:* tinsel yönden bende kendilerini gösteren akıl, zekâ, hatır... demektir.

183, c. Bunlardan da daha soyut kavramlar ve ilgiler vardır: *Tanrım (Allahım), kaderim, talihim...* dediğim zaman ancak inanla ilgilendiğim kavramlar anlatmış oluyorum. İnanma ve tapınma ilgisi ölümlü insanlara karşı da gösterilebilir: *meleğim, tanrıçam... melek* gibi ve *tanrıça* gibi inandığım, sevdiğim demektir.

Veya:

Güneş **ışıldadıkça** *hayat* **bitmiyecek...**

Siz **inat ettikçe** *o da dediğinden* **vazgeçmiyecek...** *vb.*

3. *İnsan* **yaşadıkça** *bilgisi* **artar.**

Çocuk **büyüdükçe uslanır.**

Kız **serpildikçe güzelleşir...**

Bu cümlelerde karşılaşan eylemler arasında *artma* (progression) ilgisi vardır. Bu ulacın *artma* ilgisiyle kulanıllmasına başka örnekler:

İnsanın **yedikçe yiyeceği gelir.** — *Lâkırdıyı* **uzattıkça uzattı.** — *Bu çocuğa ne oldu:* **kurudukça kuruyor...** *vb.*

Tikçe- yapılı donmuş ulaçlar:

Oldukça: Epeyce anlamiyle ulaçtır: **oldukça** *iyi yazar...* **oldukça** *güzel söyler...* gibi.

Gittikçe: Genel olarak *artmayı* anlatmak için ulaçtır: **gittikçe** *günler kısalıyor, geceler uzuyor.* — **Gittikçe** *fiatlar yükseliyor.* — **Gittikçe** *ırmaklar kabarıyor... vb.*

Gün geçtikçe: Bu da genel olarak *artma* ilgisini anlatan bir ulaçtır:

Gün geçtikçe *dersleri daha iyi anlıyorum...* gibi.

İKEN- YAPILI ULAÇ FİİL.

175, a. Her fiilin birkaç temelinden *iken/ken* morfemiyle ulaç fiiller oluşur. Sesliler uyumu ayrımında görülmüş olduğu gibi bu morfem uyumsuz olup her yerde *iken/ken suretinde* bulunur. *Var, yok, gerek* kelimeleri fiilin yerini tutabilir. Fiilin yalın, e-, se- ve di- yapılı temeline bu morfem gelmez.

175, b. *İken- yapılı* ulaç - fiil zaman ulacıdır; anlatış alanı geniştir, başlıca kullanılış tiplerini örneklerle inceliyoruz:

a) Ulaç fiilin anlattığı eylem söylemden anlaşılan eylemle ayni zamanda kılınır; karşılaşan iki eylemin öznesi ayrı olur; misaller:

1. *O* **giderken** *ben* **geliyordum.**

2. [*Her gün*] *kardeşim* **yazı yazarken** *ben* **kitap okurum.**

b) İki eylem arasında, olum bakımından, *karşıtlık* bulunabilir; misaller:

1. Kardeşim **var iken bana söz düşmez**... veya: **Kardeşim var iken** *ben söze karışmam.*

2. *Oğlan hiç* **gürültü etmezken** *kız kardeşi hepimizi* **rahatsız** *eder.*

c) Karşılaşan iki eylem arasında zaman karşıtlığı da bulunabilir; misaller:

1. *Biz* **onların yardımına koşmuş iken,** *şimdi, her türlü* **hakaretlerine uğruyoruz.**

2. *Her sabah* **erken kalkarken** *bu sabah geç vakte kadar* **yatakta kaldım.**

Bu cümlelerde karşılaşan iki eylemin öznesi birdir; özneler ayrı da olabilir:

3. **Biz** *onları* **bu kadar severken onlar** *bize her türlü* **fenalığı reva görüyorlar** [reva görmekten bir an geri kalmıyorlar.]

d) Söyleme nesne verilen isim *ken-yapılı* ulacın öznesi olabilir: **Hırsızı** *bu kapıdan* **çıkarken görmüşler** gibi.

T. D. N. *İken* morfemi ir-/er- «olmak» fiilinin ken-yapılı ortacı olarak gelişmiştir. Eski kaynaklarda *irken/erken* şekliyle rastlanmaktadır. Divandan misaller:

1. *Ol* **kelür erken** *kördüm* «o gelirken gördüm».

2. *Ol manğa yarmak* **birür erken**... «verirken».

3. *Er* **karır erken** *kadıttı* «adam *giderken* [yola çıkmışken] geri döndü...» vb.

Derken ulacı:

175, c. De- : der- temelinden gelen *derken* ulacı donmuş kalıp haline girmiş ve özel bir kullanılış kazanmıştır; *o aralık, o sırada* anlamiyle kullanılmaktadır; misaller:

İYELİK BELGİLERİNİN BELİRTME ALANI

183, a. İsimlerin sonuna getirilen iyelik belgileri anlatılmak istenilen varlıkları ve her türlü kavramları belirten araçlardır. Belirtme alanları geniştir, başlıca tiplerini örneklerle inceliyoruz:

1. **Kitabımı** *gören var mı?*

Böyle bir soru cümlesinde anılan *kitabın* soranın malı bir kitap olduğu belirtiliyor. Ancak sade bu bilgi ile o kitap tam olarak belirtilmiş değildir. Kitabımı arıyan bir de bunun Tarih, Coğrafya veya Aritmetik kitabı olduğunu söylerse, nereye koymuş olduğunu da bildirirse onu daha iyi belirtmiş olur:

2. **Masanın üstündeki tarih kitabımı** *gördünüz mü?*

Bu soru cümlesiyle aranılan kitap iyice belirtilmiş oluyor. Bundan anlaşılıyor ki, bilinecek olmazsa, bir şeyi belirtmek için yalnız bir belirtme aracı yetmez; konu ancak iki üç yönden anlatılarak belirtilir.

183, b. İyelik belgisi her zaman *malımız, mülkümüz* olan şeyleri belirtmek için kullanılmaz; bu morfemlerle biz birçok yönden ilgili olan şeyleri ve işleri anlatırız; bu anlatış yönleri üzerine misaller:

3. *Önce* **yemeğimizi** *yiyelim,* **kahvemizi** *içelim, sonra* **işimize** *bakalım*... vb.

Burada *-miz* iyelik belgisiyle, *bizim olan yemeği.. kahveyi* değil, belirli saatte *yediğimiz yemeği, içtiğimiz kahveyi*... anlatıyoruz. — **İşimize** *bakalım* derken de elimizin altında olup görmekte olduğumuz işi anlatmış oluyoruz.

4. **Eviniz** *yakın mıdır? —Filânların Çamlıcada güzel* **bir evleri** *var.* — *Kardeşim* **dairesine** *gitti.* — **Okulumuzun** *kar-*

a) **Şu** *yoldan geçen* **kadın, çocuk, erkek. — Bu adam** *kim?* — **Bu** *söylediğiniz* **bay; bayan...** vb.

b) **Şu** *ev,* **bu** *ağaç.* — **Bu sefer, bu defa** (kere). — **bu sözler; bu yalanlar, bu iftiralar. — Bu iyiliği, bu dostluğu** *nasıl unutayım...* vb.

c) **Bu araştırma. — Bu bağırmak** *da ne oluyor?* **Bu yazdığınız** *ne?* — **Şu koşanlar** *kim?*

Zaman isimleriyle:

182, j. *Bu,* görmüş olduğumuz üzere, zaman isimleriyle bileşerek zaman ulaçları türetir:

d) *Bugün, bu gece (Bu gece* bir rüya gördüm. — *Bu gece* Size gideceğiz.) — *Bu akşam, bu sabah, bu yıl, bu ay...* vb.

Not. İşaret yer isimsileri *(bura, şura, ora),* işaret ulaçları *(böyle, şöyle, öyle)* de bundan önce türlü ayrımlarda görülmüştür.

Sayı:

182, k. Varlıkları gösteren isim ve isimsilerin *tekil* (singulier), *çoğul* (pluriel) şekillerinden kitabın birçok yerinde söz edilmiştir. İsimlerin ve isimsilerin bu bakımdan olan kavram deyresine *sayı* (nombre) denilir.

Sayı ismi belirten araçlardandır.

İsimde çoğul morfemi *-ler*'dir. Sayı isimsileriyle belirtilen kavramların isimleri *-ler* almaz: *İki kalem, beş elma...* gibi.

Ün salmış kavramların hem sayı ile hem morfemle belirtilmesi vardır: *İki ahbap çavuşlar...* gibi. *Üçler, yediler, kırklar...* gibi deyim halini almış çoğul şeklinde sayılarla da ün salmış kavramlar işaretlenmektedir.

1. *Oturup tatlı tatlı* **sohbet ediyorduk; derken** *tan yeri ağardı.*

2. *Sıkı yürüyüp eve dönmeğe çalışıyorduk... Karanlıkta* **bastığımız yeri görmek güç oluyordu... derken** *bir kireç çukurunun içine düşmiyeyim mi?*

Derken ulacı öbür fiillerden gelen *ken- yapılı* ulaçlar gibi de kulanılır; donmuş hale gelinciye kadar geçirdiği gelişim safhalarını açığa vuran misallere rasgelmekteyiz:

1. **Çamurdan sakınayım derken** *çukura düştüm.*

2. **Kaş yapayım derken** *göz çıkarır...* vb.

Eli- yapılı ulaç fiil:

176, a. *-Eli* morfemi uyumludur, temeli sesli ile biten fiillerde temel ile morfem seslileri arasında bir *y* oluşur: *geleli, olalı, söyliyeli, okuyalı...* vb.

Eli- yapılı ulaç - fiil bir zaman ulacıdır: Söylemden anlaşılan eylemin *başlangıç* zamanını belirtir; misaller:

Kardeşimden **ayrılalı gönlümün rahatı bozuldu.** — *O buradan* **gideli üç ay geçti...** *vb.*

Ulaç - fiile verilen nesne söyleme özne olabilir:

Kızımızı görmiyeli *maşallah* **çok büyümüş.**

Bu cümle daha açık olarak şöyle kurulur:

Kızımız, *maşallah,* **biz görmiyeli çok büyümüş.**

Morfemin beri ile bileşmesi:

176, b. Morfem beri ve *-den beri* ile bileşebilir: **Buraya geleli beri** [**geleliden beri**] *öksürükten, aksırıktan kurtulduk gibi.*

Ulaç - fiilin katmerleşmesi:

176, c. Eli- yapılı ulaç ona tabanlık eden fiilin di- temeliyle katmerleşir, bu şekil anlatışça daha duyusal olur:

Buraya **geldim geleli** *romatizmadan kurtulamadım...* gibi.

T. D. N. Eski şekli *g* ile vasıflanmış görülüyor: *Kelgeli* = geleli gibi. En eski kaynaklarda geli- yapılı fiilden sıfatların kullanılışı büsbütün başka idi.

Divandan: *ol* **turgalı** *kaldı*, **ol bargalı** *kaldı* «o durmak üzere idi, gitmek üzere idi...» gibi.

Bizim eski yazmalarımızda ulacın *-eli* ve *-elden* şekilleri tanıklanmaktadır; misaller:

Didiler oğlun gibi hiç bir oğul
Yaradılalı cihan *gelmiş değül.*
(Mevlût)

Yine esridi Yunus **Taptuk yüzin görelden**
Meğer anınğ gölinden bir cur'a şerbet içti.
(Yunus)

Tik- yapılı ortaçtan ulaçlar:

177, a. Tik- yapılı ortaçtan gelen tikçe- ulacını gördük; tik yapılı ortaçtan türlü morfemlerle daha başka ulaçlar da oluşmaktadır. Başlıcalarını inceliyoruz:

Tikte- yapılı ulaç - fiil:

177, b. Bu bir zaman ulacı'dır, söylemin kılındığı zamanı belirtir: **Kaza geldikte** *bilik gözü kör olur...* gibi.

177, c. *Tik- ortacı* iyelik belgileri alarak zaman ulacı olabilir: **Geldiğimde** *sofraya oturmuşlardı.* — **Kendisini gördüğünüzde** *sıhhati nasıldı?...* gibi.

Tikten sonra- yapılı ulaç:

177, d. Tik- ortacından *-ten sonra* morfemiyle oluşan ulaç da söylem eyleminin kılınma zamanını belirtir:

Kardeşiniz okuldan geldikten sonra *hep beraber yemeğe inersiniz...* gibi.

İki eylemin öznesi bir olabilir:

Ben ancak elimdeki işi bitirdikten sonra *sizin yazınızı* **yazabilirim...** gibi.

Bilinçek olduğu zaman, bunlarda da, istenilen kavram yalnız özel adla belirtilir:

Dünkü **Ulusta** *okudum.* — **Cumhuriyetin** *son nüshalarından birinde.* — *Düğün* **Cumartesine** *kaldı.* — *Bahar ancak* **Marttan** *sonra başlar... vb.*

Sıra sayılariyle belirtme:

182, h. Devlet reislerinden, halife ve papalardan.. adaş olanlar sıra sayılariyle, ve varsa lâkaplariyle, belirtilirler: **Fatih ikinci** *Mehmet,* **Yavuz birinci** *Selim,* **Avcı dördüncü** *Mehmet,* **Bağdat fatihi dördüncü** *Murat...* **Daz ikinci** *Şarl,* **Şarl-ken** [Charles Quint], **beşinci** *Şarl,* **Demirbaş on ikinci** *Şarl.* — **Papa birinci** [**ikinci**... **onuncu**] *Pi (Pie)...* vb.

Öğrenciler sınıfın birincisi, ikincisi, beşincisi... dümencisi gibi tahsildeki başarı derecelerini anlatan sıra sayılariyle belirtilir.

— *Sınıfının* **kaçıncısıdır?** — *Siz* **kaçınsınız?** diye sorulur.

Öğrencilere bir de sıra numarası verilir, bu da onları belirtmeğe yaramaktadır:

— **16,** *sen söyle.* — **23,** *lâkırdı etme.* — **35 Ali** *bugün gelmedi.* — **18 Hasan** *matematikten tam numara aldı...* gibi.

Not. Sıra sayıları sayı isimlerinden *-(i)nci* ekiyle oluşur. [Bk. § 13, h.].

Birinci, ikinci, üçüncü... sıra sayıları şeylerin nitelik derecelerini de belirtmeğe yarar: *Pirincin* **ikincisinden** *alıyoruz,* **birincisi** *çok pahalı...* vb. — **Birinci nevi** *tütün, sigara.* — *Vapur* **birinci,** *tiren* **ikinci** *mevki* [bilet]... vb.

İşaretle belirtme

182, i. Varlıkları hem göstererek, hem işaret *isimsileri* kullanarak belirtiriz. Bu isimsilerin başlıcaları *bu, şu*'dur; canlı ve cansız her türlü varlıkların ve soyut kavramların isimlerine önden ulanır; misaller:

182, d. Padişahlardan da lâkabiyle anılanlar vardır: **Yıldırım** *Bayazıt*, **Kanunî** *Süleyman*, **Yavuz** *Selim*, **Deli** *Mustafa*, **Avcı** *Mehmet*, **Genc** *Osman... vb.*

Yabancı devlet reislerinin de lâkaplariyle anıldığı görülmektedir: **Büyük Petro, Korkunç İvan, Kutsal Lui** [*Saint Louis*], **Arslan yürekli Rişar** [Richard Coeur de Lion], **Daz Şarl** [*Charles le Chauve*]... vb.

Meslek isimleri:

182, e. Meslek, rütbe, memurluk... isimleri de özel adın ve soyadının üstüne katılarak kişinin belirtilmesini tamamlar: İstanbul defterdarı [Üsküdar Kaymakamı]... Bay Orhan Demirel... gibi.

182, f. Memleketlere verilen özel adlar bile çok kere ilgi belgisiyle belirtilmektedir; meselâ Türkiye belli bir memlekettir, ancak *Saltanat Türkiyesi, Cumhurluk Türkiyesi, Atatürk Türkiyesi*, gibi ilgi belgileriyle Türkiyenin türlü durum ve evreleri belirtilir.

Coğrafya isimleri:

182, g. Bütün coğrafya özel adları belirtmeye yarıyabilmektedir: **Amasya** *şehri*, **Amasya** *elması*, **Amasya** *bamyası*, **Bafra** *ilçesi*, **Bafra** *tütünü*, **Kütahya** *halısı*, **Hint** *şalı*, **Bordo** *şarabı*... vb.

Bilincek var ise özel ad istenilen kavramı belirtmeğe yeterli olur: *Bir şişe* **Bordo**, *bir kilo* **Amasya**... aldım diyenin bir şişe *Bordo şarabı*, bir kilo *Amasya elması*... demek istediği kolaylıkla anlaşılmaktadır.

İlgi takımı ile:

Gazeteler, bankalar, kurumlar, ortaklıklar... günler, aylar... kendilerine *uylaşık olarak (conventionellement)* verilen özel adlariyle oluşmuş ilgi takımıyle belirtilir: **Ulus, Akşam, Vakit, Cumhuriyet, Vatan**... *gazetesi*, **Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu**... **Cuma (Pazar, Salı**...) *günü*, **Mart (Nisan**... **Kasım**... **Ocak)** *ayı*, vb.

Söylem eyleminin başlangıcı belirtilmek için *-ten beri* morfemi kullanılır: **Geldiğimden beri** *okula devam ediyorum*... vb.

Zaman isimlerine ulanmış ortaçalr:

177, e. İyelik belgileri alan *tik-* ve *ecek- yapılı* ortaçlar zaman isimlerine ulanarak zaman ulaçları oluşur:

Okuldan **geldiğim zaman** [**vakit**] *sofraya oturmuşlardı.* — *İstanbuldan* **geldiğimiz gün** *yağmur yağıyordu.* — *Sinemaya* **gideceğimiz akşam** *bize uğrarsınız*... vb.

Ettiği halde tipi ulaçlar:

177, f. İyelik belgileri almış *tik- yapılı* ortaçların *halde* gibi durum anlatan bir orunlamalığa ulanmasından *durum ulaçları* oluşmaktadır. *Hal, suret, nispet*... gibi arapça isimlerin yardımiyle doğan bu ulaçlar Osmanlı betiklerinin son asırlarında peyda olmuştur.

Ettiği halde tipi ulaçlarm kullanıldığı cümlelerde karşılaşan eylemler arasında türlü ilgiler bulunabilir, başlıca çeşitlerinden örnekler veriyoruz:

a) *Kardeşim* **giyinmiş; hazırlanmış olduğu halde** *yanımıza geldi.*

Ortak öznenin, nasıl bir durumda, söylemden anlaşılan eylemi kıldığı bildirilmektedir.

Burada *olduğu halde* yerine *olarak* ulacı kullanılabilir.

b) **Niyet ettiğim halde**... *yazamadım* [*gidemedim...*].

Ortak öznenin birbirine uygun düşmiyen iki eylemi karşılaşıyor; bu cümle *iken* ulacıyle kurulabilir: **Niyet etmiş iken**... *gidemedim*... gibi.

c) *O bizi* **görmeğe geldiği halde ben** *onu* **yoklıyamadım.**

Ayrı iki öznenin kıldığı ve kılmadığı eylemler karşılaşmaktadır; bu cümle de *iken* ulacıyle kurulabilir:

O bizi **görmeğe gelmiş iken** *ben onu yoklıyamadım*... gibi.

d) **Annesi** *sıkı sıkı* **tenbih ettiği halde** *o yine çamurlara batmış.*

Özneleri ayrı, ikisi de olumlu iki eylem karşılaşmaktadır; bu cümle de *iken* ulacıyle kurulabilir:

Annesi tenbih etmiş iken... gibi.

Takdirde, surette:

Halde yerine *takdirde, surette*... gibi arapça isimler kullanılarak düzülen cümlelerden kaçınmalıdır, bu gibi cümlelerin Türkçe morfemlerle kurulabileceğini gösteren misaller veriyoruz:

a) *Kardeşiniz yanımıza* **gelip affını rica ettiği takdirde**... *biz de cezadan vazgeçeriz.*

Ulaç-fiil yerine *ederse/edecek olursa* şart temeli kullanılabilir.

Kardeşiniz... rica *ederse* [*edecek olursa*]... vb.

b) *Kardeşinizin buraya kadar gelmesi ve* **gelmediği surette** [**takdirde**] *artık bir şey söylemeğe hakkı olmaması konuşulmuştu.*

Burada da *gelmediği surette* [*takdirde*] yerine *gelmiyecek olursa* denilebilir.

181, c. Dernel yaşayışın yarattığı bilincekler sayılmıyacak kadar çoktur; bütün bu *dolaylar (circonstances)* içinde kavramlar sadece isimleriyle anılır ve belirli olarak anlaşılır.

181, d. Bu gibi ortaklaşa yaşayış bilinceğiyle kullanılan kavramların isimleri, bundan önce görüldüğü üzere (Bk. § 126), *nesne* veya *iyelik* rolünde morfem alırlar:

a) **Müdürü** *gördüm.* — **Kitabı** *getirdim.* — *Kız* **ilâcı** *getirdi.*

b) *Kardeşim* **kitabını** *yitirdi.* — **Müdürün** *kitapları, kalemleri*... gibi.

Özel adlar, soyadı:

182, a. Özel adların işaretlediği kavramlar belirli sayılır; nesne ve iyelik rollerinde özel adlar da morfem alır: **Ahmedi** *gördüm.* — **Alinin** *kitapları, kalemleri*... vb. gibi.

182, b. Özel adların gösterdiği kavramlar her yerde ve her zaman tam ve kesin olarak belirli olmaz. Özel ada katılan *soyadı* işaretlenen kavramı bir derece daha belirtir; birçok *Mehmet*, birçok *Ali*, hattâ birçok *Mehmet Ali*... olur, bunlardan kimi *Mehmet* **Demirel**, kimi *Ali* **Altındağ** kimi de *Mehmet Ali* **Somer**... adıyle anılır; böylece öbür adaşlarından ayırt edilir. Soylar içinde birkaç adaş bulunabilir, onları da hısımlık adlariyle birbirinden ayırmak yolu vardır: *Mehmet Ali Somerin* **oğlu** [**kızı**], **amcası** [**halası**], **dayısı** [**teyzesi**] *Çetin* [*Günsel*], *Vural* [*Sevim*], *Engin* [*Yücel*] gibi.

Lâkaplar:

182, c. Tarihte birçok sadrazam, reis, kaptan [Kaptan-ı deryâ]... Mehmet, Ahmet, Hasan, Ali veya Mustafa paşalar vardır; bunlar lâkaplariyle anılarak adaşlarından ayrılırlar: **Köprülü** *Mehmet paşa*, **Sokullu** *Mehmet paşa*, **Cerrah** *Mehmet paşa*, **Yemişçi**.. **Katırcı**.. **Cezzar** *Hasan paşa*, **Koca**., **Kara**.. **Zurnacı** *Mustafa paşa*... **Barbaros** *Hayrettin paşa*, **Çandarlı** *Hayrettin paşa... vb.*

BELİRTME

181, a. Anlatımın isimsel üyeleri *belirli* ve *belirsiz* olarak düşünülebilir. *Bilincek (karine)* var ise her isimle anlatılan kavram *belirli* olur. Bilincek, kavramı belirtmeğe, yetmezse belirtici yollara.. yöntemlere baş vurulur.

Kısaca ve sıra ile, isimsel kavramları belirli ve belirsiz göstermek için dilin kullandığı yolları.. yöntemleri gözden geçiriyoruz.

Bilincekler:

181, b. Herkes başkalariyle birlikte bir *dernel orta (milieu social)* içinde yaşar; bu *ortanın* her türlü özel kavramları onun içinde yaşıyanlar için *belirli* olur. Sınıfta *öğretmen* okulda *müdür*... bölükte *teğmen* veya *yüzbaşı*... bütün sınıf, bütün okul, bütün bölük için *belirli* kimselerdir. *Müdür* veya *yüzbaşı geliyor* denildiği zaman bütün öğrenciler kendi okullarının müdürünü, bütün erler kendi bölüklerinin yazbaşısını anlarlar; *hangi müdür, hangi yüzbaşı* diyerek sormağa hacet görmezler.

— **Hani kitap? — Hani kalem?**

İki arkadaş arasında sorulan bu soru her ikisi için belirli olan *kitap.. kalem* üzerinedir; «getireceğine söz vermiş olduğun *kitap.. kalem* hani?» demek istenilmektedir; soran da dinliyen de böylece anlar.

Bir çocuk, elinde reçete, eczaneye gelip reçeteyi veriyor; kendisine: — **İlâç** *iki saat sonra hazır olacak*... deniliyor. Burada kullanılan *ilâç* reçetede yazılı olan ilâçtır. Çocuk iki saat sonra gelip **ilâcı** ister, eczacı da onun hangi **ilâcı** istediğini bilir, sormağa hacet görmeden reçete üzerine hazırlanmış olan **ilâcı** verir.

TEMSİL

178, a. Bir anlatım içinde varlıkların *anılmış* isimlerini bir kere daha söylemeyip onları *isimsilerle* işaretlemek yöntemi vardır, buna *temsil (représentation)* denilir.

Misaller:

a) **Arkadaşın** *ne geveze adammış, dernekte hep* **o** *söylüyordu*...
cümlesinde **o** zamiri **arkadaşın** ismi yerine kullanılmıştır. *O* zamiri *arkadaşın* ismini temsil eder.

b) **Arkadaşlarla** *anlaştık, pazara* **biz** *gideceğiz*... cümlesinde de *biz* zamiri *arkadaşlar* isminin ve konuşan kişinin yerini tutuyor, onları *temsil* ediyor.

178, b. Bu iki misalde kişi *isimsileri (zamirler)* temsil rolünü görüyor; bunlara *temsilci (représentant)* denilir.

Kişi zamirleri kendilerinden önce geçen isimleri temsil ederler, onlara da *anılmış (antécédent)* adı verilir.

178, c. Temsil rolünü başka isimsiler de görebilir; meselâ:

Öteki beriki *böyle söylüyor*... anlatımında özne olan *öteki beriki* bir temsil rolü oynamıyor, genel olarak *falan ve filan* demek isteniliyor; fakat bu belirsizlik isimsileri de, cümle içinde *anılmış* isimleri temsil edebilirler: meselâ *Pazara arkadaşımla,* **birer tay** *almak için, gitmiştik; uzaktan* **iki tanesini** *beğendik; ayrı ayrı göstererek* «**beriki** *senin olsun* **ötekini** *de ben alırım» dedim..*
cümlesinde *beriki.. öteki* isimsileri belirtici rolünü oynar, *anılmış* olan *iki tayı* temsil ederler.

178, d. Sayı isimsileri de temsil görevinde kullanılabilir:
Şu **portakallar** *satılıksa* **on** *tane de bize verin*...

cümlesinde *on* sayısı on *elma* değerindedir, az önce *anılmış* olan elmaları temsil etmektedir.

Raftaki portakalların **ikisi** *çürüdü...*

anlatımda da *ikisi* sayısı temsil rolündedir.

Fazla söz:

178, e. Fiillere ulanan kişi belgileri özneyi işaretlemeğe yettiğinden sıralanan ortak özneli fiillerde özneyi her fiilde bir *temsilci ile* işaretlemeğe hacet yoktur:

Çocuk *derslerine* **çalışıyor;** *yazısını* **yazıyor;** *aritmetik ödevlerini* yapıyor...

cümlesindeki üç fiilin öznesi çocuk'tur, ikinci ve üçüncü fiilde zamirle temsil edilmez.

Avrupa dillerini taklit ederek:

Çocuk çalışıyor, **o** *yazısını yazıyor,* **o** *aritmetik ödevlerini yapıyor...*

denmiş olsa, *o* zamirleri *fazla* söylenmiş olur. *Fazla söz (perissologie)* çirkin bir anlatış yöntemidir.

İsimsilerin temsil edilmesi:

179, a. Yalnız isimler değil, *isimsiler* de temsil olunabilir; misaller:

a) *Kitabınızı* **kimde** *gördünüzse* **ondan** *isteyiniz...*

cümlesinde *ten-tümleci* olan *ondan* zamiriyle *kim* temsil edilmektedir.

b) **Ne** *teklif edecekseniz* **onu** *söyleyiniz de anlıyalım..* cümlesinde *onu* zamiriyle *ne temsil* edilmiştir.

179, b. Soru isimsileri her zaman temsil edilmez, meselâ:

c) **Kim** *isterse gider, görür...*

cümlesinde *kim* her üç fiilin öznesidir, onu bir zamirle temsil ederek:

Kim isterse **o** gider, görür... demeğe hacet yoktur.

Başka misaller:

Kime *isterse gitsin söylesin.* — **Kimi** *görecekse görsün.* — **Ne** *varsa ortaya konsun.* — *O* **neye** *karar verirse biz de kabul ederiz... vb.*

Anlatımın temsil edilmesi:

180, a. Bütün bir cümleden anlaşılan katışık kavram da temsil edilebilir; misal:

Evinize gelip size yardım edeceğimi söylemiştim, fakat başka bir acele işim çıktı, gelmeğe vaktim olmıyacak, **ona göre** *işinizi tertiplersiniz....*

cümlesinde *ona göre* zamiriyle bütün cümleden çıkan mâna temsil edilmektedir.

Ayrıntıların temsil edilmesi:

180, b. Bütün bir katışık cümlenin ayrıntıları da temsil edilebilir, meselâ:

«İki kelime konuşmak, iki adım beraber yürümek, hattâ iki tebessüm ve iki el işareti *büyük bir muvaffakiyet sayılır, bütün kış...* **bunlar** *hatırlanır,* **bunlarla** *avunulurdu...»*

cümlesinde ayrıntılar *bunlar* zamiriyle temsil edilmiştir.

R. H. Karay'dan bir misal:

... dertlerini unutur, başlarsın **sebzelerin** *bile şekilleriyle, isimleriyle eğlenmeğe...* **Kimini** *zeki yüzlü bulursun,* **kimini** *aptal;* **kimi** *kibar görünür,* **kimi** *âdi;* **kimi** *sevimlidir,* **kimi** *sakil...*

Bu sıralanmış anlatımlarda bir belirsiz isimsi sayılan *kimi* az önce *anılmış* olan *sebzeler* ismini temsil eder.

lanmış isimsel anlatımlarda sıfatlar *yüklem* rolü ile özneleri olan isimleri sanlamaktadır.

b) Olumsuz yüklemler:

191, c. Olumsuz koşaçla kurulan isimsel cümle de güzel bir sanlama yoludur; kendisini olduğundan başka türlü göstermek istiyen bir kadın için yazılmış olan şu cümle böyle bir sanlama örneğidir:

Renk **kendi rengi değil;** *boy* **kendi boyu değil;** *yaş* **kendi yaşı değil,** *göstermeğe uğraştığı bütün varlıkları* **sahici değil**...

(H. R. G.)

c) Fiillerle sanlama:

191, d. Sanlamada fiillerin de oynadığı rol büyüktür; oluş halindeki sanlanışlar söylem rolünde fiillerle anlatılır; misaller:

1. Anlattıkça soluk yüzü **ateşleniyor,** *gözleri* **parlıyor,** *sözleri ağzından* **kıvılcımlar gibi saçılıyordu.**

(H. R. G.)

2. Musikimizin en esaslı kusuru beste ile güftenin birbirine uygun düşmemesidir: **güfte ağlarken beste güler, beste inlerken güfte oynar.**

(A. Ş. H.)

d) Olumsuz söylemler:

«*Hiç bir çiçek* **şeftali kadar güzel kokmaz**... *Hiç bir meyvanın suyunda* **kaysının usaresindeki kadar lezzet bulunmaz.**»

(R. H. K.)

Bu misalde karşılaştırma sanlamayı kuvvetlendirmektedir.

Döndürmeç:

192, a. Bir sanlama yöntemi de *döndürmeç (apposition)* adıyle anılır. Ondördüncü asırda bu sanlama yöntemi çok kullanılırdı; Dede Korkut kitabından iki örnek:

1. *Gördüler kim yerde* **bir ibret nesne** *yatur:* **başı kıçı belirsiz.**

Bir kavramla olan ilgimizin ne derece soyut ve gerçek iyelikten uzak olabileceği söylenemez; meselâ *gölgemiz* vücudumuzun bir ışık kaynağına göre yerde peyda ettiği gölgedir!

7. *Kardeşiniz itiraz yollu bir çok şeyler söyledi, amma hemen* **cevabını** *aldı. — O fena adam işte* **cezasını** *buldu...* vb.

Bu misallerde *cevabını:* «lâyık olduğu cevabı», *cezasını:* «hakkettiği cezayı» demektir; burada da gerçek iyelik ilgisi yoktur.

EYLEM İSİMLERİNİN İYELİK BELGİSİ ALMASI.

184. Eylemlerle olan ilgilerimizi de iyelik belgileriyle anlatırız. Bu ilgiler eylemi bildiren ismin şekline göre değişir; misallerle bu anlatış yöntemini kısaca inceliyoruz:

a) **Görüşünüzü** *doğru buluyorum. — O gencin* **gidişini** *beğenmiyorum. — Çöken yapıların* **yıkıntıları** *sokağı doldurdu. — Çocuğu hastalanan annenin* **üzüntüleri**... *vb.*

Görüşünüz demek görmek tarzınız, yönteminiz; onun *gidişi* demek yaşayışta gittiği, tuttuğu yol; yapının *yıkıntıları:* yıkılmasından husule gelen taş-toprak yığını; annenin *üzüntüsü* de çocuğunun hastalanması yüzünden duyduğu kaygı... dır.

b) **Yazdığımızı** *okudum. — Onun öyle bir şey* **yaptığı** *görülmemiştir.* **Geleceğimizi** *biliyordunuz. — Sizin artık* **gelmiyeceğinizi** *zannediyorduk... vb.*

Tik- ve ecek- yapılı fiil isimleri, iyelik belgileriyle, özel anlatışlı dil işaretleri niteliğini almaktadır; *yazdık:* «yazılmış şey» dir; *yazdığım:* «benim tarafımdan yazılmış olan şey»; *yazdığınız:* «sizin tarafınızdan yazılmış olan şey»... demektir. Bunlarda *iyelik belgisi* **eylemi kılanı** işaretlemektedir. Ecek- yapılı fiil isimlerine gelen iyelik belgileri de **eylemi kılacak olanı** işaretler: **geleceğimi** *biliyordunuz* demek «*biliyordunuz ki* **ben geleceğim**» demektir.

c) *Sizin* **okumanızı** *istiyoruz. — Gidip* **görmeniz** *münasip olur. — Benim* **okumamdan** *ne anlıyacaksınız?...* vb.

Bu misallerde de *me-yapılı* eylem isimlerine ulanmış olan iyelik belgileri **eylemi kılanı** *işaretlemektedir;* **Sizin okumanızı** *istiyoruz* demek «*istiyoruz ki* **siz okuyasınız**» demektir. Kılınması istenilen, düşünülen... eylemleri *me-yapılı* isimlerle anlatıp iyelik belgileriyle o eylemleri kılan veya kılacak olan kişileri işaretlemek türkçenin çok kullanılan bir anlatış yöntemidir.

d) **Gayretinize; sabrınıza; dirayetinize**... *hayranım.*

Burada iyelik belgileriyle getirilen soyut anlamlı isimler de *me-yapılı* eylem isimleri değerindedir; burada da iyelik belgileri **eylemi kılanı** belirtir; **gösterdiğiniz** *gayret, sabır, dirayet*... demektir.

İSİMSİLERİN İYELİK BELGİSİ ALMASI.

185. İyelik belgileri isimsilere de ulanır, türlü ilgiler anlatmağa yarar; misaller:

a) **Biriniz** *o işleri görmeğe gitsin.* — *Oraya* **ikimiz** *gidelim.* — *Bu işi* **hanginiz** *görecek?* — **Kiminiz** *böyle* **kiminiz** *şöyle söylüyor.* — **Hepinize** *birden söylüyorum.* — **Hepinizi** *çağırıyorlar... vb.*

Bu misallerde iyelik belgilerinin anlatış değeri iyelik ilgisinden uzaktır: *biriniz:* «sizden bir kişi», *ikimiz:* «sen ve ben», *hanginiz:* «Sizden kim?», *Kiminiz.. kiminiz:* «Sizden şimdi biri sonra bir başkası», *hepiniz... hepimiz:* «Sizden.. bizden kaç kişi varsa hep birden»... demektir.

b) *İşte şurada dört kalem var,* **ikisini** *Siz alınız* **ikisi** *de bize kalsın.*

Burada *si* iyelik belgisi hem belirtme hem temsil rolündedir.

SANLAMA.

191, a. Dili kullanan, konuşarak olsun yazı yazarak olsun, en büyük ustalığı *sanlama (caractéterisation)* denilen yöntemlerde gösterebilir. Canlı cansız varlıklar ancak başarılı bir sanlama ile iyi anlatılır. Her türlü varlıkların kıldığı ve uğradığı eylemler de ancak titizlikle sanlanarak betimlenir. Sanatla sanlamayı başarmak için kelimeleri iyi seçmeli, *dizimel* (syntaxique) yöntemlerin en uygunlarını kullanmağa çalışmalıdır.

SANLAMA ARAÇLARI

a) Ulaklar, yüklemler:

191, b. *Sıfat* (qualificatif) dediğimiz kelimeler varlıkları sanlamaya çok elverişlidir. Sıfatlar ya *ulak (adjectif)* ya *yüklem (attribut)* olarak kullanılır. Aşağıdaki örnekte hem ulak hem de yüklem rolünde kullanılmış sıfatların aynı konuyu sanlamağa yaradığını görüyoruz:

Baktım, **yamalı hırkalı, paçaları uzun donlu, kalıpsız.. püskülsüz fesli** *bir sürü sübyan... acayip maniler söyliyerek kapı kapı dolaşıyorlar, hediye topluyorlardı. Soğuktan yüzleri* **kıpkırmızı,** *gözleri* **yaşlı,** *içleri* **katılmış,** *gûya sevinçtedirler.*

(R. H. K.)

«Değneklere kiraz gibi sarılmış beyaz çiydem çiçekleri dağıtan» kasaba çocuklarını anlatan bu sanlamada sıfatlar, görüldüğü gibi, ulak ve yüklem rollerinde kullanılmıştır: *bir sürü sübyan*'dan önce gelen sıfatlar ona ulak verilmiş, *soğuktan* ulacından sonra ise *yüklem* göreviyle sıfatlar kullanılmıştır:

Yüzleri *kıpkırmızı,* gözleri *yaşlı,* içleri *katılmış*... Bu sıra-

Atın damızlık erkeğine *aygır*, dişisine *kısrak* [*biye*.. kunaçın], yavrusuna *tay*.. *kulun* [Şark Türkçesinde *kunan*];

Koyunun erkeğine *koç*, dişisine *marya* [belki aslı *maya*], yavrusuna *kuzu*;

Keçinin erkeğine, damızlığına *erkeç*.. *teke*, yavrusuna *oğlak*;

Sığırın erkeğine *öküz*.. *buğa*, dişisine genç iken [doğurmadan] *düve*, [doğurduktan sonra] *inek*, yavrusuna *buzağı* [*ve büyüdükçe*] *dana, tosun*;

Düvenin erkeğine *buğur*.. *buğra*, dişisine *maya*, yavrusuna *buduk* veya *köşek*... demişlerdir.

İnsanın en eski arkadaşı olan itin *(köpeğin)* dişisine *kancık (kançık)*, yavrusuna *encik; horozun* dişisine *tavuk (takağu)*, yavrusuna *civciv*.. *piliç; ördeğin*.. [*kazın*] dişisine *burçın; eşeğin* yavrusuna *sıpa*, gencine *sıp* (Div. Krş. fars. esp «at.») vb.

Bu isimler incelenince *-çik* ve *-çin* eklerinin hayvanlarda dişillik morfemi rolünü oynamış olduğu anlaşılır.

190, i. Yaban hayvanlarının erkeklerine.. dişilerine ayrı isimler vermemişler, yalnız cinslerini ortak adlarla belirtmişlerdir: *kurt (böri), tilki (tilkü), domuz (tonğuz), arslan, kaplan, tonga, bars/pars, kakım, as, tavşan (tavışkan), sıçan (sıçgan), biçin «maymun», şebek; köstebek, kirpi.. vb.*

Bunların cinsleri *erkek, dişi* isimleri ulanarak gösterilir: Erkek kurt, dişi kurt... vb.

Kuşlarda: Kuğu, kartal, karakuş, karga, doğan (toğan), çaylak, şahin/şahan, baçın; kerkenes, sayraç (bülbül), ötleğen, baykuş, kara tavuk, kanarya, çavuş, saka, akbaba; leylek... vb.

Cinsleri: Erkek kartal, dişi kartal... vb.

İLGİ TAKIMININ BELİRTME GÜCÜ.

186, a. Bundan önce görmüş olduğumuz gibi, varlıkları *tür tür* adlandırmak için *ilgi* takımı kullanılır. Bir şeyin türünü söylemek onu başka şeylerden ayırıp belirtmek demektir. İlgi takımının belirtme alanı çok geniştir, başlıca tiplerini gözden geçiriyoruz:

Tür isimleri:

a) *Kalkan* **balığı**, *çalı* **kuşu**, *çalı* **fasulyası**, *çınar* **ağacı**... vb.

Kalkan eski bir silâhın adıdır, benzeyişle bir türlü *balığa* da verilmiştir, onu *kalkan balığı* ilgi takımı ile belirtiriz. Bilincek bulunursa yalnız *kalkan* kelimesi o balığı adlandırmağa yeterli olur. — **Çalı** bir türlü bitkidir, aynı adı *bir türlü kuşa, bir türlü fasulyaya* da veririz; onları **çalı** *kuşu*, **çalı** *fasulyası* diye adlandırırız. — **Çınar** bir türlü ağaca verdiğimiz isimdir, fakat bu ismi çınara ait başka türlü şeylere de veririz: **Çınar** *dalı*, **çınar** *kozalağı*, **çınar** *yaprağı*... gibi; bunların yanında **çınar** *ağacı* da diyerek o ağacın kendisini anlatırız. *Çınar* **ağacından** *iyi kereste olmaz* anlatımiyle ise çınarın *odun* kısmını belirtiriz; başka ağaçların da odun kısmı böyle, ağaç ismiyle yapılmış ilgi takımlariyle anlatılır: **ceviz ağacından** *çekmece*, **gül ağacından** *baston*, **mahon ağacından** *büfe*... gibi.

b) *Çilek* **reçeli**, *işkembe* **çorbası**, *midye* **dolması**, *yaprak* **sarması**; *turunç* **şerbeti**; *limon* **dondurması**... vb.

Bu ilgi takımları yiyecek ve içeceklerin neden yapıldığını belirtirler. — Madenlerden yapılan, kıymetli taşlarla süslenen şeyler için morfemsiz ilgi takımı yapılır: **demir kapı, çelik makas, gümüş kaşık, elmas yüzük**... vb. Ancak denkleş-

me ile *demir yolu, gümüş takımı, kurşun kalemi* (ve *kurşun kalem*)... denilmektedir.

c) *Taş* **ocağı**, *petrol* **kuyusu**. — *Şeker* **fabrikası**. — *Yel* **değirmeni**, *su* **değirmeni**, *yelken* **gemisi**... vb. Bir şeyin nereden çıktığını, nerede yapıldığını, ne ile işlediğini belirtmek için de ilgi takımı kullanılır.

d) *Kasap* **bıçağı**; *terzi* **makası**; *duvarcı* **kalemi**; *lohusa* **döşeği**... vb.

Bunlar bir şeyi kimin kullandığını belirten ilgi takımlarıdır.

e) *Kapı* **mandalı**, *pencere* **camı**, *bahçe* **duvarı**, *saç* **fırçası**, *yük* **arabası**, *un* **çuvalı**, *su* **bardağı**, *çorba* **kaşığı**, *yemek* **tabağı**, *kahve/çay* **fincanı**... vb. Bunlar bir şeyin neye yaradığını, ne için kullanıldığını belirten ilgi takımlarıdır.

f) *Topçu* **taburu**; *süvari* **alayı**; *çocuk* **alayı**; *millet* **meclisi**, *belediye* **meclisi**, *meclis* **üyesi**. — *Mahalle* **karısı**, *sokak* **kızı**. — *Kadın* **kısmı**, *şoför* **milleti**. — *Yaz* **sıcağı**, *yaz* **ayazı**, *kış* **mehtabı**, *ay* **başı**, *hafta* **başı**, *ay* **sonu**, *hafta* **sonu**... vb.

Bu ilgi takımları da şeyleri türlü yönlerden belirterek birbirlerinden ayırmağa yaramaktadır: askerlikte kullanılan silâhlara, hareket ettirici kuvvetlere göre kıtalara isimler verilir, bu isimler de ilgi takımı şeklinde oluşturulur: *piyade* **bölüğü**.. **taburu**... **alay**... **tümeni**... vb. Benzetme ile de: **çocuk alayı; kadın alayı**... diyerek sokaktan geçen kadın, ya bahçede oynayan çocuk kalabalığını anlatırız. — Meclis bir kuruldur, türlü türlü işler görmek için seçilir; ona göre ilgi takımı şeklinde isimler alır: milletin kanunlarını yasamak için **Büyük Millet Meclisi**; her şehrin belediye işlerine bakmak için **belediye meclisi**; illerin işlerini düzenlemek için de **il meclisleri** olur; bu meclisler seçilen yurttaşlardan oluşur, bu oluşturuculuk bakımından da o yurttaşları belirtmek için yine ilgi takımını kullanırız: *Büyük Millet Meclisi* **üyesi**; *belediye meclisi* **üyesi**... deriz. — İlgi takımının belirtmeğe yaradığı özlükler sayılmıyacak kadar çok-

Hakan, Hatun:

190, d. Beyler.. hanlar üstünde *Kağan* vardı ki eşine *katun* denilirdi. Sonraları kağan ismi *hakan*, katun ismi de *hatun* olmuştur. Bu değişimde farsçanın etkisi görülüyor.

Ağa: ağça; bey: bêçe; han: hança:

190, e. *Ağa (aka)* ismi *uğuşun* [kabiylenin, ailenin] büyüklerine verilirdi; bazı uğuşlarda ağanın eşine de *ağaça* denilirdi.

Ağa isminin sonuna getirilen *-çe* de Türkçenin eski bir dişillik belgisidir. Bu belginin bey ismine de ulanması vardı. Çağatay betiklerinde *bêçe* unvanına raslanmaktadır: *Özbekler hatuna* **bay beçe** derlerdi (P.d.C.). Şimdi de Orta Asyada bey karısına, hanıma *beçe/biçe* diyen Türk uğuşları, ulusları vardır, bunun eski bir *beyçe*'den ses yıpranmasiyle geliştiği anlaşılmaktadır.

Hanıça ismi Kafkasyada özel ad olarak kullanılmaktadır ki, *han*'ın dişil şeklinden başka bir şey değildir.

190, f. Çok eski betiklerde bir de ablaya.. halaya *eke* denildiği görülmektedir; bunun erkeklerden büyük olanlara verilen *aka* isminden *sesli değişmesi (apophonie)* ile geliştiği anlaşılıyor. Babur'un bir sultana, hanım abla yerinde, *eke* dediği Çağatay betiklerinde görülür (P.d.C.). Böylece sesli değişmesinin bir okşamalık morfemi gibi kullanıldığı anlaşılıyor.

Ekenin okşamalık şekli *ekçe*'dir; *eksilti* (ellipse) ile *eçe/ece* çıkmıştır. Morfemin *-ze* şekli: *eze* «abla» ve *teyze «dayza)* isimlerinde görülmektedir.

190, g. Bu araştırmadan anlaşılıyor ki, Türkçede insanlara mahsus olmak üzere üç dişillik belgisi vardır:

a) **-im** *(hanım, begüm);*

b) **-(i)çe** *(ağaça, bêçe, hanıça);*

c) **-apofoni** (eke).

Hayvanlarda cins isimleri:

190, h. Türkler besledikleri.. ürettikleri hayvanların yavrularına, erkek ve dişilerine tür adları vermişlerdir; başlıcaları şunlardır:

bir soyut isimle adlandırılmış oluyor. Yazı dilimiz ilgi takımının bu türlüsünü çok kullanır.

Sıfatla ilgi takımı:

186, c. Sıfatların genel görevi isimlere ulanmak ve bu suretle varlıkları sanlamaktadır; ancak dilin, sanlama görevinde, ilgi takımını kullanması da vardır. Masallarda anılan **helvacı güzeli, kahveci güzeli**... böyle bir sanlama yöntemidir: *ün salmış güzel helvacı, güzel kahveci*... demektir. **Dünya güzeli, cihan pehlivanı**... gibi ilgi takımları da dünyada.. cihanda *bir olan pehlivan, eşsiz olan güzel*... değerinde sanlayıcı gruplardır.

Yerici grup:

Sıfatla oluşturulan ve yermek için kullanılan başka türlü bir ilgi takımı daha vardır: yerilen kimsenin özel adına *i* morfemiyle hoşa gitmez bir sıfat ulanarak oluşur:

Bekir **çapkını, rezili, mendeburu**... vb.

Ayşe **yellozu, cadalozu, haspası**... vb.

Acıma duygusu ile de *yerici (péjoratif)* grup kullanılır: *Ahmet* **biçaresi, betbaptı, fıkarası**... vb.

İn- belgili takım şeklinde sıfat:

186, d. Türkçede *in- belgili isme* de *i* morfemiyle bir sıfat ulamak vardır:

Ahlatın iyisini *ayı yer*

atalar sözünde olduğu gibi: [*en*] *iyi* **ahlatları** *ayılar yer*... değerindedir. — *Erkeğin* **naziği.. terbiyelisi**; *köylünün* **incesi.. kurnazı**; *kadının* **çirkini**... **güzeli**; *çocuğun* **söz dinliyeni**... **dinlemiyeni**; *horozun* **vakitsiz öteni**; *elmanın* **kokulusu**; *armudun* **en çürümüşü**; *bülbülün* **dut yiyeni**... vb.

İn- belgili isimle i- morfemli sıfattan oluşan ilgi takımları *tür* içinde *bireyi* özel sanı ile göstermek içindir. Denkleşme ile soyut kavramlar üzerine de bu in-belgili ilgi takımı kurulur: *işin* [en] **doğrusu**; *düşmanlığın* **bu derece zalimi**; *hilenin* [en] **bayağısı**... vb. gibi.

Taş *yürek* [**taş** yürekli]. — **Çelik** *irade*. — **Şeker** *çocuk*. — **Elmas** *kız*. — **Sırma** *saç*. — **İnci** *dişler*... vb. [Bk. Kelimelerin iğreti anlamla kullanılması § 19].

189, c. Bu belirtme takımı bir şeyin nasıl olduğunu göstermek için de kullanılır: **Toz** *şeker*, **kuş başı** *et*, **bulak basması** *kitap*, **şal örneği** *kumaş*... vb. Bunlar da daha çok sanlama rolünü oynamaktadır.

189, d. Renkler için kullandığımız sıfatlar zengin değildir, bu yoksulluğu önlemek için rengi örnek sayılan şeylerin isimleri belirtici olarak kullanılmaktadır: **kestane** [saç], **buğday** [benizli], **mercan** [dudaklar]... vb. Renkleri belirten ilgi takımı kuruluşunda bileşik isimler de çoktur: **yavruağzı, camgöbeği**... gibi. Renk ismiyle ilgi takımı kurarak rengi belirtmek de çok kullanılan bir anlatış yöntemidir: *kahve* [*rengi*], *badem çağlası* [*rengi*], *kiremit* [*rengi*], *şarap* [*rengi*]... vb.

Not. Gümüşü, demiri [kır], kurşuni... gibi farsçanın *i* morfemiyle gelişmiş renk sıfatları da vardır.

CİNS MORFEMLERİ

Erillik, Dişillik

190, a. Kişilerden ve hayvanlardan *erkek* veya *dişi* olanları belirtmek için dilimizin iki yöntemi vardır:

a) Kişilerin ve hayvanların erkekleri ve dişileri için ayrı isimler kullanmak;

b) Erkeklere verilen isimlerin sonuna eşini belirten belgiler vermek.

Erkek cinsini bildiren isimlere *eril (masculin), dişi cinsini* bildiren isimlere *dişil (féminin)* ismi verilir.

Eril - dişil isimler:

190, b. İnsanlarda *cins* (genre) ilgisinin isimle belirtilmesi doğumlarından başlar: *Çocuklar* **oğlan** veya **kız** doğarlar. Büyüyen *gençler* **delikanlı** veya **genç kız** diye belirtilirler; daha sonra onlara **erkek.. kadın** isimleri verilir.

Erkeklerin özel adlarına **bay,** *kadınlarınkine* **bayan** unvanları ulanır.

Hanım, Begüm isimleri

190, c. T. D. N. Kadınlara *hanım,* erkeklere *bey (beğ)* demek eskidenberi dilimizde vardır. Bizden ayrılan arap ülkelerinde şimdi de *bey* unvanı *Bek* şeklinde kullanılmaktadır.

Hanım isminin sonundaki *ım* morfemi dişil isim belgisidir; bu isim *hanların* eşlerine verilmek için çok eskiden yaratılmıştır. — Bey isminin eski şekli *beg*-dir; buna da *-im* katılarak *begim* [*begüm*] denilir, bununla da beyin *eşi* veya *kız kardeşi* belirtilirdi.

Bugün dahi Hindistanda bazı hanların eşlerine, kızlarına *begüm* denilmektedir.

tur; meselâ *yaz., kış* yılın iki büyük mevsimidir, bu mevsimlerde onları birbirinden ayıran ne özlükler olmaz! Bunların adlarını *i* morfemiyle *yaz*'a, *kış*'a ulamak suretiyle belirtiriz:

Yaz: *günü, gecesi, sabahı, akşamı, sıcağı, ayazı...*

Kış: *günü, gecesi, mehtabı, sabahı, akşamı...*

Bu örnekler iki ismi bir *i* morfemiyle birbirine bağlıyarak neler belirttiğimiz üzerine bir fikir verir. İki varlık arasında bunlardan da daha özel ilgiler görülerek ilgi takımı ile anlatılabilir; bir de şu örneklere bakılsın:

Ayak *berberi* [= dükkânı olmıyan berber], **ayak** *alışverişi,* **ayak** *divanı* [padişah hazır olduğu halde sadrazamın, şeyhislâmın, vezirlerin ayakta kurduğu divan: meclis]. — **El oğlu; el kızı** [=yabancı, hısım olmıyan, eş.. dost olmıyan]. **Namus borcu** [=senetsiz iken ödenmesi namus gerekliği olan borç]. — **Vicdan azabı** [=yargılanmış ceza yokken vicdanın duyduğu kaygı].— **Aşk maceraları** [=konusu aşk olan maceralar].— **Kurt masalı** [=kurt, kuzu, tilki, karga... gibi hayvanlar üzerine kurulmuş rümuzlu masal]. — **Vazife kurbanı. — Aşk tanrıçası. — Sıtma nöbeti. — Sevinç gülümleri** *(handeleri),* **zafer alkışları. — Bilim ışıkları, medeniyet güneşi**... vb.

Bu son ilgi takımlarında isimlerin *iğreti* kavramlarla kullanıldığı görülmektedir.

İlgi takımiyle özel belirtmeler:

186, b. Kavramı adlandırmada ve belirtmede kullanılan ilgi takımının başka özel örnekleri de vardır:

5 **rakamı;** *b* **harfi,** *Ahmet* **adı,** *güzel* **sıfatı,** *sevgi* **ismi.** — *İnsanlık* **hali.** — *Şark* **meselesi.** — *Güvenlik* **sorumu.** — *Şa! Şa!* **nidaları.**— *Allaha emanet olun* **duası.** — *Ne oldum* **budalası.** — *Ben sana gösteririm* **tehdidi** [ile]. — *Ya başarırım ya ölürüm* **iddiası** [ile]... vb.

Son misallerde görüldüğü gibi bir anlatımdan çıkan kavram

Üçüncü **tümen**, *birinci* **alay**, *ikinci* **tabur**, *birinci* **bölük** *yüzbaşısı*... gibi.

Başka bir misal: *Bahçemizin duvarı... bu duvarın güney köşesi* yıkılmış... Bunu iki anlatışla söyliyebiliriz:

a) **Bahçemizin duvarının** *güney köşesi*...

b) **Bizim bahçe duvarının** *güney köşesi*...

İkinci anlatışla, in- belgilerinden biri kaldırılabildiğinden, söz daha güzel söylenmiş oluyor.

Bir kavramın belirtilmesi için anlatılması gerekli ilgilerin ikiden çok olmasına başka bir misal:

Misafir odamızın tavanı.. bu tavanın güney köşesi.. bu köşenin az ilerisinde bir tablo.. bir göl içinde kuğu kuşları.

Söz konusu olan tavanın göllü.. kuğu kuşlu tablosunun yerini belirtmek için birkaç anlatış yöntemi olabilir; yanyana iki *(n)in-* belgisini getirmemeğe çalışmalıdır:

Bizim misafir odasının tavanında yağlı boya tablolar nakşedilmiş, güney köşesinin az ilerisinde, bir sazlı gölün içinde yüzen kuğu kuşları gösterlmiştir.

ULAK İSİMLERLE BELİRTME.

189, a. Birçok isimler, belirtme göreviyle, başka isimlere ulak verilebilir; taş, maden, madde isimleri bir varlığın neden yapıldığını bildirmek için o varlığın ismine ulanır; misaller:

Taş *köprü*, **taş** *yapı*, **demir** *soba*, **elmas** *yüzük*, **pırlanta** *küpeler*, **inci** *gerdanlık*, **altın** *sağrak*, **fayans** *çay takımı*, **bağa** *kaşık*, **gümüş** *tepsi*, **tahta** *at*, **ahşap** *kulübe*, **mermer** *direk*, **tunç** *heykel*, **bakır** *mangal*... **ipek** *gömlek*, **keten** *mendil*, **yün** *elbise*, **keçe** *külâh*, **aba** *cepken*, **çuha** *şalvar*, **samur** *kürk*... vb.

Not. Türlü şeylerden yapılan yiyeceklerin *i- belgili* ilgi takımiyle anlatıldığı az önce görülmüştü.

189, b. İğreti anlamla da bu gibi isimler başkalarına ulak verilir, o halde *anlama (caractérisation)* rolünü oynarlar:

EYLEM İSİMLERİYLE İLGİ TAKIMI.

186, e. Eylem isimlerinin *i* morfemiyle **öznelerine** ulanması dilde geniş bir kullanılış bulmaktadır; başlıca tiplerini inceliyoruz:

a) *Horoz* **dövüşü**, *at* **yarışı**, *çocuk* **gülüşü**, *yılan* **sürünüşü.. kıvranışı**, [bir] *aslan* **saldırışı**. — *Evlât* **saygısı**, *ana* **sevgisi**... vb.

Me- yapılı eylem isimleriyle de bu türlü ilgi takımları oluşturulur; meselâ, *yılan* **kıvranışı** gibi *yılan* **kıvranması**, *şair* **övünüşü** gibi *şair* **övünmesi**... de denilir.

Bu ilgi takımları da *tür* isimleri deyresi içinde kalırlar. Özne birey olarak düşünüldüğü zaman in- belgili olur: *Bir çocuğun* [*o çocuğun*] **gülüşü, yazısı. — Yazması, okuması. —** [Dövüşte] *o horozun hasmı üzerine* **atılışı**... **atılması**... vb.

Not. Öznenin eylem ismine ulanan iyelik belgileriyle temsil edilmesi vardır: *görmeniz, gördüğünüz, göreceğiniz... görmemiz, gördüğümüz, göreceğimiz*... vb. gibi. Az önce, iyelik belgileriyle belirtme sırasında, belirtmenin bu türlüsü görülmüştü.

b) *Avcı* **insanfsızlığı**, *köylü* **kurnazlığı**, *deve* **kini**, *keçi* **inadı**... **inatçılığı**, *evlât* **itaati**, *asker* **disiplini**... vb.

Bu ilgi takımlarında da soyut kavram isimleri öznelerine ulanmaktadır.

186, f. Eylem isimlerinin ve soyut kavram isimlerinin *i* morfemiyle **nesnelerine** ve başka tümleçlerine ulanması da vardır; misaller:

Vatan [*yurt*] **sevgisi**, *düşman* **korkusu**, *bilim.. sanat* **tahsili**; *sınav* **heyecanı**... vb.

Nense ve tümleç yerinde *mek- ve me- yapılı* eylem isimleri olabilir:

Sevmek ihtiyacı, *tiyatroya.. sinemaya* **gitmek arzusu**, *yeni bir ortaklık* **kurmak teşebbüsü**, *tütüne* **alışmak belâsı**... **dinlenme ihtiyacı**... *vb.*

İlgi takımının iyelik belgileri alması:

187, a. Tür adı deyresinden olan ilgi takımlarının iyelerini belirtmek için ya iyelik belgileri, ya zamirlerin iyelik şekilleri kullanılır; misaller:

a) **Diş fırçam** *eskidi.* — **Bahçe kapımız** *rüzgârdan devrildi.* — **Aritmetik kitabımızı** *verir misiniz?* vb.

b) **Bizim coğrafya kitabı** *meydanda yok.* — **Sizin bahçe duvarı** *da rüzgârdan yıkıldı mı?*

187, b. Hem zamirin iyelik şekli hem de ilgi takımına iyelik belgileri ulanması... ikisi birden kullanılabilir:

Bizim *bahçe duvarımız*; **Sizin** *coğrafya kitabınız*... gibi.

İLGİ TAKIMININ BÜKÜNLENMESİ.

188, a. İlgi takımı, anlatımda, nesne ve tümleç rollerini oynadığı zaman, temelle morfem arasında bir *n* gelişir; misaller:

Çilek reçelini severim. — *O ulu* **çınar ağacına** *yıldırım düştü.* — **Bahçe duvarından** *atlıyan çocuklar*... vb.

Bileşik isimlerden *i-yapılı* olanlar da nesne.. tümleç rollerinde bu *n* fonemini gösterirler: *Osmanlılar* **Rumeline** *geçtikten sonra* **Balkan Yarımadasını** *az zamanda ele geçirdiler.* — *Fatih,* **Karamanğlunu** *üç kere yendi.* — **Kocaelinden** *geçerken bende tarihsel hatıralar uyanır.* — **Rumeli Hisarından Anadolu Kavağına** *iki saatte vardık*... vb.

Not: *Rumeli* ismi eskiden hep *n* alarak bükünlenirdi: **Bindim katır beline, geçtim Urumeline** tekerlemesinde görüldüğü gibi. Sonraları *Rumeliye* dahi denilmeğe başlanmıştır.

Başı-yapılı bileşikler:

188, b. Başı-yapılı bileşiklerden meslek ismi olanlar nesne.. tümleç görevlerinde *n almaz:* **Yüzbaşıyı** *gördüm.* — **Binbaşıdan** *gelen emir üzerine...* **Ahçıbaşıya** *söyleyiniz*... vb.

Bu bileşiklerden meslek ismi olmıyanlar bükünlenirken *n* alır: **Dağbaşını** *duman bürümüş.* — **İşbaşına!** — **Tandır başında** *toplanılmıştı*... vb.

Not. Son zamanlarda i-yapılı bileşiklerden özel ad olanları nesne.. tümleç görevlerinde *n*'siz yazmak eğinimi gösterilmektedir.

İyelik şekli:

188, c. İlgi takımı şeklindeki tür isimlerinin ve i-yapılı bileşiklerin iyelik şekli her zaman *-nin* morfemiyle olur:

Çınar ağaçlarının yüksekliği. — **Çilek reçelinin lezzeti**... vb.

Rumelinin *dağları.* — **Kocaelinin** *ovaları.* — **Yüzbaşının** *emri* — **Binbaşının** *kılıcı.* — **Karamanoğlunun** *ant sıması... vb.*

İyelenen rolünde:

188, e. İlgi takımı *iyelenen* rolünde olduğu gibi kalır:

Komşunun **bahçe duvarı.** — *Kardeşimin* **aritmetik kitabı**... vb.

Ancak i-yapılı bileşiklerden birkaçı, özlükle başı-yapılı meslek isimleri, iyelenen görevinde si-belgili olur:

İkinci bölük **yüzbaşısı.** — *Üçüncü tabur(un)* **binbaşısı..** *Bizim takımın* **onbaşısı.** — *Kışlanın.. otelin* **ahçıbaşısı.** — *Hanın* **odabaşısı.** — *Çocuğun* **ayakkabısı**... *vb.*

Çoğul şekli:

188, f. İlgi takımı şeklindeki tür isimlerinin çoğulu *-leri* şeklinde olur: *Diş fırçaları, armut ağaçları, bahçe duvarları...* vb. Ancak *başı-yapılı* meslek isimleri *-ler* belgisini sona alır: *Yüzbaşılar, ahçıbaşılar, odabaşılar...* vb.

İlgilerin çok olması:

188, g. Bir kavramın iyice belirtilmesi için çok kere iki ve daha çok kavramla olan ilgisini göstermek gerekli olur; meselâ bir subayın yalnız bölüğü değil, tümeni, taburu da belirtilir: *Üçüncü* **tümenin** *birinci* **alayının** *ikinci* **taburunun** *birinci* **bölüğünün** *yüzbaşısı...* gibi.

Bu örnekte sıralanan nin-belgili iyelik tümleçleri sözün güzelliğini kaçırıyor; *-nin* belgileri kaldırılarak da belirtme sağlanabilir:

pudra kutuları, kordelâ ve dantelâ parçaları, kadife mahfazalar.

Çocuklarını kaybeden anaların haddi hesabı yoktu. Kıyamet Ankarada o gün kopmuştu ve mahşer o gün burası idi.

***

Namık Kemalin de Cezmi'de bir hayalî yangın tasviri vardır; elli yıl önceki edebiyatımıza bir örnek olarak veriyoruz:

Bir karanlık gecede şiddetli bir karayel fırtınasiyle Boğaz içinde zuhur etmiş bir yangın levhası göz önüne alınsın: bir halde ki yangının alevi siyahlı kırmızılı elvan dehşetiyle eski hikâyelerde gördüğümüz ejderler gibi gâh göklere çıkmak ister, gâh rüzgârdan mukavemete uğrıyarak aşağı süzülür, denizlerle çarpışır; sahilden denize atıldığı gibi denizden de karşısındaki sahile uğrayacak gibi görünür; etrafa yıldızlar kadar şerareler saçar, şehaplar gibi tahta parçaları, demir kırıklrı dağıtır; havadan hattâ o ateşin kenarına düşen damlaları dahi buz parçası kadar soğuk bir musibet yağmuru yağar durur. Ağaçlar, dağlar, tepeler... kimi kefeniyle ayağa kalkmış şehit cenazesi, kimi üzerini bir beyaz astar çekilmiş fakir tabutu, kimi taşları kırılmış da üzerine yığılmış atalar mezarı gibi bembeyaz karlar içinde bir dehşet, bir garabetle nazarlara çarpar; gecelik esvabiyle yataklarından uğramış bir takım biçare kadınlar., çocuklar can havliyle titriyerek dolaşır...

ONDÖRDÜNCÜ ASIR BETİKLERİNDEN BİR ÖRNEK

1. Süleymanın Kürsüsü.

(«Peygamberler Kıssaları» Kitabından)

... Divler pil azusından ol kürsiyi eylediler, yakut ve incü ve zebercet ve dürlü cevahirle bezediler: Dört bucağında altundan hurma ağaçları eylediler kim budakları kızıl yakut ve yeşil zümrüt idi. Ol hurma ağaçlarının ikisi üzere altundan iki tavus ve ikisi üzere altundan iki kerges; kamusı birbirine karşı; ve kürsünün iki söyesi yanında altundan iki arslan eylediler, her birisinin başı üzere yeşil zümrütten bir direk. Ve ol hurma ağaçlarına

Yatur [=yatar] fiiliyle biter gibi duran anlatımda özne olarak **bir ibret nesne** geçer; söylemden sonra, söz yine özneye *döndürülerek* **başı kıçı belirsiz** takımı ile sanlama yürütülmektedir; işte burada *döndürmeç (apposition)* vardır.

2. ... *içinden* **bir oğlan** *çıktı:* **gövdesi adam, tepesinde bir gözü var.**

Burada da *çıktı* fiiliyle anlatım kapanıp bittikten sonra, söz yine *özneye* [bir oğlan'a] *döndürülerek* sanlama yürütülmektedir: **gövdesi adam, tepesinde bir gözü var.** İşte bu da bir *döndürmeç*'tir.

192, b. Zamanımızda *döndürmeç* yöntemini, duyusal bir sanlama yolu olarak, ustaca kullanan yazarlarımız vardır. Refik Halit Karay'ın eserlerinden birkaç örnek veriyoruz:

1. *Birden avluya* **dört atlı** *girdi:* **dört silâhlı bedevi.** (Gurbet Hikâyeleri).

2. *Kapının önünde ufak tefek* **bir kadın** *göründü:* **iyi giyinmiş, genç ve sevimli.** (Çete)

3. *Günün birinde menfiler kafilesinin arasına bir de* **köpek karıştı: kızıl.. gür tüylü, zeki, şakrak, sevimli bir yavru köpek, galiba çoban ile sokak kırması.**

(Guguklu Saat)

Döndürmeç anlatımın özneden başka bir isimsel üyesine de verilebilir; şu örnekte *döndürmeç* nesne tümlecine yöneltilmiştir:

En önce arife gününü *hatırlarım:* Eyübü ve aile mezarlığını ziyarete gittiğimiz günü...

(Guguklu Saat)

KARŞILAŞTIRMA

193, a. *Karşılaştırma (comparaison)* dilin geniş ölçüde kullandığı bir sanlama yöntemidir.

Karşılaştırma ile her türlü varlıkların ve kavramların birbirlerine benzerlikleri ve birbirlerinden ayrılıkları, eşit.. üstün veya aşağı oluşları anlatılır.

Neler karşılaştırılır:

193, b. Yalnız somut varlıklar değil, her türlü kavramlar karşılaştırılır:

1. İsimlerle ve isimsilerle gösterilen her türlü varlıklar ve kavramlar karşılaştırırlır: **Kömür** *gibi* **saç.** — **Bunun** *gibi bir* **kalem.** —**Kuş** *kadar* **çocuk.** — **Sizin** *gibi bir* **arkadaş.** — **Bunun** *kadar derin* **fikirler.** — **Ondan** *daha güzel* **eserler**... vb.

2. *Eylemler karşılaştırılır:* **Ağlar** *gibi* **konuşuyor.** — **Bardaktan boşanırcasına** *yağmur* **yağıyor.** — *Yağdan* **kıl çeker gibi işin içinden** *sıyrıldı.* — **Böbürlendiği** *kadar işleri* **başaramadı**... *vb.*

3. Durumlar, özellikler karşılaştırılır: *İkisi* **bir boyda** *görünüyor.* — *Şu boncuklar* **duru renkleriyle** *tıpkı inciyi andırıyorlar.* — **Kayısıdaki gibi renk, koku başka hiç bir yemişte bulunmaz**... vb.

4. Uza ve zaman tümleçleri ve ulaçlariyle anlatılan kavramlar karşılaştırılır:

Bu akşam biraz **daha geç** *geleceğim.* — *Evimiz onunkinden* **uzakçadır.** — *Az* **[daha] ileri** *gidiniz.* — **Aradan** *uzun bir zaman* **geçmiş gibi idi**... vb.

5. *Soyut sayılar karşılaştırılır:* **iki** *kere* **iki dört** *eder.* — **2×3=6.** — **Yüz** *beşten* **yirmi kat** *daha büyüktür*... vb.

KARŞILAŞTIRMA ARAÇLARI.

Gibi:

194, a. *Gibi* benzetme morfemidir. Benzetmede karşılaştırılan iki kavramdan biri *benziyen*, öbürü (kendisine) *benzetilen*'dir; **kömür** *gibi* **saç** benzetmesinde *saçın kömüre* benzediği söyleniyor; **saç:** *benziyen*, **kömür:** *benzetilen* kavramdır. *Benzetme yönü* de **kara renk**'tir; *kömür gibi saç* demek *kömür gibi siyah saç* demektir.

ziyordu... Yanan bir ev yanındakine kızıl ve kızgın kollarını çılgın bir âşık gibi doladı... *Ben oraya varıncıya kadar sehiz on ev çoktan kızıl birer kül yığını kesilmişti... Bir saate varmadan ateş dört beş kola ayrılmış, hattâ* **perendeler atarak damdan dama sıçramağa,** *mesafeler aşmağa, harikalar göstermeğe başlamıştı. Rüzgâr yoktu, fakat bir damla su da yoktu; ateş arttıkça havada bir rüzgâr hâsıl oldu;* **tahta parçaları yerlerinden koparak mancınıkla atılmış gibi vızıllyarak gökte bir mitralyöz harbi yapıyordu.** *Sabah olurken yangın sade birçok kollara değil, birçok mahallere de ayrılmıştı.*

Derken sedyeler, yani yaralılar ve yanıklar, da meydancıklara doldu... İnsanların güç geçtiği sokaklar, meselâ bir piyano veya kanape ile tıkanıveriyordu... Amele taburları **tabıtuvandan** *kesilmişti. Artık yangını söndürmeğe kimse çalışmıyordu... Halk canını veya çoluk çocuğunu kurtarabilmekten başka bir şey düşünmiyecek hale gelmişti.*

Bir meydanlığa rasgeldim, orada... yangından kaçırılan yüz kadar piyano sıra sıra dizilmiş, üstlerine seçme, pahalı halılar serilmişti; birden, kocaman bir yanık kütük geldi, aralarına düştü; söndürecek adam yoktu; o kütük bir kundak gibi, çeyrek saate kalmadı, piyanoları tutuşturdu. Hem nasıl tutuşturmak? Gaz dökmüş, benzin serpmiş gibi.

[Piyanoların yanması] Tellerinden binbir nağme çıkararak o kupkuru, cilâlı sandıkların yanışı çok acaip olmuştu: **insan gibi inliye inliye, telleri ateş gibi kızararak, bembeyaz dişleri sıcaktan pıtır pıtır serpilerek** *ne feci ve ne tuhaf yanıyorlardı...*

Yangına yakın mahallelerdeki evler artık herkesin girmek hakkı olan umumî yerlere dönmüştü; kapılar açıktı, eşyanın çoğu yerli yerinde duruyor ve halk içeriye dalarak istediği gibi geziyor, içinden istediğini alıyordu.

Yolda saçları dağınık, gözleri ürkmüş ve güzellikleri artmış genç kızlara rasgeliyordum; ellerinde yangından kurtardıkları şeyler vardı: lâvanta şişeleri,

sırtlarında gümüş mahfeleri ile filler, fil koşulu oymalı ve renkli arabalar, çeşit çeşit, kılık kılık, boy boy bir kalabalık, gururlu prensler, bir rüyadan yarı uyanık yabancılar, ayakta veya çömelmiş halk, sanki binbir gece düğünlerinden birinin büyütülmüş minyatürleri karşısındayız. Zati masaldan başka neredesiniz... *Dehlizlerden biri üstünde boyalı balmumundan eski Mahraca, nerede ise konuşacağa benzer...* [Aynalar] **Yassılatan, uzatan, incelten, kısaltan aynaların içinde, kendiniz mi yoksa bu şekiller mi doğru olduğunda tereddüt edersiniz...**

[Işık donanması] *Akşam üstü ortalığın iyice kararmasını bekliyoruz... Önce, şehrin bütün lâmbaları, Ankaranın iki misli bir genişliği, Çankayadan görünen ışıklanmanın birkaç misli ile aydınlatarak yandı. Biraz sonra... büyük saray.. üç düğme dokunuşunda, yüz elli bin ampulünü birden yaktı. Onun arkasından misafir sarayına sıra geldi. Birinin tepesinde yakut rengi, ötekinin tepesinde zümrüt rengi birer fener var.* **Sanki iki saray elmaslar giyinmişler ve başları üstüne renk taşlarının en pahalılarını takınmışlar. Periler âlemi dedikeri şey bu olmalı...**

Bir yangın:

Bir yangın karşısında gördüklerimizi ve duyduklarımızı başka başka anlatırız; fakat ancak usta bir yazarın kaleminden çıkan sanlamalarla, benzetmelerle o yangının canlı tablosu çizilebilir; güzel bir misal olarak Refik Halit Karay'dan Ankara yangınını betimliyen parçalar veriyoruz:

Bir alev: tâ ötede... sakin, korkak, hiçten bir alev, ürkek.. iştahsız bir kedi dili gibi, karanlığı ağır ağır yalayıp duruyr. *«Hava durgun... elbette söndürürler..» dedim, yattım. Halbuki* **o bir karış alev, uzaya büyüye;** *ertesi günü Ankaranın dörtte üçünü kül.. kömür etmişti...*

Tutuşan evin bağrından havaya coşkun bir fışkıye kuvvetiyle ateş ve kıvılcım fışkırıyor; Ankaranın siyah böğründe bu yangın kan yerine alev ve pıhtı yerine tutuşmuş yongalar saçan efsanevî bir dev yarasına ben-

Benzetilen kavramın görevleri:

194, b. Kendisine *benzetme* morfemi ulanan kavram anlatımda birkaç rol alır; başlıcalarını gözden geçiriyoruz:

A. *Ulak* olur: **Pamuk gibi** *eller.* — **İnci gibi** *dişler.* — **Mercan gibi** *dudaklar.* — **Keman gibi** *kaşlar.* — **Öküz gibi** *adam.* — **Buz gibi** [**soğuk**] *şarkılar.* — **Ateş gibi** *gözler.* — **Çelik gibi** *kol...* vb.

B. *Yüklem* olur: *Saçları* **kömür gibi**[*dir*]. — *Dişleri* **inci gibi.** — *Gözleri* **ateş gibi.** — *Kalem* **sizinki gibi** *olsun.* — *Çekmece* **onun gibi** [*değil*]. — *O gelen bay* **kardeşiniz gibi** [*idi*]... vb.

C. *Ulaç* olur: **Köpek gibi** *saldırmak.* — **Arslan gibi** *dövüşmek.* — **Bir ressam gibi** *resim yapmak.* — **Bir hatip gibi** *söz söylemek...* vb.

Gibi hangi kelimelere ulanır:

194, c. Gibi ile karşılaştırılan kavramın dil işareti yalın isimden başka kelimeler olabilir; başlıca tiplerini örneklerle gözden geçiriyoruz:

a) *Kişi zamirleri:* **Sizin gibi** *bir bay, bir bayan...* — **Onlar gibi** *ahlâk sahibi kimseler.* — **Bizim gibi** *arkadaşlar...* vb.

Gibi bölücüğü:

1. Birinci ve ikinci kişi zamirlerinin *türlük* (génitif) düşümüne ulanır: *benim gibi, senin gibi, bizim gibi, sizin gibi.*

2. Üçüncü kişi zamirinin tekilinde *türlük* düşme, çoğulunda *yalın* düşüme ulanır: *onun gibi, onlar gibi.*

b) *İşaret isimsileri:* **Bunun gibi** [**şunun gibi**] *bir kalem.* — **Bu gibi** *işler* [*meseleler*]. — **Bunlar gibi** [**şunlar gibi**] *insanlar... vb.*

c) *Belirsizlik isimsileri:* **Öteki gibi, beriki gibi, ötekiler gibi, berikiler gibi...**

d) **Ki** *morfemiyle belirtilmiş kavram:* **Sizinki gibi** *bir kalem.* — **Bizimiki gibi** *bir defter.* — **Evdeki gibi... köşebaşındaki gibi...** vb.

e) *Soru isimsileri:* **Ne gibi? Neler gibi? Kimler gibi? Kimin gibi?**

Gibisi şekli:

194, d. Benzetme morfemi *gibisi* [çoğulda *gibileri*] şekliyle benzetilen konuyu temsil eder: *Bir kalem almak istedik,* **bunun gibisi** *yoktu.* — **Sizin kalem gibisini** *bulamadık...* vb.

194, e. *Gibi ortaçlara* da ulanabilir; misaller:

1) Ulak rolünde: **İstediğimiz gibi** *bir kalem.* — **Onun söylediği gibi** *şeyler.* — **Babasının ona verdiği gibi** *öğütler...* vb. **İstiyeceğiniz gibi** *bir ev.* —**Tarif edeceği gibi** *bir masa...* vb.

2) Yüklem rolünde: *Bu kalem* **istediğiniz gibidir.** — *Çekmece* **tarif edeceğimiz gibi** *olacak.* — *İşin doğrusu* **sizin söylediğiniz gibi** *değildir.* — *Alınacak kitaplar listede* **yazılmış olduğu gibi** *olmalıdır...* vb.

3) Ulaç rolünde: *(Er/ir-yapılı ortaçlar) Sorumlu vereceği cevabı* **düşünür gibi** *durakladı.* — *Hiç dinlemiyordu ama* **dinler gibi** *yüzümüze bakıyordu.* — **Gülümser gibi** *dudaklarını büktü.* — *İçeri giren genç* **etekler gibi** *annemin önüne eğildi...* vb.

(Ecek-yapılı ortaçlar) **Isıracak gibi** *dişlerini gösterdi.* **Tokatlıyacak gibi** *üstüne atıldı.* — **Yiyecek gibi** *bakıyordu...* vb.

(Miş-yapılı ortaçlar) **Uyumuş gibi** [**uykuda imiş gibi**] *gözleri kapalı idi.* — **Ağlamış gibi** *gözleri kızarmıştı.* — **Sevinmiş gibi** *bizi kucakladı...* vb.

(Miş-eklenmiş ortaçlar) **Düşünürmüş gibi** *kaşlarını çattı...* vb.

Şimdi *yormuş-yapılı* ortaç daha çok kullanılır: **Gülüyormuş gibi** *yüzünde bükülüşler vardı.* — **Ağlıyormuş gibi** *kızarmış gözlerini siliyordu...* vb.

Ağlıycakmış gibi... *üstümüze* **atılacakmış gibi...** *bir tarafa* **sıvışacakmış gibi... çekip koparacakmış gibi...** vb.

Edip öz gözlemini anlatıyor. Sanki biz de o yemek salonunun içindeyiz, yazarla birlikte görüyor ve işitiyoruz. Özel sanlama buluşları bize *betiksel* [littéraire] bir zevk veriyor: Londranın bütün radyoları canlandırılıyor: *kulakları bu salonun cazına dikilmiş!* — Salonun genişliği bir karşılaştırma ile anlatılmış: *bir ucundan öteki ucundaki çalgı sesi duyulmıyacak!* — Son satırda ulaklar yerine ilgi takımının kullanılması hoşa gidiyor; (güzel kadınlar ve erkekler görmekten) yerine: *kadın ve erkek güzelliğinden* başım dönüyor...

6. [*Recent Park*] «*Otomobilimizi durdurduk, önümüzde iki araba daha vardı.* **Uzaktan geyikler koşuşarak geldiler, her biri bir arabanın penceresinden başını içeri soktu: bir şark kedisinden daha sokulgan, köpek kadar ehli...**

«*Sabahları parkın hayvanat bahçesi tarafında dolaşmayı seviyorum.* **Burada ne bir kurdu kızdırmağa, ne de bir kuşu ürkütmeğe imkân var. Serçe aslanın yelesinden pençesine sıçrayarak eğleniyor. Küçük derenin kenarında bir pelikan genç bir İngiliz hanımının yanına durmuş, resim çektiriyor.»**

Edibin gözlemlerine, sıra ile ve onun sanatkâr görüşü ile, ortak oluyoruz: *uzaktan koşuşarak gelen geyikler* canlanıyor: *şark kedisinden daha sokulgan, köpek kadar ehli!* Bu karşılaştırma ne güzel bir *döndürmeç* (apposition) örneğidir. Ruhumuza yakın benzerlikler bu geyikler lâvhasını ne hoş çiziyor: *kurdun kuşun alışkanlığı* ne güzel anlatılmış! *Aslan serçelerin gelip yelesine.. pençesine konmasına aldırış etmiyor! Pelikan resim çektiriyor!*

Gezdiği ülkelerden bize çok canlı lâvhalar getiren Falih Rıfkı Atay'dan bir sarayın, yüz elli bin ışıklı bir Hint sarayının da betimlemini görelim:

7. [Maysor sarayı]... *İşlemeli Hint direkleri üstünde tutunan salonlar ve holler... Bazı oda kapıları* **gümüşten veya fildişindendir.** Altta büyük bir evlenme salonu var ki, **duvarlarındaki resimler Mahracanın düğün törenini gösteriyor; sırmalı kumaşlarla kaplı, hortumları boyalı ve**

beş köşeli, aylarının ağzı fazla açık veya çok kapalı, türbe yeşilinden turuncuya kadar hatıra gelmedik renkte, güneşten solmuş, yağmurda akmış salaşpur *bayraklar asmışlardı.*

Bayrağımız al, üstündeki ay yıldız beyaz olur; ayın, yıldızın şekilleri belliidir... «Meşrutiyet ulusal bayrağımızı halka öğretmemiş, saydırmamış. Edip gözlemini anlatıyor; kelimeleri tinsel izlemine göre seçiyor: *çeşit çeşit:* biçimlerin çokluğunu, *elvan elvan:* renklerin alacalığını çizdikten sonra, ayların.. yıldızların özensizlikleri anlatılmış: *kiminin yıldızı üç, kiminin beş köşeli...* ağızları *kimisinde fazla açık, kimisinde çok kapalı.* Renkler üzerinde duruluyor: *türbe yeşilinden turuncuya kadar hatıra gelmedik renkler!* kumaş çeşitleri üzerinde de duruluyor: *Güneşten solmuş, yağmurdan akmış salaşpur bayraklar!*

4. **Eski tramvay:** [Trabluşşamda] **Müzelere yakışır bir köhne şey gördüm: tek atla işliyen hantal** *bir tramvay arabası...* **amma öyle, İstanbulda gördüklerimiz gibi oldukça narin, tekerleklerinin arası dar bir tramvay değil... tamamiyle kaba, kalın, kötü, ahşap iki öküz arabası kadar geniş ve oyukları derin raylar üzerinde takırdaya takırdaya yuvrlanıyor. Binmek için durmasına hacet yok; atlayıveriyorsunuz; inmek için ise durmuş farzediyorsunuz, oluyor.**

Hayretle baktığımı gören bir yerli:
— Mithat Paşanın yaptırdığı tramvay! dedi.

*
* *

Falih Rıfkı Atay'dan örnekler:

5. [Londrada bir otelin holü] *Akşam saat yedi buçuk... Savoy'un yemek salonuna bitişik sahanlıkta oturuyorum.* **Bütün radyoların kulakları bu saatte işte bu salonun cazına dikilmiştir. O kadar geniş ki öteki ucunda muzıkayı duyamazsınız. Masalar daha şimdiden dolu... Merdivenlerden yemek salonuna inen halka bakıyorum; kadın ve erkek güzelliğinden başım dönüyor...**

Gibi birleştirme ödevinde:

194, f. *Gibi* birleştirme morfemi olarak da kullanılır; o zaman karşılaştırılan konuların ikincisine *(de)* ulanır: **Kardeşiniz gibi** *benim* **kardeşim de** [veya **benim de kardeşim**] *bu yıl liseyi bitiriyor. — Böyle bir hal karşısında* **evet demek gibi** *hayır* **demek de** *var* [*güç*]. — **Sizin gibi biz de** *bu hafta İstanbula gidiyoruz...* vb.

194, g. Karşılaştırılan özneler aynı eylemi kılmada eşit şartlarla birleşmiş olursa cümle *diği-yapılı* ortaçla kurulur:

Oraya **kardeşiniz gittiği gibi babanız da** *gitti.* — **Biz gördüğümüz gibi** *burada* **bulunanların hepsi de** *gördü...* vb.

Kılınan veya kılınmıyan *eylemleri* birleştirmek için de *gibi* bölücüğü kullanılır:

Kardeşiniz **güzel yazdığı gibi güzel de söyler.** — *Çocuk* **çorbasını yemediği gibi yemişlere de** *el sürmedi... vb.*

Bu misallerde kılman veya kılınmıyan eylemlerin öznesi birdir; özneler ayrı da olabilir: **Siz sinemaya gittiğiniz gibi biz de maça gittik. — Siz okumak istediğiniz gibi biz de istiyebiliriz...** vb.

Gibi tezlik morfemi:

194, i. *Gibi* bölücüğü *diği-yapılı* ortaçla tezlik morfemi olarak da kullanılır; özne bir olup karşılaştırılacak ikinci özne bulunmadığı zaman *gibi* bölücüğü bu tezlik rolünü oynar:

Kardeşiniz okuldan **geldiği gibi** *bahçeye çıktı...* gibi ki *gelir gelmez...* demektir.

Testiyi kıran çocuk **babasını gördüğü gibi** *kaçtı... vb.*

T. D. N. *Gibi* bölücüğü örnek anlamına gelen *kip* isminden iyelik üçüncü kişi belgisiyle oluşmuş görünüyor. *Kimi/kimin,* ve metatezle, *bigi* şekilleri de kullanılmıştır; *bigi* şekline eski yazmalarımızda çok raslanır:

... Şol **aç it gibi** *kim bir süngüğe kalur...* (K.D.) — *Kurdu basmağa* **kurt bigi** *it gerek* (Ata.) vb.

BAŞKA KARŞILAŞTIRMA ARAÇLARI

Kadar:

195, a. *Kadar* bölücüğü *nicelik* (quantité) deyresinde karşılaştırma morfemi olarak kullanılmaktadır.

Sonuna, *kadar* bölücüğü takılan konu ismi anlatımda birkaç rol alır; başlıcalarını gözden geçiriyoruz:

A. *Ulak olur* [İsimlerle]: **Kuş kadar** *çocuk.* — **Bacak kadar** *boy* [**bacak kadar** *boyunla...*]. — **Minare kadar** *bir kule.* — **Mendil kadar** *bir bez parçası.* — **Fındık kdar** *pırlantalar.* — **Yumurta kadar** *bir ur.* — **Yumruk kadar** *köfteler...* vb.

[Zamirlerle]: **Sizin kadar** *bir çocuk.* — **Onun kadar** *bir kız...* vb.

[İsimsilerle]: **Bu kadar** *ekmek,* **şu kadar** *katık.* — **Bu kadar** *para ile* **o kadar** *ekmek alınır.* — **Elli kadar** *yıl önce.* — **Yirmi otuz kadar** *portakal.* — **Ne kadar** *kâğıt lâzım?* [Temsil rolünde] (Ondan) **ne kadar** *alalım?* (ondan) **ne kadar** verelim?

Bu kadarcık şekli:

Küçültme rolünde *bu kadarcık, şu kadarcık* şekli kullanılır: **Bu kadarcık** *ekmekle kim doyabilir.* — **Şu kadarcık** *da bize verin...* vb.

B. *Yüklem olur: Kulesi* **minare kadar.** — *Boynu armut* **sapı kadar.** — *Küpelerinin pırlantaları* **fındık kadardı** [*vardı*]. — *Kuş kadar çocuğun göreceği iş* **bu kadar** *olur.* — *Komşuların da çocuğu* **senin kadar**... — *Onların kızı* **bizimki kadar.** — *Portakallar* **otuz kadar** [*var.*]. — *O da* **Sizin kadar**... vb.

ÜSTEK IV. SIRALANMIŞ ARAÇLARLA SANLAMA ÖRNEKLERİ.

Tanıtmak istediğimiz varlığın, çoğu zaman, anılacak birkaç özelliği olur, her biri de ayrı birer araçla anlatılabilir; *sıralanmış* (coordonné) araçlarla başarılmış kısa sanlamalar üzerine örnekler veriyoruz [Bu ilk misaller Refik Halit Karay'ın eserlerinden alınmıştır.]

1. **Yamru yumru kollarını karşıki evlere kadar uzatıp sokağı iki taraflı örten** *bir asma.*

Bu iki satırlık *betimleme* (description) içinde dilin birçok aracı kullanılmıştır: ulaklar, tümleçler, ulaçlar. Lâvha gözümüzün önüne geliyor: dar bir sokak, o derece dar ki tek bir asma örtebiliyor; asmanın o dar sokağı, *iki taraflı olarak, örtmek için uzattığı yamru yumru kollarını* görüyoruz. Edip, asmanın dallarını.. budaklarını söylemek için kullandığı *kollarını* ismiyle de konuya âdeta can veriyor.

2. [İlk fonograf]... **plâklarından tutunuz da sesine, borusuna, kutusuna kadar bambaşka, münasebetsiz, cırlak ve cızıltılı** *bir nesne idi.*

Edip ilk fonograftan hatıra olarak kendisinde kalan izlemi anlatıyor; fonograf deyince akla gramofon.. radyo gibi âletler gelir; *ilk fonografın bunlara hiç benzemediği* bir fırça vuruşu ile söyleniyor, arkasından dört sıfat sıralanarak tinsel izlem çiziliyor: **münasebetsiz, sevimsiz, cırlak, cızıltılı** *bir nesne!* Yazarın bu nesneye, canlı bir varlık imiş gibi, âdeta kızdığı da seziliyor.

Şimdi bir konunun biraz daha uzun sanlamasını görelim: Meşrutiyet yılları içinde, bir Anadolu şehrindeyiz:

3. [On Temmuzda bayraklar]... **Çarşıdaki yarı boş dükkânlar çeşit çeşit, elvan elvan, kiminin yıldızı üç veya**

GENİŞ ANLATIŞLA BENZETME

197, a. Benzemek fiili ve anlamca buna yakın olan fiiller her türlü benzeyişleri anlatmak için kullanılır; meselâ, *dişleri inci gibi* yerine *beyazlıkta, dizilişte dişleri inciye benzer* denilebilir; böylece *geniş anlatışla* (par périphrase) bir benzetme yapılmış olur.

197, b. Namık Kemal benzetme sanatini çok kullanan bir edibimizdir; eserlerinde geniş anlatışla benzetmenin çok güzel misallerine raslanır:

[Cezmi hakkında] *Gözlerini kan bürüdü, her biri* **yeni açılmış bir goncaya benzedi,** *tüyleri ürperdi,* **birer diken şeklini bağladı**...

§ ... *bir halde ki tozun.. dumanın dehşetine bakılsa* **yerler gökler birbirinin üzerine yığılıyor zannolunurdu**...

§ ... *elindeki kılıç* **buluttaki yıldırımlara nazire yaparcasına**... **barikalar gösterirdi**...

197, c. Benzetmek anlamında *okşamak, andırmak, hissini vermek*... gibi yalın ve bileşik fiiller vardır; hepsiyle geniş benzetmeler yapılabilir.

C. *Ulaç olur*; **Bu kadar** *söylenme.* — **O kadar** *koşup didinmiyeydin.* — **Çocuk kadar** *bile anlamaz.* — *Sizi* **ne kadar** *seviyorum?* — **Ne kadar** *göreceğim geldi.*

Sıfatlara ulaç: **Minare kadar yüksek. — Armut sapı kadar ince. — Kilise direği kadar kalın. — Ne kadar çok! Ne kadar güzel!. O kadar zarif! O kadar çok!**

Belirli kavramla: **Onun kadar güzel! Bunun kadar çirkin!** —

195, b. Kadar bölücüğü ortaçların sonuna da ulanır; misaller:

a) *Ulak rolünde:* **İstediğiniz kadar** *ekmek, et, yemiş.* — **Vereceğiniz kadar** *para*... — **Yürüyeceğiniz kadar** *yol.* — *Onun* **sürdüğü kadar** *tarla,* **yazacağı kadar** *yazı... vb.*

b) *Yüklem rolünde: Ekmek, et,yemiş...* **istediğniz kadar.** — *Herkesin hakkı* **yiyeceği kadar** [*dır*]... vb.

c) Ulaç rolünde: **İstediğiniz kadar** *yiyin.* — **Anladığı kadar** *yazsın.* — **Vereceği kadar** *versin*... vb.

d) *Birleştirme rolünde: Bir kardeşimi* **sevdiğim kadar öbür kardeşimi de** *severim.* — *Siz annenizi* **düşündüğünüz kadar ben de** *annemi* **düşünürüm.** — *O buralara* **geldiği kadar ben de** *oralara* **gitmek isterim**... vb.

Se- temeliyle:

Biri **ne kadar** *aklı* **ise** *öbürü de* **o kadar** *beceriklidir.* — *Birini* **ne kadar seviyorsak** *öbürünü de* **o kadar** *seviyoruz.* vb.

e) *Ayırma rolünde: İkisinden birini* **sevdiğim kadar** *öbüründen nefret ederim.* — *Biri* **ne kadar** *iyi* **ise** *öbürü* **o kadar** *şenadır*... vb.

Not. E- belgili düşüme *kadar* ulanarak *sınırlama tümleci* oluşur: *eve kadar, ay başına kadar, iki aya kadar, beşe kadar, oralara kdar... gelinciye kadar, ölünceye kadar...* vb.

T. D. N. Eski yazmalarımızda *kadar* yerine *denğlü* kullanılırdı: *kuş denğlü oğlan* «kuş kadar çocuk» (Dede), *deve kuşu yumurtası denğ'ü cevher* (Faza), *yetecek denğlü* (Ac. A.), *zerre denğlü* (Baki) vb

Bu bölücük *denk/tenk* isminden gelir, bunun da eski *tek/dek: tik/dik, teg* şekilleri tanıklanmaktadır. Çift olan şeylerin *iki teki* [çorabın *teki*, ayak kabının *teki*] olduğu gibi *yük*'ün de iki *dengi* olur. Araştırma ile anlaşıldığına göre eski türkçede yük ismi çift anlamına gelirdi, bundan *yüzgün* (Div.) «dizgin» çıkmıştır. *Tek: denk* ismi başka diyeleklerde *tay* olmuştur:

Orkun yazıtlarında *teg* bölücüğü *gibi* yerine kullanılmıştır: *koyteg* «koyun gibi», böri teg «kurt gibi»... vb. Azeride, Çağataycada *sen tek/tik, men tek/tik* «senin gibi, benim gibi», *andağ, mundağ* «=bu denlü: bunun gibi, böyle» suretinde tanıklanmıştır.

Ne ile obartma:

195, c. Sanlamada yüklem olarak kullanılan sıfatların anlamı *ne* ve *ne kadar* ulaçları ile obartılabilir. Şu iki cümle karşılaştırılsın:

Narın ağacı **civelek**, *çiçeği* **ince**, *kabuğu* **renklidir.**

Narın ağacı **ne kadar civelek**; *çiçeği* **ne kadar ince**, *kabuğu* **ne renklidir.**

BAŞKA BENZETME ARAÇLARI.

Sanki:

196, a. Benzetme ulaçlarından biri de *sanki*'dir; anlam *deyresi* geniştir, başlıca kullanılışlarını misallerle gözden geçiriyoruz:

1. Bir eylemin kılınmış gibi sayılmasını söylemek içindir: **Sanki** *sahiden öyle söylemişim, ne çıkar!* gibi. *Sanki yedim* camisinin isminde *sanki* bu anlamladır; *tut ki, say ki* (farzet ki) değerindedir.

2. Benzetme ulacı olarak kullanılır, misaller:

a) *Küçük Savaş kübik tahtalarla oynuyor:* **sanki kendi bir mimar,** *evler.. köprüler.. kuleler yapıyor.*

b) *O gördüğümüz fotoğraflar sapsarı idi,* **sanki güneş tutulmuş iken çekilmiş.**

c) *O Temmuz günlerinde, sıcaktan insan* **sanki eriyecek** vb.

196, b. Benzetme rolünde *gibi* ile de bileştirilir:

Sanki *inadına* **yapıyormuş** *gibi gürültüyü bir türlü kesmiyordu.*

Burada anlamı pekitmekten başka gördüğü bir iş yoktur: *gibi* bölücüğü ile yetinilebilir.

-ce, -cesine:

196, c. Benzetme görevi için dilin kullandığı daha birçok araç vardır, başlıcalarını kısaca hatırlatıyoruz:

1. **-ce:** *Yiğitçe, dostça, insanca, askerce, kahramanca...* vb. Bunlar eylemi sanlıyan ulaçlar gibi kullanılır: *Yurdu* **kahramanca** *savunmak.* — **Askerce** *selâm vermek.* — *Düşen arkadaşı* **dostça** *elinden tutup kaldırmak...* vb.

Bu ulaçlar *si* ile isimleşebilir: bunun *dostçası, kahramancası...* vb. Buradan:

2. *-cesine* morfemi gelişmiştir: *askercesine, kahramancasına, dostçasına...* vb.

Bu morfem daha çok ortaçlara getirilir: *koparırcasına, utanmazcasına, sıkılıyormuşçasına...* vb.

3. **-leyin, -cileyin:**

Bu benzetme morfemi eskimiştir; eski yazmalarımızdan misaller:

Bencileyin *yoktur bahtı siyah* (Mihri).
Paşalar **buncılayın** *tedbir etti.* (Aş.)
Akar sulayın *çağlarım* (Yunus).
Padişahın işi dostlar **dileğinleyin** *olsun* (K.D.) vb.

4. **-si; -msi:** *Çocuksu, kulübemsi, adamsı, yılansı ve yılanımsı...* vb.

Bu benzetme sıfatları isimlere ulanarak kullanılır:

Çocuksu *bir ihtiyar.* — **Kulübemsi** *bir evceğiz...* vb.

Bunlar yüklem rolünü de görebilir:

O evde nasıl oturulur, bana pek **kulübemsi** *göründü...* gibi.

Öğütler:

Emir kipi öğütler de verilir:

— **Çalış, çabala, gayret et!... Geri kalma, kimseyi kıskanma! Gönül kırma!...** *vb.*

Bu anlatımların isimsel şekilleri de olur:

— **Çalışkan ol! Kıskanç olma! Uslu.. akıllı ol; yaramaz olma! Savruk olma! Pinti olma**... *vb.*

Gerekmelik şekliyle:

Öğütlerin anlatışına *gerekmelik (nécessitif)* denilen *meli-temeli* çok elverişlidir:

— **Çalışmalı! Geri kalmamalı! Kıskanç olmamalı!**... *vb.*

Atalar sözleri:

Emir kipi öğüt veren bir çok atalar sözünün yapısını kurmuştur:

İyilik yap, denize at. — Eğri otur doğru söyle. — Yürük ata bin, dedikodudan kaç. — Hayır iste komşuna, hayır gele başına. — Dağda gez, belde gez, insafı elden bırakma. — Toku depretme, açı işletme... vb.

Dilemler:

204, a. Hayatta buyruk buyurmak, istem istemek gibi *dilem dilemek (exprimer des souhaits)* de vardır.

Dilem dilemek için e-temeli üzerine kurulmuş formüllerimiz epeycedir: *Uğur ola! Hayır ola* [hayrola]! *Kolay gele! Boğaz ola! Güle güle!* vb.

Eski yazmalarda çok kere *sin-yapısı* yerine dilemel (optatif) şekiller kullanılırdı:

Ol kişi dünyadan imanla **göçe**
Kim bana bundan dua kılıp geçe

(Mevlût)

altından üzüm ağaçları bağladılar kim salkımları kızıl yakut idi; ve kürsü içine asılmış; ve el bağın ve hurmanın yaprakları kürsü içine gölge kılmış idi.

Eyitmişlerdir kim kaçan Süleyman ol kürsüye ağmak dilese ayağını en aşağıdaki basacak üzere kor idi. Pes kürsü, nekim üstündeki birle, şol yüğrük değirmen çevrilür gibi çevrilürdi, ve ol tavuslar ve kergesler kanatlarını açarlardı ve ol iki arslan pençelerin açup kuyruklariyle yeri ururlardı, ve her ayak nerdübane kim Süleyman kademin koyadı kürsü ve ol kuşlar ve arslanlar uşbolay harekete gelürlerdi.

[A. C. Emre, Ondördüncü Asır Betikleri]

HOMEROS'TAN BİR ÖRNEK

Kalüpsonun mağarası

[Hermeias martı kuşunun bir eşi gibi sayısız dalgalar üzerinde gidiyordu].

... uzaklardaki adaya ulaştığı zaman, menekşe renkli denizden karaya çıktı, yürüyerek güzel belikli Nümfe'nin oturduğu büyük mağaraya geldi. Onu evde buldu: ocakta büyük bir ateş yanıyordu; tutuşup çıtırdıyan ardıç ve öd (thüya) ağaçlarının uzaklara yaydığı tütsü ile bütün ada burcu burcu kokuyordu. Kendi de, içerde, güzel sesle türkü söyliyerek, tezgâhında altın mekikle bez dokuyordu.

Mağarayı her yandan gür yeşil bir orman sarmıştı; onda, kızıl ağaç, kavak ve kokulu servi ağaçları üzerinde, gergin kanatlı kuşlar: çaylaklar, baykuşlar ve hep denize açılmağı düşünen geveze kuzgunlar yuva yapmışlardı.

Mağaranın dışını her yandan gürbüz bir asma sarıp kaplamıştı, salkım salkım üzümlerle yüklü. Ve yanyana, bir sıra üzerine, dört bulaktan akan billûr gibi sular birbirlerinden ayrılarak üzerinde menekşeler ve maydanozlar gövermiş yumuşak çimenler içinde dağılmakta idi. Buraya yaklaşan ölümsüzlerden bile olsa. gördüklerine hayran kalır, gönülden efsunlanırdı.

Ak ışıklı Haberci durup temaşaya daldı; her tarafa gözleriyle

bir an candan baktıktan sonra çarçabuk geniş mağaraya girdi; tanrıçaların en tanrısalı Kalüpso onu görünce tanıdı: çünkü tanrılar için, biri diğerinden çok uzakta otursa dahi, birbirini tanımamak mümkün değildir.

[A. C. Emre, Odüsseia c. I. s. 150]

Sakıngıl, yarin gönlü sırçadır, **sımayasın!**

203, d. Olumsuz emir büsbütün ayrı mânalara da gelebilir: **Sorma** *halimi...* diyen adamın istemi halinin çok kötü olduğunu bildirmektedir. — *Oraları şimdi* **görme...** anlatımı ile de söz konusu olan yerlerin değiştiği, çok daha güzel [veya çok daha fena] bir hale geldiği söyleniyor.

Olumlu şekilde kullanılmış bir emrin olumsuz mâna ile anlaşılması da vardır: — *Nasıl bir adam olduğunu gördün,* **ona sen yine inan!...** gibi. Böyle söyliyen karşısındakine *inanmak* değil *inanmamak* öğüdünü veriyor, demektir.

Bu yerde emir **gel de** ile genişletilebilir:

— *Böyle bir adama* **gel de inan! Gel de iyilik et!**

gibi. Burada da söz konusu olan adamın inanılacak ve iyilik edilecek adam olmadığı söylenmiş oluyor.

Alay yolu ile de istemin zıddına emirler verilir:

— *Sen yine onu* **müdafaa et,** *bizi* **haksız çıkar!**

— *Ne duruyorsun? Ortalığı* **altüst et,** *iskemleleri.. masaları* **devir,** *örtüleri* **buruştur!** *vb.*

T.D.N. Emir kipi, eski kaynaklarda, ek niteliğinde bir *kil/gil* unsuru ile bileşir; bunun *kıl/gıl-* fiilinden gelişmiş olması mümkündür. Çok kullanılan bu bileşik emir kipi onyedinci asırdan beri kullanılıştan çıkmıştır. Bütün eski kaynaklarda bileşik emir kipi ile yalını yanyana kullanılmıştır; anlatışa yumuşatıcı bir kavram kattığı sezilmektedir. Divandan bir misal:

Oğlum **öğüt algıl,** *biligsizlik kiter;*
Talkan kiminğ bolsa anğar bekmes katar.
«Oğlum, öğüde kulak asıver, cahilliği gider;
Kimin kavrulmuş buğdayı olursa ona pekmez katar.»

Şimdi bu özelliği sağlamak için az yukarda görülen yumuşatıcı yollara gidilmektedir. Bu misaldeki *öğüt algıl* emri anlamca en çok, *öğüt alıver, öğüde kulak asıver* şekillerine yaklaşmaktadır.

Emrin olumsuz şekilleriyle:

203, b. Emir vermek için olumlu ve olumsuz şekilde kullanılacak fiiller vardır:

— **Sus!** yerine — **Konuşma! — Sesini çıkarma!**

— **Dur! Burada kal!** yerine — **Gitme! — Buradan** ayrılma! gibi.

Olumsuz fiille ve çoğul birinci kişi şekliyle:

— *Konuşmıyalım! — Dinliyenleri rahatsız etmiyelim!*

Böyle bir cümle ile de istediğinizi naziklikten ayrılmaksızın bildirebiliyoruz.

Se-dilemeli de olumsuz şekille kullanılarak istem, dokunaklı fakat nezaketli bir yolla, anlatılabilir:

— *Bu kadar gürültü* **yapmasalar!**

— *Dinliyenlerin rahatını* **bozmasalar (bari)!**

ve çoğul birinci kişi şekliyle:

— *Biz bari* **gürültü etmesek!**

— *Âlemin* **rahatını bozmasak!** *vb.*

203, c. Emri olumsuz şekilde yöneltmek yolu ile de istemi bildirmek vardır. Birinin gelmesini istemediğimizi iki şekilde anlatabiliriz:

a) — *Bir daha* **buraya gelmesin!**

b) — **Onu buralarda görmiyeyim!** veya:

— **Onu** *bir daha* **gözüm görmesin!** gibi.

İkinci anlatımlarda emrolunan olumsuz eylem özneye yöneltilmiş iken nesneye dokundurulmuş oluyor.

Fakat nesne tümleci *kişi zamiri* değil de *şey* anlatan isim olursa cümle normal kavramla anlaşılır:

— **İşimizi** *yarına bırakmıyalım...* gibi.

Sevgili öldükten sonra söylenen:

— **Bu yerleri** *bir daha* **gözüm görmesin!** anlatımı da gerçekten özneye ilgili bir olumsuzluk bildirir.

Yunusun şu mısrar olumsuz dilemelin normal kullanılışına güzel bir örnektir:

KİPLER, ZAMANLAR.

Düşünüş kipleri. — Dil araçlariyle anlatılmaları.

198, a. *Onaylı (affirmatif)... onaysız (négatif)* bir anlatım veya soru içinde kavranılan bir *eylemi* son derece değişik şekillerde düşünürüz; bu şekiller *düşünüşümüzün kipleridir.* Dilde bu düşünüş kiplerini anlatacak araçlar vardır.

Gerçek olarak var olduğunu veya olmadığını, kılındığını veya kılınmadığını bildiğimiz eylemleri *bildirmel (indicatif)* kipi ile anlatırız:

Süt beyazdır. — Balık suda yaşar. — Kuşlar uçar. — At uçmaz. — Ölü yerinden kımıldamaz... vb.

198, b. Bir de bizim *sanımızın, isteğimizin,* yargılanmaktan bir sonuç *çıkarmamızın ilıştığı* eylemler olur; onları da fiilin türlü temelleriyle anlatırız; misaller:

1. **Bir ev arıyoruz, istiyoruz** *işliğimize yakın* **olsun,** *denize de* **baksın.**

Bir ev aradığımızı ve bunun için bazı şartlar düşündüğümüzü *bildirmel* kipte fiil temelleriyle anlatıyoruz: *arıyoruz, istiyoruz.* — *İşliğimize yakın olsun, denize baksın* anlatımları ile ise aradığımız evin *nasıl olmasını dilediğimizi* söylüyoruz; kullandığımız *sin-yapılı* fiil temeli *dilemel (optatif)* bir kiptir.

2. *Bir ev arıyoruz, işliğimize* **yakın olmasını, denize de bakmasını** istiyoruz.

Bu cümle hemen hemen birinci ile aynı değerdedir; dileğimizin konusu olan eylemleri nesne tümleci olarak *me-yapılı* isimlerle anlatıyor, ne istediğimizi daha kesin olarak söylemiş oluyoruz.

Bu 2 numaralı cümledeki me-yapılı eylem isimleri 1 numaralı cümledeki sin-yapılı fiillerle karşılaşır. Diziş bakımından

rolleri başka başkadır: 1 numaralı cümlede iki dilemel anlatım, 2 numaralı cümlede ise iki eylem tümleci vardır.

198, c. İstemimizi şöyle bir cümle ile de anlatırız:

3. *Aradığımız ev,* **isterdik** *ki denize baksın, işliğimize de yakın olsun.*

Bu cümlede *isterdik* fiili şekilce bir *geçmiş* eylemin hikâyesi gibi duruyor; anlatılan eylemin zamanı ise *geçmiş* değildir; evin denize bakmasını.. işliğimize yakın olmasını *şimdi* istiyoruz; *-dik* şekli burada *yeğleme (tercih)* anlatan *bir kip* oluyor. Buna *olamal (conditionnel)* denilir.

198, d. Bu şekil her zaman *tercih* anlatan kip de olmaz; meselâ:

4. *Bize nasıl bir ev aradığınızı söylememiştiniz, yoksa Size öyle bir ev* **bulurduk.**

5. *İki yıl önce, İhsaniyede iken, biz böyle bir evde* **otururduk.**

cümlelerinde dik- yapılı fiil, görüldüğü gibi, kip bakımından bir değildir: 4. numaralı cümlede *imkân* anlatan bir kiptir; 5 numaralı cümlede ise bir *eylemin* geçmişte kılınmış olduğunu *hikâye* etmektedir.

198, e. Bu misaller gösteriyor ki düşünüş kipleriyle fiillerin şekilleri arasında kesin uyarlık olmaz; düşünüş kiplerimizin birkaçını tek bir fiil şekliyle anlatmak mümkündür.

— **Kız,** *aşağıya inmiyoruz,* **sen yemeği buraya getir!** denilmiş olsa bu işte fazla emeği geçecek olan hizmetçi kızın gönlü alınmış olmaz.

202, d. Vermek fiiliyle kurulan eylem görünüşüne gramerciler *ivmelik* (hâtif: tacili) derler, fakat bu şeklin kullanılmasında çok defa acele kavramının hemen hiç yeri yoktur. Geçen misaldeki [*... yemeği yukarıya* **getiriver**] anlatımiyle yemeği çabucak yukarıya çıkarmak istenilmiyor, bu zahmete katlansın diye hizmetçi kızın hatırı sayılıyor. Buna katılan [*burada yiyiverelim*] anlatımı da gönül alıcılığı artırmak içindir, yoksa bayanla bayın ve çocukların kendi odalarında yemeği *çabucak* yiyeceklerini anlatmak için değildir; *getiriver.. yiyiverelim* şekli hizmetçinin ve efendilerinin kılacağı eylemi emekçe bir gösterir, bir çeşitlik havası yaratır. — *... Getiriversen de yiyiversek...* anlatışı ise eşitliğe büsbütün yakındır.

d) *Er- yapılı* fiille istediğimizi bildirmek de emri yumuşatan bir anlatış yoludur:

— *Sen iyi çocuksun, şu işi* **yaparsın**...

— *Çarşıya kadar* **gidersin,** *şunu bunu* **alır gelirsin**... *vb.*

Buna bir de okşamalık katılırsa emir daha çok yumuşatılmış, gönül alınmış olur:

— **Ahmetçiğim [kardeşçiğim], şuracığa gidiverirsin**... *sana bir sepet verecekler,* **alır gelirsin**... *vb.*

e) Geniş anlatışla, rica yollu, istem istemek de vardır:

— *Umarım ki ricamı kabul buyurursunuz... lûtfunuzu esirgemezsiniz...*

— *Lûtfunuzdan ümidimizi nasıl kesebiliriz? vb.*

Emir kipinin zamanı:

203, a. Bu kiple anlatılan eylemlerin kılınması *gelecek* zamanla ilgilidir. Verilen emir ne kadar tez yerine getirilirse getirilsin, bu emir verildikten sonra olur. Bunun içindir ki, emir kipi yerine gelecek zamanlar ilgili olan *er/ir- temeli* veya *ecek- temeli* ile de istemi bildirebiliyoruz.

Dilde buyurmak, bir istemi bildirmek için en kısa emir kipinden tutunuz, bir sıra kesin fiillerle kurulmuş cümlelere kadar, her türlü *geniş anlatış* (périphrastique) yöntemleri vardır.

Emri yumuşatmak için:

202, c. Emrin sertliğini gidermek için dilin kullanabileceği türlü yollar vardır:

a) Soru şekilleriyle dilekte bulunmak emrin sertliğini yumuşatır, kabalığa yer vermez; sesin tonu da ona göre düzenlenmelidir:

— **Bana su ver, anne!**

— **Su istiyorum, su! versen e!**

yerine:

— **Biraz su verir misiniz, anneciğim?** gibi.

b) Daha alçak gönüllü, daha terbiyeli davranmak istenilirse kullanılacak rica formülleri de vardır:

— **Lûtfen** *biraz su verir misiniz?*

Başka rica formülleri üzerine misaller:

— *Şu işime bakmak* **lûtfunda** [**zahmetinde**] **bulunur musunuz?**

— **Zahmet olmazsa** *şunun nasıl olacağını söyler misiniz?* vb.

Not. Eski Osmanlı nazikliğinin formülleri pek çoktur; ricada töreyi aşmamalıdır; fazla naziklik alay yerine de geçebilir, hele bu davranış büyükten küçüğe olursa.

c) Fiili *vermek* ile bileştirerek kolaylık gösteren bir anlatış kullanılır; meselâ hizmetçi kıza, gücendirmiyecek bir tonla:

— *Aşağısı soğuk; yemeği yukarıya* **getiriverirsin;** *burada* **yiyiverirsiz!** ya:

— ... *yemeği yukarıya* **getiriversen** *de, burada* **yiyiversek!**

cümlesiyle verilecek emirde gönül almak istiyen bir yumuşaklık vardır; sesin tonu da nazik davranışı tamamlar.

Bunun yerine kesin ve sert bir tonla:

OLAN VE OLABİLEN EYLEMLER.

199, a. Geçen incelemelerden anlıyoruz ki hayatın dolayları için eylemler iki geniş deyreye ayrılabilir: *olan* (réel) eylemler, *olabilen* (éventuel) eylemler.

Bütün umulan, istenilen, ihtimal verilen, mümkün görülen eylemler *olabilen (éventuel)* eylemler deyresindendir. Misaller:

a) *Seferden* **gelen** o **genç** *annesini* **kucakladı**...

cümlesinde *gelen* ortaç ve *kucakladı* fiili *olan eylemler* anlatmaktadır. *En-yapılı* ortaç, *di-yapılı* fiil *olan eylemler* anlatan kiplerdendir; öbür ortaçlarla *miş-, er/ir-, yor-, -ecek* temelleri üzerine kurulan fiiller de *olan eylemler* anlatır, *bildirmel (indicatif)* kiplerdendir.

b) *Keşke benim de annem* **ölmiyeydi**, *ben de seferden* **gelince** *onu* **kucaklıyaydım**...

Bu cümede *ölmiyeydi.. kucaklıyaydım* fiilleri olmaması ve olması arzu edilen eylemler anlatmaktadır; *e-temeli* üzerine kurulan bu fiiller *dilemel* (optatif) kiptendir; *gelince* ulaç fiili de burada, ulandığı fiiller gibi, *olabilen* eylem niteliğindedir.

Ölmiyeydi fiilinin anlattığı *eylem* [*ölmek eylemi*] *geçmişte* kullanılmıştır, kılınmamış olması arzu ediliyor; *olabilen (éventuel)* niteliğinde bir eylem sayılması da bundan ileri gelir.

Kucaklıyaydım fiili de kılınmamış, fakat *geçmişte* kılınmış olması arzu edilen bir eylem anlatmaktadır.

c) *Arzu ediyorum ki sılama* **kavuşayım**, *ihtiyar anneciğimi doya doya* **öpeyim, kucaklıyayım**...

Bu cümlede de *kavuşayım, öpeyim, kucaklıyayım*... fiilleri *olabilen* [*olması arzu edilen*] eylemler anlatır, *dilemel* kipten olur. Zaman bakımından, bu fiiller, *gelecekte* olması arzu edilen eylemler anlatmaktadır.

d) *Rahmetli kardeşimiz de şimdi Amerikadan* **dönmüş olacaktı**...

Bu fiil de *olabilen* [olması esefle hesaplanarak mümkün görülen] bir eylem anlatıyor; bu da *olmalı* kipten bir fiildir.

Başka araçlar:

199, b. *Olabilen* veya *olmıyabilen (éventuel)* eylemleri anlatmak için daha başka araçlar kullanılır:

e) *Belki ulacı ile:*

Ne bilirsin, **belki** *gelir.* — **Belki** *aklına eser, kalkar, gelir.* — **Belki** *hastalandı da onun için gelmiyor.* — *Camı kıran* **belki** *o değil... vb.*

Bu anlatımlarda kullanılan fiiller, şekilce, *bildirmel* kiptendir, fakat belki ulacı onları anlam bakımından, *ihtimal* ve *tahmin* anlatan olamal eylemler deyresine sokmaktadır.

f) **Bilmek bileşiği fiille:**

Her an **gelebilir.** — *Dinç duruyor ama ferah ferah altmış yaşında* **olabilir.** — *Bundan ne* **anlaşılabilir?** — *Böyle bir teklifi bizim yerimizde kim olsa* **kabul edemezdi**... *vb.*

g) **Olmalı, olacak** kipleriyle:

Şimdi tiren **gelmiş olacak** [**gelmiş olmalı**]... *vb.*

Sağlam bilinen eylemler:

199, c. Kılındığı... kılınacağı veya kılınmadığı.. kılınmıyacağı sağlam olarak *bilinen* veya *sanılan* eylemleri bildirmel (indicatif) kipte fiillerle anlatırız; güvenimizi bildirmek için de pekitici araçlara baş vururuz; misaller:

a) *Saat yedi,* **tiren gelmiştir**... **bundan eminim.** [veya *bunda* **hiç şüphem yoktur**... *bunda* **şüpheniz olmasın**].

199, d. Önce *güveni* anlatmak, sonra *güvenilen eylemi* ona tümleç vermek yöntemiyle cümleyi dizmek de vardır.

b) **Eminim** [**hiç şüphem yok**...] *şimdi tiren* **gelmiştir.** — [veya] **Eminim,** *tiren henüz* **gelmemiştir.**

Otomobil onarılıncıya kadar çöl ortasında kalacağız, **deseniz e!** vb.

Dilemeli cümlenin başına veya ortasına alabiliriz:

Deseniz e, *otomobil onarılıncıya kadar...*

ya:

Otomobil onarılıncıya kadar, **deseniz e...**

Formül olarak, *deseniz e* dilemeli, bir çok duyuşların daha anlatılışına elverişlidir:

b) *Artık tehlikeden kurtulduk,* **deseniz e!** ya:

Deseniz e, ***artık tehlikeden kurtulduk!***

Bu cümle ile umulmıyan bir sonuca erişmenin sevincini:

c) *Bu nasıl iftira: her suçu biz işlemişiz,* **deseniz e!** gibi bir cümle ile de öfkeli bir hayreti anlatabiliriyoruz.

Ecek- temeliyle buyurmak:

202, a. Buyurmak yerinde olan kimse, sesine verdiği tonun gücendirici olmamasına dikkat eder, fakat emrini kesin olarak bildirmek de istiyebilir; bu rolü oynamağa **ecek- temeli** yalın emir kipinden daha elverişlidir; misaller:

a) — *Saat ikide* **yola çıkacaksınız;** *gerekli olursa bütün gece* **yürüyecek,** *erkenden taburunuza* **ulaşacaksınız!**

b) *Onu yalnız iken* **görecek,** *dediğini kendisine* **söyliyeceksin; cevabını dinliyeceksin,** *fakat ağzını açıp tek bir kelime* **söylemiyeceksin.**

Geniş anlatışla emir:

202, b. Sözümüzü tatlılıkla geçiremediğimiz, istediğimizi bir türlü dinletemediğimiz zaman öfkelenerek *buyurma* anlamlı fiiller de kullanılırız. Birine:

— **Gidiniz buradan!**

emrini verdiniz, dinlemedi; bunun üzerine:

— **Getirseniz e,** *ne duruyorsunuz!*

dediniz, yine kâretmedi; artık sabrınız tükeniyor, haykırıyorsunuz:

— **Emrediroyum, son defa ihtar ediyorum;** *buradan çıkıp gidiniz!...*

selere bildirmek için *emir* yerine *dilemel kip* [mode optatif] kullanılır; hem de söyliyen kendisinin de aynı yasaya boyun eğdiğini anlatmak için e- temeli üzerine kurulan dilemel kipin çoğul birinci kişisiyle söz söyler:

— **Susalım, dinliyelim!**

— **Dinliyelim, canım!**

Se- yapılı dilemel kip:

201, d. Dilemel kipin *se- temeli* üzerine kurulan şekli de vardır; haykırışla kullanılırsa *enerji* ile emir verilmiş olur:

— **Sussanız a! Dinleseniz e!**

Bu kipin haykırışsız şekliyle de:

— **Sussak da dinlesek!**

deriz ki, kendimizi sözün içine katmakla yanımızdakileri incitmiş olmayız.

Bu anlatımlarda da tonun oynadığı rol büyüktür. Öfkeli, sinirli bir sesle söylenen:

— **Otursan a yerine!**

anlatımı ile, sevgi ve dostluk gösteren bir tonla:

— **Gelsen e yanıma!**

anlatımı, kuruluşça farksız olduğu halde anlatış değerince birbirinden ayrıdır; her ikisine istenilen duyusallığı veren sesin tonudur.

Deseniz e formülü:

201, e. Se- üzerine kurulan dilemel kipin duyusallık değeri fiilden fiile değişir. *Demek* fiilinden gelen *desen e, deseniz e* dilemeli özel bir duyusallıkla anlaşılır:

a) **Deseniz e** *işler kötü!*

cümlesinde bir istemi bildiriş yoktur, bir sonuca varışın üzüntü ile anlatılması vardır. Her üzüntülü, kaygılı dolay içinde bulunduğumuz zaman tinsel durumumuzu bu **deseniz e** dilemelini kullanarak anlatırız:

İki anlatım birbirine *ki* ile bağlanabilir:

c) **Eminim ki** *şimdi tiren* **gelmiştir.** — [veya] **Eminim ki** *bu saatte tiren henüz* **gelmemiştir.**

Sağlam olarak kılındığı veya kılınmadığı bilinen eylemi, bir fiil ismiyle, güveni anlatan cümleye tümleç vermek de mümkündür:

d) *Tirenin bu saatte gelmiş* **olduğuna** [veya *henüz* **gelmediğine**] **eminim** [**şüphem yoktur**...]

Olabilen eyleme güven:

199, e. Yalnız *olan* eylemlere değil, *olabilecek* eylemlere de güvenimiz olabilir; o halde eylem *erdi- yapılı* fiille anlatılır:

Eminim, *kardeşim de burada bulunmak* **isterdi.** — **Hiç şüphem yok,** *o da böyle bir işe* **razı olmazdı**... vb.

Burada *erdi- yapılı* fiil *bildirmel* değil, *olamal* kiptendir.

199, f. Eylemin kılınmış veya kılınmamış olmasına ihtimal ve imkân verilir veya verilmezse, bunu anlatmak için *sin- yapılı* kipe baş vurulur:

—**İhtimal yoktur** [**vardır**] *ki şimdi tiren* **gelmiş olsun.** [veya: **gelmiş olmasın**].

Fiil ismiyle kurulmuş tümleç kullanarak aynı eylemi anlatmak yöntemi de vardır:

Şimdi tirenin **gelmiş olmasına** [veya: **gelmemiş olmasına**] *ihtimal yoktur* [*vardır*]... gibi.

Kılınmasına ramak kalan eylem:

199, g. Kılınması yaklaşmış iken oluşundan sıyrıldığımız eylemler olur, bunlar fiilin *yaklaşma görünüşü (aspect approximatif)* ile anlatılır:

Çocuğa değnekle vurdular, kolu **kırıla yazdı**... gibi. Bu eylem *az kaldı* formülü ile de anlatılabilir:

Değnekle öyle bir vurdular ki, çocuğun **az kaldı** *kolu kırılıyordu*... vb.

Kılınmasına ramak kalan eylemler türlü *geniş anlatışlar* (périphrases) ile de bildirilebilir:

Kardeşi değnekle öyle bir vurdu ki çocuğun **kolu kırılacak sandım** [*Eyvah, çocuğun* **kolu kırıldı** *dedim...*] *vb.*

BİTİMLİ.. BİTİMSİZ KİPLER.

200, a. Fiil kipleri, eylemleri, *bitimli (fini)* veya bitimsiz *(infini)* olarak anlatırlar; bu ayırtımı anlamak için şu iki cümleyi karşılaştıralım:

1. Kardeşim İstanbuldan yeni *geldi*, üç gün burada *kalacak*, sonra Bursaya *gidecek*.

2. İstanbuldan yeni *gelen* kardeşim, üç gün burada *kaldıktan* sonra, Bursaya *gidecek*.

(1) numaralı cümlede kullanılan *geldi, kalacak, gidecek* fiilleri *bitimli* eylemler anlatıyor; şu demek ki bu fiillerle kurulan anlatımlar *kapanıp bitmiş* anlatımlardır; bunların her biri dinliyeni bir şey daha öğrenmek bekleyişi üzerinde tutmaz; halbuki (2) numaralı cümlenin tümleç rolünde iki fiil kipi tam, doyurup kandırıcı anlamlar bildirmez: *İstanbuldan yeni gelen kardeşim... diyen kişi* sözünü kesemez, *dinliyen kişi* sözün alt tarafını bekler. — Sözünde devamla: *burada üç gün kaldıktan sonra..* kısmını da söyliyen kişi, burada da sözünü kesemez, dinliyen yine sözün alt tarafını bekler. — Sözü tamamlayıp kapayan kısım: *Bursaya gidecek* anlatımıdır.

İşte bu iki cümlede kullanılan fiil kipleri, bu karşılaştırma ile anlaşılıyor ki, iki ayrı deyreye girer: 1. anlatımı bitirip kapıyan: *bitimli* kipler; 2. anlatımı bitirip kapamıyan: *bitimsiz* kipler.

200, b. Fiil bükününde gördüğümüz dokuz bükün temeli üzerine bitimli fiiller ve anlatımlar kurulur; görmüş olduğumuz gibi *bitimli* kipler kişi belgileri alan fiil temellerinden oluşur.

200, c. Fiilden türeyen eylem isimleri ile ortaçlar üzerine ise *bitip kapanmış* anlatımlar kurulamaz: bunun için bu eylem kiplerine *bitimsiz* denilmektedir. Bitimsiz kipler ancak kapanmamış, tümleç niteliğinde anlatımlar kurmağa yaramaktadır.

Not. Bundan önce geçen iki paragrafta (§ 198 - 199) fiillerin türlü bitimli ve bitimsiz kipleriyle kurulmuş anlatımlar karşılaştırılmıştır.

BUYRUKLAR, İSTEMLER.

Emir temeliyle anlatımlar

201, a. Dilde ne kadar fiil varsa hepsinin yalın temeliyle ve bu temelle ulanan belgilerle anlatımlar.. cümleler kurarak nice nice *buyuruk* ve *istemlerimizi* anlatırız. Meselâ, yanımızda veya karşımızdakinin susup dinlemesini kendisine anlatmak istediğimiz zaman *sus-mak, din-le-mek* fiillerinin *emir* denilen yalın temeliyle:

— **Sus, dinle!** veya:

— **Susun, dinleyin! — Susunuz, dinleyiniz!**

deriz. Bunlar ne istediğimizi buyuran, buyurarak bildiren cümlelerdir.

Tonun önemi:

201, b. Emir temeli üzerine kurulan cümleleri, sesimize vereceğimiz tonla ve onlara katacağımız başka sözlerle, istediğimiz sertlikte.. kesinlikte veya yumuşaklıkta söyliyebiliriz. — Misafirlerle oturup konuşulurken bir şey tutturan çocuğunu susturmak istiyen anne, sert ve kesin:

— **Sus, yumurcak, sus da dinle!**

der. Çocuk yaramazlığına devam ederse anne, daha sert bir tonla, âdeta haykırır:

— **Susacak mısın, susmıyacak mısın?**

Bu öfkeli soruda korkutucu bir buyurma vardır:

— *Hemen susmazsan* **kulaklarını çekerim, seni odadan dışarı atarım!** demek isteniliyor; sert ton, söze katılan enerji böyle bir korkutucu paylamanın etkisini tamamlamağa yeterli olur.

Eşitler arasında: dilemel kip:

201, c. İstediğimizi bizimle yaşça, sosyal durumca eşit kim-

Oğul, uğurun «=yolun» açık olsun, sağ esen varıp gelesin. **dediler.**

***

Ondördüncü asırda söyleşim.

Bizim betiklerde *tazelenme* (Renaissance) çağımız ondördüncü asırda başlar. Bu çağın betiklerinde *söyleşim* (dialogue) yürüten kişilerin söylediklerini birbirinden ayırmak için *eytti* «dedi» fiilini kullanırlardı. *Peygamber kıssaları* adlı kitaptan örnekler:

1. *Avrat [Rail] girü bir gün Yusufa...* **eyitti:**

«— Ya Yusuf; saçın ne görklüdür!»

Yusuf eyitti:

«— Ölücek (öldüğümde) önce çürüyecek ve tenimden dökülecek oldur.»

Ve dahi **avrat eyitti:**

«— Ya Yusuf, yüzün ne görklüdür!

Yusuf eyitti:

«— En önce toprak onu yiyecektir.»... vb.

Anlatılan her türlü kıssalarda, olduğu gibi, nakledilen sözlerin başında **eyitti** *fiili bulunurdu:*

2. *İbni Abbas* **eyitti:** *«Ol köşkün uzunluğu beş bin arşun idi...»*

3. *Pes, Nemrut kuluna* **eyitti:** *«Yukargı kapuyı açgıl, bakayın, göğe yakın geldik mi?»*

4. *Kaçan İshak kocaldı ve gözsüz oldu, İys'a* **eyitti:** *«İy oğul, bana av etin yedirgil..» vb. vb.*

***

204, b. Dilemel şekil eskimekte, emir kipinin 2 inci ve 3 üncü kişisi ile dilem formülleri kullanılmaktadır: 1. *Yaşa! Sağ ol[un]! Hoşça kal[ın]! Esen kal[ın]! Allaha emanet ol[un]! Eksik olma!* vb.

2. *Kolay gelsin! Bereket versin! Tanrı esirgesin! Tanrı korusun! Allah ömür versin! Allah gecinden versin! Kutlu [mutlu] olsun! Yaşasın! Bereketli olsun! Allah [başka] keder vermesin! Başınız sağ olsun! Allah kavuştursun!.. Allah rahatlık versin!..* vb.

Çok kere dilem formülünden fiil unsuru kalkar: *Elinize sağlık... Gözünüz aydın... Allaha emanet!* vb.

204, c. Birine karşı iyilik gibi kemlik de dilemek için formüllerimiz vardır:

Kahr ol[sun, -sunlar]! Allah lânet etsin! Allahtan bul[asın, -sun]! — Eli kırılsın, gözü çıksın, kafası kopsun, adı batsın!... vb.

Esi- yapılı ortaç:

Kemlik dilemek için fiilden *-esi* şeklinde ortaçlar kullanılır: *Adı batası, gözü çıkası...* vb.

Bunlar *-ce* ile de genişletilir: *Hay adı batasıca! Gözü çıkasıca!*

Bu kemlik dileme kelimeleri isme ulanabilir: *Adı batası[ca] herif!* vb.

T.D.N. Esi- yapılı isimler eskiden gelecek kavramiyle anlaşılan ortaçlar gibi çok kullanılırdı: Yunus Emreden alınan şu beyit bu fiilden isimlerin kullanılışını güzel örneklemektedir:

Ne kapı vardır **giresi,** *ne nimet vardır* **yiyesi,**
Ne ışık vardır **göresi**... *dün olmuştur gündüzler!*

Onyedinci asırdan beri bu *esi-yapılı* isimlerin yerini *ecek-yapılı* isimler tutmağa başlamıştır: *giyesi* yerine *giyecek, yiyesi* yerine *yiyecek*... denilir.

AVAZLARLA, ÜNLEMLERLE.

204, d. Çok kere buyruklarımızı, istem ve dileklerimizi *avazlar* (cris) ve *ünlemler, ünlemleştirilmiş isimler* ile bildiririz:

soru sorar, 2) olumlu fiil olumsuz cevap değerini alır, 3) olumsuz fiil onaylı bir anlatış pekitir. Misaller:

a) *Oraya kardeşiniz* **gidecek mi?**
[Gerçekten sorulu anlatım]

b) *O kadar uzak yere* **kim gider?**
[= kimse gitmez. — Soru ile olumlu fiil olumsuz değeriyle anlaşılır.]

c) *O kadar güzel yere* **kim gitmez?**
[Herkes can atar.]

Ne zahmetler çekilmemiş? [= Pek çok zahmetler çekilmiş.]

Olumsuz fiille:

205, e. Olumsuz fiille kurulan sorulu cümle iki rol oynar: 1. Gerçekten soru sormağa, 2. eylemin kılınacağını kuvvetle anlatmağa yarar. Misaller:

a) — *Kardeşiniz sinemaya* **gitmiyecek mi?**

b) — **Gitmez mi?**

Birinci cümle ile gerçekten soru soruluyor, ikinci cümle ile ise [kardeşin] **elbette gideceği, gideceğine şüphe edilemiyeceği** anlatılıyor.

İkinci cümleye, anlatımın kuvvetini arttırmak için:

1. Hiç bölücüğü katılabilir:

— **Hiç gitmez mi?** [ya: — **Gitmez mi hiç?**] gibi.

2. Fiil **olur** ortacı ile bileştirilebilir:

— **Gitmez olur mu?** [**Gitmez olur mu hiç?**] gibi.

Başka misaller:

Ben onu tanımaz mıyım? [= çok iyi tanırım]. — **Rahatı kim istemez?** [= herkes ister elbet]. — **Böyle bir adam neler yapmaz?** [= çok şey yapar]... vb.

SORU ARAÇLARI.

206, a. Soru isimsilerinden başka soru araçlarımız vardır; başlıcalarını gözden geçiriyoruz:

ÜSTEK V. SÖYLEŞİM

Homeros'ta söyleşim

Homeros söyleşimin değişen kişilerini sıra ile konuştururken hep tekrarlanan *formüller* kullanır: Söze başlanırken *eyitti* veya *kanatlı sözler söyledi*, sözün sonunda ise *böyle dedi*...

Odüsseia'dan örnekler

(XVIII.)

İros gelir gelmez Odüsseüs'ü evinden kovmağa kalktı, ve çıkışarak **ona kanatlı sözler söyledi:**

İros — Çekil, ihtiyar, kapının önünden; yoksa şimdi seni bacağından sürüklerim...

Çok tedbirli Odüsseüs **ona yan bakarak eyitti:**

Odüsseüs — A kutsuz kişi! Ne bir fenalığım dokundu sana, ne kötü bir lâf söyledim. Kimsenin sana istediği kadar vermesinden de kıskanmam. Eşik büyük, oraya ikimiz de sığarız... kısmetleri tanrılar üleştirir. Lâkin el kaldırıp kanımı oynatma, çünkü kafam kızarsa, yaşlı olduğuma bakma, eğe kemiklerini kırar, ağzından kan kustururum...

Ona karşı öfkelenen dilenci İros **eyitti:**

İros — Vay canına! Şu aç herif ne tok lâflar söylüyor, ocağının dumanına boğulmuş kocakarı gibi! Şimdi ben iki elimle çullanırsam dişlerini söker, yere tükürtürüm: ekine dalan yaban domuzuna ettikleri gibi...

Bunların ağız kavgası ettiğini görünce, erki kutsal Antinoos Han, tatlı tatlı gülerek yavuklulara **eyitti:**

Antinoos — Dostlar! Böylesi hiç görülmüş değil! Tanrılar şimdiye kadar, şu konakta, içimiz açılsın diye bundan büyük bir

Asla, hiç bir zaman:

208, d. Onaysız cevabı pekitmek için **asla.. hiçbir zaman** gibi ulaçlar kullanılır:

— *Demek onu görmeğe gitmiyeceksiniz?*

— **Asla! (Hiçbir zaman!)**

İki olumsuz şekille:

208, e. İki olumsuz şekilden onaylama sağlanabilir:

— *Kardeşim onu görmeğe* **gitmiyecek değildir;** *ancak bugün vakit bulabileceğini ummuyorum.*

Gitmiyecek değilim... istemiyor değilim gibi çifte olumsuz şeklin kullanılmasından onaylı bir anlatım sonuçlanmaktadır.

Başka olumsuz şekiller de ikizlenebilir:

— *Sizden onaylı* [affirmatif] *bir cevap* **almadan** *buradan* **ayrılmıyacağım.** (= ancak onaylı bir cevap aldıktan sonra buradan ayrılacağım.)

— *Kardeşinize* **danışmaksızın hiçbir şey yapmamalısınız.** (= her işi kardeşinize danışın da öyle yapın.)

T. D. N. Evet ulacı Divanda tanıklanmıştır, *ev-mek* ile ilgili ilkin *hemen* anlamiyle kullanılmış görünüyor. Bunun *emet* ve *yemet* şekilleri de vardır. Bu ses kayması diyelek farkı olsa gerektir. Grekçe *amesos*, italyanca *subito* anlamca *evet*'e çok yakındır.

Değil mi?

206, b. Bu soru aracı başlıca iki rol oynar: 1. Gerçekten soru sormağa; 2. Dinliyenin onaylı cevabını sağlamağa yarar. Misaller:

— *Şu geçen bayan filânın kızı* **değil mi?**

Bu sorulu cümleleri söyliyenin tahmini kesin değildir, ikircinliğini gidermek için *değil mi* araciyle soru soruyor.

— *Bu akşam sinemaya gidiyoruz,* **değil mi?** — *Bizim eve de uğrıyacaksınız,* **değil mi?**

Önce söz alınmış, bunu tekrarlatmak için *değil mi* formülü ile soru cümlesi kuruluyor.

Hani?

206, c. Bu soru aracının asıl rolü konuşulduğu gibi çıkmıyan konuları sormaktır:

— **Hani kitap?** [getirilmesi konuşulmuş olan kitap].

— **Hani kardeşiniz?** [gelmesi konuşulmuş olan kardeşiniz].

— **Hani gidiyordunuz?** [= Konuşulmuş iken nasıl olmuş da gitmediniz?]

Hani, bu temellik rolü yanında, bir de dinliyenin onaylı cevabını sağlamak için kullanılır; bu rolde bölücük cümlenin sonuna veya başına getirilir:

— *Bu da eni konu önemli bir mesele oldu,* **hani?** — *O herifin ağız kokusu çekilmez* **hani?**... *vb.*

— **Hani,** *köpek bağlasan durmaz diye bir söz vardır, orası öyle bir yerdi .. vb.*

Ha?

206, d. Soru araçlarından biri de *ha*'dır. Soruya hayret kavramı katmak istenilince *mi* yerine *ha* kullanılır. Cümlenin duyusallığı tonla da belirtilir; misaller:

Bizi görmeden gitti ha? — O da bu işlere burnunu söktu ha? — Şikâyete de cesaret ediyor ha? *vb.*

Bizi görmeden gitti ha? diyen beklemediği bir muameleye

uğramış, buna karşı gücenik veya öfkeli bir hayret gösteriyor. Öbür cümleler ile de yine böyle bir hayret anlatılıyor.

Demek?

206, e. *Mi* bölücüğü kullanılmadan sorulu cümle kurmağa yarıyan araçlardan biri de *demek* bitimsizidir. Beklenilmedik bir sonuç olarak çıkarılması gereken kavramı, ikircinlikle sormak içindir. Misaller:

Demek *o da biliyordu?* — **Demek** *böyle fena bir niyeti vardı?* — **Demek** *o vakittenberi onu seviyordunuz?*

Bunların da duyusallığını belirtmede tonun rolü büyüktür. Bu cümleler *ha* katılmasiyle hayret de anlatırlar:

Demek *iyilik beklerken kemlik* **buldun ha?**

Demek bitimsizi *ki* bölücüğü ile de cümleye ulanabilir:

— **Demek ki** *bizi aldatıp duruyormuş?*

İkircinlik olmazsa cümleler onaylı bir tonla kurulur, soru tonuna yer kalmaz:

Demek ki gitmeğe karar veriyorsunuz... vb.

Belki:

206, f. İstenilen veya tahmin edilen olayı sürmek için sorulu tonla kurulan cümlenin sonuna *belki* bölücüğü getirilir: — *Bu işi biz de beceririz* **belki?** — [ya: *Bu işi biz de becerirdik* **belki?**] — *Söylemiştir* **belki?** vb.

Yani:

206, g. Arapçadan geçen bu kelime *yorum (interprétation)* bölücüğü olarak kullanılmıştır: *üstümüzdeki mavi kubbe* **yani gök**... gibi. Gitgide bu bölücük sorulu cümleyi ünlemleştirmeğe yarar olmuştur; meselâ birinden, hiçbir duyusallık katmaksızın, her şey sorabiliriz:

— *Gidecek misiniz? — Ne demek istiyorsunuz?*... vb.

Bu cümlelerin sonuna *yani* getirelim:

— **Gidecek misiniz yani? — Ne demek istiyorsunuz yani?**

— **Böyle sersemlik mi olur? Sen budala mısın? Böyle bir sırrı ağzından nasıl kaçırırsın?**... *vb.*

CEVAPLAR: ONAYLI, ONAYSIZ CEVAPLAR.

208, a. Sorulara *onaylı* (affirmatif) veya *onaysız* (négatif) cevaplar verilir.

Bütün onaylı cevapların en sadesi *evet*, onaysız cevapların da en basiti *hayır* kelimesidir.

— *Siz de gidiyor musunuz?*
— **Evet.** (= Ben de gidiyorum.)
— **Hayır.** (= Ben gitmiyorum.)

*
* *

— *Kardeşiniş gitti mi?*
— **Evet.** (=[kardeşim] gitti.)
— **Hayır.** (=[kardeşim] gitmedi.)
— *Arkadaşınız gelecek mi?*
— **Evet.** — **Hayır.** vb.

Not. *Evet, hayır* kelimelerine *onaylama* ulacı denilir.

Hay hay!

208, b. Teklifin kabul edildiği *hay hay* ulacıyle onaylanır:

— *Siz de bizimle beraber gitmek ister misiniz?*
— **Hay hay!** (= Teklifinizi kabul ediyorum: giderim.)

Bu onaylama *sevinerek.. sevine sevine.. memnunlukla.. koşa koşa..* gibi bir ulaçla pekitilebilir:

— **Hay hay! koşa koşa** *giderim! vb.*
— **Hay hay! sevine sevine!**

Elbet, elbette:

208, c. Cevabı pekitmek için kullanılan *elbet/elbette* ulacı arapçadandır:

— *Siz de geliyorsunuz, değil mi?*
— **Elbette.**
— *Kardeşiniz gitmek istiyecek mi?*
— **Elbette.**

meselesidir. Eşitler arasında da soruyu yumuşatmağa çalışmalı, sert ve çiğ sorularla gönül kırmaktan ve kendini kaba göstermekten sakınmalıdır.

Soruyu doğrudan yöneltmeyip önce izin dilemek yumuşatıcı bir yoldur:

— *Sizden bir şey sorabilir miyim?*

— *İzin verirseniz, birşey sormak isterdim? vb.*

Son cümlede kullanılmış olan *isterdim* yerine *isterim* denmiş olsa daha az yumuşak bir soruş olur.

207, b. Fiilin şarta bağlar şekilde olması ve cümlenin sonuna katılan bir *belki...* soruyu yumuşatabilir:

— *Siz de bir şey söyliyecek misiniz?*

cümlesi yerine:

— *Siz de bir şey söylemek istersiniz* (veya *isterdiniz*) **belki?...** gibi.

207, c. Yöneltilen okşayıcı isimlerin de soruyu yumuşatmada rolü büyüktür:

— **Kardeşim [iki gözüm]**, *neye böyle ısrar ediyorsun?*

— **Kuzum**, *Siz inattan pek mi hoşlanırsınız?...* vb.

207, d. Hepsinde tonun rolü büyük olur. Öfkenizi yutup yumuşatıcı şekiller de arıyabilir, sesinize de mümkün olduğu kadar az gücendirici bir ton vermeğe çalışabilirsiniz:

— **Söylemeli miydiniz ya?**

— **Şaştım doğrusu, nasıl oldu da ağzınızdan kaçırdınız?**

— *Ah bu düşüncesizlik!* **Bundan sonra bari kendini tutmağa çalışsan?...** vb.

207, e. Tutalım, bir arkadaştan, aranızda gizli kalması gereken bir işi başkasına niçin söylediğini soracaksınız; kuracağınız cümle Sizin *o andaki* iç durumunuzu gösteren şekillerde olur.

— **Niçin söyledin?**

— **Niçin böyle bir gevezelikte bulundun?**

Bu bölücük cümlelere hayretli bir duyusallık katar.

Sanki:

206, h. *San-fiil* temeliyle *ki(m)* ulamlığından gelişen bu bölücük de sorulu anlatımın duyusallığına yeni bir kavram katar. Sorulu anlatımın sonuna ya başına getirilebilir; misaller:

a) — **Ne olmuş sanki?**

[= itiraza değer hiçbir şey olmamış.]

— **Ne yapabilecekmiş sanki?**

[= iddia ile, tehditle yapacağını söylediği şeyleri yapamaz.]

— **Kime söylemişim sanki?**

[= isnat yanlıştır, ben kimseye söylemiş değilim.]

b) **Sanki ne olmuş?**

Sanki ne yapabilecekmiş?

Bu cümleler, *sanki* bölücüğü ile, bir davaya karşı verilen ret cevabı değerini kazanmaktadır.

206, i. Öznenin bir vasfını inkâr için kullanılır:

O da **sanki** *adam mı?*

O da güzel mi **sanki?**

Ona da güzel denilir mi **sanki?**

206, j. Soruyu kuvvetlendirmek için kullanılır:

Biz de kalkıp gitsek olmaz mı **sanki?**

Sanki *burada gülecek bir şey mi görüyorsunuz?... vb.*

Soruda de bölücüğü:

206, k. Soru ile *onaylı anlatım* (phrase affirmative) kurulabilir:

1. Dilemelin veya emrin olumsuzu ile kurulan anlatım sorulu emir üçüncü kişiye *de* bölücüğü ile bağlanır:

— **Ben ağlamıyayım da kim ağlasın?** [= Ancak ben ağlamalıyım, ağlıyacak biri varsa o da benim].

— **O söylemesin de kim söylesin?** [= Söylemeğe en değimli olan odur].

— **O öğünmesin de kim öğünsün?** vb.

Acaba?

206, l. Soruya fazla önem verildiği, merak edildiği zaman *acaba* bölücüğü kullanılır; anlatımın başına da getirilebilir. Misaller:

— *Gelen kim* **acaba?**

— *Annem darılır mı* **acaba?**

— **Acaba** *sevilmediğiyçin mi böyle kederli?*

— **Acaba** *orada rahat edebilecek miyiz? vb.*

Acaba tek başına merak ve ikircinlik anlatan bir cümle değerini kazanabilir:

— *Harpten sonra eskisi gibi ucuzluk olacakmış...*

— **Acaba?**

Ya?

206, m. Sorulu cümlenin sonuna getirilen *ya* ünlemi, cümle olumlu veya olumsuz kurulmuş olduğuna göre, ayrı iki rol oynar. misaller:

a) — **Et alınacak mı idi ya?**

b) — **Alınmıyacak mı ya?**

Olumlu fiille kurulmuş olan birinci cümle ile et alınmaması kararlaşmış iken şimdi nasıl oluyor da alınıyor veya alınmasına kalkışılıyor... sorusu anlatılıyor. Olumsuz fiille kurulmuş olan ikinci cümle ile ise, et alınmasının konuşulmuş olduğu ve şimdi bu karara aykırı bir teklifin ileri sürülmesine şaşıldığı anlatılıyor.

Başka misaller:

— **Her gün sinemaya gidilir mi ya?** [= elbette gidilmez].

— **Sabunsuz çamaşır yıkanır mı ya?** [= Elbette yıkanmaz].

— **Bu kadar yaramazlıklara kızılmaz mı ya?** [= Elbette kızılır].

— **Siz de yardıma gelmiyecek miydiniz ya?** [= Gelmeğe söz vermiştiniz, şimdi niçin gelmek istemiyorsunuz-].

— *Ah iki gözüm,* **ne demeliymiş ya?...** vb.

Yoksa:

206, n. İki ihtimal arasındaki ikircinliği sormak için iki sorulu anlatım arasına *yoksa* bölücüğü getirilir; misaller:

— *Babanız bugünkü tirenle mi gidiyor,* **yoksa** *yarına mı kalıyor?*

— *Barışmağa karar verdiler mi,* **yoksa** *bu tarafa yanşmıyorlar mı? vb.*

Yoksa bölücüğü kullanılmaksızın dahi iki *mi* ile, bu nitelikte sorulu cümleler kurulabilir:

— **O mu gelecek başkası mı?**

— **Onu mu gönderecek başkasını mı?** vb.

Nerede... nerede?

206, o. İki konuyu karşılaştırırken aralarında büyük bir fark bulunduğunu belirtmek için bu soru ikizlemesine baş vurulur; misaller:

Mimar Sinan **nerede** *bugünkü mimarlar* **nerede?** — *Avrupa.. Amerika tekniği* **nerede;** *Afrikanın el sanatları* **nerede?**

Bu soru aracı ile eylemler ve bütün anlatımlar karşılaştırılır:

«İki kuru odunu birbirine sürte sürte veya çakmak taşı ile demiri kava tutarak vuruştura vuruştura alev elde etmek **nerede;** *şöyle, mini mini, narin bir çöpün [kibritin] renkli, cilâlı başını bir yarı kadife parçasına sürüverince istediğinizi bir anda tutuşturuvermek* **nerede?»**

(R. H. K.)

Başka soru bölücükleriyle de karşılaştırma ikizlemeleri yapılabilir:

Namık Kemal **kim** *ona itiraz eden yobaz* **kim?** vb.

SORUYU YUMUŞATMAK.

207, a. Saygısız sorular, tonun da etkisiyle, gücendirici olur. Küçüklerin büyüklere soru sorması çok ince bir töre ve terbiye

(présent) idi; *yorur* temelinden *-yor* belgisi çıktıktan sonra yor- temeli eski er/-ir temelinin yerini almıştır.

İstenilen, buyurulan, sorulan eylemler.

213, d. Bir anlatımla istenilen, buyurulan veya sorulan eylemler de olan (réel) değildir; bu niteliğin farkına varmış olan ondördüncü asır o eylemleri de e- temeliyle anlatırdı; biz ise şimdi üçüncü kişi emirle söyleriz; misaller:

1. ... **dilerin** *kim ayalım* **ola** (Kıs. 651)
   «*isterim* ki ayalim (eşim) *olsun*.»
2. Süleyman buyurdu: **Var anı getür,** *halk kamu hazır iken, kim doğruluk* **belüre** (Kıs. 625)
   «Halk bütün hazır iken *git onu getir* ki doğruluk belli olsun...»
3. ...*ve* **gemi isterler** *kim* **bineler** (Kıs. 465)
   «Gemi *aryorlar ki binsinler* »
4. ... *andan Süleyman* **diledi** *kim Yemen yirine vara* (Kıs. 646).
   «... sonra Süleyman *istedi ki Yemen diyarına gitsin.*
5. ... *anda konmak* **diledi** *kim namaz* **kıla** *ve taam* **yiye** *(Kıs. 626).*
   «Orada konaklamak istedi ki namaz *kılsın* ve yemek *yesin*».

Olumsuz.. olumlu şekillerin karşılaşması

213, e. *Buyurulan* eylem *olumsuz* şekilde olursa *korkulan* eylem *olumlu* şekilde fiille anlatılırdı, *şimdi* ise her iki anlatımın fiili *olumsuz* şekle konmaktadır; misaller:

1. ... *bularunğ gönlin dar* **eylemegil** *kim senden* **üşeneler** (Kıs. 729)
   «Bunların gönlünü [içini] *sıkma* ki senden *usanmasınlar*»

Korkulan eylem de bugün *olumsuz* fiille söylendiği halde ondördüncü asırda olumlu şekilde fiil kullanılırdı:

Namık Kemalde söyleşim.

Söyleşimlerde *eyitti* asırlarca kullanıldıktan sonra yerini *demek* fiilinin türlü kipleri, özlükle *dedi* temeli almağa başadı.

Tanzimattan beri görülen bu değişim üzerine Namık Kemalden örnekler veriyoruz. Bu büyük betikler eri [edip] kişilerin söylediklerini nakl için iki *kılım (style)* yöntemine baş vurur:

1: *Girift cümle* (période);
2. *Söyleşim* (dialogue).

I.

Perihan: «Hakkınız var, hayfa ki esirsiniz, elinizde kudret yok! Garipsiniz, buranın haline vukufunuz nakıs! Kadın ağzına yakışmazsa da... ben düşündüğüm tedbiri söyliyeyim: Yarın akşam size Şehriyarı Hamza ile beraber gönderirim.. Mükâlemeyi uzatmayınız, devlete emniyet gelmek için beni nikâh ile isteyiniz...» **deyince;** *Adil Giray, hayran hayran, Perihan'ın yüzüne bakarak* **şu muhavereye başladı:**

II.

Adil Giray — Ne söylüyorsunuz? Demek sizin hakikati halden hiç haberiniz yok... Siz o mükâlemelere ciddî nazariyle mi bakıyorsunuz?..

Perihan — Ciddî değilse o muhavereyi açmağa ne lüzum var idi?

Adil Giray — Şehriyar kendi kendine şöyle bir mükâleme tasavvur etmiş, şaha söylemiş...

Perihan — Zihnime bir haller geliyor!.. Şehriyar'ın sebepsiz hiç bir şeye teşebbüs ettiği yoğıdı, ne lüzum görmüş ki kendini öyle bir muhataraya düşürmüş?..

Adil — Kendince lüzum var imiş!

Perihan — Nasıl lüzum?

Adil — Benimle her zaman görüşmesi iktıza edermiş, ona da bu yalandan başka bir çare düşünememiş..

Perihan — Sizinle niçün her zaman görüşmek iktıza edecek?
Adil — Beni seviyormuş da onun için...

III.

Söz buraya gelince *Perihan... geldi, ellerini Adil Giray'ın dizlerine dayadı: «Bana verdiğin haberin ne olduğunu bilir misin?.. Öf!... Allah aşkına söyle, onu sevmiyorsun ya?.. Sevsen bile beni daha ziyade seversin, değil mi?..»* **yollu söylenmeğe başladı.** *Adil Giray Perihan'ın sözlerini beht içinde dinler idi,* **lâkırdı muhabbet meselesine gelince** *birdenbire* **galeyan etti:** *«Dünyada hiç insafın yok mudur ki kendini öyle bir cadıya kıyas edersin?..»* **yollu... sitemler iradettikten sonra:** *«Şimdi telâş etmekten bir netice hâsıl olmaz, başbaşa verelim de çaremizi düşünelim...»* **sözü ile** *mukabele eyledi.*

Çağdaş betiklerde söyleşim:

Falih Rıfkı Atay söyleşimlerde *demek* fiilinin kiplerini pek sevmez. Çok defa söyliyeni, sözünü naklettikten sonra anar:

«Ilık bir rüzgâr, oynak bir deniz...

«— Çantalarımız tamam ya...»

Ankaradanberi bizimle dolaşan ve o kadar yardımını gördüğümüz Colonel Blund'ın sesi...»

Demek fiilinden kaçınarak söyleşimin kişilerini konuşturur, sözlerin aralarını çizgilerle ayırır:

«Gideceğimiz günün akşamı Nizam, bizi, sarayında kabul etti. O kadar külfetsiz ki...

İlk defa millî bir dille ders verilen Osmaniye Üniversitesinden hayranlıkla bahsettik. İngilizce ile bize **sordu:**

— Bana sözlerinizi tercüme ediyorlar. Aranızda hangi dille konuşuyorsunuz?

— Türkçe.

— Demek aranızda bir yabancı dille anlaşmak ihtiyacında değilsiniz.

2. *... Şol namaz kılacağuñ yerden bir bınar* **çıka** *ve bir ağaç* **bite,** *andan, biregü* **gele...** (Kıs. 721)

«... o namaz kılacağın yerden bir pınar *çıkacak* ve bir ağaç *bitecek*, sonra biri *gelecek*...»

3. *Her kim dünyeyi ahiret üzerine yiğlerise dünye elinden* **çıka** *ve ahiret eline* **girmeye** (Kıs. 729)

«Her kim dünyayı ahirete tercih ederse dünya elinden *çıkacak* ve ahiret eline *geçmiyecek*.»

... ansuzda bir yil esüp seni yuvadan denize düşürse kim **çıkara** (K. 622).

«Ansızın bir yel esip seni yuvadan denize düşürse kim *çıkaracak?*»

Bugün, er/ir- temeliyle, *kılınması ihtimal içinde kalan* veya *korkutmak için ileri sürülen* eylemleri anlatırız, eskiler ise onları yine e- temeliyle anlatırlardı; misaller:

1. *Süleyman eyitti: bilürmisiz kim işbu bülbül ne dir? Eyittiler: Tanrı ve anın peygamberi* **bile** (Kıs. 613)
«Süleyman sordu: — Bilir misiniz, şu bülbül ne diyor? Cevap verdiler: — Tanrı ve onun peygamberi *bilir*».
2. *...yoksa seni ve oğlanlarını işbu kazanda* **kaynadam** (Kıs. 461)
«Yoksa seni ve çocuklarını şu kazanda *kaynatırım*»

213, b. Korku ve ihtimal *diyü, dip* «deyip» ulacı ile belirtilir, korkulan eylem yine e- temeliyle söylenirdi; misaller:

1. *Helâk* **olam** *diyü korkarvan* (Kıs. 483)
«Helâk *olurum* diye korkuyorum»
2. *Beni dahi* **öldüre** *dip kaçtı* (Kıs. 460)
«Beni de *öldürür* deyip kaçtı»

213, c. Ondördüncü asırda ihtimalde kalan eylem e- temeliyle, kılınması gerçek olan ise er- temeliyle anlatılırdı. Şimdi ise ihtimalde kalan eylem için er/ir- temeli, gerçek eylem için yor- temeli kullanılmaktadır.

Bundan anlaşılıyor ki er/ir- temeli eskiden *şimdiki* zaman

Burada *terlemiş* temeli bir *kılınmış* ve *sürüp gitmekte* eylemi anlatan fiildir; sıfat niteliği de vardır, istersek ona yüklemlik (atributif) bir fiil koşaç verebiliriz:

«... görür ki, döşeğini ıslatacak derecede *terlemiş bulunuyor...*»

İşte miş- temeli, bu kullanılışla, *göz önünde olmıyarak kılınmış sürekli* eylemleri anlatan bir fiil zamanı olmuş, *söylem* (prédicat) rolünü oynıyabilmiştir.

Eyitmişlerdir kim...

212, e. Eski yazmalarda sık sık *eyitmişlerdür kim... getürmişlerdür kim...* anlatımıyla başlıyan paragraflara raslanmaktadır; bunlarda miş- temeli *göz önünde olmıyarak kılınmış sürekli bir eylem* anlatmaktadır; bundan sonra gelen cümle de onun nesne tümleci olur; misaller:

Eyitmişlerdür *kim... bir gölcükten üç balık var idi...* (K.D.)

Getürmişlerdür *kim Kişmir ilinde bir hoş av yiri var idi... (K.D.)*

Bu kullanılış *sürekli geçmiş* zamanın *naklî mazi* ismini almasına sebep olmuştur.

OLAMAL VE DİLEMEL EYLEMLERİN KİPİ.

213, a. Şimdi ecek- temeli ile, *bildirmel* olarak anlattığımız eylemler ondördüncü.. onbeşinci asırlarda e- temeli ile, *olamal* veya *dilemel* olarak anlatılırdı; henüz *ecek- yapılı* gelecek zaman (futur) doğmuş değildi. Misaller:

1. *İşbu koyunları kaçan kuyu üstüne* **iletesiz;** *su* **gözlene** *ve daşra* **gele.** (Kıs. 157).

«Bu koyunları kuyunun üstüne *götüreceğiniz* zaman su *kaynayacak* ve dışarı *çıkacak...*»

Bugün, *kesin* olarak, *gelecek zaman* (futur) fiilleriyle kılınacağını bildirdiğimiz eylemler, gerçekte, kılınmaları *oranlanmış* [muhtemel] eylemlerdir; ondördüncü asırda bu niteliğin farkına varıldığı, o eylemlerin *olamal* ile anlatıldığı görülmektedir.

F. R. Atay'ın **dedi** kipinden kaçınmadığı söyleşimler de oluyor, fakat onlarda da bu fiili çok kısarak kullanır:

«Ekberin oğlu Cihangir, saray bahçesinde bir sabah, on altı on yedi yaşlarında bir genç kız görmüştü. Elindeki iki güvercini ona vererek:

— Biraz içeri gideceğim, bunları tutar mısın? **dedi.** *Döndüğü vakit, genç kızın kucağında güvercinlerden biri yoktu:*

— Ne oldu güvercin? **diye sordu.**

Kız tatlı bir sesle **cevap verdi:**

— Bilmem ki... uçup gitti.

Prens kızdı: — Nasıl uçurdun?

Kız gülerek:

— İşte böyle... **dedi** *ve ötekini de salıverdi.*

Prens şaşaladı. Gıyas Beyin kızı Mihr-ü-Nisa begümün baş parmakları arasında birkaç tüy, Ekber oğlunun bütün gönlü onda kaldı. (Hind)

★

Halit Ziya Uşaklıgil söyleşim sanatinin üstatlarmdandır. Gerek *demek* yanında *sormak, cevap vermek...* gibi fiilleri okuyucuyu sıkmıyacak surette kullanır, gerekse bunlardan ustaca kaçınmasını bilir.

Örnekler:

... Bu akşam onu [hanımefendiyi] sandalyesinin içine gömülmüş... gözleri kızarmış, henüz yaşlarını silmiş buldum... bir saygısızlık yaparak **sordum:**

— Ne oldunuz, rica ederim, bir can sıkacak vak'a mı var?

Biraz doğruldu:

— Evvelâ oturunuz. Semaver kaynıyor, orada... şu bu var; kendi kendinize çayınızı yapınız... Ben biraz kendimi bulayım da öyle nakledeyim.

Bu sözler bana cesaret verdi:

— Naklolunacak bir hikâye var demek oluyor.

— Hikâye değil... Her gün görülen, her gün işitilen.. vak'alardan biri.

... Sarışın, güzel...bir çocuk içeri girdi; bir dakika durdu, sonra yutkunarak:

— Sabire öldü, siz gittikten iki saat sonra... yine durdu, ve ağlamamak için tafsilâta boğuldu:

— Kaç gündür yürüyemiyordu... arkadaşlardan biriyle sedye üstünde, oraya kadar götürüyordum.. Zaten ne ağırlığı kalmıştı... kuş kadar bir şeydi... bugün yine öyle götürmüştüm. Ümit dünyası.. bir aralık kan boşanmış..

Devam edemedi. Hanımefendi... **sordu:**

— Ne zaman defnedecekler?

— Yarın sabah!.. **diye cevap verebildi.**

— Nereye? **diye soruldu**... *buna da* **cevap verebildi:**

— O yattığı kabrin yanında bir boş yer varmış... oraya... **dedi.**

Deliler evinde.

... karşısına oturur: «*— Beni dinle*» **derdim.** *Gözlerini kaldırarak bakardı, dinlemek azmiyle başlardı. Sonra....* «*— Neye gerek?.. Pek iyi biliyorsun ki senin arkandan gitmiyeceğim...*» **derdi.** *Ve ben:* «*— Geçen gün geldiğimde...*» **diye başlayıp** *o günün bir hatırasını uyandırmağa çalışırdım...*

... Bir gün hasta dostumun odasında, onu yine söyletmeğe çalışırken, yanında birisiyle müdürün geçtiğini gördüm. O beni selâmlıyarak: «*— Müsaade eder misiniz,* **dedi**, *size memnun olacağınız birisini tanıtayım.*»

Yanındakini göstererek: «*—Doktor Şarko (Charcot)!*» *dedi... Kendimi toplıyamadım...*

Şarko!.. Şarko!.

Meşhur Fransız akıl hastalıkları mütehassısının ismini taşıyan bu adam kimdi?

İkisi de dostumun yatağına iliştiler; o zaman o **söylemeğe**

... **Yılan sokmış adam** *gibi çabardı* (K.D. 176-2)

Bu **ölmiş yiri** *gör, nite dirilür* (S.N. 7)

Bir oğlan ki benzer yüzi bedr aya
İki kaşı dahi **kurulmış yaya** (S.N. 25)

Küfri aslından komış iyman *gerek* (Felekname)

212, b. Tümleç görevinde bulunması da vardı:

Geçmişi *girü getürmek olmaz ve* **ölmişi** *diri kılmak mümkin değül.* (K.D. 181 - 2)

Bu kullanılış miş- temelinin isimlik niteliğini iyice açığa vurmaktadır.

Yüklem görevinde:

212, c. Miş- temeli, başka sıfatlar ve isimler gibi, yüklem rolünü de oynar, olumlu.. olumsuz şekillerde koşaçlar alırdı; bu görevinde iyice fiil niteliğini de gösteriyor, tümleçler alabiliyordu; misaller:

[O yerin] *kıranları çiçekler ve güller birle* **dolmıştur** (K.D. 84)

Ol iş üzerine beni bu nişanlar **dutmış olur** (K.D. 711-2)

Ve suçum yoğiken ikrar kılursam **kendü kanuma girmiş olurvan** (K.D. 73 - 2)

Diller ol ilden haber **vermiş değül** (Garipname)

Ben bu iş böyle gerekmez diyü ulular katında **eyitmiş değülven** (K.D. 46)

Söylem olması:

212, d. Miş- temeli, nihayet, *göz önünde geçmiyen sürekli* eylemleri anlatan bir fiil kipi olabilmiştir; bir misal:

[Nevbahar uyurken uyanır]
Görür: döşeğin ıslatdu **derlemiş**
Kamu gövde ditrer nitekim kamış. (S.N. 60)

«... [Bir de bakıp] görür ki, döşeğini ıslatacak derecede *terlemiş*».

iki fiil temelinin anlatış farkı bu *süreklilik* ve *süreksizlikten* başka bir şey değildir. Bunun için di-yapılı fiil zamanına *süreksiz geçmiş* adını veriyoruz.

Kişi belgileri:

211, c. *Süreksiz geçmiş* zamanın, ondördüncü ve onbeşinci asır-betiklerinde, kişi belgileriyle sonları, şu şekillerde görülmektedir: görülmektedir:

1. Tekil birinci kişide: **-düm;**
   Ögümi **dirdüm** «=aklımı topladım»
   Geldüm *halime* (Felekname).

   Gemiye girüp **gezdüm, içtüm, yidüm**
   Erişti gece ve birez **uyıdum**
   (S.N. 231)
2. Çoğul birinci kişide: **-dük:**
   ... *anı* **bulduk** *ve bize böyle söyle didi,* **koduk; gittük** (Kıs. 460).
   Ayruk işleri **bağışladuk** *size* (Felekname)
   ... *Bağanın katına vardılar... esenlemeğe* **geldük** *didiler* (K.D. 50-2).
3. Tekil ikinci kişide: **-düñ:**
   — **Nittüñ;** *ne* **kılduñ** *ve girüñden haber nitedür?* (K.D. 119-2)
   Tanrı yime didüğin niçün **yidüñ** (Kıs.)
4. Çoğul ikinci kişide: **-düñüz:**
   ... *Siz şol dürgere* **benzedüñüz** *kim...* (K.D. 118-2)
   Kamuñuz tersa niçün **olmadunğuz**
   Şeyhile vu hizmetin **kılmadunğuz?** (Felekname)
5. Üçüncü kişide ise her yerde **-di** *şeklindedir:* **gördi, oturdı, okudı, oldı**... vb.

Sürekli geçmiş zaman:

212, a. *Miş-yapılı* temel, asılda, bir fiilden sıfat, bir *ortaç* (participe) niteliğindendir; en eski yazmalarda, başka sıfatlar gibi, isimlere ulak verilerek kullanılmaktadır; misaller:

başladı: «— *Evet,* **dedi;** *burada beş on gün kalmak ve hastaları birer birer yoklayıp notlar almak istiyorum.»*

Pek güzel Türkçe konuşuyordu, daha doğrusu anlaşılıyordu ki bu bir Türktür...

... O, gülerek ve gözü ile hasta dostumu işaret ederek, **devam etti:** «— *En ziyade bana merak veren sizin dostunuzdur; onu müşahede altında tutuyorum...» Aşağısını anlatmakla anlatmamak arasında tereddütle müdür tabibe baktı, gözleriyle ondan izin aldı:*

— Bu gece sizin dostunuzun başına gelenlerden haberiniz yok..

— Demek bu gece onun başına...

Şarko devam etti: «— *Evet, bu gece ne oldu, neler oldu?...»*

Ve buna fazla mânalar anlatmak istiyen bir gülümseme ile **söylerken** *sağ gözünü:* «— *Ne demek istediğimi anladınız a!..»* **diyen** *bir ifade ile kırpıyordu...*

Refik Halit Karay'dan örnekler

... bir çılgın gibi yerinizden atlamak, gidip bu lûtufkâr sevgilinin ayaklarına kapanmak, ağlamak, gülmek ve halka:

— *Mesudum, mesudum, mesudum!* **diye haykırmak** ihtiyacına pek zorlukla mukavemet ediyorsunuz...

— *Arabacı, sür, çabuk eve!* **emrini veriyor**... kanatlanmak uçmak istiyorsunuz.

Şimdi visal vâtleri bile yürekte heyecan uyandırmıyor:

— *Başka bir güne... daha sonraya kalsın!* bile *diyorlar!* Sanki:

— *Bir fincan kahve içmez misiniz?*

teklifinde bulunmuşlar gibi.

★

Dönüşte kendimi, bir mezar ziyaretinden döner gibi... dilim tutuk, gözlerim dalgın buluyordum, ve:

— Ne var? ne oldu? **diye soran** tanıdıklara:

— Hiç **diyordum;** Boğaziçinden geliyordum da...

★

... Bakarsınız ki... yüzünde çektiği çilelerin... izleri, yanaklarında melâl verici bir çizgi, dudaklarında kederli bir kıvrım... Siz «sevdiğim bu muydu?» diye kendi kendinize sorar, hayretten hayrete düşersiniz.

... Boğaziçi de insanda bu tesiri yapıyor; evvelâ:

— *A!* **diye haykırıyorsunuz;** kendi kendinize: «Burası mıydı? Bu yerler miydi?» **diyerek soruyor;** viran damlara, o çökmüş kayıkhanelere, kütük olmuş ağaçlara, o tamir görmemiş saraylara bakıyosunuz... fakat birden gözleriniz denize ve göğe ilişiyor:

— *O!* **diyorsunuz,** *aynı oynak deniz, aynı şuh gök!*

Şimdi **sana sorarım:**

— Kendini zeki mi addedersin?

Bana derhal büyük bir emniyetle:

— Şüphesiz, evet! **dersin,** değil mi? Öyle ya,... şunun bunun senden bahisle:

— Zeki çocuk! Zeki çocuk! dediklerini işitiyorum...

Düşünde **görür** *kim bir ulu doğan*
İner *gök yüzünden ve* **eyler** *figan,*
Konar *göğsü üstünde* **kılur** *karar;*
Urur *kaynağını, yüreğin* **yarar;**
Döşekten kapuban havaya **döker;**
Yokarı çıkıcak **boşanur** *meğer...*

(S.N.)

Sıralanmış olarak *geçmişte kılınmış* eylemleri er/ir- temeliyle anlatmak yöntemi şimdi dahi kullanılmakta ve canlı tasvirler yaratmaktadır.

Di- temelinin kullanılması:

211, a. Eylemin *süreksizce* kılınmasını, *olup bitmesini* anlatan fiilin zaman şekline Grek ve Lâtin gramercileri *aoriste (aoristos)* derlerdi; bizde bu zamana *şuhudî mazi* adı verilmişti; Vilhelm Thomsen bu terimi *passé d'autopsie* diye tercüme etmişti. Bunun *autopsie* ile ilgisi *göz önünde* geçen eylemlerin di- temeliyle iyi anlatılabilmesinden ileri gelir; misal:

Çocuk mışıl mışıl uyuyordu; kardeşi **geldi,** *beşiğe* **yanaştı,** *yorganın dışarısında duran beyaz.. pembe kolu* **çimdikledi; fırladı.. gitti...**

Bu cümlede di- yapılı fiillerle anlatılan eylemler göz önünde kılınmıştır; fakat şöyle bir cümleye de bakılsın:

Odaya girince **baktım,** *bir genç kız* **oturmuş, ağlıyor..**

Bu cümledeki *oturmuş* fiili de *göz önünde* geçen bir eylemi anlatmaktadır. Gramerciler ise bu fiil zamanına, salt miş- yapılı olduğuna bakarak, *naklî* adını verirler.

211, b. Bu misalden anlaşılıyor ki, *göz önünde* geçen eylemler di- temeliyle olduğu kadar miş- temeliyle de anlatılabilir. O halde bu iki zamanın anlatış farkı bundan başka olmalıdır. Bu fark kılınmış eylemin *süreksiz* veya *sürekli* olmasından ibarettir. Kız *oturmuş* ağlıyor misalinde *oturmuş* fiiliyle anlatılan kılınmış eylem *sürekli ve devamlı* olarak geçmektedir. Cümlenin başındaki *baktım* fiiliyle anlatılan eylem ise *süreksiz* olarak geçmiştir; işte

Sen **bilürsin** *kim seninle ben dostvan* (K.D.)
Bilir misiz *kim işbu bülbül ne dir?* (Kıs.)

Er/ir- temelinin niteliği:

210, a. Er/ir- temeline gelen belgilerin isimlere de verildiğini görüyor, bu kipin, aslında, bir *ortaç* olduğunu anlıyoruz. Aynı belgilerin isimlere [zamirlere] ulandığına misaller:

Ben **olvan** *kim oğlanları öksüz avratları dul* **kılurvan** (Kıs.) — ... *Ben seninle* **dostvan** (K.D. 44).
Acap âlem içinde ben **kimvenin?** (S.N. 376)

Olumsuzluk halinde *değül* morfemini de kabul ederdi; misaller:

ve senin dostluğuna **inanur değülven**...
Biz işbu belâdan **kurtılur değülüz**... *vb.*

210, b. Er/ir- temelinin isme ulandığı ve isim gibi kullanıldığı çok tanıklanmaktadır; misaller:

... *ve geçmişler işin* **bilür âlimler**... (Kıs.)
... *ve nice* **Tevrit okur** *varısa kamusın kırdı* (Kıs.)

210, c. Bu temelin *olmak* fiilini koşaç olarak aldığı da görülmektedir:

... *belâ duzağına* **düşer olur** (K.D. 462)
Heman lâhza **söylemez oldu** *dilim* (S.N. 43)

Bir isim gibi anlatımda nesne tümleci rolünü oynadığı bile görülmektedir:

Ko gitsün, **elinden gelürin** *ide* (S.N. 56)
«bırak gitsin, elinden geleni yapsın.»

210, d. Er/ir- temelinin *geçmişte kılınan* eylemleri anlatmak, *hikâye etmek* için de kullanıldığını gösteren misaller çoktur. Eylemler çok ve *birbiri ardınca* kılınırsa *süreksizce* olup bitmeleri tabiîdir; öyle bir hareketli sahnenin anlatılmasında er/ir- temelinin kullanılmasından levhaya energi gelirdi: bir misal:

Meğer şâh-ı Çinin kızı Nevbahar,
Uyurken döşekte yatup ol nigâr.

KİPLERİN GELİŞMESİ

Eski yazmalarımızda fiiller.

209, a. Ondördüncü ve onbeşinci asır yazmalarında fiillerin şekilleri, kip ve zaman bakımından, düzenli karakterler gösterir. *Olan* eylemlerle *olabilen* eylemleri anlatmak için, o çağlarda ayrı ayrı temeller üzerine kurulmuş fiiller kullanılırdı.

Olan eylemlerin anlatılmasına *er/ir-, di-, miş-yapılı* temeller yaramakta idi; bunlar *bildirmel* kipin temelleri idi. Bu temeller *imiş/miş, idi/di* ile de bileşirdi.

Olabilen eylemler *e-* ve *se-yapılı* temellerle anlatılırdı; bunlar da *dilemel* ve *olamal* kiplerin temelleri idi; bu temeller de *idi/di* ve *imiş/miş* ile bileşirdi.

Ondördüncü ve onbeşnci asır fiillerinin bir önemli karakteri de iki şekilde belgiler almasıdır; bu belgiler *uzun (forte)* veya *kısa (faible)* olabilirdi.

Er/ir- temelinin kullanılması:

209, b. Bildirmelin *er/ir- temeli* geniş anlamlı bir zamandır; başlıca anlatış türlerini gözden geçiriyoruz:

a) Eylemi *başlamış* ve *devam üzere* göstermek için kullanılırdı; misaller:

1. *Gördüler: kamusı* **oturur,** *ve arslanlar kolların döşenip* **yatur.** (Kıs.)

Bu cümle canlı bir levhanın betimlemidir: Gelenler, söz konusu olan yerde ne varsa hepsini birden *gördüler:* hazır bulunanların *hepsi oturuyor,* arslanlar da kollariyle *uzanıp yatıyor. Oturma* ve *yatma* eylemleri başlamış, ve devam üzeredir; bu eylemler *ir-yapılı* temelle anlatılmıştır.

Şimdi ise *er/ir- temeli yerine* yor- temeli kullanılmaktadır.

2. *Ve sen* [*Ya rabbi*] *bütün amelümi* **bilürsin.**

Cümle «Ya rabbi, sen benim ne işlediğimi şu anda *biliyorsun* ve bilmen devam etmektedir...» değerindedir.

Burada, şimdi de, ir- temelini kullanarak «Allahım, sen benim her işimi, her halimi *bilirsin*» diyebiliriz; fakat yor- temeli ile de aynı şeyi anlatabiliyoruz; dil ve kalem şimdi daha çok yor- temeline kaçmaktadır.

209, c. Tekil birinci kişide, er/ir- temeli iki hattâ üç türlü belgi alırdı: uzun, orta, kısa. Misaller:

a. (Uzun belgi ile):

...Ben uş bunda **kalurvanın;**
Yakın varurısam **yakılurvanın**

(S. N.)

«Ben işte burada *kalayım* [veya kalıyorum], [çünkü] yakın gidersem *yanarım*.»

Görülüyor ki, ir- temeliyle burada *henüz kılınmağa başlamamış eylemler* anlatılmaktadır. Şimdi de *yanarım* fiiliyle *gelecekte* kılınacak bir eylemi anlatıyoruz.

b. (Orta belgi ile):

... *bir daş* **bilürven** *sütten ak...* (Kıs. 643)
... *seni* **görürven** *kim yüzün yüzüm gibi.* (Kıs. 621)
... *ben senin gönlünü yavlak* **bilürven** (K.D. 150)

Şimdi şöyle diyebiliyoruz:

«... *sütten beyaz bir taş* **bilirim** [veya **biliyorum**].
«... *işte seni* **görüyorum** [veya **görmekteyim**]: *yüzün yüzüm gibidir.*
«... *ben senin gönlünü iyi* **bilirim** [veya **biliyorum**].

Eylem başlamıştır ve devam üzeredir; şimdi de bu eylemi anlatmak için ir- temelini kullanabiliriz, fakat daha çok dilimiz yor- temeline kaçmaktadır.

c. [Kısa belgi ile]:

... **Korkarın** *kim düşem ve helâk olam* (Kıs. 625)

Eylem başlamıştır, devam da ediyor. Şimdi şöyle deriz:

«... *düşerim, helâk olurum diye korkuyorum.*» Veya:
«*Korkarım* ki *düşer, helâk olurum.*»

Senin yalınızlığın için **ağlarım** (Kıs. 622)

Burada da başlamış ve devam üzere olan eylemi, şimdi. yor- temeliyle söyleriz:

«Senin yalnızlığın için *ağlıyorum.*»

Bunun olumsuz şeklinin belgisi *-mezin*'dir:

... **bilmezin** *ne dirsin* (Kıs. 621)
«*bilmiyorum.. anlamıyorum* ne diyorsun...»
[veya: ne dediğini *anlamıyorum...*]
... *ben bu söze* **inanmazın** (Kıs. 619)
«... ben bu söze *inanmam* [veya: *inanmıyorum*].

Er/ir- temelinin birinci kişide aldığı bir başka kısa belgi daha vardı: *-em belgisi*. Misaller:

... *ben uş* **giderem;** *bo'a kim kurtulam* (S. N. 356)
«ben işte *gidiyorum, umulur ki kurtulayım*»

... *başım taşa taş başıma* **ururam** (S.N. 237)
«başımı taşa, taşı başıma *vuruyorum*»

Yüzüm kapkara, kapuna **varuram,**
esirge beni, üşte **yalvaruram** (S.N. 344)
«Yüzüm kapkara, [olduğu halde], kapına *gelmişim* [gelmiş bulunuyorum], esirge beni, işte *yalvarıyorum.*»

Bunun olumsuz şekli *-mezem* belgisiyledir:

Sizin resminiz nitedir, **bilmezem,**
bu resmi ben ayrıksı **kılmazam** (S.N. 216)
«Sizin âdetiniz, töreniz nasıldır, *bilmiyorum,*
bu töreyi [öğretin], ben başka türlü *kılacak değilim.*»

Not. Azerbaycanda bugün bu iki belgi kullanılmaktadır.

Çoğul birinci kişinin belgisi yalnız kısa olarak *-üz, -mezüz*'dür; misaller:

... *bu haçlara* **daparuz**... (Kıs.)
... *anı depeleyeni* **bilmezüz**... (Kıs.)

209, d. İkinci kişi belgileri tekilde *-sin*, çoğulda *-siz*'dir:

Amma bağlacı:

222, a. Aralarında bir karşıtlık, bir uyumsuzluk, birleştirilemezlik bulunan iki anlatımı bağlamak için *amma* [veya ama] çok kullanılır: misaller:

Çocuğumuz daha ilk okulda **amma** *kitap.. defter.. kalem parası üç dört lira tutuyor.*

Sabırlı ol diyorsunuz; peki, **amma** *sabırla ele geçecek şey değil bu.*

Geç kaldığıma evden kızacaklar **amma** *onlar da sinemaya gideceklerdi.*

Başka elbise almıyayım demiştim **amma** *şimdi işte arkadaşımın düğünü çıktı.*

Gideyim **amma** *ne kazanacağım?*

Öyle söylüyorsunuz **amma** *sonu fena çıkarsa bundan kim sorumlu olacak?... vb.*

222, b. *Amma* bağlacı arapçadan alınmıştır, Eski Türkçede bu bağlacın yerini tutacak araç yoktur. Şimdi bile çok kere amma'dan kaçınabilir; misaller:

1. *Başkalarına akıl öğretir, kendi yapmaz...*
2. *Dostumuz gelmiş, biz daha görmedik...*
3. *Bu kadar para verip böyle pahalı gömlek.. çorap almamalı idik, güzelliklerine dayanamadık da aldık.. vb.*

Bu gibi anlatımlar arasına da *amma* bağlacını kullananlar çoğalmış, daha da çoğalmaktadır.

Fakat (fekat) bağlacı:

222, c. *Amma (ama)* gibi *fakat (fekat)* da arapçadan alınmış bir bağlaçtır. En eski kullanılışı *yalnız* ve *ancak* anlamiyledir, gitgide *amma* değerinde ve onun rakıybi bir bağlaç olmuştur. Kavram ve görüş bakımından, aralarında bir karşıtlık düşünülerek kurulan iki anlatımı bağlamak için kullanılmaktadır; misller:

1. *Çocuğa söylediğim sözlerde* **sevgi vardı fakat** *o bunu* **anlamamış;** *azarlanmış gibi* **ağlamağa başlamıştı.**

2. **Korkarım,** [yılan] *sana hamle* **kıla** (Kıs. 369)
«Korkarım, [yılan] sana *saldırmasın* (hücum etmesin)»

Belgilerin uzun ve kısa olması:

214, a. Dilemel kipte, bildirmelde olduğu gibi, belgilerin uzun ve kısa şekilleri kullanırdı; bunun bir anlam farkı sağladığı sezilmektedir:

Eylemi kılmağa girişme [veya niyet] var ise kısa *-m* yerine uzun *-yin* veya *-yim* belgisi kullanılırdı; misaller:

... bir evime **varayım** *ve kavımlarımı* **göreyin** (Kıs. 141)

... işbu kumdan birez **alayın** *ve kavmuma* **ileteyin** (Kıs. 187)

Eyitgil hikâyet nedir **bileyim**
Ger edibilem çaresin **kılayım**
(S.N. 232)

Bu yiğitten uş sana yol **sorayım**
Ne bilivirür bir anı **göreyim**
(S.N. 233)

214, b. Eylem soru ilgisiyle düşünülse bile, eylemi kılmağa girişmek var ise yine uzun belgi kullanılırdı; misaller:

1. *Yiğit eyitti:* [sığırı] *niçeye* **satayın** (Kıs. 484)
2. *Ya nite* **kılayın** *kim seni Süleymana iletmeğüm gerek?* (Kıs. 625)

Bugün *soru* ve *niyet* ilgileri altında düşünülen eylemleri e- temeliyle, *olamal* [veya *dilemel*] kipte fiille anlatırız ki, ondördüncü asrın kullanışı da böyle idi; misaller:

1. *Ne çare kılam bilmezem* **neyleyem**
Bu razı eyit kim kime **söyleyem**
(S.N. 94)

«Nasıl bir çare *bulayım,* ne *yapayım,* bilmiyorum; söyle bana, bu sırrı kime *söyliyeyim?*»

2. Ben seni nite **koyam gidem** (S.N. 142)
«Ben seni nasıl *bırakayım gideyim*
[Veya nasıl *bırakıp gideyim*]»

3. [Çerilere uğrarısam]... başbaşa *dürişem urışam*
(S.N. 158)
«... başbaşa *çalışıp çabalıyayım, vuruşayım*»

214, c. Görüldüğü gibi bu yerlerde, o zamandan beri, e- temeli kullanılmaktadır; yalnız eskiden temelin e/a seslisi önünde belginin bağlantı seslisi düştüğü halde şimdi bir *y* ile iki seslinin bir araya gelmesi yumuşatılmaktadır.

214, d. İkinci kişi belgisi, gerek tekilde gerek çoğulda, yalnız bir tanedir; tekilde *-sin*, çoğulda *-siz;* bunların *uzun* şekilleri yoktur. Misaller:

1. ... [ana] *bizüm melikünğ haberin* **iledesin;** *ol şad ola*
(Kıs. 648)
2. *Gerek lûtf idüp siz yarın* **gelesiz**
Tamamet çeriyi bile **alasız**
(S.N. 71)

214, e. Çoğul birinci kişi belgileri, dilemelde, başlıca ikidir:

1. **-vüz** (ve pek seyrek olarak: **-yüz**)
2. **-lüm**

a) -vüz belgisi ile misaller:

1. ... *bizi komaz kim kandan* **arınavuz** *ve gusul* **kılavuz**
(Kıs. 673)
2. ... *eğer taşsız yere* **varursavuz** *ne* **kılavuz?**
(Kıs. 507)
3. *Bola kim* **bulıbilevüz** *ansuzın*
Beğümizi ve padişahınğ kızın
(S.N. 188)

Bu belgi ihtimal, imkân, istek gibi *olamal* ilgili eylemleri anlatmak içindir.

b) *-lüm* belgisi ile:

Bu belgi kılınmasına hemen girişmek istenilen eylemleri anlatmak içindir; misaller:

1. Ben sen, **duralum;** *yola* **düşelüm.** (S.N. 130)
Hemen kalkıp yola düşmek istenildiği gösterilmektedir.

2. **Hem** *kaçar* **hem** *davul çalar.*
3. (Sevincinden) **hem** *gülüyor* **hem** *ağlıyordu.*
4. **Hem** *aklı ermez* **hem** *başkasının işine karışır.*
5. **Hem** *elinden gelmez* **hem** *başından büyük işler görmeğe kalkışır.*

Hem'in bağladığı anlatımların eylemleri arasında her zaman tam bir karşıtlık bulunmaz:

Biri hakkında *hem böyle söylüyor hem öyle söylüyor* denildiği zaman o adamın iki ayrı şey söylediği bildiriliyor, fakat bundan «taban tabana karşıt iki şey söylüyor» mânası çıkmaz.

221, b. Hem bölücüğü sıralanmış üç anlatımı da bağlıyabilir:

Hem *tanrının günü erken kalk... bütün işleri gör,* **hem** *beğenmesinler.. azarlasınlar,* **hem** *karnını doyurmasınlar.. sırtını giyindirmesinler... çekilir yaşayış mı bu?*

221, c. Son anlatımda *hem de* şekli de kullanılabilir.

Hem *bir gezinti yapmış olursunuz,* **hem de** *bu işleri bitirir, gelirsiniz...* gibi.

Hem ve *hem de* yalnız da kullanılır; misaller:

1. *Kardeşiniz çok yaramaz bir* **çocuk; hem** *ben size söyliyeyim mi: bir gün onun başına bir felâket gelecek.*

2. *Kardeşiniz söz vermiş iken gelmedi,* **hem de** *bir habercik olsun göndermedi.*

221, d. Yinelenmiş *hem bağlacı* anlatımın isimsel üyelerini de aynı kavramlarla bağlar; misaller:

Hem *kel* **hem** *fodul.* — **Hem** *ziyaret* **hem** *ticaret,* — **Hem** *bir tayör* **hem** *bir manto yapınmış.* — **Hem** *kardeşiniz* **hem** *başkaları söyledi...*

Son iki anlatımda bileşmiş *hem de* şekli kullanılabilir: **Hem** *bir ev* **hem de** *bir otomobil almışlar...* vb.

Not. *Hem.. hem de* bölücüğünün nicelik ulacı olarak kullanıldığı bundan önce görülmüştü (Bk. § 155, f.)

melerini tekrar ile **ısrar eder**... *gönüllere istedikleri, bekledikleri gibi günler* **vâdeder** ve *böylece gönüllerin gizlice devam eden saadet ihtiyaçlarına* **cevap verirdi** (A.Ş.H.)

Ve bağlacının kullanılış alanı:

220, d. *Ve* bağlacı aralarında bir sıralanış bulunan her türlü isimler, sıfatlar ve filin isimsel türemeleri arasına da konur; misaller:

1. *Geçen bir vapurun* **pervanesi ve çarkları** *ayrı ayrı sesler çıkarır.* (A.Ş.H.)

2. *Bir aralık çarşaf yasak edilmiş,...* **yaşmak ve feraceye** *dönülmüştü.* (R.H.K.)

3. *İhtiyarlığının en* **sakin ve en rahat** *günleri de bu yalıda geçmişti.* (Y.K.K.)

4. *Yolculukta* **göz ve gönül** *mütemadiyen çile doldurur* (R.H.K.)

5. *Bunu* **duyabilmek ve tadabilmek** *için şehrin gürültülerinden kurtulmuş olmalıdır.*

6. *İşim* **kalmadığı ve başka gidecek yerim olmadığı** *için deniz kenarına doğru yürümüştüm.*

7. *Yerde sürünen hayvancıklara* **basmamağa ve** *ayağını taşlara* **çarpmamağa** *çalışıyordu.*

8. *Kaymakam... birkaç tencerenin kapaklarını* **açtıktan ve** *ayaklarının burnuna basıp içlerini* **seyrettikten** *sonra...* (R.N.G.)

Sıralanan isimler, sıfatlar, takımlar... ikiden çok olursa sonuncusu *ve* ile bağlanabilir; misal: **Sabahlar**... *süt gibi bir sessizlik;* **akşamlar**... *içki gibi bir sükûn* [**ve**] **geceler**... *şiir gibi bir sükût.* (A.Ş.H.)

Hem... hem bağlacı:

221, a. İki ve daha çok anlatımı bağlıyan bölücüklerden biri de *hem... hem*'dir; bu bağlaç *sıralanış* ve *karşıt oluş* kavramlarını birden anlatır; misaller:

1. **Hem** *canı ister* **hem** *paraya kıyamaz;*

2. *Baş üstine,* **varalum, isteyelüm**
Baş altına biz daş **yastayalum** (S.N. 188)

3. *Gel,* **varalum;** *ol gizlediğümüzden nesne* **alalum** (K.D. 56)

Olumsuz şekil de kullanılırdı:

4. *Anuñ üstine* **varmıyalum** (Kıs. 655)

İki belginin kullanılış farkı şu beyitte açığa çıkmaktadır:

Gelinğ hoş **geçelüm** *ki bir gün ola*
Geçevüz, *adımız cihanda kala* (S.N. 338)

«Gelin, hoş *geçinelim* [iyi *yaşıyalım*], çünkü bir gün ölmemiz şüphesizdir, bari cihanda iyi adımız kalsın».

Görüldüğü gibi şimdi ancak *-lim* belgisi kullanılır, eski *vüz-belgili* fiiller başka şekillerle anlatılmaktadır.

Kiplerin bileşik zamanları:

215, a. Gerek bildirmel gerek dilemel kipin *di* ile bileşmiş zamanları kullanılırdı.

Bildirmelin *di* ile bileşmiş zamanlarına misaller:

1. *ve cinni uluları Süleymanın solunda* **otururlardı** (Kıs. 635)

2. *Mûsa bilesinde bir daş* **götürürdi;** *niyre kim* **bırağurdı** *andan su* **çıkarurdı** (Kıs. 507)

3. *...deniz bir bezirgân gemisin Ciddeye bırağup* **uşatmışıdı** (Kıs.)

Bu bileşik zamanlar, şimdi olduğu gibi, bildirmelin hikâyesini oluşturmaktadır.

Olamalın di ile bileşmesi:

215, b. İhtimal ilgisiyle düşünülen eylemi geçmiş bir zamanda kılınmış göstermek için e- temeli *di* ile bileştirilirdi:

a) *... Kamu otacılara vardum kim yazuğum rencin* **otalatadum** (Kıs. 593)

«... bütün hekimlere baş vurdum, günahımın ağrısına derman bulurum diye»

b) ... *kanı... ol kızıla ol oğlanı birbirine* **kuvşurmayadunğ**... (Kıs. XIV. Bet.)

[Siymurg Süleymana karşı öyle bir davada bulunmuştu, şimdi ise Süleyman yel'den kızın oğlanla birleştiğini haber almış, Siymurgtan soruyor:]

«Hani... o kızla o oğlanı birbiriyle kavuşturmıyacaktın...»

Her iki misalde eski sözdizimi şimdi değişmiş bulunuyor: birincide umulmuş olan eylem *diye* ulacıyle *ana anlatıma* (asliyeye) bağlanıyor; ikincide dava edilmiş olan eylem ecekti-yapılı bir fiille soru olarak getirilmekte, böylece davanın *yerine getirilmediği* anlatılmaktadır.

Eylemin şart ile düşünülmesi:

216, a. Şart ile ilgili olarak düşünülen eylem hem bildirmel hem dilemel kipte fiille anlatılırdı; misallerle her iki tipi inceliyoruz:

a) **Bildirmelle:**

1. *[Dakyanus] kaçan saray içinde* **otursa** *ve âdemiler anınğ katında* **dirilse** «toplansa» *üç kul anınğ katına* **gelür idi.**

2. *Her kim tanrı diyüp* **daptıysa** *[Dakyanus] anğa hilat* **virdi** *ve mal* **virdi**...

3. *Erkek arslan tavşan avlar iken bir kulan* «yaban eşeği» **görürse** *tavşandan* **el tartar,** *kulandın yana* **yüz dutar** (Kıs.).

Birinci misalde şart ilgisi zaman ilgisiyle birleşmiştir, öznesi ayrı olan eylemin, bu şarta göre tekrarlandığı bildirilmek için bildirmelin ir-temeli *idi* ile bileştirilmiştir. Şimdi dahi bu sözdizimi kullanılabilir:

«Ne zaman saray içinde *otursa* ve halk etrafında *toplansa* yanına üç kul *gelirdi*...»

İkinci misalde şart zaman ilgisiyle birlikte düşünülmüyor, öznesi ayrı olan eylem bildirmelin di-temeliyle, süreksiz geçmiş zaman olarak anlatılmıştır; şimdi de bu sözdizimiyle energili bir anlatış sağlanabilir: «kim tanrı deyip *taptı ise* ona hilat *verdi*, mal *verdi*...»

1. *Çocuk kalemi eline aldı* **ve düşüne düşüne** *problemi* **çözmeğe başladı.**

2. *Bilmediği bir dille konuşuyorlar* **ve** *ona* **gözlerini çevirip bakmıyorlardı.**

3. *Şeyh benden çakımı istedi* **ve uzun ağzını açıp** *birden yaranın içine* **daldırdı.** (R.H.K.)

4. *Susuyordu; ağzını açıp tek kelime söylemiyor* **ve inatla** *denize.. havaya ve uzaklara* **bakıyordu.**

5. ... *bu sesleri* **duyanlar** *da, benim gibi, ruhlarının fil dişinden inzivalarına* **çekiliyorlar** *ve asıl ruh âlemlerine* **kavuşuyorlardı.** (A.Ş.H.)

6. *Babam benden ziyade bu zabitle meşgul* **görünüyor ve** *ona «çocuğum, silâh arkadaşım»* **diye hitap ediyordu** (R.N.G.).

7. *Bu zabitin yanında bir şey konuşmamak lâzım geldiğini anlıyor* **ve** *sesimi derhal babamınkine* **ayar ediyordum** (R.N.G.)

8. *Naim Efendi... omuzlarını* **silkti ve** *«ne yapalım, kader böyle imiş»* **der gibi** *boynunu büktü* (Y.K.K.)

Özneler başka başka olduğu zaman da iki sıralanmış anlatım arasına *ve* konabilir:

9. ... *otuz iki dişini gösteren bir tebessümle* **gülüyir ve memnuniyet** *mesamatından* **fışkırıyrdu.** (Y.K.K.)

10. *Ondan mutlaka intikam alacağım, mutlaka* [dedi.] **Ve yumruğunu** *masanın üstüne* **vurdu.** (Y.K.K.)

11. ... *bir iyi su ile* **yıkadı,** *sonra* **kuruladı ve uşak ayaklarından kendisi kollarından** *tutarak...* **yukarıya çıkardılar.** (Y.K.K.)

Sıralanmış anlatımlar ikiden çok olduğu zaman, yine nitelik farkı düşünülerek, son anlatım öbürlerine *ve* ile bağlanabilir; misaller:

1. *Durmadan* **yazıyor, çiziyor** *ve arasıra gözlerini çevirip bize* **bakıyordu.**

2. *[Musiki]... bir mucize* **diler,** *bir vuslat* **bekler ve** *nağ-*

De ile bağlanan anlatımlarda zaman sıralanışı daha iyi duyulmaktadır.

2. *Kardeşiniz* **geldi de** *bize* **uğramadı.**

Siz buralara **gelirsiniz de** *bizlere* **uğramazsınız.**

Bu cümlelerde kullanılan *de* sadece bir bağlaç değildir, bir de sitem anlatmağa yaramaktadır. Cümleler *de*'siz kurulacak olursa duyusal anlatış zayıflar.

3. *Arkadaşınız burada bulunacaktı, hani ya?*

— **Geldi de gitti.** [= geldi ve gitti bile].

4. *Hele* **gel de bak,** *sana ne yaparım!*

[Krş. **Gel bak,** *burada neler var.*]

5. *Bahar* **gelse de** *bağa* **gitsek.**

6. *Nasıl* **etmeli de** *bu işleri çabuk* **bitirmeli?**...

7. *Koca* **olsun da** *cüce* **olsun.**

Müft **olsun da** *zift* **olsun.** (Ata.) vb.

220, b. Sıralanmış anlatımların her ikisinden sonra *de*'nin kullanıldığı yerler de vardır:

Çocuğu değil mi? **sever de döver de.**

Çocuk bu: **gülecek de oynıyacak da** vb.

Ve bağlacı:

220, c. Sıralanmış iki anlatım arasına *ve* bağlacının kullanılması da vardır; bir misal:

Kardeşim çabuk çabuk karnını doyurdu **ve dışarı çıkarken** *yemek odasını açık bıraktı.*

Bu cümlede iki sıralanmış anlatım *ve* ile birbirine bağlanmıştır; *ve*'yi kaldırarak cümleyi kurmak istersek *çıkarken* ulaç- fiilinden sonra bir *de* getirmeği gerektli buluruz: *Kardeşim çabucak karnını doyurdu,* **çıkarken de** *yemek odasını kapamadı...*

Kılınan eylemlerin ikincisi birincisinden az çok ayrı bir nitelikte düşünülürse aralarına *ve* bağlacı getirilir; misaller:

Üçüncü misalde şartlı eylemin ve ona bağlı olan eylemin öznesi birdir, ikisi de ir- temeliyle anlatılmıştır.

216, b. Şart ilgisiyle düşünülen eylem, çok kere, bir öğüt olarak emirle anlatılırdı; misaller:

1. *İy oğlum, kaçan bir kavmı* **görseŋ** *kim Tanrıyı zikreylerler bularuŋ ile* **oturgıl**... *kaçan bir kavmı* **görseŋ** *kim Tanrıyı zikreylemezler bularuŋ ile* **oturmagıl**... (Kab.)

2. *İy oğlum, âlimler ile çok oturgıl ve nesne* **sorarsaŋ** *lûtfile* **sorgıl**... (Kab.)

3. *İy Ali, eğer âlim* **iseŋ** *baŋa haber* **virgil**... *ol köşküŋ sıfatın baŋa* **eydiver**... (Kıs.)

4. *Kaçan sefere* **varsaŋ** *binidiŋ üzere* **uyumağıl**... *kaçan menzile* **irseŋ** *binidiŋden* **ingil,** *evvel aŋa alef* **virgil;** *andan sonra sen taam* **yigil**... (Kab.)

Dilin eskimiş şekil ve ügeleri atılarak, şimdi de aynı sözdizimi çok güzel kullanılabilir.

b) **Dilemelle:**

1. *Eğer* **dilerisenğ** *kim dünya baylığın* **diresin** *âdemiler elindekiden tamağuŋ kes* «tamamı kes»..

2. *Eğer oğlanlıkta* «çocuklukta» *edep* **öğrenürseŋ** *ulalıcak* «büyüyünce» *anuŋ ile* **assılanasın**...

3. *eğer âlim* **iseŋ** *ilmiŋ saŋa assı* **kıla** *ve dahi ilmiŋ* **arta;** *eğer cahil* **iseŋ** *bular saŋa ilim* **öğredeler**...

Bütün bu misallerde şarta bağlı olarak düşünülen eylemlerin kılınması ihtimal içinde kalmaktadır. Şimdiki sözdizimi misalden misale değişmektedir; birinci misalde, şimdi de e- temeli kullanılabilir:

Eğer **istiyorsan** *ki dünya malı* **toplıyasın**... Fakat, daha çok, şarta bağlı düşünülen eylem anlatıma tümleç verilir: *Eğer dünya malı* **toplamak istiyorsan**...

İkinci ve üçüncü misalde, şimdi, eski sözdiziminin kullandığı dilemelin e- temeli yerine bildirmelin er- temeli kullanılır:

Eğer çocuklukta edep **öğrenirsen** *büyüyünce faydasını* **görürsün.** — *Eğer* **âlimsen** *ilmin daha çok* **artar**... *eğer* **cahilsen** *onlar sana ilim* **öğretirler**...

Şartın bileşik sedi-temeliyle:

4. *Eğer dağa* **buyursadunğ** *kim dibinden* **kopa** *ve seninğle bile* **gide,** *ananğa eyülik kıldığunğ içün, bile* **gidedi** (Kıs. 483)

Şimdi bu cümleye şöyle bir dizim veririz:

Eğer dağa dibinden **kopsun** *ve seninle birlikte* **gelsin** *diye* **buyursan;** *annene iyilik ettiğin için, dağ* **kopar,** *arkandan* **giderdi.**

5. *Bir acep nesne gördüm, eğer anı* **kapadunğ** *ve banğa* **getüredüngğ** *kaygum* **gidedi** (Kıs. 193)

Şimdi böyle söyleriz:

Bir acayip şey gördüm, onu kapıp bana **getirmiş olsan** *kaygım.. kederim* **dağılır.. giderdi.**

6. *Eğer göğe destur* **virsedüm** *anğa taş* **yağduradı** *ve dağlar anı pare pare* **kıladı** *ve denizler anı* **gark eyleyedi** (Kıs. 375)

216, c. Eskiden edi-temeliyle anlatılan *olamal* kip dilin gerekli bir zenginliği idi; şimdi erdi-temeli ile anlatılan bu eylem, kip ve şekil bakımından, bildirmelin hikâyesiyle karışmaktadır.

Şartın misse şekli:

216, d. Ondördüncü asır betiklerinde şartın bir *misse* ve *mise* şekline rasgelinirdi; bunun *miş* ve *se* morfemlerinden gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır; misaller:

1. *Ol anunğ* **kızımısa** *hem biz dahı*
İşidedük... Çin yakındır ahı.
(S. N.)

Bundan şu anlaşılır:

«O onun kızı *olsaydı* [olmuş olsa] biz de işitmiş olurduk... Çin nihayet uzak bir yer değildir ki...»

2. *Eğer ben* **andamıssadum** *Mûsanınğ gürini size* **göstereidim** (Kıs.)

leşmiş olursa bu üğeler (éléments), kişi belgisiyle birlikte, yalnız son anlatımın fiiline ulanır; misaller:

1. *Her sabah deniz kenarına kadar* **gider,** *kayaların üstüne* **çıkar,** *balıkçıları* **seyrederdim.**

2. **Köpek** *sahibinin kokusunu* **alır,** *veya sesini* **duyar,** *hemen kuyruğunu sallıyarak* **gelir, yaltaklanır,** *ayaklarına* **sürünürdü**...

3. *Verdiği cevap bu: kimseyi* **dinlemiyecek,** *istediği yerlere* **gidecek, gezip tozacak, gülüp eğlenecekmiş**...

4. *Bunu görünce öbürü için taşıdığı* **hasret** *yüz kat daha* **artıyor,** *dayanılmaz bir hale* **giriyor, bağrı** *onulmaz bir yerinden* **yaralanıyordu.** (Y.K.K.)

5. [*Nihat*] *anlattıkça* **soluk yüzü ateşleniyor, gözleri parlıyor, sözleri** *ağzından kıvılcım gibi* **sıçrıyordu.** (H.R.G.)

Not. Bu cümlede özne her anlatımda değişmektedir.

219, b. Yalnız iki eylem üzerine kurulan anlatımlarda da bu dizim yöntemi güdülür: *Her zaman pazara kendimiz* **gider,** *şunu bunu* **alırdık.** — *Yakında* **gelecek,** *burada birkaç gün* **kalacakmış.** — *(Ağabeylerim) kılıç kuşandıktan sonra hemen* **evlenmişler** *ve ayrı evlere* **gitmişlerdi** (R.N.G.)

219, c. Anlatışa duyusal bir pekitme vermek için, arka arkaya gelen bağımsız anlatımlar bütün koşaç ve bileşme üğeleriyle kurulur: *Çok geveze* **idi,** *durmadan* **konuşurdu,** *herkesi* **bıktırırdı,** *hepimize yaka* **silktirirdi**... *vb.*

De bölücüğü:

220, a. *De* bölücüğünün kullanılış alanı geniştir; bundan önce ulaçlar arasında, *de* bölücüğünün görevlerini kısaca göstermiştik.

Bu bölücüğün bağlaç olarak kullanılması da geniş bir yer tutmaktadır; misaller:

1. *Uşak* **gitsin de** *onlara* **haber versin.**

Bu cümleden *de* bölücüğü kalkabilir, fakat bu cümle ile *uşak gitsin, haber versin* cümlesi arasında anlatış farkı vardır:

«... ben orada bulunmuş *olsaydım* Musa'nın mezarını size *gösterirdim.*»

3. *Eğer gerçek* **kulmıssam** *anğa kulluk* **kılıadum**
Ağlayadum *bu dünyede yarın anda* **gülem diyü**
(Yunus)

Emir kipi:

217, a. Emir kipi her zaman Türkçenin en yalın temeli olmuştur; yalnız tekil ikinci kişide bu temel bir *gil* ekiyle bileşirdi, bu şekil daha energili bir buyruk kipi olarak duyulurdu; şimdi bu anlatış zenginliğinden mahrum bulunuyoruz; misaller:

Vargıl, *ol kişiyi bunda* **okugıl** «çağır»
(Kıs. 368)

Vargıl, *melike* **ayıtgıl** *kim kullarından bir kula buyura...*
(Kıs. 686)

Benden eyü yavuz nesne kim görsen **sormagıl**
(Kıs. 466)

Ve bularuñğ gönlin dar **eylemegil**...
(Kıs. 739)

217, b. Çoğulda *gil* kalkardı:

Varuñğ, anları girü yerinde **koñğ** (Kıs. 613)
«*Gidin,* onları geri yerine *koyun*»
Helâl **ediñğiz;** *esen* **kalmğız**
Sımarlañğ *beni Tanrıya yalınız*
(S.N. 55)

217, c. Üçüncü kişide emir kipinin belgisi daima *-sün* şeklinde idi; çoğulu *-ler* ile oluşturulurdu; misaller:

... buyurgıl kim ol Araba akın **kılsun**... *çeri ile kulların ilin* **bassun,** *savaşçıların* **kırsun** *ve malların* **alsun**...
(Kıs. 735)

Gönlüñğ içinde yavuzluk **olmasun**
(Kıs. 739)

Ortak özne:

218, c. Yanyana dizilen anlatımların bir ortak öznesi olabilir; aralarına bir bağlaç konmıyan o anlatımlar da *bağımsız görünür;* misal:

Çocuk *uyanır, kalkar, giyinir, kahvaltı eder, çantasını alır, sokağa çıkar, okula gider...*

Bu anlatımlara tek bir *özne* [başa getirilen *çocuk* ismi] verilmiş, araları virgülle ayrılmıştır; fakat aralarında *süre* bakımından bir *sıralanış* vardır:

Çocuk uyanır, [*uyandıktan*] *sonra* kalkar, [*kalktıktan*] *sonra* giyinir... vb.

Aralarına *sonra* ulacı konmaz, fakat aralarındaki *süre sıralanışı (coordination de temps)* duyulmaktadır. Bunlara *sıralanmış anlatılımlar* (phr. coordonnées) denilir.

Birbirinden tamamiyle bağımsız olarak geçen olaylar, kılınan eylemler de olur:

Balıklar *yüzer.* — **Kuşlar** *uçar.* — **Güneş** *battı.* — **Ay** *doğdu.* — **Yağmur** *yağdı.* — **Şimşek** *çaktı...* vb.

Bunlar gerçekten *bağımsız* anlatımlardır.

218, d. Ortak özneli olup arka arkaya dizilen anlatımlar da *bağımsız* olabilir; misaller:

1. [*Kadın*] *yüzünü ala mora* **boyar,** *inceltmek için kaşlarını* **yolar,** *topuk tarafından boyuna 8 santim* **ekler;** *tabiatin verdiği sima ve endamla görünmeğe* **razı olmaz**... (H. R. G.)

2. *Hayır, büyük baba! ben o kadar basit ruhlu* **bir kız değilim,** *çok* **okudum;** *çok* **öğrendim,** *çok* **düşündüm,** *çok* **tahlil ettim.** (Y.K.K.)

3. *Tevfik dükkânın arka kapısını* **açtı**... *mutfaktan geçirerek bahçeye* **çıkardı;** *cevizin altındaki hasıra* **oturttu;** *önüne tütün kesesini bıraktıktan sonra* **kahve pişirmeğe gitti.** (H.E.)

Di.. miş morfemleri:

219, a. Sıralanmış anlatımların fiilleri *di.. miş* ekleriyle bi-

ANA ANLATIM, YANAL ANLATIM.

218, a. Anlatımın bütün üyeleri, ayrı ayrı, türlü tümleç ve ulaçlar alarak istemin anlatıldığını bu bölümün ilk ayrımlarında görmüştük.

Anlatımda her türlü tamamlayıcı ödevleri isim deyresine giren kelimeler gördüğü gibi anlatımlar ve fiil deyresinden kelimeler de o rolleri, daha etraflı olarak, oynar. Bu bakımdan, bir anlatım dizisinde bir *ana anlatım* (principale: Hauptsatz) ve bir [ya daha çok] *yanal anlatım* (subordonnée: Nebensatz) bulunur, meselâ:

Çocuk dersini biliyor

anlatımında *ders* ismi, *dersini* şeklinde, nesne tümleci olarak tamamlayıcı bir rol oynar. Bunun gibi,

1. **Öğretmen bilir ki bu çocuk çalışkandır**

anlatım dizisinde,

Öğretmen bilir: *ana anlatım* (principale),

Bu çocuk çalışkandır: *yanal anlatım* (subordonnée)

olur. Bu anlatım dizisi yerine *karmaşık* (synthétique) bir cümle de kurarak aynı istemi anlatabiliriz:

2. **Bu çocuğun çalışkan olduğunu öğretmeni bilir**...

gibi. Bu gibi cümlede nesne tümleci rolünde olan [bu çocuğun çalışkan olduğunu] takımı *yanal cümle* rolünü oynamaktadır; (1) numaralı anlatımda bu rolü [bu çocuk çalışkandır] suretindeki anlatım oynuyor.

Aynı istemin anlatılması başka bir anlatım dizisi haline de konabilir:

3. **Bu çocuk çalışkandır, bunu öğretmeni de bilir**

gibi.

Bu anlatım dizisinde her iki anlatım birer ana anlatım olarak kurulmuş, birincinin *nesne tümleci* rolü *bunu* zamiriyle gösterilmiştir.

ANLATIM DİZİLERİ

Bağlaçlar ve kullanışları.

218, b. Hergünkü yaşayış içinde geçen olaylar, eylemler ve onları kılanlar arasında binbir ilgi bulunur, veya birbirlerinden ilgisiz ve bağımsız olurlar. Bunları söylemek ve betimlemek (décrire) için dizi dizi anlatımlar, cümleler kurulur; aralarındaki her türlü ilgi ve bağları işaretlemek için kullanılan dil araçları ve anlatış yöntemleri sınırsız denecek derecede çoktur. Bu istem ve amaçla kurulup yanyana dizilen anlatımların tipleri çok zengindir; başlıcalarını örneklerle gözden geçirmeğe çalışıyoruz.

Bağımsız anlatımlar:

Arka arkaya dizilen şu anlatımları ilk misal olarak alalım:

Gün *doğar,* **tan** *ağarır,* **sabah** *olur...* **canlılar** *uyanır,* **kuşlar** *yuvalarından..* **arılar** *kovanlarından çıkar,* **hepsi** *yiyecek arar...*

Bu yanyana dizilmiş anlatımların *özneleri* olan varlıklar, *söylemleri* olan fiiller başka başkadır; anlatımlar *bağımsız (indépendante)* görünüyor; aralarına hiç bir bağlaç *(conjonction)* konmamıştır; birbirlerinden sadece virgülle ya nokta nokta ile ayrılmıştır.

Bu anlatımlarla söylenilen olaylar, hakikatte, birbirinden ilgisiz.. bağımsız değildir: Güneş doğar, *onun doğmasiyle* tan ağarmağa başlar, *az sonra* büsbütün sabah olur; *sabahın oluşu* ve *günün başlaması üzerine* canlılar uyanır.. kuşlar yuvalarından, arılar kovanlarından çıkar, ve *hemen* yiyecek aramağa koyulur.

Olayların sıra ile ve birbirinin sonucu, sebebi veya amacı olarak kılınışı, cümlenin ikinci şeklinde görüldüğü gibi, türlü tümleçler ve bağlaçlar kullanılarak da anlatılabilir

2) *Yardımına koşmağa mecburum,* **çünkü** *çok iyiliğini görmüşüm.*

3) *Poseidaon — ... Ben onu büsbütün sıladan mahrum etmeği düşünmemiştim,* **çünkü** *sen bir kere söz vermiş, and içmiştin...*

(A.C. Emre, Odüsseia tercümesi)

Ondördüncü asır betiklerinde [çün]:

231, b. *Zaman* tümleci rolünde *yanal anlatımlar* kurmağa yarar bir bölücüktür; misaller:

1. **Çün Tanrı... güneşi yudu** «= yıkadı» **ve aya döndürdü** *ayıñğ ululuğun(u) üç güneş kadarınca kıldı...* (Kıs).

2. **Çün subh doğdu,** *avratuñğ hısımları derneştiler, cerahı kadıya ilettiler...* (K.D.)

3. **Çün Dimne gördü;** *belâ kapusu açılmış... pes melik yakınlarından biregüye yüz duttu...* (K.D.)

Çün ki şekli:

231, c. Bu şekil onbeşinci asırda görülmeğe başlar:

Çün ki hicazdan döndüm... *yine gaza kılmağa arzu ettim* (Kab.)

Zira:

231, d. Sebep ilgisiyle yanal anlatımı ana anlatıma bağlamak için farsçadan alınmış olan *zira* bölücüğü de çok kullanılır:

... gerçeğe benzer yalanı söylemek yeğdir yalana benzer gerçektense; **zira gerçeğe benzerse yalan makbul olur...** (Kab.) gibi.

Şimdi de *zira* aynı ödevle kullanılır:

İstanbula gidemiyoruz, **zira böyle bir yolculuğa yetecek kadar paramız yok...** gibi.

Namık Kemalde *zira ki* şekline de raslanmaktadır.

Ki bağlacının gelişmesi:

232, a. *Kim* bölücüğünün ulamlık zamir olarak kullanılması

Böyle bir cümlede *fakat* yerine *ise* getirilebilir:

Çocuğa hem kabahatini göstermek hem de *gönlünü kırmamak istemiştim,* **o ise** maksadımı *anlamadı,* gücenerek *ağlamağa koyuldu...*

2. *Sokakta* **ses sada kesilmişti fakat** *biz hâlâ* **oturup konuşuyorduk.**

Böyle bir cümlede *fakat* atılsa veya yerine *öyle* iken ulacı getirilse mâna bozulmaz:

a) *... ses sada kesilmişti, biz yine oturup konuşuyorduk...*

b) *...ses sada kesilmişti,* **öyle iken** *biz oturup konuşuyorduk...*

3. *İşin gerçekten nasıl olduğunu* **bilmiyorum fakat** *bu yayılan söylentiler de büsbütün* **yalan sayılamaz.**

4. *Araba, mandaların yedeğinde, karşı kıyıya* **geçebiliyordu; fakat** *yolcular için...* **atlara binmekten başka çare yoktu.** (R.N.G.)

5. *Çocuk bütün gece* **yanıp titremiş; fakat** *günün ilk ışıklariyle beraber* **dipdiri kalkabilmişti.**

6. *Bizce görülmesinde hiç* **mahzur olmıyan, fakat** *onlarca* **en büyük çıplaklık sayılan** *ağzını kapıyordu ya...* (R.H.K.)

7. *Hayırlı bir iş yaptıklarına* **herkesi inandırmış olanların uydurma neşesiyle; fakat gönülleri sisli,** *evlerine döndüler.* (R.H.K.)

8. *Uzaktan, peşim sıra* **döner.. dolaşır; fakat** *bir türlü* **meramını anlatamaz...** (R.H.K.)

9. ... **Kalbi kuru, kafası dar, dili zehir, fakat** *Tevfik henüz* **ona doymamış...** (H.E.)

10. *İnsana birkaç kelime ile* **cevap verseler** *yine neyse...* **fakat ne evet ne hayır!**

11. *İşte ben* **bu yelin önüne katılanlardanım, fakat nereye gidiyorum, bilmiyorum...** (Y.K.K.)

Ne onu *gördüm* **ne başkasını...**
Ne ona *verdim* **ne başkasına...**
Ne ondan *aldım* **ne başkasından...**
Ne bana *olsun* **ne ele** *(Ata) vb.*
Ne İstanbuldan *gelen var* **ne başka bir yerden.**

Zamirler yerine isimler olabilir: **Ne keçiboynuzunu** *severim* **ne muşmulayı. — Ne Ali'yi** *sorarım* **ne Veli'yi. — Ne güzel** *ararım* **ne çirkin** *vb.*

c) Olumsuzluğun öznelere ve tümleçlere dokunduğunu işaretler:

Ne biz onları gördük ne onlar bizi gördü.
Ne biz onlardan bir şey istedik ne onlar bizden bir şey istedi.
Ne biz onlara gidelim ne onlar bize gelsinler.
Ne onlar bizi arasınlar ne biz onları arıyalım.
Ne biz sizden bir şey soralım ne siz bizden bir şey sorunuz [ya: **sorasınız**]... vb.

223, e. Yinelenmiş *ne* bölücüğünün girdiği anlatım bazı hallerde olumsuz şekilde olabilir; misaller:

a) **Hiç bir yere** *gidilmiyecek:* **ne denize, ne bağa, ne de başka bir tarafa.**

Kimseyi *görmedik:* **ne Ahmedi, ne Mehmedi, ne de başkasını.**

Evimize **kimse** *gelmedi:* **ne Ahmet, ne Mehmet, ne de başkası.**

Bu cümlelerde başa gelen ana anlatımla olumsuzluk işaretlendiği için arkadan yinelenerek gelen *ne* bölücüğü olumsuzluğun konusunu açıklamağa yaramaktadır.

b) *Dün akşam* **ne parka ne sinemaya... hiç bir yere gitmedik.**

Ne onu ne kardeşini... onlardan kimseyi görmek istemem.

Not. *Nite* bölücüğü soru morfemi de olurdu: *Banğa* **nite** *gelebilirsin* **kim...** *Siymurg irte gice beni kanadı altında bekler!* (Kıs.) gibi.

Zamanımızda:

228, b. Şimdi dahi *nitekim* ve *nasıl ki* bağlaçları, karşılaştırma kavramı ile, kullanılıyor; misaller:

1) *O her zaman böyle yapar,* **nitekim** *şimdi de bu işleri becerdi.*

2) *İşte kardeşiniz bu dileğimizi kabul etmedi,* **nasıl ki** *böyle olacağını önceden size söylemiştim...* vb.

228, c. *Nasıl* ulacı, *gibi* bölücüğünün yardımı ile de, karşılaştırma morfemi olarak kullanılır; misal:

Ovada beraber koşulmuş dört aygır, **nasıl** *atılıp yol alıyorsa, gemi de* **onun gibi** *şaha kalkıp ilerliyor, arkadan da çalkantılı denizin yağız dalgaları tekneyi dövüyordu...*

(A.C. Emre, Odüsseia tercümesi)

Kaçan kim:

229, a. Zaman tümleci rolünde *yanal anlatımlar* kurmağa yarıyan bir bileşik bölücüktür; görev bakımından ulaç da bağlaç da sayılabilir:

Kaçan kim *(Tanrı)* **yiri yarattı,** *yir bir kat idi...* (Kıs.) gibi.

Tâ... kim, tâ kim:

229, b. Yanal anlatımın *bir sona erişim zamanını* bildirmek için kullanılır bölücüktür; misaller:

1) *... ay gün ırılmadın* «= ara vermeksizin» *maşrıktan doğup mağrıptan dolınısar* «= batacak» **tâ ol vakte değin kim** *Tanrı kullar tevbesine vağde kılmıştır...* (Kıs.)

2) *... Bildiğimden haber verdim* **tâ şuna değin kim** *bir gün bizim Kühistan mülki anıldı...* (Kab.)

229, c. Yanal anlatımı sona erişen bir amaç göreviyle ana anlatıma bağlar; misaller:

Her ne kim şekli:

... dini dürüst kişi idi... **her ne kim** *padişahlar* **resmidir** *cümle yerli yerince idi...* (Kab.)

Zamanımızda:

227, c. Şimdi *ne* ve *her ne* ulamlıkları, yine genelleme kavramı ve temsil rolü ile, pek güzel kullanılabiliyor, ancak *ki* bağlacına hacet görülmez; misaller:

1) **Ne söylense** [**ne yapılsa**] **faide vermez.**

Ne olacaksa *bir an evvel* **olsun** *da kurtulalım...*

Bu cümlelerde *ne* her iki anlatıma *özne* olur.

2) **Ne gördümse anlatayım.**

Ne isterseniz yapın.

Ne vereceksenız verin *de çocuk okula gitsin...*

Bu cümlelerde *ne* her iki anlatıma *nesne* olur.

3) **Her ne isterse yapsın.**

Her ne ısmarladıksa *tam gününde* **hazır olmuştu...** vb.

227, d. *Nereye, nerede, ne zaman...* şekilleri de birinci anlatımı ikincisine, genelleme kavramiyle, dolay tümleci vermek için kullanılmaktadır; misaller:

Nereye isterseniz gidebilirsiniz. — Nerede bulunursanız bulununuz, *güler yüzlü* **olunuz. — Ne zaman gelirseniz,** *beklemeden, yanımıza* **çıkabilirsiniz...** *vb.*

Nitekim, niteki:

228, a. *Karşılaştırma* tümleci rolünde *yanal anlatımlar* kurmak için kullanılan bir bileşik bölücüktür; misaller:

1. *Yir su üzere ditredi, karar kılmadı* **nitekim** *gemi su üstünde yaykanır «= çalkanır».* (Kıs.)

2. *... [Kaya] yarıluban bir deve çıktı: on aylık yüklü ve karınlı* **nitekim** *Semût kavmı diler idi...* (Kıs.).

3. *... söz Âdeme gizlü değil illâ Âdem sözde gizlüdür,* **niteki** *Emirelmüminin Ali buyurur ki...* (Kab.)

Ne ondan ne başkasından... kimseden para istenmiyecek.

İkinci anlatım pekitilmiş olarak olumsuzluğu sağlamaktadır.

c) Kızım, senden **ne arabayı ne de başka şeyleri esirgiyecek değilim.**

Korkmayın, **ne sizi, ne onları, ne de başkalarını rahatsız edecek değiliz.**

Olumsuzluk morfemi olan *değil* bu gibi cümlelerden atılamaz.

d) *Kardeşim ne pazara gitmek ne evde kalmak* **istemediğinden** *babam onu başka işlere gönderdi.*

Ne orada ne burada **kalmıyacağını** *söyledi.*

Ne babasından ne başkasından **miras yemediği** *şüphesizdir.*

Bu misallerde görüldüğü gibi, olumsuzluk *-dik/ecek-yapılı* fiil isimlerinde olursa *me* bölücüğünden vazgeçilememektedir.

Ne de:

223, f. Yalnız olarak *ne de* kullanılır:

Biz onları aramadık, sormadık... **ne de** *onlar bizi aradı, sordu...* gibi.

Not. Nicelik kavramiyle karşılaştırma morfemi olarak kullanılan **ne de olsa** formülü vardır:

— Kardeşiniz uslu akıllıdır, fakat **ne de olsa** *çocuk, yaramazlıkları da olur elbet... gibi.*

Ya... ya... bağlacı:

224, a. Nöbetleşe kılınan, kılınması gereken [ya kılınmıyan, kılınması gerekmiyen], birinin tercihi lâzım gelen eylemleri bildirmek için kurulan anlatımların başına *ya* bölücüğü getirilir; misaller:

1. *Bu çocuğun eli durmaz:* **ya** *parmaklarını ağzına sokar,* **ya** *burnunu karıştırır,* **ya** [da] *hart hart başını kaşır...*

2. *Şimdi sofradan kalkmışlar:* **ya** *çamlar arasında gezmeğe gitmişler,* **ya** *kayıkla balığa çıkmışlar,* **ya** [da] *banyo yapmak için Yürük Ali'ye uzanmışlardır.*

Başlarında *ya bölücüğü* yinelenen anlatımlar iki, üç ve daha çok olabilir; son anlatımda *ya* bölücüğü *da* ile pekitilebilir. bu iki misalde görüldüğü gibi.

224, b. Yinelenmiş *ya* en çok arka arkaya dizilen iki anlatımın başında kullanılarak iki eylemden birinin tercih edilmesi bildirilir.

3. **Ya** *bu deveyi gütmeli* **ya** *bu diyardan gitmeli.*
4. **Ya** *malımızı geri verirsiniz* **ya** *parasını ödersiniz.*
5. **Ya** *uslu oturursun,* **ya** *böyle dayak yersin...*vb.

224, c. İki oranlama arasında kalındığı zaman da anlatımlar yinelenmiş *ya* ile bağlanır:

6. *Ekmek* **ya** *yetişir* **ya** *yetişmez...* [Ekmeğin bol olmadığı, yetişmemesi de mümkün görüldüğü bildiriliyor.]

7. *Kardeşim* **ya** *gelir* **ya** *gelmez...* [Kardeşin sözüne güvenilemiyeceği... işlerinin, yolculuk araçlarının elverişli olmıyabileceği düşünülerek kesin bir şey söylenmediği bildiriliyor.]

224, d. Anlatımın iki olarak düşünülen isimsel üyeleri de yinelenmiş *ya* ile ayrılır:

a) **Ya** *kardeşim* **ya** *bizden bir başkası istasyona gidip misafirleri karşılıyacak.*

Söylem'e [*karşılayacak* fiiline] iki özneden biri oranlanmaktadır; aileden bir kişinin istasyona gideceği söyleniyor, fakat bunun kim olacağı **kestirilemiyor.**

b) *Göndereceğiniz adam* **ya** *beni görsün* **ya** *kardeşimi.*

Görülmesi gerekli olan [anlatımın nesnesi] iki kişidir, her ikisi eşit derecede görülebiiir.

224, e. *Ya* bölücüğü yalnız da kullanılır, ancak o halde, daha çok *ve* ile bileştirilir:

Kardeşimin oralara gitmeğe **razı olacağını** ya [veya] **olmıyacağını** *kesin olarak söyliyemem...* gibi.

4. ... **şol oğlan kim** *- söyleşürdük - yer yüzü ehlininğ dinin(i) ayrıksıdasıdır seninğ oğlunğ olasıdır...* (Kıs.)

5. *Nite selâmet olubile* **şol kişi kim** *kendü nefsine malik olmıya...* (K.D.) vb.

226, e. **Ol... kim** ulamlık zamiri yanal ve ana tümlecin *ortak nesnesini* de temsil edebilirdi:

... **Ol av etin kim** dilediğ getirdim. (Kıs.)

«O istediğin av etini getirdim» vb.

Zamanımızda:

226, f. İki eylemin ortak öznesini ayrıksılayıp üstüne dikkati çevirmek için, şimdi de, *o... ki, bir... ki* bileşik ulamlıkları pek güzel kullanılabilir; misaller:

1. **Bir insan ki** *sonunu* **düşünmez,** *başına belâlar getirmekten kurtulamaz.*

2. **O çocuk ki** *büyük sözü* **dinlemez;** *işte senin gibi, felâketten felâkete uğrar.*

Her kim:

227, a. Yanal ve ana anlatımın *ortak öznesini,* genelleme kavramiyle, temsil eder *ulamlık* (relatif) zamirdir; misaller:

1) **Her kim** sizi **incitirse** Âdemi incitmiştir «= incitmiş olur». (Kış.)

2) **Her kim** *ben öğredeyim* **derse** *emeği zayi olur...* (Kab.)

Ne kim, ne... kim:

227, b. Yanal anlatımı, *nesne* göreviyle ve genelleme kavramiyle, ana anlatıma ulayan bileşik zamirdir; misaller:

1) ... *İbrahimi anda* «= orada» *doğurdu ve* **nekim genç oğlan timarıdır eyledi;** *andan... girü evine döndü...* (Kıs.)

2. ... **ne söz kim söylene** *ve* **ne iş kim ola** *melikiğ kulağına değüre...* (K.D.)

Yahut şekli:

224, f. Bu şekil farsçadan alınmıştır, üçüncü [ve bazan ikinci] eylemin başında bu şekli kullanmayı tercih edenler vardır; misaller:

1) **Ya** *kendi gelir.. alır,* **ya** *birini gönderir.. aldırır,* **yahut** *kitaptan vazgeçer.*

2) **Ya** *oraya kadar kendi gidecek,* **yahut,** *gidemezse, emniyetli bir adam gönderecektir...* gibi.

Gerek... gerek...

225, a. Yinelenmiş *gerek* kelimesi de bağlaç rolünü oynar. Misaller:

1. **Gerek Ali gerek kardeşi** *böyle bir işi görebilecek halde değildir*[*ler*]. [İki özneyi bağlar.]

2. **Gerek Aliden gerek kardeşinden** *hiçbir haber alınamadı.* [İki tümleci bağlar.]

3. **Gerek Aliye başvurulup** *bu işler tahkik edilsin* **gerek kardeşini görüp** *ne yapıldığı ondan sorulsun, aynı sonuca ulaşmak mümkündür.* [İki anlatım bağlar].

Gerekse ve *gereksem* şekli de *gerek* kelimesini yinelemeğe yaramaktadır.

... olsun... olsun bağlacı:

225, b. Yinelenmiş *olsun* temeli, anlatımın iki düşünülen isimsel üyesi arasında, eşitlik ve katma kavramiyle, bağlaç rolünü oynıyabilir; misaller:

1. **Kendi olsun kardeşi olsun,** *aynı şeyi söylüyor*[*lar*], [Hem kendi hem kardeşi... demektir.]

Ali olsun Veli olsun, *tarlada çalışmak istemiyor*[*lar*]. [Hem Ali hem Veli... demektir.]

2. **Kendisini olsun kardeşini olsun** *görüp konuşamadım.* [Ne kendisini ne kardeşini... demektir.]

3. **Kendisinden olsun kardeşinden olsun,** *burada kimse söz açmış değildir...* vb.

226, c. *Kim* bölücüğü, ondördüncü asırda, ana anlatım'la yanal anlatım arasında bağlaç rolünü de oynamakta idi: misaller:

1. *Cebrail Al. zeytun ağacı indirdi,* **buyurdu kim** *ışbunun yemişin yegil...* (Kıs.)

Bu cümlede *ışbunun yemişin yegil* anlatımı *buyurdu* anlatımına nesne tümleci ödevinde bir yanal anlatımdır.

2. *Ya Âdem, Tanrınğ* **sanğa selâm okur** *ve* **eydür kim** *ışbu ağaçtan yegil...* (Kıs.)

«... Tanrım sana selâm söylüyor, ve *diyor ki* bu ağaçtan ye...»

3. *Nemrut düşinde* **gördü kim** *bir yıldız doğar...* (Kıs.)

4. *Nemrut* **buyurdu kim** *ol yıl içinde neçe* [= ne kadar] *oğlan doğarsa boğazlayalar...* (Kıs.)

5. **Gördü kim** [oğlan] *diri yatar ve beş barmağın emer...* (Kıs.)

... **gördü kim** *bir barmağından su emer ve birisinden süt...* (Kıs.)

6. ...**dilemedi kim** *ol yırtıcılar korktığın bileler...* (Kıs.)

7. *Kaçan İbrahimi* **bağladılar kim** *oda bırağalar...* (Kıs.)

8. ... *hali takati* **yoğıdı kim** *yol yürüye...* (Kıs)

Kim bileşikleri:

226, d. *Kim* ulamlığı *ol, şol, her, ne, kaçan, şöyle...* isimsi ve ulaçlariyle bileşik olarak çok kullanılırdı. Başlıca kullanılışlarını gözden geçiriyoruz:

Ol.. kim, şol... kim:

Yanal ve ana anlatımın *ortak öznesini,* ayrıksılama kavramiyle, temsil eder *ulamlık* (relatif) zamirlerdir; misaller:

1. ... **ol yir kim** *bu damara ulaşı olur* «= bitişmiştir» *deprenür...* (Kıs.)

2. ... **ol ak yol kim** *göktedir -anğa bakınğ- bir gez ol yana ve bir gez bu yana varır...* (Kıs.)

3. ... **ol ferişte kim** *düne* «= geceye» *müvekkeldir, gelir ve ol karanluktan bir avuç alır...* (Kıs.)

İster... ister...

225, c. *İster* temeli, yinelenmiş olarak, eşitlik kavramiyle bağlaç rolünü oynar; misaller:

1. **İster gitsin ister beklesin,** *bizim saat beşten önce bir yere çıkmamız mümkün değildir.*
2. **İster Ali gitsin ister Veli;** *elverir ki oraya biri gitsin.*
3. **İster Aliden sorulsun ister kardeşinden,** *alınacak cevap bir olacaktır...* vb.

-se de, ise de:

225, d. Bu morfem grupu da iki anlatımı karşıtlık kavramiyle sağlar; misaller:

1. *Kardeşim* **gelecekse de** *geç kalacak.*
2. *O böyle* **söylüyorsa da** *biz inanmıyoruz.*
3. *Önce gideceğini* **söylemiş idiyse de** *sonra sözünü tutmadı.*

ESKİ BETİKLERDE [*KİM*] BAĞLACI.

226, a. *Kim* soru bölücüğü onbirinci asırdanberi, *ulamlık zamir* (pronom relatif) olarak kullanılmıştır. Kutadgu-bilig'de bu kullanışa sık sık raslanır:

Kayu kim *toğar erse ölgü kerek*

«her kim doğarsa, veya her ne ki doğar olsa, ölmesi de gerekli olur» demektir. Yine onbirinci asrın bu ulu anıdında, *Kişi kim okısa... ne kim artar erse...* gibi, *kişi* ve *ne* isimsilerinin de *kim* ile bileşerek anlatıma ulandığı görülmektedir.

Ondördüncü ve onbeşinci asır betiklerinde de *kim* bölücüğü *ulamlık zamir* rolünde bol bol kullanılmıştır; misaller:

1. *Eğer dilerseniz devr ettiğin anlayasız* **feleğe bakınğ kim** *bir gez bu yana ve bir gez ol yana görünür.* (Kıs.)

«Eğer döndüğünü anlamak istiyorsanız *feleğe bakın ki* bir kere bu yana ve bir kere o yana [döner] görünür.»

2. *İşittim Tanrı* **resulinden kim** *eydür idi: Kaçan Âdem Al. uçmaktan Hint yerine indi, ol* **yaprak kim** *uçmakta anınla avretin örtedi, bile idi...* (Kıs.)

«Tanrı peygamberinden işittim, şöyle der idi: Âdem Al. cennetten Hint memleketine indiği zaman, cennette iken avret yerini örtmek için kullandığı yaprak da beraberinde idi...»

226, b. Onbirinci asır anıtlarında *kim* bölücüğünün ulamlık zamir olarak kullanılmış olması bu bölücüğün Farsçadan alınmadığına sağlam bir belgedir. Farsça *ki* ile Türkçe *kim* arasında borçlanma ilgisi yoktur, köken birliği vardır.

Ondördüncü ve onbeşinci asır betiklerinde Türkçe *kim* şekli devam etmiş, daha sonra, Sarayın İstanbula gelmesi ve Osmanlı münşi ve şairlerinin Fars betiklerini örnek tutmaları üzerine, Türkçe *kim* şekli yerine *ki* geçmiştir.

2. **Günü gününe; saati saatine; elifi elifine, noktası noktasına; harfi harfine... evli evine, köylü köyüne... yerli yerinde [yerli yerince]...** vb.

3. **Günden güne, aydan aya, yıldan yıla...** vb. **Ağızdan ağıza, kulaktan kulağa...** vb. — **Köyden köye, evden eve, ilden ile, memleketten memlekete...** vb. — **Gönülden gönüle, kalbden kalbe...** vb.

Bu isim yinelemeleri anlatımda ulaç olarak kullanılır.

D. İsim ikizlemeleri:

236, f. Bu ikizlemeler çok kullanılır ve onlarla türlü kavramlar sağlanır; başlıca tipleri şunlardır:

a) *Topluluk, yığın* (collectivité) kavramını anlatmak için kullanılan isim ikizlemeleri; misaller:

Konu komşu, ana baba, karı koca, soy sop, eş dost, hısım akraba, çoluk çocuk, sürü sepet, cümbür cemaat... *vb.*

Kişi anlatan isimlerden oluşan bu topluluk ikizlemelerinin anlatış değeri hepsinde bir değildir: *ana baba* [**ana baba** *sevgisi, birinin* **anası babası; anaya babaya** *saygı,* **ana baba** *günü*]... ile *soy sop* veya *eş dost, karı koca...* karşılaştırılınca, anlatış deyresinin genişliği.. darlığı hattâ niteliği.. nasıllığı bakımından, farkları anlaşılmaktadır.

b) **Ev bark, kap kacak, çanak çömlek, takım takalavat; çift çubuk... kazma kürek, iğne iplik, yatak yorgan...** vb.

Yaşayış araçları.. türlü aygıtlar anlatan isimlerden oluşan bu ikizlemelerin de anlatış deyresi bakımından değerleri bir değildir: bir adamın *evi barkı* taşınmaz mal bakımından zenginliği, *çifti çubuğu* ise tarım işlerindeki her türlü taşınır malları ve aygıtları demektir. Mutfakta yemekleri hazırlamak için kullanılan her türlü aygıtlar *kap kacak*, yemek sofrasına yarıyan her türlü eşya ise *çanak çömlek* ikizlemeleriyle anlatılmaktadır... Gerek taşınmaz gerek taşınır mal ve aygıt anlatan bu ikizlemelerden de

gittikçe seyrekleşmiştir. Namık Kemal *kim*'i hâlâ bu rolde kullanmakta idi:

Biz ol nesli kerim-i dudei **Osmaniyanız kim**

Cihangirane bir devlet çrkardık bir aşiretten...

Fakat bu kullanış Namık Kemalde de çok seyrek raslanır. Namık Kemal de *ki* bölücüğünü *kim*'in kazanmış olduğu bütün rollerde kullanırdı; misaller:

1. **Mirza Süleyman ki ashab-ı seyf-ü kalemden bir dâhiye idi,** *küllî bir tedarik ile Şirvan üzerine yürüdü.*

(Cezmi)

Bu cümlede *ki*, ulamlık zamir olarak, özneyi kendisinden sonra gelen sıralanmış anlatımlara ulamaktadır.

2. *Serdar Lala Mustafa Paşa* **hâlâ meştasından çıkmamış idi ki** *Mirza Süleyman kırk bin kişilik bir İran ordusu ile Şirvan kıtasına geçerek Şemahiyi muhasaraya kıyam eyledi.*

Bu cümlede *ki* dolay [zaman] tümleci rolündeki yanal anlatımı ana anlatıma bağlar.

3. **Çamur bir dereceye gelmişti ki** *düşman üzerine kim at sürmek isterse bir iki adım gider gitmez hayvanı diz kapaklarına kadar çamura batardı.*

Bu cümlede *ki* dolay (sebep) tümlecini ana anlatıma bağlıyor.

Ki bağlacının oynadığı roller:

232, b. Anlatım dizisinde ana anlatımı yanal anlatıma [ya anlatımlara] ulamak için *ki* bağlacı kullanılır.

Ki ile ulanan yanal anlatımlar türlü roller oynar, başlıcalarını örneklerle gözden geçiriyoruz.

A. Nesne tümleci rolünde yanal anlatımlar: Ana anlatım geçişli fiil üzerine kurulduğu zaman, yanal anlatım nesne tümleci görevinde olur; misaller:

1. **İşittim ki** *arkadaşımız seyahate çıkıyor...*

Cümlenin denklemleri:

a) *Arkadaşımız seyahate çıkıyormuş, ben öyle işittim.*

b) *Arkadaşımızın seyahate çıkacağını* [*çıkmak üzere olduğunu*] *işittim.*

2. **Görüyorsunuz ki** *işler artık yoluna girmiş.*

Cümlenin denklemleri:

a) *İşler artık yoluna girmiştir, bunu siz de görüyorsunuz.*

b) *İşlerin yoluna girdiğini* [siz de] *görüyorsunuz.*

3. **Diyorlar ki** *uçak yakında arabanın yerini tutacak.*

Cümlenin denklemleri:

a) *Uçağın yakında arabanın yerini tutacağını söylüyorlar.*

b) *Uçak yakında arabanın yerini tutacakmış, böyle söylüyorlar.*

B. Dolay tümleci rolünde yanal anlatımlar:

232, c. *Ki* ile bağlanan iki anlatımdan birincisi dolay tümleci, ikincisi ana anlatım rolünde görülür; misaller:

1. **Bu hal deliliğin bir neticesi idi ki** *ona karşı hiç bir şey yapılamaz (H.Z.U.)*

Cümlenin denklemleri:

a) **Bu hal deliliğin bir neticesi olduğu için ona karşı hiç bir şey yapılamazdı.**

b) *Böyle bir hale karşı hiç bir şey yapılamazdı, çünkü bu hal deliliğin bir neticesi idi.*

2. **Kendilerini bizden aşağr sayıyorlarmış ki** *hep çekingen bir halleri vardı.*

Cümlenin denklemleri:

a) *Hep çekingen bir halleri vardı,* **çünkü ihtimal kendilerini bizden aşağı sayıyorlardı.**

b) **İhtimal kendilerini bizden aşağı saydıkları için hep çekingen bir halleri vardı.**

3. **Öyle umutsuz idik ki** *iyi olarak hiç bir şey beklemiyorduk.*

Cümlenin denklemleri:

ların *yalın* ve *uzatılmış* şekilleri olduğu yerinde görülmüştü; bunların her iki türü yinelenmiş olarak kullanılır; misaller:

a) **Güm güm** *ötmek,* **kıs kıs** *gülmek,* **küt küt** *vurmak,* **tak tak** *çalmak,* **tık tık** *etmek...* vb. — **Şap şup** *öpmek,* **tak tık** *etmek,* **kem küm** *etmek...* vb.

b) **Şakır şakır** *akmak,* **cayır cayır** *yanmak,* **hatır hatır** *kaşınmak,* **şarıl şarıl** *çağlamak,* **mışıl mışıl** *uyumak,* **harıl harıl** *çalışmak,* **horul horul** *uyumak...* vb.

Şapır şupur *öpmek,* **takır tukur** *etmek,* **şangır şungur** *yuvarlanmak,* **harıl harıl** *işlemek,* **hatır hutur** *kaçınmak...* vb.

Yansılamaların ikizlemeleri de kullanılır:

Pat küt *vurmak;* **paldır küldür** *yuvarlanmak...* gibi.

C. İsimlerin yinelenmesi:

236, e. Bir ismi arka arkaya iki kere söyliyerek kullanmamız vardır; isimleri yinelemenin anlatış deyresi geniştir; başlıca kullanış yerleri şunlardır:

a) **Köy köy** *dolaşmak* (= bir bucağın köylerini birer birer dolaşmak), **sokak sokak** *gezmek,* **ev ev...** **kapı kapı** *dolaşıp bir şey sormak, aramak...* vb.

b) **Avuç avuç** *paralar.. liralar,* **çuval çuval** pirinç[-ler], un[-lar], **teneke teneke** yağ[-lar], **kucak kucak** ot[-lar], **demet demet** çiçek[-ler], **dizi dizi** inci[-ler]... vb.

Bir şeyin çokluğunu anlatmak için bu ikizlere başvurulur; bunlarda ölçeği, ölçü birimini veya kabı belirten isim iki kere söylenmektedir.

c) İsimlerin morfemli yinelenmeleri de çok kullanılır, bunların başlıca tipleri şunlardır:

1. **Yan yana, üst üste, alt alta, arka arkya, iç içe, baş başa, omuz omuza, el ele, diz dize...** vb.

sarı: **sapsarı;** *kara:* **kapkara;** *kızıl:* **kıpkızıl**... vb. *Düz:* **düpedüz;** *sağlam:* **sapasağlam** gibi çiftlerde ise *pe* hecesi katılarak ilk hece katmerlenmiştir.

[M ile] Beyaz: **bembeyaz;** yeşil: **yemyeşil;** düz: **dümdüz;** sıkı: **sımsıkı;** gök: **gömgök**... vb. — Karışık: **karmakarışık;** dağınık: **darma dağınık**... vb. gibi çiftlerde de (r)ma hecesi katılmaktadır.

[S ile] Katı: **kaskatı;** koca: **koskoca;** kıvrak: **kıskıvrak;** yuvarlak: **yusyuvarlak**... vb.

[R ile] **Sırsıklam** [ve **sırılsıklam**]; **çırçıplak** [ve **çırılçıplak**]... vb.

Dilimiz her türlü kelimeleri hem teker teker hem de *yineliyerek* [iki kere söyliyerek] kullanır; bu bakımdan başlıca söz bölücüklerini gözden geçiriyoruz.

A. Ünlemlerin yinelenmesi:

236, c. Ünlem ve haykırışların en içten kopma dil işaretleri olduğunu görmüştük; bunları bile tek olarak kullandığımız gibi yanyana iki kere de söyleriz; misaller:

a) — **Vay** *başımıza gelenler!*

b) — **Vay vay!** *Ne felâket!*

a) — **Ah** *şu yaramaz oğlan!*

b) — **Ah ah!** *bu acılara nasıl katlanacağız!*

a) — **Öf!** *bunaldım, boğuluyorum!*

b) — **Öf öf!** *nedir sizin elinizden çektiklerim!*

a) — **Aman!** *deme, canım!*

b) — **Aman aman!** *dikkat edin! Sakının!* vb.

Ünlemlerin, haykırışların yinelenmesine sesin tonu da arkadaşlık ederek istenilen duyusallık tamamlanılmaktadır.

B. Yansılamaların yinelenmesi:

236, d. İçten kopma dil işaretlerinden saydığımız yansılama-

a) **Umutsuz olduğumuzdan** *iyi olarak hiç bir şey bekliyorduk.*

b) *İyi olarak hiç bir şey beklemiyorduk,* **çünkü umutsuzduk.**

Başka misaller:

4. *Oranın hatırası zihnimde* **öyle karışmış bulunuyor ki** *yalnız başıma gitsem o evi bulamıyacağım.*

6. *O sesler* **o kadar korkunç gelirdi ki** *bayağı irkilir, bir tarafa sinerdim.*

6. **Öyle her şeyde ortak bir hayat yaşıyarak büyümüşlerdi ki** *artık ne görseler ondan aynı mânayı çıkarırlardı.*

7. **Onda öyle sevinen ve sevindiren bir hal vardı ki** *gönül onunla konuşmaktan avunurdu.*

8. **Her tarafa bir rayiha yayıldı ki** *bayılıyorum sandım.*

9. **Kendisini suçlu bulduğundan dolayı olacak ki** *yüzü kızardı, ağzını açıp tek bir kelime söylemedi...*

10. **Ötekiler de aynı şeyi düşünmüş olacaklar ki** *hep bir ağızdan sorduk: — Nesi var?*

(R. N. G.)

232, d. Ki ile bağlanan iki anlatımdan birincisi zaman tümleci, ikincisi ana anlatım rolünde de olabilir:

1. **Bu huyu anlaşıldıktan sonradır ki** *ona o lâkabı verdiler.*

2. **O kadar yaklaştılar ki** *seslerini işitmeğe başladık.*

Cümlenin denklemleri:

a) *İyice* **yaklaştıkları zaman** *seslerini işitmeğe başladık.*

b) *Seslerini işitmeğe başladık,* **çünkü artık iyice yaklaşmışlardı...**

232, e. İkinci anlatım birincinin [ana anlatımın] öznesi gibi duyulur; misaller:

1. **Anlaşıldı ki** *bu [piliç] güzel bir horoz olacak.* (H. Z. U.)

2. **Yüzünden belliydi ki** *içinde büyük üzüntüler, kaygılar var.*

Sorulu cümlede ki bağlacı:

232, f. Sorulu olan anlatım *ki* ile yanal anlatıma bağlanabilir; misaller:

1. **Bu nasıl bir yer idi ki** *her şey orada görülürdü?*

2. **Kim demiş ki** *bizim elimizden böyle işler gelmez?*

3. **Kim umardı ki** *öyle zayıf bir çocuk sınıfın birincisi olsun?*

4. **Ne gördünüz ki** *böyle bir iddiada bulunuyorsunuz?* vb.

Ayrıksılanan varlıklar:

232, g. Söz konusu olarak geçmiş olan bir varlığa ayrıksı bir durum vererek üstüne dikkati çekmek için *ki* bağlacını kullanarak şöyle bir dizişe baş vurulabilir:

1. *Kalbinde derin* **bir kin** *vardı,* **öyle bir kin ki** *düşman saydığı her şeyi yakıp yıkmadıkça yatışmıyacak!*

2. *Uzakta* **birçok şeyler** *görülüyordu,* **öyle şeyler ki** *çalılarda otlamakta olan koyunlara da benzetilebilirdi.*

DUYUSAL ANLATIŞ YÖNTEMLERİ

Dernel (social) yaşayışın binbir gereğine uygun olarak söz söylemek istiyenler için araştırılacak nice *duyusal (affectif)* anlatış yolları.. yöntemleri vardır. Bu kitabın birkaç yerinde, türlü şekil ve kavram ilgileri üzerine, anlatışın duyusallık bakımından değeri belirtilmeğe çalışılmıştır. Şimdi ise bu anlatış yöntemlerinin başlıca bölümlerini örnekleriyle gözden geçirmeğe çalışıyoruz.

YİNELEME, İKİZLEME, KATMERLEME

326, a. Duyusal anlatış yöntemlerinin en eskileri *yineleme (répétition)* ve *ikizleme* (redoublement) sayılsa gerektir. Dilin yüzyıllar süresince kazanıp kullandığı her türlü kelimeleri, yeni yeni duyuşlar ve kavrayışlar anlatmak için, arka arkaya iki kere söylemekten, türleri ve şekilleri bir kelimelerin ikisini yanyana dizmekten daha tabiî bir anlatış yolu olamazdı.

Dilde bir kelimenin bile seslerinden veya hecelerinden birini ikizliyerek yeni anlatış araçları yaratmak yolu görülmektedir; meselâ bizde *ana* ile *anne* [çuvaşçada *ata* ile *atte*] dilin bu türlü yaratışlarından sayılır. Burada ses *katmerlemesi* (gemmination des sons) vardır. *Kekeme, pepeme* gibi kelimelerde işe *hece katmerlemesi* (gem, des syllabes) görülmektedir. *İsi* (sıcak), *yası, aşağı* gibi sıfatların, ses katmerlemesiyle, *issi [ve ıssı], yassı, aşşağ...* şekillerine girdiğini; *ufacık* yanında *ufacıcık* da denildiğini görüyoruz. *Eşek: eşşek* çifti de bu katmerli söyleyişlerdendir. Fakat Türkçenin bu türlü *katmerlemeyi* pek az kullandığı şüphesizdir.

326, b. Dilimiz, yerinde görülmüş olduğu üzere, en geniş ölçüde, sıfatların ilk hecesini, başka bir ses katarak katmerlemekte ve bu yöntemle anlatış değerlerini kuvvetlendirmektedir; misaller:

[P ile] *Açık:* **apaçık;** *uzun:* **upuzun;** *kuru:* **kupkuru;**

235, d. Er/irse- temeli üzerine eksiltili cümle de kurulabilir; misaller:

(2) *Büyük oğlu şehit olduktan sonra ömrü kaygı içinde geçerdi:* **ya küçük de cepheye giderse! ya bu da ölüverirse!**

228, e. Erse- yapılı temel üzerine de şart ve ceza dizisi kurulur; misaller:

(3) *Çocuklar* **yaramazlık ederlerse** *ceza görecekler(dir). Ahmet yine* **söz dinemezse** *kulağı çekilecek(tir).*

Bu cümleler se- temeli üzerine kurulmuş cümlelerle karşılaştırıldığı zaman kavram deyresi bakımından ayrı ayrı değerde oldukları anlaşılır. *Ahmet söz dinlese... Çocuklar yaramaz olmasa...* anlatımlarından genel bir şart, hem de olması veya olmaması kaygı halini almış bir dilem olarak anlatılan bir şart, duyulmaktadır. — *Ahmet yine söz dinlemezse... Çocuklar yaramazlık ederlerse...* anlatımlarından ise *olaysal* (actuel) ve kesin bir şart anlaşılmakta, sonucu [cezası] da kesin ve kararlaştırılmış olarak gösterilmektedir.

Bu şart dizisinin *eksiltili* şekli olmaz. Bunlarda (1) ve (2) numaralı cümlelerin anlattığı dilem veya kaygı yoktur.

235, f. Kaynaşık *-yorsa, -ecekse, -imişse, -idiyse* morfemleriyle kurulan şart dizileri de *olaysal* (actuel) ve kesin olarak *belirli* (déterminé) kavram deyresi içinde kalırlar:

Ahmet yaramazlıkta **devam edecekse** *cezası iki kat olacak(tır). — Ahmet şimdi odasında derslerine* **çalışıyorsa** *ona bir hediye verilecek(tir)... vb.*

Eğer, şayet:

235, g. Bu belirli şart dizilerinin başına, pekitme istemiyle, farsçadan *eğer* ya *şayet* ulaçlarını getirenler vardır; misaller:

Eğer *her çocuk kardeşin gibi* **yaramaz olursa** *evde kimsenin rahatı kalmaz.*

Şayet *kardeşin bugün de derslerine* **çalışmamış olursa** *ona adamakıllı bir ceza vermekten başka çare yoktur... vb.*

ŞART DİZİLERİ

233, a. Se- yapılı fiil temelleri üzerine kurulan *şart dizileri* dilde geniş ve önemli bir kullanış bulmaktadır.

Se morfemi fiillerin yalın temeline, ve e- temelinden başka, bütün bükün temellerine gelir; bu ulanmadan her fiilin se- yapılı temelleri oluşur.

Se morfemi, ulanık şekliyle, her yerde uyumlu olur; kişi belgileri de bu temellere uyumlu olarak eklenir. Di- temelinde *se* morfemi, *ise* şekliyle olur ve iki morfem *-diyse* suretinde kaynaşır.

Çekim örnekleri:

(1) **İnce fiillerden:** *gelse (gelsem vb.), gelirse (gelirsem vb.), geliyorsa (geliyorsam vb), gelecekse (geleceksem vb.), gelmişse (gelmişsem vb.), geldiyse, (geldimse vb.).*

(2) **Kalın fiillerden:** *alsa (alsam vb.), alırsa (alırsam vb.), alıyorsa (alıyorsam vb.), alacaksa (alacaksam vb.), almışsa (almışsam vb.), aldıysa (aldımsa vb.).*

Bu temellerden yalnız yalınları [gelse, alsa] vurguyu son hece üzerine alır; öbürlerinde vurgu *se*'den önceki hece üzerine atılır.

Kavram alanı:

233, b. Se- yapılı fiil temellerinin kavram bakımından kullanılış alanı geniştir; başlıca tiplerini örnekleriyle gözden geçiriyoruz.

1. *Çocuk* **söz dinlese** *azarlanmaz.*

   Çocuklar **yaramaz olmasa** *anneler rahat eder.*

Bu cümlelerde ana anlatım ikinci gelendir, se- temeli üzerine kurulan anlatım bir *şart tümleci* rolü oynamaktadır: *çocuk azarlanmaz* [**söz dinlemek şartiyle**], *anneler rahat eder* [**çocuklar yaramaz olmamak şartiyle**] demektir.

233, c. Se-temeli üzerine *eksiltili* (ellyptique) cümleler de kurulur:

2. *Ahmet* **söz dinlese...**
Ah şu Ahmet, **bir söz dinlese...**
Çocuklar **yaramaz olmasa...**
Ah şu çocuklar, **yaramaz olmasalar...**

Cümlede özne olan *Ahmet, çocuklar* beğeniliyor ama beğenilmiyen, şikâyete sebep olan yönleri de var: Ahmet söz dinlemiyor, çocuklar yaramazdır... İşte asıl anlatılmak istenilen ve kuvvetle anlatılan budur. Böyle bir şart dizisiyle kaygı halini almış duyu gösterilmektedir.

Başka eksiltili örnekler:

3. **Ah, o yaramaz elime bir geçse...**

Kardeşim şimdi bir çıkagelse...

Bu eksiltili anlatımlarla birer *dilek* gösterilmekte ve bu dileklerin gerçekleşmesi sonunda *ne kılınacağı* söylenmeksizin anlatılmaktadır: ... *elime bir geçerse kulaklarını çekerim...* — ... *bir çıka gelse pek çok sevineceğim...* demektir.

233, d. Se-temeli üzerine kurulan cümle *ümit, korku* veya başka bir *duyu* da anlatır:

4. **Ah, onun nasıl bir adam olduğunu** [ne işler görmüş olduğunu] **bilseler...** gibi.

233, e. Şart dizisinin iki anlatımı arasında başka kavram ilgileri de bulunur; misaller:

5. **Kıyamet kopsa** *bildiğinden şaşmaz... dediğini yapar... fikrinden vazgeçmez... sözünden dönmez... andını sımaz* [*yeminini bozmaz*]... vb.

Gökten taş yağsa... *konuşulan yere giderim...* — **Taş çatlasa** *dediklerini yapmam...* vb.

Bu cümlelerde se-temeli üzerine kurulan anlatım bir *dâva tümleci* rolünü oynar. Bu tümleç (1) numaralı dizilerdeki şart tümlecinden çok ayrıdır.

Bari *aldığı kız* **güzel olsa!**
Eve dönünce **bari başımı dinliyebilsem!**
Bari sussa, ağzını açmasa!
Bari gevezelik etmese! *vb.*
Bu bölücük sona da gelebilir:
Aldığı kız **güzel olsa bari!...** *vb.*

Bari bölücüğü bileşik, seydi-yapılı, temelle kurulan anlatıma da gelir: **Bari** *eski bir baba dostu* **olsaydı...** — *Bir iyliğini görmüş* **olsaydım bari!** vb.

Keşki ulacı:

235, b. Şart dizisinin başına çok kere *dileme* ulacı olan keşki getirilir; misaller:

Keşki *yatağına girip* **yatsaydı...** *hastalığı bu hale* **gelmezdi.** — **Keşki** *gelip bana* **derdini anlatsaydı...** *ben ona* **bir çare bulurdum.** — **Keşki** *onun* **sözünü dinlemeseydik..** *bu belâ* **başımıza gelmezdi...** *vb.*

235, c. Bu anlatım dizileri ile *istenilmiyen* bir sonuç yüzünden duyulan üzüntü anlatılmaktadır. Bunlar *eksiltili (ellyptique)* olarak, sonuç atılarak da kurulabilir:

Keşki öyle yapsa... — Keşki ona rasgelmeseydim... — Keşki o doktora danışmasaydık... — Keşki kendimiz gideydik... *vb.*

Er/irse-temeli:

235, d. Er/irse-temeli *dilemel* kavramla anlaşılmaz, *keşki* ulacını da almaz; bu kullanılışma misaller:

(1) *Elini* **uzatırsa öperim; konuşursa** *ben de* **konuşurum.** — *Genç görünmek* **isterseniz** *beyazlar* **giyiniz;** *açık renk boyunbağı* **takınız.** — *Ahlâkına değil de malına, zenginliğine* **bakarlarsa** *diyecek yok.* — *Ne kadar* **yorulursam yorulayım, uyursam, dinlenirsem** *başım* **ağrımaz.** — *Baktılar,* **böyle giderse** *yer yüzünde hayvan* **kalmıyacak...** *vb.*

Bu cümlelerde *idi/di* ile bileşik olan temeller sağlam ve kesin bilgi vermekte, *imiş/miş* ile bileşik olanlar ise ancak bir oranlama göstermektedir.

234, e. Şart dizisinde yalnız sonuncu bildiren anlatımın *di* ile bileşmesi vardır; misaller:

Ben sizin yerinizde olsam *onlarla iyi geçinmeğe* **çalışırdım; *yüzlerine* güler, *işimi* yürütürdüm. — Şimdi karşıma çıksa ne yapardım? Boynuna sarılır,** *iki yanağından* **öperdim. — Böyle bir harekete uğrasam** *utancımdan* **ağlardım... yerin dibine geçerdim. —** *Sevgiliyi o zamanlar* **bir gün görmesem** *deliye* **dönerdim.**

Bunlarda sonuç oranlama deyresinde kalmaktadır; son misalde anlatılan sonuç gerçek bir eylem gibi hikâye edilmektedir.

Bu diziş üzerine sorulu cümle de kurulabilir:

... *Aslanın yerinde* **hanginiz** *olsa* **onun gibi yapmazdınız?**

(R. H. K.)

Se- temeli ile e- temeli:

234, f. Se- temelinin bileşik şekilleri yerine e- temelinin aynı şekilleri kullanılabilir; misaller:

a) *İşimizi* **bitirmiş olsaydık (bitirseydik)** *biz de sizinle birlikte kırlarda gezmeğe* **giderdik.**

Arşimet **bir dayangı noktası bulsaymış** *yer yuvarlağını bir manivelâ ile* **kaldırabilecekmiş.**

b) *İşimizi* **bitirmiş olaydık** [**bitireydik**] *sizinle gezmeğe* **giderdik.**

Arşimet **bir dayangı noktası bulaymış** *bir manivelâ ile yeri bile* **kaldırabilecekmiş.**

Bari bölücüğü:

235, a. Şartın en aşağı derecesini bildirmek, bunun da ele geçmediğini anlatmak için *bari* bölücüğü kullanılır ve cümle eksiltili olarak kurulur; misaller:

Bu dâva dizilerinin eksiltili suretleri kullanılmaz.

6. **Ne zaman sokağa çıkayım desem** *misafir gelir. — Gezmeğe gitmek için* **ne zaman niyet etsek** *yağmur yağar..* vb.

Bu cümlelerde se- temeli üzerine kurulan anlatım bir *zaman karşılaşması* tümleci rolündedir: iki eylemin zaman içinde karşılaştığı anlatılmaktadır. Bu tümleç de geçen örneklerde görülen *şart* ya *dâva* tümlecinden ayrıdır. — Bu karşılaşma dizilerinin de eksiltili suretleri olmaz.

Bu örnekler se- temeli üzerine kurulan anlatımların kavram bakımından ne kadar geniş bir kullanılış alanı olduğu hakkında ancak bir fikir verebilir; yoksa bu dizilerin bütün kullanılış örneklerini vermiş değildir.

Olumlu ve olumsuz şart:

233, f. Şart tümlecine temel olan eylem olumlu ve olumsuz olarak düşünülebilir, o zaman fiilin se- temeli arka arkaya iki şekilde ve *de* ulacıyle pekitilmiş olarak kullanılır; misaller:

7. **Siz isteseniz de istemeseniz de** *o kız beğenmediği kocaya varmaz.*

Kardeşim gitse de gitmese de *ben sizinle beraber gelecğim.*

Yağmur yağsa da yağmasa da *yola çıkmaktan geri kalınacak değildir...* vb.

233, g. Şart dizisinde anlatımların yeri değişebilir; se- yapılı fiille kurulan anlatım sona alınacak olursa duyusallık değeri artar; misaller:

1. *İnsanın ömrü ferah, kutlu, sevinçli geçebilir,* **midesinde o her yemekten sonra rahatsızlık veren ağrı olmasa!**

2. *Hayatın her güçlüğüne, her belâsına katlanılabilir,* **sonunda ölüm olmasa!**

3. *Onu daha çok seveceğim* **bu derece gevezelik etmese!** vb.

Se- yapılı formüler:

234, a. Cümlede türlü tümleç rolü oynar, se- yapılı formüller çoktur, başlıcalarını örnekleriyle gözden geçiriyoruz.

Ne ise:

1. *Söz vermişken gelmedi ya,* **ne ise;** *biz yine kusurunu görmüş olmıyalım.*

2. *İnanmak güç ya,* **ne ise;** *onun sözüne önem vermeden işimizi düzenliyebiliriz.*

3. *Kabul etmek istemiyordu... bir çok itirazlarda bulundu,* **ne ise;** *sonunda razı oldu ya!*

Bu cümlelerde **ne ise** bir *ara anlatım (phrase intercalée)* niteliğinde bir tümleçtir.

Formülün *her ne ise* şekli de vardır.

Ne de olsa:

Onun ne kadar çok kusurları olduğunu ben de kabul ediyorum; fakat, **ne de olsa;** *arkadaşımız, hem de çok hizmeti dokunmuş bir arkadaş... vb.*

Böyle bir cümlede kullanılan *ne de olsa* formülü de bir ara anlatım niteliğinde tümleçtir.

Nedense:

1. *Fikrini değiştirsin diye çok söyledik,* **nedense** *ısrar ediyor.*

2. *Kendisine güzel bir teklifte bulundular,* **nedense** *kabul etmedi...* vb.

Bu gibi cümlelerde kullanılan *nedense* formülü, sıralanmış anlatımlarda karşılanan iki eylem arasındaki *bilinmez sebebi* anlatan bir tümleçtir.

Formülün *her nedense* şekli de kullanılır.

Hiç olmazsa:

1. *Onun elinden çok şey gelmiyebilir,* **hiç olmazsa** *yolda ufak tefek hizmetlerimizi görür.*

2. [Pastırma.. sucuk kokusu] **hiç olmazsa** *aç karnına iştiha ilâcı yerine geçer...* (R.H.K.).

3. *Büyük bir kazancımız olmıyaiblir,* **hiç olmazsa** *bir arkadaşımıza yardım etmiş oluruz...* vb.

Bu formül *en aşağı derecede* olarak düşünülen ilgiyi anlatan bir tümleç aracıdır.

Se- temeliyle temsil:

234, b. Fiillerin se- temeli *temsil* rolünde çok kullanılır; bu rolde anlatım *ne* soru bölücüğü ile kurulur; misaller:

a) **Ne tutsalar** *kuruyor.*
Ne versem *yanacak, geri dönmiyecek...*
Genelleme kavramıyle *özne* temsil ediliyor.

b) **Ne beğense** *giyebilir.*
Neden hoşlansa *alıp yiyebilir.*
Ne söylese *dinliyen olmaz...*
Genelleme kavramiyle *nesne tümleci* temsil ediliyor.

c) **«Ne verseler** *ona şakir,* **ne kılsalar** *ona şâd.»*
(Fuzulî)
Genelleme ile *ikinci nesne* temsil ediliyor, bu rol *ona* zamiriyle açıklanmıştır.

234, c. *Kim* bölücüğü ile se- temeli üzerine kurulan anlatım da temsil için kullanılır; misaller:

Kim isterse gelsin [gitsin, alsın...].
Kimi isterseniz *yanınza alınız.*
Kimin suçu varsa *onu cezalandıralım* [ona ceza verelim]... vb.

Bileşik şekillerle:

234, d. Se- temeli *idi* ve *imiş* morfemleriyle bileşebilir; bu bileşik temeller üzerine kurulan şart dizileri karşılaştırılan eylemlerin geçmiş zamana geçirilmesini sağlar; misaller:

a) **Hasta hemen yatağına girip yatsaydı** *böyle tehlikeli bir ihtilât olmazdı...* vb.

b) **Hasta hemen yatağına girip yatsaymış** *böyle tehlikeli bir ihtilât* **olmıyacakmış...** vb.

A! *Bu nasıl şey?*
A! *Üstüme iyilik sağlık!*
A! *Çok oldunuz artık!*
A! *Bu ne güzel manzara!*
Bu ünlem yinelenmiş olarak da kullanılır:
A a a! *Bunu biz mi söylemişiz? vb.*

Ay!

244, b. Bu ünlem de üstünde durularak söylenir; ansızın olan türlü duyuşların bildirilmesini sağlar; misaller:

Ay! *Şuramda bir sancı!* [birdenbire duyulan acı]
Ay! *Siz mi idiniz?* [ansızın raslama.]
Ay! *Şurada bir şey kımıldanıyor!*
Ay! *Bu sitemleri siz mi yapıyorsunuz?* [Şaşma.]
Ay! *Hiç olmamış!* [Beğenmeme.] vb.

Ah!

244, c. Acı, esef, acıma, emek... gibi duyuşları göstermek içindir; misaller:

Ah, *ne sefalet!* [*Ah, ne felâket!*]
Ah, *efendim, çocuk büyütmek ne güç iş!*
Ah, *o eski ramazanlar, çocukluğumuzun ramazanları!*
Ah, *birkaç gün önceden haber alsaydım!*
Ah, *evlâdım, ne oldu sana?*
Ah,... ah! şekli:

«**Ah, Avrupa, ah!** *Tirane atladın mı, beş on saat sonra Alplerin, Karpatların eteğindesin!*»

Vay!

244, d. Esef, acıma, apansızlık, şaşma, korkutma... gibi duyuşları bildirmek içindir; misaller:

Vay *başım!* — **Vay** *halime!* — **Vay** *o biçarenin haline!*
Vay, *siz misiniz?* **Vay,** *gel bakalım, dostum!*
Vay! *Böyle rezaletler de mi oluyormuş! vb.*
Yinelenmiş olarak da kullanılır:

topluluk ve onunla birlikte *takım* ve *çeyiz* kavramı da anlaşılmaktadır.

İkizlemelerle birçok kavramları adlandırmak dilimizin bol bol kullandığı bir yoldur; bu ikizlemeleri oluşturan isimler son derece çeşitli olabilir; misaller:

c) **Üst baş** «elbise», **iş güç** «meslek», **bet beniz** «çehre, siyma», **kılık kıyafet, düğün dernek**... vb.

Bu ikizlemelerden artık *yığın, topluluk, takım, çeyiz*... kavramları pek duyulmaz; birkaçının daha çok *soyut kavram* anlattığı görülmektedir.

E. Sıfatın yinelenmesi:

236, g. Bir varlıktaki *sanın* [vasfın] çokluğunu anlatmak için ismine ulak olarak verdiğimiz sıfatı iki kere söylemek dilimizin çok kullandığı bir duyusallık yöntemidir; misaller:

Gezdiğimiz köyün kızlarında **kara kara** *gözlere,* **al al** *yanaklara rastlıyorduk.* — **İnce ince** *dilimler,* **uzun uzun** *şeritler,* **küçük küçük** *parçalar,* **mini mini** *bebekler... vb.*

Fiillere ulaç olarak verilen sıfatları da, kavramı kuvvetlendirmek için, iki kere söyleriz: **tatlı tatlı** konuşmak (esnemek, gerinmek...), **derin derin** *düşünmek,* **kaba kaba** *şakalaşmak,* **pahalı pahalı** *satmak,* **ucuz ucuz** *almak,* **güzel güzel** *arkadaşlık etmek, gözler* **dolu dolu** *olmak, erişteyi* **ince ince** *kesmek, soğanı* **ufak ufak** *doğramak*... vb. vb.

Sıfatların, ulaç olarak, morfemli yinelenmesi de vardır: **inceden inceye; derinden derine; alttan alta; gizliden gizliye**... *araştırmak* [*soruşturmak, karıştırmak*] *vb.*

236, h. Varlıkların en yüksek derecede bir vasfı bulunduğunu göstermek içinse *mi* soru bölücüğü ile sıfatı yinelenir: [kız] **güzel mi güzel;** [annesi] **nazik mi nazik;** [babası] **cömert mi cömert;** [amcası] **zengin mi zengin;** [dayısı] **çapkın mı çapkın**... vb.

236, i. Anlatımda *söylem* rolündeki fiili yinelemek de du-

yusallığı arttıran yöntemlerdendir: ... biri «köpeği bağlasak iyi olur» **dedi**... **dedi amma** geç kalınmıştı... gibi.

Söylemin *mi* ile yinelenmesi kuvvetli bir onaylama yöntemidir: **yapar mı yapar; keser mi keser**... vb.

F. Sıfat ikizlemeleri:

237, a. İki ayrı sıfatı bileştirip yeni kavramlar anlatmak yöntemi dilimizde önemli bir yer tutar; bu türlü sıfat ikizlemelerinin tipleri çoktur; başlıcalarını örnekleriyle gözden geçiriyoruz:

a) **İleri geri; aşağı yukarı; var yok; az çok; alt üst**... vb.

Bir sıfatın karşıtı ile oluşturduğu bu ikizlemelerin anlattığı kavramlar belirli bir deyreye sokulamaz; her birinin ayrı ayrı kullanılışı vardır: *ileri geri lâkırdı söylemek* demek itiraz yollu düşünceler ileri sürmek demektir. Bir şeyin *aşağı yukarı* başka bir şey kadar, veya başka bir şey gibi olduğu söylenir; karşılaştırma ile, o iki şey arasında *yakınlık* derecesi bulunduğu anlaşılır. — *Var yok* ile tahmin anlatılır: **on kilo var yok... bir kilometre var yok...** vb. *Bir şeyi* **az çok** *bilmek* de o şeyi *yeter* derecede bilmektir. — *Biryeri, bir yerin eşyasını* **alt üst** *etmek* ise onların sırasını, düzenini bozmaktır... vb. — **Deli dolu** gibi sıfatın tastamam karşıtı ile oluşmuş görülmiyen ikizlemeler de vardır; bunlar da özel bir kavram anlatmaktadır.

b) *Eşanlamlı* ya *yakınanlamlı* sıfatlardan oluşmuş ikizlemeler: **delik deşik; eğri büğrü; alaca bulaca; yorgun argın; abuk sabuk; ipsiz sapsız; güçlü kuvvetli; anlı şanlı; yalan yanlış; iri yarı; eksik gedik; yamrı yumru; çarpık çurpuk; çarık çürük; kırık dökük**... vb. Bunlar da obartmalı bir sanlama sağlamaktadır.

c) Bir ailenin (bir kurulun) **küçüğü büyüğü**; sözün **uzunu kısası**; bir şeyin **boşu dolusu; çürüğü sağlamı; katısı yumuşağı**... hep karşılaştırılan, özel kavramlarla kullanılan sıfat ikizlemeleridir.

Hay hay

243, k. Onaylama içindir: **Hay hay;** *dediğiniz gibi olsun.* — **Hay hay;** *ben de giderim...* vb.

Ey! Hey...!

234, l. *Çağırmalık* (vocatif) düşümde anılan ismin başına getirilerek duyusallığı artırılır. Karşılaştırınız:

Ulu Tanrım! — Ey ulu Tanrı! Hey ulu Tanrı!

Sevgili dostum! — Ey aziz dost! — Hey sevgili dost! vb.

Başka misaller:

Ey yeri göğü yaradan ulu Tanrı!

Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker!

(M. A.)

T. D. N. Ondördüncü ve onbeşinci asırlarda *iy* şekliyle, farsçada olduğu gibi, kullanılırdı.

Dede Korkutta **Hanım hey!** şekli vardır.

Hey bölücüğü isimden önce ve isimden sonra da kullanılır: **Medet hey! Hey gidi hey! Hey gençlik hey!** vb.

Anlatımın başına da **hey** getirilebilir:

Hey! *ne yapıyorsun orada?* gibi.

Ayol

243, m. İstanbul ağzında kullanılan bu çağırmalık «ey oğul» ya «a oğul» dan gelişmiş görünüyor. Eski *oğul* isminin anlamını artık vermemekte, teklifsizce hitap için kullanılmaktadır: **Ayol,** *nerelerdesin?* vb.

III. BAŞLI BAŞINA VARLIĞI OLAN ÜNLEMLER

A!

244, a. Üstünde durularak söylenilen bu ünlem şaşma, öfkelenme, usanma, beğenme gibi türlü duyuşları göstermek için kullanılır; misaller:

Ha [işte]; hah; hah [işte]:

243, g. Göstermek içindir: **Ha;** *saat bire geliyor.* — **Ha işte** *aradığınız kitap.* — **Ha işte** *söylediğim kalem bu.* — **Hah işte** *her sabah ilk müşteri!* «**Hah;** *yine eski şeyleri karıştırıyorsun!*»

Ha... ha...

243, h. Yinelenmiş **ha** *bölücüğü nöbetleşme ve eşitlik unlatmak* için kullanılır:

Ha *hoca Ali* **ha** *Ali hoca.* — **Ha siz** *gelmişsiniz* **ha kardeşiniz.** — **Ha böyle** *söylemiş* **ha başka türlü**... *vb.*

Be

243, i. Sitemli hitap içindir: **Be kardeşim;** *niçin böyle söylüyorsun?* — **Be çocuk;** *neye uslu durmuyorsun?*

Küfür ve hakaret için de kullanılır: *Be utanmaz!*... vb.

Hay

243, j. Ünlem olarak bu bölücüğün başlıca üç kullanılışı vardır; misaller:

a) **Hay köpek!** neler söylüyorsun?

Hay afacan! bu yaramazlıklar ne?

Burada azarlama ile hitap içindir:

b) Bu rolde *hay... hay* şeklinde de kullanılır:

Hay şeytan hay! Hay geveze hay! — Hay ahlâksız hay!

c) **Hay Allah razı olsun!**

Hay Allah iyilik versin!
Hay Allah müstahakını versin!
Hay başlarına taşlar yağsın!

Burada bir hitap (ya yöneltme) vardır, buna dua [iyi veya kötü dilek] katılmaktadır.

d) En-yapılı ortaçların *çokluk* anlatan morfemli yinelenmeleri de çok kullanılır; misaller:

Koşan: **koşan koşana** [Bombanın patlaması üzerine halk dağılıverdi, her tarafa **koşan koşana**...].

Gülen: **gülen gülene** [Tuhaf tuhaf konuşuyordu, buna karşı **gülen gülene**...] vb.

e) **Gelir gelmez;** yemek **yer yemez;** yataktan **kalkar kalkmaz**... gibi ir-yapılı temellerin olumlu.. olumsuz şekillerinden yinelemelere *aralıksız* kılınan eylemleri anlatmak için kullanılmaktadır.

f) Di-temelindeki fiillerin bile olumlu.. olumsuz yinelenmesi vardır: *Ortalık* **ağardı ağarmadı**... gibi ki henüz ağarırken demektir.

Miş-temeliyle de aynı yineleme kurulabilir: *ortalık* **ağarmış, ağarmamış idi ki**... gibi.

G. E-yapılı ulaç fiiller:

237, b. E-yapılı ulaçlar, yinelenmiş ya ikizlenmiş olarak, çok kuvvetli duyusal anlatış araçlarındandır; misaller:

a) **Güle güle; koşa koşa; sora sora; vura vura; kopara kopara; kırıta kırıta**... vb.

b) **Güle oynıya; hoplıya zıplıya; ite kaka; itişe kakışa; gülüşe oynaşa; bağıra çağıra; bağrışa çağrışa; özene bezene; özenile bezenile**... *vb.*

Yakın anlamlı fiillerin, sıfatların arka arkaya sıralanması da duyusallığı arttıran bir diziş yöntemidir:

a) **Yanmak, kavrulmak, haşlanmak, cızlamak, cızırdamk**... *hepsi birden vardı.*

b) **Büyük, kocman, ulu** (taşlar)... vb.

H. İsimsiler:

238, a. Yanyana sayı isimsilerinden ikisini çok kullanırız: **bir iki; iki üç; dört beş; beş on; yirmi otuz; kırk elli**...

vb. Bu sayı ikizlemeleriyle *belirsiz bir niceliği yakınlık* kavramiyle sınırlarız: **Bir iki gün** *geçtikten sonra* — **Dört beş kişi** *bir araya gelerek...* — *Çalışıyordu, hem iyi geçiniyor, hem de bir kenara* **beş on kuruş** *ayırıp biriktirebiliyordu...* vb.

238, b. Sayı ikizlemelerine *kadar* bölücüğü de ulanabilir: **Yirmi otuz kadar jandarmadan** *oluşan bir silâhlı kuvvet köyü sarmıştı...* gibi.

238, c. İsimsiler ayrımında görmüş olduğumuz gibi, belirsizlik isimsilerinin çoğu *ikizleme* yöntemiyle oluşuyordu:

Şu bu: şunu bunu; şunun bunun; şuna buna... vb.

Öteki beriki: ötekini berikini; ötekine berikine... *vb.*

Belirsizlikle anlaşılan **şöyle böyle** işaret ulaçları da ikizleme ile oluşmuştur.

MORFEMLİ DUYUSAL ŞEKİLLER

239. İsim ve fiillerin büründüğü şekilleri anlatan ayrımlarda bu şekillerin duyusallık değerleri de işaret edilerek geçilmişti. Bu duyusal morfemli şekillerin başlıcaları isimlerde *küçültmelik* ve *okşamalıklar*, fiillerde *eylem görünüşleri*, ve her türlü *obartmalı, kabartmalı* şekillerdi; burada, şimdi, onları hatıra getirmekle yetinmekteyiz; bazı örnekler:

a) *Anne:* **anneciğim; kuzum anneciğim; iki gözüm kardeşciğim; kadıncağızın yavrucuğu; yavrucağızın yüreciği**... vb.

b) **Kocaman** *balıklar,* **tombalak** *köy kızları;* **sırıtkan** *mahalle kadınları,* **dövüşken** *horozlar...* vb.

c) **Duraklamak; tartaklamak; dürtüklemek; çekiştirmek; görünüvermek; yazı yazıvermek; uyuya kalmak; bayıla yazmak**... vb.

d) *Çocuk okuldan* **geldi mi** *çantasını atar, oyuna koşar.*

243, c. Bu bölücük, *ey* şekliyle de, aynı ödevde kullanılır:

Ey! artık *bu çok oluyor.*
Ey! sen de *bir şey söyle.*
Ey! sonra *ne olacak?*
Ey! *kimmiş o? vb.*

243, d. **Eh şekli** de vardır, tasdik ve kabul için kullanılır:

Eh, *sizin dediğiniz gibi* **olsun.** — **Eh,** *orası* **öyle.**

Eh, *elden başka* **ne gelir?** *vb.*

Ha

243, e. Hitap içindir; hitaba türlü kavramlar katar; misaller:

a) **Ha göreyim seni! Ha gayret!**

İsteklendirme ile hitap edilmektedir.

b) **Ha şöyle**... az daha yaklaş.

Ha şöyle... itiraf et suçlarını.

Beğenme ile hitap ediliyor.

c) **Ha! Ben de öyle düşünüyorum.**

Ha! unutuyordum... *babamızdan mektup var:*
Ha! şimdi hatırıma geldi.
Ha! getir şu kitabı bakayım.
Ha! sahi; *bugün bir yere* **gidecektik**...
«Ha! Zehra; sen misin?»

Tasdik ile hitap edilmektedir. Bu kullanışta bölücük başlı başına varlığı olan bir ünlem gibi duyulmaktadır.

Ha bire:

243, f. Bu bileşik bölücük eylemin berklikle ve devamla kılındığını bildirmek içindir: **Ha bire tıkınıyor.** — **Ha bire söyülyor**... vb.

Kalem dünden beri **kırık değil miydi be?** *vb.*

Haykırışlı sorulu anlatımda kullanıldığına misaller:
Ne yaman adam bu be!
Ne güzel kız bu be!

II. BAŞA ULANAN ÜNLEMLER

A

243, a. *Hitap* (interpellation) ünlemidir. Hitabı *yumuşatmak*, daha çok *sevgi göstererek* hitap etmek içindir; misaller:

[*Kardeşim!*]: **A kardeşim!** *Niçin böyle söylüyorsun?*

[*İki gözüm!*]: **A iki gözüm!** *Senin iyiliğin için söylüyorum...* vb.

Sertlik ve *teklifsizlik* göstermek için de bu bölücük kullanılabilir:

A budala; *insan bilmediği bir adama borç para verir mi?*
A utanmaz; *bana karşı bunu nasıl söyliyebilirsin? vb.*

E

243, b. Bu bölücük de hitap içindir; her hangi bir karşılık sırasında, itiraz yollu bir kullanışla getirilir; misaller:

E artık sen çok oluyorsun...
E sen *bir şey* **anlamadın mı bundan?**
E ne oluyorsun, *canım?* **E ne demek istiyorsun?**
E zarar neresinde bunun?
E iş bununla bitmez... *göreceksin daha neler olacak...* vb.

Bölücük ayrı söylenip üstünde durulabilir; bu kullanış bir ısrara karşı olur:

E! *Sonra ne olacak?*
E! *Bu böyle devam edecek mi? vb.*
Ey şekli:

— ... ağlamağa **başlamaz mı** *benim de sinirlerim oynar. — Ortalık* **kararadı mı** *herkeste bir telâş...* vb.

e) **Eli kırılası. — Gözü çıkası[ca]. — Adı batası[ca]...** vb.

f) **Gel de** *inanma.* **— Gelsin** *sohbet.* **— Yansın dursun. — Vur patlasın çal oynasın...** vb.

Ayrıksılama:

240. Anlatışa bir duyusallık sağlıyan yöntemlerden biri de *ayrıksılama*'dır. Bu istemle kullanılan araçların başlıcaları şunlardır:

Hani: Geçenlerde **hani** *çok çalışkan diye bir öğrenciden söz açmıştım,* **onu** *yakından görmeniz için buraya çağırdım.*

Hani ile ayrıksılanan varlık cümlenin alt kısmında *işte* ile de anılarak zamirle temsil edilir:

Hani *bize ara sıra gelen bay yok mu, bu haberi* **işte o** *verdi.* — **Hani** *gazetelerde üç satırlık polis haberleri olur,* **işte onlara** *en çok merak ederim.*

Ya: **Ya kardeşiniz...** *o gelmiyecek mi?* — **Ya öbürleri...** *onlar ne diyecek?*

Ya aradığınız kitaplar *bulunmadı mı? vb.*

Hele: Gideceğime hepsi üzüldü, **hele kardeşim** *kederinden âdeta ağlıyacaktı. — Onlara söz dinletemedik,* **hele küçük oğlan** *yerinde durmak bilmiyordu.* — **Hele ablaları** *hepsinden çirkin.* — **Hele siz** *öyle söylememeli idiniz... vb.*

İlle: Hiç birini görmek istemiyorum **ille o afacanı.** — *Ne oyuncaklar verdik; o yine* **«ille topacımı** *isterim» diyor, başka söz dinlemiyordu* (H.R.G.). — *Ya,* **«ille ikiliğim de ikiliğim»** *diye tutturursa...* vb.

Yok mu: Sizin o kadar övdüğünüz **çocuk yok mu;** *dün hepsinin yaramazı* **o idi.** — *Adada güzel giyinen* **bir komşumuz yok mu idi; onu** *bir de şimdi görseniz tanıyamazsınız...* vb.

-E gelince: Bütün bu çocuklara ceza verilecek, **Ahmed'e gelince** *iş değişir, çünkü* **onun** *hiç yaramazlığı görülmedi. — Her yere girdik çıktık,* **şu odaya gelince** *oraya giremedik: kilitli idi ve anahtarı üstünde yoktu... vb.*

ANLATIMDA ÜYELERİN YERİ

241, a. Bükün belgileri kelimelerin, anlatım üyesi olarak, gördükleri ödevleri belli etmeğe çoğu zaman yeterli olur. Söz söyliyen bu üyelere istediği gibi bir duyusallık vermek üzere onları sıralar.

241, b. *Bükünlü tümleçler* anlatım içinde yer değiştirmeğe çok elverişlidir; anlatımın duyusallık değeri tümlecin [tümleçlerin] aldığı yere göre **değişir. Misaller:**

I.

a) **Kitabınızı** *buldunuzm u?*
O aradığınız kitabı *buldunuz mu?*

b) *Buldunuz mu* **kitabınızı?**
Buldunuz mu **o aradığınız kitabı?**

II.

a) **Kardeşinizi** *gördünüz mü?*
Kardeşinizin neler yaptığını *işittiniz mi?*

b) *Gördünüz mü* **kardeşinizi?**
İşittiniz mi **kardeşinizin yaptıklarını?**

III.

a) **Şu kansere** *bir çare bulamadılar.*
Size bunu *kim söyledi?*
Bana **o çocuğu** *gönderin [gönderiverin].*
Derdinizi *kime anlatırsınız?* vb.

b) *Bir çare bulamadılar* **şu kansere.**
Kim söyledi **size bunları?**

Kardeşine **böyle söyle; e mi?** — *Kendi* **gitsin de görsün; e mi?** — *Kardeşin* **kendi gidecek; e mi?** vb.

ha; ha?

242, f. Anlatımın sonuna gelen *ha* ünlemi üç kullanılış gösterir; misaller:

a) **Döverim ha!** *Uslu otur, yoksa* **dayak yersin ha!** — **Sakın gitme ha!** — *Yoksulluktan şikâyet eder,* **yalan ha!** *Ne kirli çıkındır o!*

Bu kullanılışta *uyarma* ve *korkutma* ünlemi rolünü oynamaktadır.

b) *Kardeşiniz* **gitti ha?** — *Sen de* **gidiyorsun ha?** — *Bir daha* **gelmiyecek ha?** — **Amma da yaptın ha?** — **Amma da güzel ha! Vay; yalan söylemek ha!** vb.

Sorulu cümlede, *söylemi, esefle karşılanan, istenilmiyen, beklenilmiyen bir eylem* olarak gösterir; buna *acaplanmak* kavramı da katılır.

c) Bu bölücük yinelenmiş yalın temel arasına getirilir, eylemin devamlı kılınmasını betimler.

Sabahtan akşama kadar **didin ha didin;** *evin işleri yine bitmek bilmez...* gibi.

Fiilin ikinci şekli kişi belgisi de alabilir:

Geleceğiz diye haber gönderirler, **bekle ha beklersin;** *bir türlü gelmezler...* gibi.

be!

242, g. Ünlem olarak kullanılan bu bölücük *teklifsizce* ve *kabaca hitap* içindir; misaller:

Sus be! — Yapma be! — Otursan a be! — Söylenmesen e be!

Sorulu anlatıma da ulanır:

Ne istiyorsun be? — Ne var be?
Kardeşiniz böyle **söylemedi mi be?**

— **Söyler a!** *Çocuk da insan.*

Not. Bu iki misalde görüldüğü gibi bölücük uyumlu değildir.

*

— *Kardeş kardeşin malını* **satamaz mı?**

— **Satamaz a!** *Kardeşlerin de malı, kesesi ayrı olur vb.*

Ünlemin ya şekli:

242, c. Sesli ile biten fiillere ulandığı zaman, bu ünlem *ya* şeklini alır; misaller:

Kardeşiniz de **söyledi ya,** *hepimiz gidiyoruz.*
Bu oldu mu ya? — Olmadı mı ya?
O da bizimle **gelmeliydi ya!**
Okumalı ya! — Susmamalı ya?
Gitmemeli mi ya! *vb.*

Son zamanlarda kuvvetli bir *onaylama* (affirmation) aracı olarak *ya*'nın kullanıldığı görülmektedir:

Malûm ya! Anladınız ya! Söyledim ya! vb.

a! e!

242, d. Bir eylemin kılınmasını [ya kılınmamasını] kuvvetle öğütlemek için se- temelinin 2 nci kişi şekline gelir, uyumlu olup ince sesli hecelerden sonra **e olur. Misaller:**

Okusanız a! Konuşsanız a!
Söyleseniz e! Gülmeseniz e!
Okusan a! Konuşmasan a!
Söylesen e! Gülmesen e! vb.

Se- temelinin 3 üncü kişi şekline gelirse *ya* olur: *Okusa ya! Konuşmasa ya! Söylese ya! Gülmese ya!*

Not. Bu bölücüğü uyumlu kullananlar da vardır: *Söylese ye! Gülmese ye!* gibi.

e mi?

242, e. Anlatım sonunda kullanılan bu sorulu bölücük onaylamayı pekitmek içindir:

Kim söylemiş **bunları size?**
Gönderin [*gönderiverin*] **bana o çocuğu.**
Kime anlatabilirsiniz **derdinizi?**

IV.

a) **Böyle bir kârlı işi** *insana kolay kolay kaptırmazlar.*
Büyüklerin yanında *küçükler söz söylemez.*

b) *İnsana kolay kolay kaptırmazlar* **böyle kârlı bir işi.**
Kolay kolay **kaptırırlar mı insana böyle kârlı bir işi?**
Küçüklere söz düşmez **büyüklerin yanında.**
Küçüklere **söz mü düşer büyükler varken?** vb.

241, c. Tümleçler gibi ulaçlar da yer değiştirebilir, buna göre de anlatımın duyusallık değeri değişir. Misaller:

I.

a) **Yavaş yavaş, sırasiyle,** *olanı biteni bana anlatınız.*

b) *Olanı biteni anlatınız bana:* **şöyle yavaş yavaş, sırasiyle.**

II.

a) **Pencereden gelenleri geçenleri seyrederek** *çok eğleniyordum.*

b) *Akşamları nasıl eğlenirdim bilir misiniz?* — **Pencereden gelenleri geçenleri seyrederek.**

III.

a) *Genç anne hasta çocuğunu* **masallar anlatarak uyuturdu.**

b) *Genç anne hasta çocuğunu nasıl uyuturdu?* — **Hikâyeler söyliyerek; masallar anlatarak.**

EKSİLTİLİ ANLATIMLAR

241, d. Çok kere bir anlatımın eksiltili şekli tam şeklinden daha duyusal olur. *Ki* ile bitirilen anlatımlar bu duyusallık türüne güzel örnek olabilir. Misaller:

İçimi akşamları, **öyle bir sıkıntı kaplar ki**...
Bana **öyle bir mânalı baktı ki**...
Henüz ondördünde, fakat **neler okumamış ki**...
Yüreği **bir atıyor ki**... *vb.*

241, e. Anlatımın fiili bile eksik olabilir, ve o haliyle enerjisi artar; meselâ:

Hâlâ mı bu kurnazlık?

anlatımı,

Bu kurnazlık hâlâ devam edecek mi?

anlatımından çok daha duyusal olur.

ÜNLEMLERİN KULLANILMASI

242, a. Ünlemler, dizim bakımından, üçe ayrılır:

1. Sona ulanan ünlemler.
2. Başa ulanan ünlemler.
3. Başlı başına varlığı olanlar.

Anlatış bakımından ünlemler genel olarak çok anlamlı kelimeler.. bölücüklerdir.

Ünlemlerin üç deyresine giren başlıca tiplerini kısaca gözden geçiriyoruz.

I. SONA ÜNLEM OLARAK ULANAN BÖLÜCÜKLER

a!

242, b. Anlatımın onaylı.. onaysız eylemini [yargısını] kuvvetlendirerek söylemek için kullanılır; misaller:

— *Böyle şey olur mu?*
— **Olur a!** *niçin olmasın?*

*

— *Bu ricamıza karşı da olmaz diyorsunuz?*
— **Olmaz a!** *Böyle bir teklifi ben nasıl kabul edebilirim?*

*

Bu işin ne kadar önemli olduğunu **anladınız a!** *Artık nasıl davranacağınızı kendiniz takdir edersiniz.*

*

O da hakikatin böyle olduğunu bilir a! Ancak işine öyle geliyor da ondan «bilmiyorum» diyor.

*

— *Çocuk her düşündüğünü söyler mi?*

ÜSTEK: VIII. DİLİMİZİN TARİHİ

Klâsik metinler bulunmaması

Eski Türklerin bize kadar ulaşan yazıtları, yazmaları ve koşuk örnekleri çok ilerlemiş, yüksek derecede anlatışlı bir Eski Türkçenin gelişmiş olduğunu tanıklamaktadır. Fakat bu Eski Türkçeden klâsik ve kutsal metinler kalmış değildir; bütün Türklük âleminde çağlar boyunca okunmuş, *betiksel* (littéraire) örnek olarak kullanılmış metinlerimiz yoktur.

En çok okunmuş olduğu anlaşılan Oğuzlamaların da originali ele geçmemiştir. Homerik Eposlar asırlarca bütün Greklerin kutsal ve didaktik kitabı idi. Kur'an da bugüne kadar, on üç - on dört asırdan beri, bütünArapların kutsal kitabı kalmıştır. Vedalar Hintte böyle bir kültürel rol oynamıştır. Lâtinlerin Virgiliüs'u bile, Homeros gibi, genel ve ulusal bir nitelik kazanabilmiştir. Bunun neticesi olarak klâsik bir Hint dili (Sanskritçe), klâsik bir grekçe, bir lâtince, bir arapça... tanınmış, asırlarca erk sürmüş; klâsik *grammatikê* (grammaire)'leri yazılmış, ulusal betiklerine — şöyle denilebilirse — bir ana-yasa verilebilmiştir. Bütün Türk acunu için böyle kutsal anıtlar tanıklanmış değildir.

Fakat Türk dilleri.. diyelekleri arasında öyle yakınlıklar vardır ki, başka dil gruplarının dilleri.. diyelekleri arasında bulunmaz; bu yakınlıklar eski bir genel Türk dilinin geniş bir kültürel rol oynamış olduğuna hiç şüphe bırakmamaktadır.

Vay vay! *Bu acılara kimler katlanır!*

Vay efendim vay! *Bu ne iddialar öyle? vb.*

Vah!

244, e. Esef, acıma... gibi duyuşları bildirmek içindir. Yinelenmiş olarak da kullanılır. *Eyvah!* şekli de vardır. Misaller:

Vah *talihsiz genç!*

Vah *başıma gelenler!*

Vah, vah! *Acıdım biçareye!* **Vah vah!** *Aldatmışlar sizi!*

Vah! yazık! *Çok acıdım zavallıya!*

Eyvah! *ne büyük felâket! vb.*

Bu ünlem farsça ile arapçada da kullanılır. Eskiden. farsçadan.. arapçadan alınmış daha birkaç esef ünlemi vardı: *Hayf, diriga, efsus, heyhat!* vb.

Oh!

244, f. Sevinç, kurtuluş, hoşlanış, okşayış... gibi duyuşları bildirmek içindir; misaller:

Oh! *dünya varmış!* — **Oh!** *Buraları ne güzel şeyler!* — **Oh!** *Hamdolsun tehlikeyi atlattık!* — **Oh!** *Şimdi daha iyiyim!* **Oh;** *benim güzel anneciğim!* **Oh;** *benim sevgili oğlum!*

Not. **Oh olsun!** haykırışı öc alma gibi bir hoşlanış anlatır. — **Bir oh çekmek** demek bir sevinç ve hoşlanma duyup göstermek demektir.

Hu! hu hu!

244, g. Birine seslenirken, dikkatini çekip sözümüzü dinletmek için kullanılır: **Hu,** *komşu hanım, evde misiniz?* — **Hu hu!** *orada mısınız?* vb.

Yahu! Seslenmek, dikkati çekmek, itirazda veya takdirde bulunmak için kullanılır; ya ile hu'dan bileşmedir; teklifsizce konuşmağa mahsustur; misaller:

Yahu! *Ne yapıyorsun orada?*

Yahu! *Bu nasıl adam böyle!*

Yahu! *Şair ne güzel söylemiş!*
Yahu! *Bana da mı bu ağızlar! vb.*
Bu ünlem sona da atılır:
Etme be yahu! *Böyle söylemeyin* **yahu!** vb.

O! Oo! Ooo!

244, h. Uzun söylenen bu ünlem birdenbire farkına varılan bir olayın sebep olduğu duyuşu, hoşlanmayı ya hoşlanmamayı... bildirmek içindir; misaller:

Oo! *Bakın kim geliyor!*
Oo! *Yeni elbiseniz ne güzel yakışmış!*
Oo! *Uyuya kalmışım, vapuru kaçıracağım!*
Oo! *Böyle zayıflamakta devam edersem halim neye varacak!*
Oo! *Bu gürültüler çekilmez!*

Of!

244, i. Can sıkıntısını, hoşnutsuzluğu belirtmek içindir, uzunca ve uzun söylenir; yinelenmiş olarak da kullanılır; misaller:

Of! [**Oof!**] *Bu ne bayağı adam!*
Ooof! *Bu ne çekilmez gürültü!*
Oof! oof! *Bıktım bu dedikodulardan!*

Uf!

244, j. Bu da hoşnutsuzluğu, acıyı... belirtmek içindir:
Uf! *Git şuradan, beni rahat bırak!*
Uf! *Şuramda bir sızı duyuyorum... vb.*

Üf! Püf!

244, k. Pis koku gibi şeylere karşı duyulan hoşlanmamayı bildirir:
Üf! [**Püf!**] *Ne fena koku!*

Yo! Yoo!

244, l. Uzun söylenen bu ünlem enerji ile reddetmek, onaylamamak için kullanılır; misaller:

Erdi aşın taturgan
Yavlak yağığ kaçurgan
Oğrak süsin kaytargan
Bastı ölüm ahtaru.

«[*Ölen kişi*] *yemeğinden herkese yedirirdi, düşmanı müthiş kaçıran insandı; Oğrak askerini de çok bozmuştu... sonunda ölüm onu da basıp yıktı*».

Bu kıtanın yalnız son koşuğunda tam kurala uygun bir üç heceli [daktil] vardır; fakat görüldüğü gibi, dilin bir yapılış vasfı sebebiyle kısa ile başlayıp uzunlarla biten üçlü ölçülere de izin vardı, demektir.

Sekiz heceli koşuklar:

Divanda sekiz heceli koşuklardan oluşmuş kıtalar da vardır. Bir örnek:

Abanğ kolsam udhu barıp
Tutar erdim süsin tarıp
Bulun kılıp başın yarıp
Yoluğ barça mana yığdı.

«*Ben isteseydim ardı sıra gidip askerini dağıtır, kendisini tutardım, tutsak edip başını yarardım.* [*Bu tehlike karşısında o da*] *nesi varsa hepsini fidye olarak önüme yığdı.*»

Bu koşuklarda akıcı seslerin (r, l, ğ seslerinin) heceyi uzatmayan sesler gibi muamele gördüğünü anlamaktayız; *Kol sam* [=ko - sam], *erdim* [=*e-dim*], *barça* [— *ba-ça*]; *yığdı* [=yı-dı] olarak sayılmıştır. Üçlü ölçülerden sona gelen *r* ile bitenler, [İmdi yürek *yırtılur*, kürküm anar *türtülür*, Tün kün geçip *ertelür*] koşuklarında görüldüğü gibi, son hecenin uzunluğunu belli etmezlerdi demektir.

Bu araştırma, eski Türk koşuğunda, hecelerin uzunluğu kısalığı üzerine kurulmuş bir ses düzeni bulunduğuna şüphe bırakmamaktadır. — Divanda anılmış olan koşukların başka ölçüleri de vardır, biz burada ancak en kesin düzenli görülenlerden örnekler getirmekle yetindik, ayrıntılara girişmeğe bu kitabın hacmi ve konusu elverişli değildir.

Bunda üç koşuk kısa yalnız biri uzun hece ile başlar; ölçülerin ikinci kesimleri ise bunlarda da hep kısa hece iledir.

Bu incelemeden şu anlaşılıyor:

Eski Türk koşuğunun ilk ölçüsü dört heceli olur; bu ölçünün birinci kesimi uzun ya kısa hece ile başlıyabilir; ikinci kesimin ilk hecesi ise daima kısa olur. Dört heceli ölçülerde her iki kesim uzun hece ile [ya uzatılır vokal ile] biter. Dört heceli ölçünün düzeni *üçüncü hecenin daima kısa olmasıyle ve sonun uzunluğu ile* sağlanmaktadır.

Eski Greklerin koşuklariyle karşılaştırılınca: eski Türk koşuğunun dört heceli ölçüleri *iki yambostan* oluşur, ilkinin birinci hecesi kısa ve uzun olabilir... hükmü verilebilir. Arap aruzunda bu dört heceli ölçüler *mefâ-ilûn* ya *müstef-ilûn* ile gösterilebilir.

Üç heceli ölçüleri oluşturan kelimeler:

Öldü mü	:	**vk —kv—kv**
Kaldı mı	:	kvk—kv—kv
Aldı mı	:	vk —kv—**kv**
Yırtılır	:	kvk—kv—kvk
Argurup	:	vk —kv—kvk
Turgurup	:	kvk—kv—kvk
Sargarup	:	kvk—kv—kvk
Türtülür	:	kvk—kv—kvk
Örtedi	:	kvk—kv—kv
Kartadı	:	**kvk—kv—kv**
İrtedi	:	vk —kv—kv
Ertelür	:	vk —kv—kv

Üç heceli Türk ölçüsü uzun hece ile başlar, ikinci hece mutlaka kısa olur, üçüncü hece kısa veya uzatılabilen bir sesli olur. Aşağıda görüleceği üzere hece sonunda akıcı ses uzunluk sayılmazdı. Bu üçlü ölçü Grek metriğinin daktil'i gibidir.

*

Türkçede çok kullanılan gen-yapılı bir ortaç tipi vardır ki, anlatımın sonuna gelmesi bir dizim gerekliğidir; çoğu üç heceli olan bu ortaçlar yedi heceli koşukların ikinci ölçüsünü oluşturabilirdi. Bir örnek:

Yoo! *Böyle bir teklifi kabul edemem!*
Yoo! *Bu gürültü devam ederse ben kalkar giderim... vb.*

Tü! Tüf! Yuf!

244, m. *Kınamayı, ayıplamayı* bildirmek içindir:

Tü sana! Tüf! *Ne fena şey!* **Yuf** *onlara!* **Yuf** *olsun böylelerine! vb.*

Not. Eskiden *tüf!* şekline daha çok raslanırdı. Şimdi *tü* yerine *tu!* diyenler de vardır.

Peh peh! Pöh pöh!

244, n. Övünmeği, beğenmeği göstermek içindir; bu duyuşa alay da karışabilir: **Peh peh!** *Ne yakıştı! Nazar değmesin!*
Pöh pöh! *Şu pazılara, şu baldırlara bakın!* vb.

ÜNLEM OLMUŞ KELİMELER.

245, a. Haykırışla kullanıla kullanıla *ünlem* haline girmiş kelimeler de çoktur; başlıcaları şunlardır:

Sakın! Sakın ha!

245, b. Bir eylemi kılmaktan uzaklaştırmak, bu duyuşu energi ile göstermek içindir; misaller:

Sakın *üstünü kirletme!* [— *kirletmiyesin!*]
Sakın *çamurlara basma!* [— *basmayasın!*]
Sakın *öyle yerlere gitmiyesin!*
Sakın ha! *Ananızın babanızın sözünden dışarı çıkmayınız!*

Aman!

245, c. Sığınmak, yardım istemek, ricada bulunmak, usanç göstermek, bir eylemden uzaklaştırmak... gibi arzuları belirtmek için kullanılır; misaller:

Aman *çocuğu yalnız bırakmayın!*
Aman *bir dikkatsizlikte bulunmasınlar!*
Aman *biraz da bize yardım edin!*
Aman *beni rahat bıraksınlar!*

Aman *bu lâkırdıları bir daha işitmiyeyim! vb.*

245, d. Beğenmeyi göstermek için de kullanılır:

Aman *ne cici çocuk! vb.*

Yinelenmiş olarak da kullanılır:

Aman aman, *bunu kimse işitmesin!*

Aman aman, *dedikodu olmasın!*

Amanın!

245, e. Çokluktan imdat dilemek içindir:

Amanın! *Koşun, a dostlar! Yanıyoruz! vb.*

Aferin! Bravo! Yaşa! Maşallah!

245, f. Beğenmeyi ve övmeyi bildirmek için kullanılır; duyuşa alay da karışabilir.

Not. Başka dillerden almarak eski betiklerde kullanılmış daha nice ünlemleşmiş kelimeler şimdi artık terkolunmuştur: *zehi! zinhar!* vb.

ÜSTEK VI. TÜRKÇEDE ANLATIMIN GELİŞMESİ

Orhon yazıtları

En eski yazılı dil anıtlarımız eski Türk Yazısı ile yedinci asırda, yazılmış olan Yenisey - Orhon yazıtlarıdır. Bu yazıtlar çok gelişmiş bir edebî dille yazılmıştır. Yine Eski Türk yazısiyle veya Uygur, Mani, Brahma yazılariyle yazılmış eski Uygur yazmaları da çok ileri ve edebî sayılan bir dille yazılmış anıtlardır. Bunlara bakınca bizim bugünkü nesrimizi bile daha gelişmiş bir edebî dil saymamıza imkân kalmamaktadır. Kül Tigin Yazıtının hangi sütunundan alıp okusak hemen yüksek bir edebî dil karşısında olduğumuzu anlarız. Meselâ Gök Türklerin hangi sebeplerle devletlerini kaybettiklerini ve bunun sonuçlarını anlatan paragrafa bakılsın:

... **begleri budunı tüzsüz üçün; Tabgaç budun tebligin kürlüg üçün; armakçısın üçün; inili eçili kingşürtükin üçün; begli budunlı yonğşurtuğın üçün Türk**

mi? Zaman öcünü aldı, değil mi? Şimdi [bu acı olaydan sonra, bizim] yüreğimiz yırtılıyor.

Beyler atlarını yordular, Kaygı o kahramanda huzur bırakmadı; bakın beti benzi nasıl sarardı; yüzüne safran sürülmüş gibi duruyor.

Bu hal benim gönlümü içten yandırdı, kapanmış yarasının kabuğunu deşti; bana geçmiş zamanı arattı. Günlerim geecelerim böyle geçip gitmededir.

Ölçüler; düzen:

Dört heceli ölçüleri oluşturan kelimeler:

a) **Alp Er Tonga** : uzun—uzun + kısa uzatılır.
vkk—vk + vk —kv

Ödhlek öcün : vk — kv (uzatılır) + kv—kvk
İmdi yürek : kvk—kvk + v —kvk
Beğler atın : vk —kvk+v—kvk
Kadhgu anı : kvk—kv (uzatılır)+v—kv (uzatılır)
Menzi yüzi : kvk—kv (uzatılır) + kv—kv (uzatılır)
Kürküm anar : kvk—kvk + v—kvk
Könlüm için : kvk—kvk + v —kvk
Yetmiş başığ : kvk—kvk + kv—kvk
Geçmiş ödhüğ : kvk—kvk + v —kvk
Tünkün geçip : kvk—kvk + kv—kv

b) **İsiz ucun** : v —kvk + v —kvk

Görülüyor ki on iki koşuktan yalnız biri kısa hece ile başlamaktadır. Bütün ölçülerin ikinci kesimi ise *kısa* hece ile başlar. Bütün ölçü kesimlerinin ikinci heceleri uzundur veya uzatılabilir vokal ile biter.

Yine Divanda raslanan kıtalardan ölçüleri kısa hecelerle başlıyanları da vardır; şu kıta öyle bir örnektir:

Dört heceli ölçüler:

Üdhik mini kumıttı [v—kvk + kv—kv (uzatılır)]
Sakınç mana yumıttı [kv—kvk + kv—kv (uzatılır)]
Könğlüm anğar emitti [kvk—kvk + v—kvk]
Yüzüm meninğ sargarur [kv—kvk + kv—kvk].

Türk koşuğunda uzunluk.. kısalık heceyi oluşturan seslerle ölçülür. Başlıca tipleri şunlardır:

Kısa hecede:

1) Bir vokal bulunur, remzi *v* olur;
2) Bir konson ve bir vokal bulunur, remzi *kv* olur;

Uzun hecede:

3) Bir vokal ve bir konson bulunur, remzi *vk* olur;
4) Bir vokal ve iki konson bulunur, remzi *vkk* olur.

[v = vokal, k = konson].

Koşuk örnekleri:

Divanda raslanan koşukalrın en eskileri *Alp Er Tonğa* adı ile anılan ve kendisine Kâşgarlı Mahmut tarafından Efrasiyap adı verilen kahraman için yapılmış olanlardır. Eski İran-Turan tarihinin en ileriki çağına kadar çıkmaları, Homeros eposları kadar eski sayılmaları gerekli olan bu kıtalardan örnekler veriyoruz.

Alp Er Tonğa öldü mü
İsiz acun kaldı mı
Ödhlek öcün aldr mı
İmdi yürek yırtılur.

Beğler atın argurup
Kadhgu anı turgurup
Menzi yüzi sargarup
Kürküm anğar türtülür.

Könğlüm için örtedi
Yetmiş başığ kartadı
Keçmiş ödhüg irtedi
Tün kün keçip ertelür.

Bu üç kıtanın, elden geldiği kadar, bir tercümesini de görelim:

Alp Er Tona öldü, değil mi? Alçak dünya ise kaldı, değil

budun illedük ilin ıçgınu ıdmış; kağanladuk kağanın yitürü ıdmış; Tabgaç budunka beglik urı oğlı kul boldı; silik kız oğlı küng boldı; Türk begler Türk atın ıttı; Tabgaççı begler Tabgaç atın tutupan Tabgaç Kâğanka körmiş; ilig yıl işig küçüg birmiş; ilgerü kün toğsıkda Bökli Kaganka tegi süleyü birmiş; kurıgaru Temir kapığka tegi süleyü birmiş; Tabgaç Kağanka ilin türüsin alı birmiş...

Bu ve bütün öbür paragraflar aydın, açık, bağlantılı, akıcı bir nesirle yazılmıştır. Bugün bile bu paragrafı ve başkalarını aynı derecede aydın, açık ve bağlantılı olarak öz Türkçemize çeviremiyoruz. Söz haznesi bakımından da bu Eski Türkçe çok zengindi, hemen bütün kullandığı kelimeler de Türkçe idi. Bu paragrafı, dizişini bozmadan, aydınlığına.. açıklığına bir bulanıklık getirmeden tercüme etmeğe çalışıyoruz, ama yine başaramadığımızı görüyoruz. İşte sunabildiğimiz tercüme denemesi:

... Türk beyleri ve Türk budunu [le peuple] doğruluktan ayrıldığı için, Çin [Tabgaç] budununun hilekârlığına kapıldığı için, [onlara] aldandığı için... Türk budunu devlet olarak kurulmuş memleketini elinden çıkarıp bırakmış, Kağan [hakan] olarak tahtına oturmuş kağanını yitirip bırakmış [bunun sonunda] bey olmağa lâyık oğulları Çinlilere kul oldu, temiz [bakir] kızları cariye oldu, Türk beyleri Türk adını bıraktı, Çindeki [Türk] beyleri Çin adını tutup Çin Kağanına tâbi oldu, elli yıl ona canla başla hizmet etti. Doğuda Bökli Kağana kadar ordular sevkettiler, Batıda Demir Kapıya kadar ordular sevkettiler, Çin kağanına devletini kazandırdılar, mülküne nizam verdiler...

Bu paragraf sıralanmış sebep tümleçleriyle başlıyan, sıralanmış sonuçlarla biten kurallı bağlantılı bir *girift cümle* (période) sayılır. Yazıtların hemen bütün paragrafları da birer girift cümle dizişini göstermektedir.

Yazıtlarda derin psikologi ile, energi ile, kandırıcı bir kuvvetle yazılmış paragraflar vardır; Oğuz budununun birkaç kere devlete ve Kağana karşı isyan etmesi yüzünden uğradığı felâketler anlatılırken gösterilen energiye bakın:

Türk Oğuz begleri budunı eşidiŋ: üze tengri basmasar; asra yir telinmeser Türk budun iliŋin türüŋün kim artatı?... Körgüŋin üçün igidmiş bilge kaganınŋa; ermiş barmış edgü iliŋe kendü yaŋıldıŋ; yablak kirgürtüg... Yarıklıŋ kandın kelip yanya iltdi; süŋüglük kandın kelipen süre iltdi? Iduk Ötüken yış... bardıŋ; ilgerü barıŋma bardıŋ; kurıgaru barıŋma bardıŋ; barduk yirde edgüg ol erinç: kanıŋ subça yügürti süŋüküŋ tagça yatdı...

Türkologlar şimdiye kadar, gereğince ve nesrinin bütün enerjisini saklıyarak, yazıtları tercüme edebilmiş değildirler. Biz de şu güzel paragrafın ancak sönük bir aksini verebiliyoruz:

Ey Türk Oğuz beyleri ve budunu, işidin: Yukardaki gök yıkılmadıkça, aşağıdaki yer delinmedikçe Türk budununun devlet kuruluşunu kim bozabilirdi?... [Lâkin] kendisine uymaklığın ve arkasından gitmekliğin gereken bilge kağanına karşı, **istiklâlini kazanmış** [**ermiş, varmış**] *devletine karşı yanlış yol tuttun, korkakça hareket ettin. Nereden silâhlı düşmanlar gelip sizleri çevirdi, nereden mızraklılar gelip sizi yurdunuzdan sürdü? Siz kendiniz mübarek Ötüken yış... tan ayrıldınız; doğudan yana yürüyüp gittiniz, batıdan yana yürüyüp gittiniz... [ve] her gittiğiniz yerde iyiliğiniz şu oldu: kanınız dereler gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı..*

Bu nesir edebî vasıfların en yükseklerine erişmiş, yazı sanatinin bir bey-örneğidir.

***

Turfan yazmaları:

Anlatımın başına *ulamlık (relatif)* isimsiler, bölücükler getirmek yöntemi de Eski Türkçede vardır; Uygur (Turfan) yazmaları buna tanıktır. Bir Kürsif Uygur yazmasından R. Rahmeti Arat'ın, çevirdiği Otalama Vesikası baştanbaşa ulamlık isimlerle başlıyan paragraflarda oluşmktdır; bir iki örnek veriyoruz:

***Kayu* tişiniŋ kağukı tudunsar tülüg erüknüŋ kasıkın alıp kaşanıŋ yolınŋa urgu ol; bat kaşanur.**

tir. Bundan dolayı Korkut oğuzlamalarının *boy* [= bağ] ve *soy* [= sav] denilen eposlarında raslanan *ölçülü* kesimler eski Türk *koşuğu* üzerine doğru ve kesin hiç bir fikir veremez.

Türk koşuğu (le vers türc) ne gibi ölçüler ve nasıl bir düzen kullanırdı? Bu çok önemli soruya bilimsel belgeleme ile cevap verebilecek çözüm ancak Kâşgarlı Mahmudun Divanında anılmış olan koşukları incelemekten elde edilebilir. Yürütmüş olduğumuz araştırmanın sonuçlarını vermeğe çalışıyoruz.

I. Divanın verdiği *kıtalar (strophes)*, çoğu, dört koşukludur. Her koşukta ikişer *ölçü (mètre)* vardır. Bu ölçüler de 4+3 veya 4+4 hecelidir, araları da *durak (césure)* ile ayrılmıştır.

II. Eski Türk koşuğunun ölçülerinde hecelerin uzunluğu.. kısalığı üzerine kurulmuş bir *düzen* (rythme) vardı.

III. Eski Türk koşuğunun düzeni bir kaç tip üzere idi; bu tipler birbirinden ölçülerinin süresiyle ayrılırdı.

IV. Dört heceli ölçülerin tipleri şunlardır:

1) Uzun — uzun + kısa — uzun.

2) Kısa — uzun + kısa — uzun.

Bu tip ölçülerin her kesimine eski Grek koşuğunda *yambos* adı verilir. Türk koşuğu, çoğu zaman, uzun hece ile başlar, ikinci ölçü kısa — uzun heceli *yanbos* olurdu.

Koşuğun başında uzun hecenin tercih edilmesi bakımından Grek koşuğu ile bir benzerlik görülmektedir.

V. Eski Türk koşuğunun üç heceli ölçüleri Grek metriğinde *daktil* (dactyle: daktülos) yani *parmak*, denilen ölçülere benzer; başlıca tipleri şunlardır:

1) Uzun — kısa — kısa.

2) Uzun — kısa — uzatılabilir.

Türk koşuğunda uzunluk.. kısalık nasıl ölçülür?

Türkçenin vokalleri, şimdi, kısadır, fakat Yakutça gibi Türk dillerinin tanıklığı ile, eskiden Türkçenin gerek kısa gerek uzun vokalleri olduğu genel olarak kabul olunmaktadır. Eski uzun vokaller henüz tespit edilmiş değildir.

Çikni (omuzbaşı) koşlu çuha donlar virgil bu oğana; geyit olsun; hünerlidir...

Ozan Derse hana oğlunu övüyor, senin oğlun cenk etmiş, bir boğa öldürmüş, adı Boğaç olsun... diyor.

*

Söyleşimler ölçülü ve süslüdür:

Hatun hana eyder:

«Yelesi kara kazılık [gazalık] atın bindin;
Göğsü güzel kaba dağa ava çıktın;
İki vardın bir gelirsin; yavrum kanı [=hani]?
«Çıksın benim görür gözüm; yaman seğirir!
Kesilsin benim süt damarım; yaman sızlar!
Sarı yılan sokmadan akça tenim kalkıp iner;
Yalnızca oğul görünmez; bağrım yanar;
Dilek ile bir oğul gücün buldum;
Yalnız oğul haberin[i] de gil bana;
Karşı yatan ala dağdan uçurdunsa de gil bânâ;
Aslan ile kaplana yedirdinse de gil bana!
Kara donlu yagılara aldırdınsa de gil banâ!...

Yaralı oğul kendisini bulan anasına eyder:

Ak südünü emdiğim kadınım ana;
Ak bürçekli, sevgili canım ana;
Akarlıya kargamagıl;
Aladağ suyunun suçu yoktur;
Biterliye kargamagıl;
Aladağ geyiğinin suçu yoktur...
Kaçarlıya kargamagıl;
Aladağ geyiğinin suçu yoktur...

ÜSTEK VII. ESKİ TÜRK KOŞUĞU VE DÜZENİ

Çağlar, çağlar üstüne geçmiş, kült ve kültür birkaç defa değişmiş, ozanlar da Korkut oğuzlamalarını değiştire değiştire elimize geçmiş olan son nüshadaki bozuk ve tanılmaz hale getirmiş-

Kayu **kişi yan ağrığ erser kögürçken mayakın kara min birle çokuradıp üç kiçe yaksun; edgü bolur.**

Kim **kal bulsar suğun münğüzin yumşak öğüp suyka tokıp içser kider...** vb.

Kayu «hangi, her kim» ve *kim isimsileri*, görüldüğü gibi, cümlelerin başında *ulamlık* olarak kullanılmıştır. Dizişi bozmadan tercümelerini deniyoruz:

Hangi *kadının mesanesi tutulsa şeftali kabuğunu ezip sidik yoluna vursalar çabuk idrarı gelir.*

Hangi *kişinin yanı ağrısa güvercin gübresini kara çorba ile kaynatıp üç gece sürsün, iyi olur.*

Her kim *kuduz olasa sığın boynuzunu yumuşak oluncaya kadar ezdikten sonra su ile karıştırıp içse [hastalığı] geçer... vb.*

***

Uygur yazmaları arasında öyle vesikalar vardır ki, Buda dininin en derin ve en ince ilkelerini temiz Türkçe terimlerle anlatabiliyor. Budizmenin *Ndinâna* serisi [veya On iki ike zincirlemesi] işte şöyle bir Türkçe ile anlatılmıştır:

Uugurcası	Tercümesi
Toğmak *bolmasar karımak* **ölmek** *bolmaz;*	**Doğmak** *olmasa ihtiyarlamak,* **ölmek** *olmaz;*
Kılınç *bolmasar* **togmak** *bolmaz;*	**Yaradılış** *olmasa* **doğmak** *olmaz;*
Tutyaklanmak *bolmasar* **kılınç** *bolmaz;*	**Tutkunluk** *olmasa* **yaradılış** *olmaz;*
Az almır *bolmasar* **tutyak** *bolmaz;*	**İhtiras** [*almır*] *olmasa* **tutkunluk** *olmaz;*
Teginmek *bolmasar* **az almır** *bolmaz;*	**Erişmek** *olmasa* **ihtiras** [*almır*] *olmaz;*
Börtmek *bolmasar* **tegirmek** *bolmaz;*	**Duyu** [*sensation*] *olmasa* **erişmek** *olmaz;*
Altı kaçıg orunlar *bolmasar* **börtmek** *bolmaz;*	**Altı his yeri** *olmasa* **duyu** *olmaz;*

Uygurcası	Tercümesi
At öng *bolmasar* **altı kaçıg orumlar** *bolmaz;*	**Ad ve renk** [*nâm-u nişan*] *olmasa* **altı his yeri** *olmaz;*
Tavranmak *bolmasar* **bilig könğül** *bolmaz;*	**Deprenmek** *olmasa* **şuur-gönül** *olmaz;*
Biligsiz bilig *bolmasar* **tavranmak** *bolmaz.*	**Şuursuz şuur** *olmasa* **deprenmek** *olmaz.*

Eski Türkçenin bilinen anıtlarından getirdiğimiz örnekler gösteriyor ki dilimizin başlangıç sayılacak bir oluşum çağına raslamaktan çok uzağız. Eski *Avesta (Zent. İran)*, eski *Veda*'lar *(Sanskrit - Hint)*, eski *Eposlar (Homeros - Grek)* dillerinden kalmış olan anıtlar nasıl uzun bir gelişme çağından geçmiş eserler ise Eski Türkçeden elimize geçen örnekler de hiç şüphesiz çok uzun gelişmeler, hattâ bozulmalar geçirmiş edebî bir dili tanıklamaktadır. Başka irdemlerde araştırmış ve belgelemiş olduğumuz gibi Eski Türkçeden kalan anıtlar, kendileriyle kuvvetli hısımlık izleri taşıdıkları Eski Klâsik dillerin anıtlarından en aşağı iki bin yıl daha sonradır, şu demek ki onlardan iki bin yıl daha *ihtiyarlamış* bir dilin değişimlerini göstermektedir.

***

Korkut Ata kitabı:

Türkçenin eskilik - yenilik [yani gençlik - ihtiyarlık] bakımından en incelemeğe değimli anıtı *Korkut Ata* oğuzlamalarıdır. Homerik eposlarla ve payen kültürle silinememiş benzerlik izleri saklıyan bu anıtın dil çehresi çağdan çağa makiyajlar yapınarak tazelenmeğe çalışmış bir artist yüzüne benzer. Bu anıtta çok eski olduğuna şüphe etmediğimiz bir yazış sanatinin tazelenmiş süslerine raslıyoruz.

Korkut Ata oğuzlamalarında, vedaik ve homerik betiklerin genel vasfı olan *ölçü* vardır, fakat bu öyle bir *ölçüdür* ki ancak eskiliğini sezdirir, tazeliğini tattırır.

Şu *gonmik* deyişlere bakılsın:

Kazlık ata namertler binince binmese yeğ;
Pulat kılıcı muhanatlar çalınca çalmasa yeğ;
At yemeyen acı otlar bitince bitmese yeğ;
Adam içmez acı sular sızınca sızmasa yeğ;
Adını yürütmeyen oğul ata belinden enince enmese yeğ... vb.

Gazalık ata binenler namertler olduktan sonra binmeseler hayırlı olur. — Pulat kılıcı kuşanıp çalanlar korkaklar olduktan sonra kılıç çalan olmasa hayırlı olur. — Biten otlar atların yemliği acı otlardan olduktan sonra hiç ot bitmese hayırlı olur. — Yerden sızan sular insanların içmediği su olduktan sonra hiç su sızmasa hayırlı olur... vb.

Bunlarda öyle ölçülü deyişler görüyoruz ki, tadlarına vardığımız gibi çok eski örneklerden daha yenilerine eritile, döküle, şu biçimleriyle bize kadar erişmişlerdir.

Korkut Ata kitabının her yanında böyle ölçülü deyişler vardır, onlara *uyak* (kafiye) da karışmıştır:

Şakıl şakıl bozaç turgay sayradıkta;
Bidev atlar issin görüp ekradıkta...

Korkut Oğuzlamalarında *alar sabah* böyle başlar; tıpkı Homeros destanlarında *eylem günü* Gül parmaklı Şafağın görünmesiyle başladığı gibi.

Övgüler, yergiler... bu kitabın bir çok yeri hep ölçülü ve süslüdür:

Hanım hey!

Boynu uzun bidev atlar virgil bu oğlana; binit olsun; erdemlidir.

Agılından tümen koyun virgil bu oğlana; şişilik olsun; hünerlidir;

Kaytabandan kızıl deve virgil bu oğlana; yüklet olsun; erdemlidir.

Bedel tümleci: bu tümleci alan fiiller 343
Begüm 428
Belgi (désinence) 80
Belgilerin eskiden ayrıksı olması 290
Belginin uzun ve kısa olması 496
Belgiler:
Kişi belgileri (birinci tip) 277
« « (ikinci tip) 278
« « (üçüncü tip) 279
« « (dördüncü tip) 279
-i belgisi 288
Belirli nesne olan kelimeler 322,3
Belirli nesne: T.D.N. 323
Belirsiz geçiştirilen kavramlar 43
Belirsizlik isimsileri 39
Belirsizlik isimsileri: orunlama tüm. 352
Belirsizlik ulakları alan ismin nes. olması 328
Belirtme 410
Belirtme rolünde coğrafya isimleri 412
Belirtme rolünde: ilgi takımı 412
Belirtme rolünde: İşaret isimsileri 413
Belirtme rolünde: lâkaplar 411
Belirtme rolünde: Meslek isimleri 412
Belirtme rolünde: Özel adlar 411
Belirtme rolünde: Sıra sayıları 413
Belirtme rolünde: Soy adı 411
Belirtme rolünde: ulak isimler 426
Belki 454
Belki? 470
Ben, biz 34
Benzeşlik isimleri (ek/ik morfemiyle) 151
Benzeşlik isimleri (e morfemiyle) 155
Benzeşlik isimleri (si morfemiyle, isimden) 160
Benzetilen kavram 435
Beri, ulç. 373
Beriki 42
Betimleme tümleci 302
Bıldır zam. ulç. 361
Bildirmel (indicatif) kip 456
Bile ulç. T.D.N. 363
Bile bölücüğü: rolleri 363,4
Bileşik (composé) 79,89
Bileştirme (composition) 88
Bileşik kelimeler 105
Bileşik isimler 105
Bileşik coğrafya isimleri 106
Bileşik fiiller... 115
Bilincek ile öznesi anlaşılan anlatımlar 305
Bilincekler (belirtmede) 410
Bilmek: başarma görünüşünde 389
Bilmek bileşiği fiil 454
Bir (belirsiz üyecik) 39
Bir... ki 523
Bir: nasıllık ulacı 377
Bir: kendisine bir ulanan ismin nes. olması 326
Bir aralık zam. ulç. 367
Birçok, birçoğu 41
Birdenbire ulç. 366
Bir daha 362
Biri, birisi 39
Birim (ünité) isimleri 190
Bir'in ulaç olması, 327
Birkaç, birkaçı, birkaçımız 41
Birkaç, bir çok vb. 328

ULUSAL TAZELENMELER

Avrupada, Cermenlerin akınlarile Lâtin klâsikliği ortadan kalkıyor, Lâtincenin tutmuş olduğu geniş memleketler içinde ve Cermen uluslarının yerleştiği ülkelerde yeni milletler, yeni diller çıkmış, kültür meydanını tutmuştur. Sıra ile bütün Avrupa dilleri birer tazelenme (renaissance) çağı geçirmiş, eskileri örnek olarak yeni klâsiklerini yetiştirmiş ve bu yeni klâsiklere göre ulusal ve klâsik gramerleri olabilmiştir. Son asırlarda ise halkın konuşma dilleri her tarafta klâsik dilleri sarsmış, ikisi arasında henüz kesin bir yengi ile sona ermiyen bir savaş çıkmış; dilbilim de hayli gelişerek bilimsel bakımdan eski Grammatikê'yi hırpalamağa, her dil bir gramer buhranı geçirmeğe başlamıştır. Bununla beraber Avrupanın hemen bütün dillerinde klâsik örnekler sayılacak eserler yaratanlar olmuş ve bu eserleri bugüne kadar klâsik olarak itibarda kalmıştır.

TÜRKÇENİN TAZELENME DÜRÜŞMESİ.

Birkaç yıldan beri başka yazılarımla da göstermeğe çalışmış bulunduğum gibi, bizde de, *Türkçenin tazelenme dürüşmesi* diyebildiğimiz büyük bir dil hareketi olmuştur; fakat bizim *tazelenme* (renaissance) başka Avrupa dillerinde geçtiği görülen tazelenmelerden farklı sonuçlar vermiş, bir klâsik Türkçe yaratacak usta betikçiler çıkmamıştır.

Bizde ilk tazelenme dürüşmesi on dördüncü asırda olmuştur. Salçuk [Selçuk?] Türklerinin merkezdeki siyasal erki dağılıp Anadoluda oluşan birbirinden bağımsız beylikler bu tazelenme hareketine kaynaklık etmiştir. Her beyliğin sâhipleri ayrı ayrı kendileri için saraylarla, camilerle, medreselerle, kapalı çarşı ve kervansaraylarla... süslenmiş şehirler ve başşehirler yarattıkları gibi kültte ve kültürde halkın konuştuğu dile, Türkçeye, büyük bir yer vermeğe çalışmışlardır.

Kültü ve kültürü Türkçeleştirmek hareketinin başında Kur'an, Hadis tercüme ve tefsirleri gelir; fakat o asrın bütün islâm âleminde ün salmış *çın betiksel* kitaplar da Türkçeye çevrilmiştir: (Arapça Araisten) Peygamber kıssaları, Kelile ve Dimne, Kabusname... Ondördüncü ve onbeşinci asrın Türkçeye en güzel tercümeleridir. Süheyl-ü Nevbahar, Felekname, Garipname... gibi, Orijinal koşuklar da yaratılmıştı; esef ki bu ilk tazelenme dürüşmesinden Türkçenin klâsik sayılacak anıtları çıkmamış, klâsik yazarları ulusal bir nitelik göstermemiş, edebî dilimiz bir farsça kırması halini almıştır.

Ondördüncü ve onbeşinci asrın İslâm kültürünü Türkçeleştiren eserleri sözdizimi bakımından önemli bir gelişme gösterirler; ulamlık zamirin *kim* şekliyle kullanılmış olması onbirinci asır anıtlarında tanıklanan dil geleneğinin halk konuşmasında yaaşyıp gitmiş olduğunda şüphe bırakmıyor. Bu çağda ulamlık bölücükler bileşmelerle çoğalıyor; *her kim, ne kim, netekim/nitekim, ola kim...* vb. Başka bölücükler de, *se-temeli* ve *e-temeli* ile kurulan anlatımlar da, ulamlık rolünü oynuyor; mantıklı, açıcı bir sözdizimi yaratılıyor; fakat İstanbulda yerleşen Osmanlı merkezciliği bağımsız beyliklerin ulusal betikler hareketini boğuyor, Fars edebiyatını örnek alan Divan edebiyatı Osmanlı klâsikleri yerini tutuyor. Bu klâsiklerin anıtları bir betiksel argodan başka bir şey sayılamaz.

VEFİK PAŞA DÜRÜŞMESİ.

Dili bir yapı ile karşılaştıracak olursak, diyebiliriz ki dil yapısının da *sözdizimi* (syntaxe) denilen bir mimarlığı vardır. Mimarlığın zenginliği kullandığı motiflerin düzenli bileşiklerinden doğduğu gibi sözdiziminin de zenginliği anlatış yöntemlerinin bileşikleriyle sağlanır.

Divan Edebiyatı *ağdalı* denilen sözdizimini *kalem efendilerinin kitabeti* pâyesine çıkarmıştır. Bu sözdiziminin başlıca iki karakteri vardır: 1) *şekil ulamlarını kullanıp bölücük ulamlarından kaçınmak*, 2) *anlatım üyelerine sabit yerler verip duyusallığı ihmal etmek.*

Anlam: isimlerin iğreti anlamla kullanılması 43
Anlam: Anlam genişlemesi, daralması 50
Anlam: Kelimelerin eşanlamlı, yakınanlamlı olması 55
Anlam: Kelimelerin çok anlamlı olması 59
Anlam: Kelimelerin iğreti anlamla kullanılmasına örnekler 61
Anlatım (phrase). — Fiilsel anl. isimsel anl. 271,2
Anlatım yalın anl. karışık anl. 272
Anlatım dizileri. — Bağımsız anlatımlar 505
Anlatımın tümleyici üyeleri 287
Anlatımın özne olması 286
Ant tümleci: için sont. ile 357
Apansızlık görünüşü 391
Apofoni: Dişil rolünde 429
Ara sıra, zam. ulç. 386
Araç tümleci: ile sontakısı ile 354
Aracın soyut kavram olması 355
Arasında 351
Arkuru/arkırı, ulç. 374
Art sesliler (V. postérieures) 81
Asla! 382,476
Aşa ulç. 284
Aşağı, ulç. 373
Aşağı doğru 345,6
Aşırı 386
Aşırılık sıfatları (gen-yapılı) 182
Atalar sözleri 53
Avazlar (cris) 464
Ay! ün. 560
Ayırma rolü: kadar (ayırma rolünde) 439
Aykırı ulç. 373
Aynı/aynısı 42
Ayrıksılama 549
Ayol ün. 559
Ayrıksı tutma ulacı: ille 381

B

b,p (başa gelen) 103
b:m değişimi 104
b:v değişimi 104
Bağlaçlar 505
Bari 474,538
Basa ulç. 284
Başarma görünüşü 389
Başarma görünüşü: ü-temeliyle T.D.N. 389
Başarma görünüşünün olumsuzu (i-/ü-temeli üzerine, T.D.N.) 390
Başı-yapılı bileşiklerin bükünlenmesi 424
Başında sont. 333
Başka, başkası, başkaları 42
Başta l,r,n sesleri 101
Başta bulunmayan sesler 100
Baştaki sertlerin yumuşaması 101
Bazı, bazısı, bazımız, bazımız 41
Be, be! ün. 555,8
-be, -(e) be, -(ge) be/me eki (serpiş. tür.) 204
Beçe 429
-bel eki (serpiş. tür.) 204
-ber eki (serpiş, tür.) 204
-besek eki (serpiş, tür.) 205
-bil eki (serpiş. tür.) 205

GÖSTERMEÇ

(İndex)

A

A! A; a! ün. 553,6,9
Acaba? 472
Adam sen de! 382
-ağu/ı şeklinde isimler 178
Ah! ün. 560
Akşam, sabah, gündüz, gece, zam. ulç. 365
Akşam, akşama sabaha, haftaya.. zam. ulç. 366
Akşamları, sabahları zam. ulç. 366
Akşamları, sabahları zam. ulç. 367
Akşamleyin, sabahleyin.. zam. ulç. 367
Akşam üstü.. zam. ulç. 367
Alet isimleri (lik- yapılı isimden) 147
Alet isimleri (çek morfemiyle isimden) 157
Alet isimleri (e- yapılı, fiilden) 163
Alet isimleri (en- yapılı, fiilden) 166
Alet isimleri (eç- yapılı, fiilden) 168
Alet isimleri (iç- yapılı, fiilden) 168
Alet isimleri (ek- yapılı) 170
Alet isimleri (ge- yaprlı) 174
Alet isimleri (ki/gi- yapılı) 177
Alet isimleri (geç/giç- yapılı) 179
Alet isimleri (gen/gin- yapılı) 182
Alet isim takımı: (gü yapılı) T.D.N. 179
Alet isimleri: (me- yapılı) 187
Alet isimleri (im- yapılı) 189
Alet isimleri (mek- yapılı) 193
Alet isimleri (r- yaprlı) 195
Altında, altına.. sont. 332
Amaç tümleci: bu tümleci alan fiiller 343,4
Amaç tümleci: için sont. ile 357
Aman! Amanım! ün. 563,4
Aman, siz de! 382
Amma(ama) balç. 812
Amtı, ulç. 369
Ancak 514
Ancak bu kadarcık 380
Ancılaym, buncılaym 378
Ança T.D.N. 159
Andan, andan aşnu, andan ilerisi 337,369,370,/1
Anğar, bunğar/munğar 331
Anmğ için/içün kim 526
Anlam: kelimelerin anlam değeri 47
Anlam: isimlerin anlam değiştirmesi 47

Bu iki anlatış yöntemine karşı en önce ve en kuvvetli tepkiyi yapan betikçi Ahmet Vefik Paşadır:

«Kim ki bu evde ağzın açar
Bu kız sözünü ağzına tıkar...»

İşte sahnede böyle bir sözdizimi denemek istiyen A. Vefik Paşayı ağdalı kitabete ilk isyan bayrağını açmış savaşçı olarak görüyoruz. Fakat A. Vefik Paşanın Türkçesi bizim klâsik dilimiz olamamıştır, çünkü fazla *arkal* (archaïque) bir deneme halinde kalmıştır.

SON TAZELENME HAREKETİ

Türkçenin sözdizimi, anlatış yöntemleri bakımından, çok zengindir: fiillerinin ulamlık şekilleri de ulamlık bölücükleri de zengin ve çeşitlidir. Duyusallığın her istenilen derecesini sağlıyacak diziş imkânları da vardır. Bütün mesele bu zengin yapı motifleri arasında düzenli bir bileştirme yaratabilmektedir. Türk dilbilgisi anlatış yöntemlerini ve başarılı saydığı örneklerini vermeğe çalışmıştır, fakat henüz hiç bir yazarın klâsik Türkçeyi yaratmış olduğuna kanmış değildir. Türkçenin en kudretli *tazelenme* hareketi *Büyük İnönü* çağına raslamaktadır; bundan yakında en güzel Türkçenin doğacağına sarsılmaz inanımız vardır.

SONSÖZ

Klâsik denilen Gramer [Grammatikê], bundan önce yerinde görmüş olduğumuz üzere, son iki asırda yeni bilimsel temeller üzerine kurulmuş olan Dilbilimin tenkidine uğramış, eski itibarlı yerinden eni konu sarsılmış, fakat gelenek alışkanlığı, resmî programlar ve örnek yokluğu... gibi sebepler yüzünden, dilbilimin ilkelerine uygun yeni Gramer [Dilbilgisi] de henüz hiç bir memlekette yaratılamamış; ancak *sınamalar* (essais) yapılabilmiştir.

Klâsik Gramerin başlıca kusurları şunlardır: Klâsik Gramer konusunu, amacını, terimlerini, bölümlerini gerçekler ve bilimsel ilkeler üzerine kuramamıştır. Klâsik Gramerde konuyu teşkil eden dil kavramının alan genişliği çok daralıyor, içine dilin en önemli dal ve budaklarını alamıyor, karakterlerini gösteremiyor; böylece klâsik gramer canlı dilin anlatış yöntemleriyle uğraşamıyor.

Grekelinde Grammatikê doğduğu zaman, asırlardan beri, Homeros eposları ulusal ve kutsal bir itibar kazanmış, diyelekler üstünde tutulan epik dil Grammatikê'nin temel konusu olarak tanınmıştı; zaman geçtikçe ise tragedya, komedya, lirik veya satirik koşuklar gibi sahne sanatları ve betik kolları, *rêtorikê* (rhétorique) adını alan hatiplik... yeni yeni anlatış yöntemleri yaratmış; filosoflar *dialektikê* (dialectique) denilen tartışma yöntemini geliştirmiş, bütün diyelekler ve betiksel kollar üzerine *koinê* adı verilen *kamusal* diyelek varlık almış... böylece *dil* kavramı kültür alanını genişlettikçe genişletmiştir. Bunların hepsini kucaklaması gereken Grammetikê ise yerinde saymış durmuş, onun yanında betiklerin her kolu için *tehnê* adı verilen *hünerler* çıkmış, bunların *tehnikê* (technique)'leri vücut bulmuş, bütün bir kültür dünyası yaratılmış.. fakat kendisi için *Grammatikê* türetilmiş olan grekçe dahi asıl yaratılması lâzım gelen hakikî *Grammatikê*'ye erişme-

★

Ayrıntılarda ve bölümlerde hatalara düşmemek imkânsızdır. Elimizde olmayan sebeplerle de eserin kusurları çoktur. İkinci basımda yararlanmak üzere yapılacak her türlü düzeltmelere, belirtilecek görüşlere şimdiden teşekkür ederek sözü kesiyorum.

ların ve bölücüklerin cümle içindeki görevleri ise asıl Gramer demek olan *Sözdizimi* (Syntaxe) ayrımlarında görülmeli idi.

Anlam bakımından kelimelerin niteliğini kavrıyan okuyucu, dilin *dural* (statique) bir kurum olmadığını, kullanışın dinamizmasiyle, durmadan değiştiğini... de kavramalıdır; birinci bölümde kısaca semantik ve retorik bilgileri vermemizin sebebi budur. Yine sinema filmi çabukluğu ile, bu bakımdan da, dilimizin tarihi örneklenmiş, okuyucuya bunun hakkında kısa fakat doğru bir fikir vermeğe çalışmıştır.

4. Sözdizimine yarıyan kelimelerin yapılışı, okuyucularımın zihninde, sağlam bilgilere dayanmamaktadır; şimdiye kadar yapılmış olan smamalar bu önemli işi görememiştir. Gramerin sözdizimi bahislerini takip edecek okuyucuların ise dil malzemesinin yapılışı üzerine bilgileri olmalıdır. Şüphesiz bütün okuyucuların geniş ölçüde morfologi bilmesi gerekmez, fakat istiyenlerin önüne, artık, bilimsel ilkelere ve bölümlemeye yaklaştırılmış bir Türk morfologisi sunulmak zamanı gelmiştir. İşte kitabın ikinci bölümü, okuyucuyu asıl gramere hazırlamak istemiyle, yapılmıştır; asıl gramerden ayrı olarak düşünülmeli ve okunulmalıdır.

5. Asıl Gramer demek olan sözdizimi ayrımlarında, önce kelimelerin görevleri ve o bakımdan kullanılan terimler kısaca gösterilmiştir; ondan sonra görevler yeter derecede tafsil edilmiştir.

Dilbilimcilerin üstatları, dilin tinsel bakımdan olan anlam deyresini esas tutmağı emreder; fakat şekiller tanıtılmadıkça sırf mâna kategorilerine dayanan sergilemeler, öz smamalarımızla anlamış bulunuyoruz ki, okuyucuların anlayış alışkanlığına uygun düşmemektedir. İşte bu kitapta şekiller ve anlam deyreleri karmaştırılarak esas tutulmuştur.

6. Smamanın bütün bahislerinde bugünkü durumların dünkü ve daha eski durumlarla olan ilgilerini göstermeyi Dilbilimsel bir ilke saydım; bu smama Türkçenin tarihi grameri değildir; fakat ana dilimizin gelişme tarihini aydınlatmaya çalışan dinamik bir grameri gibi bakılabilir. Yetki ile bu smamayı tenkit etmek istiyecek olanların görüşlerimizi de gözden uzak tutmamak lûtfunu esirgemiyeceklerini umuyorum.

miştir. Kültür *dinamik* bir gelişme içinde iken Grammatikê *dural* (statique) bir halde kalmıştır.

Grammatikê, metod olarak, *söz* (logos) üzerine kurulmuş bir bölümleme yapmış, buna *sözün bölükleri* adını vermiş, her bölüğün başlıca ayrıntılarını sergilemeğe çalışmıştır. Bu metodun, şimdi, dilbilmin ışıkları altında görülen kusurları.. eksiklikleri çoktur; en başta, söz bölüklerinin *kavram deyreleri* (categories sémantiques) karıştırılmış, *nitelikle görev* bir tutulmuştur. Meselâ isim, sıfat, fiil... bölükleri *niteliklerine;* öteki (préposition), ulaç (adverbe), bağlaç (conjonction)... ise *görevlerine* göre düşünülmüş iken bölümlemeye yine *söz bölüğü* adıyle alınmıştır. — Görev ayrıntılarında dahi yanlış ve eksik bir sergileme tutulmuş, aynı görevi üstlerine alan araçların hepsi gösterilmemiş, o görevle ilgisi olmıyanlar da deyre içine alınmıştır. — *Sıfatlar* (qualificatif) ile her türlü *ulaklar* (adjectifs) birbirinin içine sokulmuş, her yerde *anlam* deyresiyle *kılık* (şekil) deyresi arasında bir uygunsuzluk ve güdüklük bırakılmıştır. — Anlatımın fiilsel ve isimsel türleri ayırt edilmemiş, anlatımın niteliğini yapma bir birliğe kavuşturmak için bir cevheri *(substantif)* fiil icat edilerek her fiil bir sustantif-fiille kendi ortacından oluşmuş sayılmak gibi hatalı varsayımlara düşülmüştür (1).

Dilbilgisinin çocukluk çağında, kültür gelişmesinin gerekli bir sonucu olarak, yer alan kusurlar, Orta çağ geriliğinden yeni ve birer birer kurtulan Avrupa milletlerine geçmiş; hattâ, yeni Avrupa dillerinin eski Grekçeden farkları ölçüsünde, bunların sayısı artmış, görünüşleri azmanlaşmıştır.

A. Meillet, F. de Saussure, O. Jespersen, Brugmann, Delbrück... gibi dilbilimcilerin bu bilim koluna getirdikleri ışıklar altında yer alan Gramer tenkitleri üzerine yeni yeni Dilbilgisi smamaları yapılmıştır; bunların en rasyonel yöntemle başarılanı, en geniş

(1) Bu niteliklerin daha mufassalları Gramer metodu lâyihasında sayılmıştır, görmek istiyenler bu esere müracaat buyurabilirler.

uygulamaları içine alanı, bizce Ferdinand Brunot'nun La Pensée et la Langue adındaki anıtsal eseridir. Fransada bu metot üzerine okul gramerleri de yazılmıştır.

İsviçre bilginlerinden Ch. Bally'nin de Stylistique adıyle yarattığı eser dahi büyük bir kıymet olarak tanınmış ve İsviçrenin liselerinde öğretime de geçmiştir. Gramer Metodu lâyihasında bütün bu bilgilerin *théorique* ve *pratique* eserlerinden geniş ölçüde yararlanmış ve bu ciheti o eserde göstermiştim; fakat şimdi, onbeş senelik bir gelişmeden sonra, yayınlamasına erişebildiğim bu Türk Dilbilgisi, metod ve sergileme hattâ kimi yerde teori (théorie) bakımından, o üstatlardan hayli ayrılmış, tamamiyle kişisel bir karaktere bürünerek ortaya çıkmıştır.

***

Bizde, rüştiye mektepleri açılıncıya kadar, ancak medreselerde ve Enderun mektebinde veya hususî tahsil olarak konaklarda, evlerde, Türkçe değil, Arap diline ait olarak, arapça yazılmış sarf, nahv, maanî, beyan aruz... okunurdu; Farsça dahi bir edebî tahsil konusu idi. Abdülaziz devrinde Kavaidi Osmaniye (Eseri hamei Ahmed Cevdet) dersi rüştiye programlarında yer bulmuştu; onun yanında Türkçe yazılmağa başlıyan arapça, farsça sarflar, nahivler daha geniş ölçüde okutulurdu. Belâgat dersi eski arapça maanî ve beyan yerine geçmişti. Daha sonra Muallim Nacinin Istılahatı Edebiyesi de idadîlerde, daha yüksek mekteplerde ise Recaizade M. Ekrem Beyin Talimi Edebiyatı tedris olunurdu. Öğretimin orta ve yüksek dönemlerinde *edebiyat* adı verilen yazılarda aranılan sanatları, hünerleri göstermeğe çalışırlardı.

Cevdet Paşanın tecrübeleri sırasında Kütahyalı Abdurrahman Efendinin Kıstasül Beyanı da basılmış ise de tedris alanında hemen hiç bir yer alamamıştır.

★

Meşrutiyetin ilk maarif nazırlığı, Hüseyin Cahit (Yalçın) Beyin Sarf ve Nahvini resmî programlarına koymuş, maddelerini de

ğildir; kitap, otuz yıllık bir çalışmanın sonunda kendimce kararlaşan bir plân üzerine yazılmıştır. Onda başlıca güdülen ilkeler şunlardır:

1. Öğretimin ilk ve orta dönemlerinde herkes okuyup yazmağı öğrenmiştir, gördüğünü ve düşündüğünü de az çok anlatabilmektedir; bütün bugünkü okuyucular ve yazı yazanlar Türkçeyi biliyorlar ve kullanıyorlar; bunlar arasında lise sınıflarındaki onbeş yaşına basmış öğrenciler bulunduğu gibi Saltanat ve Meşrutiyetin rüştiye ve idadiyelerinde tahsilini yapmış, altmışlık, yetmişlik kimseler de vardır. İşte Türk Dilbilgisinin okuyucuları bunlardan dilimizin Gramerini *meraklı* tanımak hevesine düşmüş kimseler olacaktır.

2. Hayalimde düşündüğüm bu okuyuculara Türk Alfabesinin kaç harfi olduğunu, bunlarla nasıl ve ne gibi heceler yapabildiğini... tarif ile başlıyan bir Gramer sunmağa kalkışmak tok insana yavan ekmek vermek kadar abes bir iş olurdu.

En önce, dilin niteliği üzerine, Dilbilim ışıkları altında gayet kısa fakat lüzumlu bilgiler vermek istedim. Bu bilgileri okuyucularımın öz dilleri olan Türkçeye temas ettirmeyi de en uygun bir yol saydım.

Dilin *dernel* (social) ve *tinsel* (psychique) niteliğini kavrıyan okuyucuya, kolay anlaşılır örneklerle, dilimizin gelişme tarihini, bir film çabukluğu ile, seyrettirdim; Türk kültürünün eskiliği üzerine de merakını uyandıracak *bildiriler* (indications) vermeyi faydalı buldum. Bu bilgiler kültür tarihimizi irdelemeğe teşvik için verilmiştir, onlarla yetinenlere olursa, onlara da küçük fakat doğru bir fikir verilmiş olacaktır.

3. Asıl Gramere *anlatım* (phrase)'dan, cümleden başlamalı idim; çünkü insan karşısındakine ne söylese *anlatım* niteliğindedir; fakat kullanacağım terimlerle okuyucularım övür (aşina) değildir; onların zihninde meselâ *sıfat* (qualificatif) ile *ulak* (adjectif) karışmıştır. Okumuş olduğu Avrupa dilinin (veya dillerinin) Grameri de terimlerini, bu gibi mâna ve görev bakımından, bilimsel ilkelere bağlamamıştır. Bunun için, muhtasarca, kelimelerin anlam bakımından niteliklerini anlatmak gerekti; bun-

3. Refik Halit *Karay*
4. Peyami *Safa*
5. Mitat Sadullah *Sander*
6. Sabri Esat *Siyavuşgil*
7. Hakkı Tarık *Us*
8. Valâ Nureddin *Vâ-Nû*

Komisyon, İstanbul Edebiyat Fakültesinde Dekan A. Hâmit Ongunsu'nun açılış nutku ile, Gramer kolbaşısı A. C. Emre'yi başkanlığa, M. S. Sander'i kâtipliğe seçerek, konuşmalarına başladı. İlk iş olarak, onbeş yıl önce hazırlanmış olan Gramer Metodu lâyihasının fasıl fasıl görüşülmesine geçildi; otuz oturum yapan komisyon birer birer üyelerin mütalâalarını kaydetti.

Ondan beri geçen iki yıl zarfında, bütün monografik irdemler, toplanmış notlar, broşür halinde yayınlanmış emekler.. bir araya getirilerek, geceli gündüzlü çalışılarak, Beşinci Kurultayın yüksek katına bu Türk Dilbilgisini sunmak mümkün oldu.

★

Osmanlı Sarf ve Nahvinden başlıyarak Türk Dil Kurumunun Dördüncü Kurultayına kadar otuz yıldan fazla geçmiştir; bu uzun süre içinde geçen türlü araştırmaların mahsulü olarak çıkabilen Türk Dilbilgisi de bir *sınama*'dan başka bir şey değildir. Bunda güdülen metodu kısaca olsun açıklamak gerekliği vardır; çünkü bu smamanın ilk bölümünü inceliyen Ankara Gramer Komisyonu (1) çalışmayı ve eseri övmüş, fakat metodun *klâsik* ve *akademik* olup olmadığı üzerine tartışmalara girişmiştir.

Bu sınamanın metodu hiçbir yabancı müelliften alınmış de-

(1) Ankara Gramer Komisyonu 14/6/1944 tarihinde Millî Eğitim Bakanı Sayın Hasan Âli Yücel'in Başkanlığı altında toplanmış, üç oturum yapmıştır. Üyelerini sunuyoruz:

Tahsin Banguoğlu, Ali Ulvi Elöve, Ahmet Cevat Emre, İshak Refet Işıtman, Agâh Sırrı Levent, Necmettin Halil Onan, Refik Ahmet Sevengil, Nurettin Sevin; Ismail Habip Sevük, İhsan Sungu, Ercüment Ekrem Talu, Suut Kemal Yetkin, Kadri Yürükoğlu. [Soy adlarının alfabesırasiyle yazılmışlardır.]

sıra ile ve oldukları gibi bu programa mal etmişti. Resmî program böyle olunca ondan sonra yazılan Gramerler de aynı maddeleri ayrı ibarelerle sıralamaktan başka bir şey yapamazdı.

Meşrutiyetin ikinci yılında, eski medrese tahsili yerine *moderne* bir bilimsel temel üzerine kurulan Darul-Muallliminde siyasî menfadan yeni dönmüş olan bana da bir *Türkçe dersi* vermişlerdi. Okutulmakta olan kitabın birçok kusurlarını ve yetmezliklerini hemen görmüş, [*Lisan-ı Osmanî: Sarf ve Nahiv*] kitabını hazırlamıştım. O zaman benim gördüğüm kusurlar *dilbilimin* tenkidiyle belirmiş ilkelere dokunmuyordu, benim de kitabıma *resmî program* niteliğini almış olan eski *Sarf ve Nahiv* kitabının hatalı ilkelerinden birçoğu girmişti; tarifler daha doğru yapılmış, terimler daha iyi seçilmiş, ayrı ayrı Arap ve Fars sarf ve nahivleri okutmağa lüzum bırakmıyacak derecede bu dillerin morfoloji bahisleri çoğaltılmış, Servet-i Fünun edebiyatını öğreten bir Osmanlı grameri olarak ortaya atılmış, ve az zamanda hemen bütün orta tahsil veren mekteplere ve Darül Muallimin'lere girmişti. İşte benim gramerci olarak tanılmama bu binbir kusurlu, Osmanlı grameri olmuştu.

★

Cumhuriyet Gramer dersini bu halde bulmuştu. Atatürk, açtığı devrimler çağının sonunda (1928 yazında) Alfabe Devrimini yaratırken, onun kılavuzluğu ile kurulan Alfabe Komisyonu (1), bir İmlâ Lûgati tertip ettiği gibi sırf şekillerin imlâsını tespit maksadiyle bana bir *Muhtasar Türkçe Sarf* yazdırmıştı; bu işleri görürken de Alfabe Komisyonu genişletilmişti (2).

Bu komisyon, az sonra, Dil Encümeni adını alıyordu; üyeleri

(1) Üyeleri: Falih Rıfkı (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Fazıl Ahmet (Aykaç), İbrahim Osman (Karantay), Ahmet Cevat (Emre), Ragıp Hülûsi (Özdem)... ve Maarif Vekilliğini temsil etmek üzere Mehmet İhsan, Mehmet Emin Beylerdir.

(2) [Rahmetli] Ahmet Rasim, Celâl Sahir, İbrahim Necmi (Dilmen) komisyona alınmıştı.

de yeni alınan Veled Çelebi, Besim Atalay, Meysaroş, Hamit Zübeyr Beylerle ve daha başkalariyle artırılmıştı. Encümen hemen Lûgat ve Gramer işlerine koyuldu; bir taraftan Larousse diksiyoneri sisteminde bir lûgat yaratmak ve bunun için de ilimlerin ıstılahlarını Türkçeleştirmek amaciyle çalışıyor, bir yandan da Gramer işini inceliyordu. İlk günlerinde, pek az zaman içinde, *Lâhikalar* adıyle bir de broşür hazırlanarak basıldı.

Asıl Gramer işlerine gelince, Encümen en önce, hangi metodun kabul olunacağı meselesine önem verdi. Avrupada baş göstermiş olan ve kaynağını dilbilimden (*Linguistique*'ten) alan yeni nazariyelerin incelenmesi ve bunlara dayanarak Türkçe için de bilimsel ilkelere uygun bir Gramer metodunun aranılması kararlaştı; Encümen bu pek güç işi de bana havale etmek suretiyle hakkımda büyük bir güven gösterdi; iki senelik araştırmalar ve incelemeler sonunda, girişte adı geçen Metot lâyihası, geniş tatbikatlı olarak yazılabildi. Müsvedde halinde Encümenin tartışmalarından geçmekte iken Encümen lâğvedilerek işler sekteye uğradı; ancak Maarif Vekilliği, hazırlanmış olan lâyihayı basmak değer tanırlığını gösterdi. Lâyiha basılmakta iken Ankarada, Maarif Vekilliğinde, bir Edebiyat ve Gramer konferansı toplandı; burada yeni metot yedi gün süren tartışmaların konusunu teşkil etti ve öğretimde yeni metoda riayet olunması kararlaştı. Az zaman içinde lâyihanın basımı tamamlanmış, Türk Dil Bilgisi (Ah. Cevat) adı altında bir de orta okulun altıncı ve yedinci sınıfları için bir Gramer hazırlanmış, Kitapçı İbrahim Hilmi (Çığıraçan) tarafından basılmıştır. Maarif Vekilliği o senelerde hazırlanan bütün Gramerleri kabul ediyor, tercihi öğretmenlere bırakıyordu. Bu arada Dil Bilgisi de ders kitapları listesine girmişti, fakat aynı sene ortasında. Gramer dersinin keşmekeş içinde kalması ve kültürümüzde başlıyan devrimci çağın dinamizması yanında kifayetsiz bir halde görünmesi yüzünden, Atatürk'ün emriyle. mevcut kitaplarla Gramer okutulmamasına karar verildi.

★

Atatürkün kültürümüze modern bir tazelenme vermek için yarattığı Kurumlar arasında Türk Dil Kurumunun üstüne aldığı

işler çok geniş ve çok yorucu bilim kolları üzerine derin araştırmalar yapmağı gerekli kılıyordu. Birinci Kurultaydan (1932) sonra Gramer kolu hemen Kelime Teşkili broşürlerini hazırlayıp anket halinde yayınladı; ondan sonra *dilimizin tarihi* gramer araştırmalarının başlıca konusu oldu. Türkologi'nin bu kolu bizde hemen hiç işlenmemişti; yazıtlar, eski Türk Yazısı, Turfan metinleri, Divan, Kutadgubilig... uzun ve derin etütlere yol açıyordu. Bir yandansa, yine Atatürk'ün kılavuzluğu ile, dilimizin başka dil aileleriyle olan ilişikleri araştırılıyordu; Türkçenin Hint-Avrupa dilleriyle mukayesesi yapılıyor (İkinci Kurultay 1934), Hint-Avrupa dilleriyle, söz haznesi bakımından, mukayeseye kuvvetli bir dayanak getiren [Sur la formation du langage] irdemi yayınlanıyordu [Dördüncü Kurultay, 1942].

Ölümsüz Atatürk'ün aramızdan ayrılmasından sonra, Milli Şefimiz, büyük koruyucumuz İsmet İnönü'nün duldasında, Dil Kurumunun işlerine eski hızla devam olundu. Gramer kolbaşısı, sıra ile Eski Türk yazısının Menşei, Türkçenin yapılışı irdemlerini hazırladı [Dördün Kurultay, 1942].

Dördüncü Kurultayın Gramer komisyonu,]Tahsin Banguoğlu; Ana Hatlariyle Türkçe Gramer]in iki yıllık bir uygulanmasından sonra, toplanmıştı; okullar için sınıf sınıf hazırlanmasına karar verilmiş olan Gramerler dışında, Türkçenin bir de *akademik* Gramerinin hazırlanması komisyonca gerekli görüldü, Millî Eğitim Bakanlığı bu dileğe ortak oldu, ve Gramer kolunun bu irdemi bir sonuca ulaştırmağa çalışması Genel Kurulumuzca da kararlaştı. O aralık kolumuz mukayeseli Gramerimizin üçüncü hazırlık irdemi ile meşgul bulunuyordu; ancak bu çalışmaların mahsulü olan Türkçede İsim Temelleri basılırken [1943 yazında] *akademik* adına bir değimi olabilecek Gramerin hazırlık işlerine girişildi.

Yaz tatilinden yararlanarak (1943), İstanbulda bir Gramer komisyonu teşkil edilerek çalışmağa başlanıldı. Bu komisyonun üyeleri, soyadlarının alfabe sırasile, şu zatlardır:

1. Ahmet Cevat *Emre*
2. Hakkı Suha *Gezgin*

-pen eki (serpiş. tür.) 205
-peze eki (serpiş. tür.) 205
-pi, -pik eki (serpiş. tür.) 205
-piri eki (serpiş. tür.) 205

R

r- yapılı isimlerin anlam deyresi 195
r:z değişimi 195
Rabıt sıygaları [ulaç-fiiller] 283
-re, -ri, -rü ekleri (serpiş. tür.) 210
re- belgili tümleç T.D.N. I. 331
re- yapılı fiiller (yansılamalardan) 130
re- yapılı öznel fiil 298
re- yapılı uza isimleri 374
-rek, -rik, -(e)rik, -(i)rik ekleri 210
rek morfemi, rek- yapılı sıfatlar 161
-rin eki (serpiş. tür.) 210
-rü belgisi 331
Rümuzlu deyimler 52

S

Sabah akşam.. ikizleme 366
Sanki 440
Sanki (?) 471
Sanlama, sanlama araçları 431
Sanlama: Fiillerle sanlama 432
Sanlama örnekleri 443
Sayı (Nombre) 414
Sayı isimsileri 36
Sayı isimsileri alan isimlerin nes. olması 328
Sayı isimsileri: orunlama tüm. 352
-se eki (serpiş. tür.) 208
se- dilemeli 462
se- temeli (fiil bükünü) 282
se- temeli 439
se- temeli ile e- temeli 538
se- temelinin bileşik şekilleri 537
se- temeliyle temsil 537
se- temelleri; çekim örnekleri 533
se- yapılı dilemel kip. 458
se- yapılı fiiller (isimden) 132,133
se- yapılı fiiller (sıfatlardan) 133
se- yapılı formüller 536
se- yapılı temellerin kavram alanı 533
Sebep tüm. 336,7
sedi- temeli 502
-sek, -(e)sek eki (serpiş. tür.) 209
sel-/sil-yapılı isimler 150
-(sem) be, -(sen) beç 204
-(em) be, -(em) beç.. (serpiş. tür.)
-sen, -senek ekleri (serpiş. tür.) 209
-sen e, -seniz e 458
Sen: özne olması 312
Sen, siz.. 34
ser- şekli [Bk.. se- temeli] 382
-ser, -seri ekleri (serpiş. tür.).. 209
Serpiştirme türemler 203

Birlen/birle, bilen(T.D.N.) 330
Birleştirme: gibi (birleştirme ödevinde) 437
Bitimli.. bitimsiz kipler 456
Bitki, kuş, hayvan, eşya isimleri 32,33
Bölüm morfemi 352
Böyle, böylece işaret ulç. 377
Böylelikle işaret ulç. 378
Bu 35
Bugün, bu gece... 414
Bu kadarcık 438
Burası, orası, şurası, ötesi, berisi.. 374
Buyruklar 457
Bükün: Fiil bükünü 277
Bükün temelleri 277
Bükün temellerinin gelişmesi 279
Bükün: İsmin bükün şekilleri 287
Bükün: İsim takımında bükün 293

C; Ç

-ce [-erce] (serpiş. tür.) 206
-ce/çe -cesine/çesine 178,441
cesine/çesine- yapılı ulaçlar 376
-cecik/cicik: küçült. 157
cek- yapılı sıfatlar, ulaçlar 157
-cek/cik, -çek/çik: küçült. 156
-ceğiz/ciğiz küçült. 158
-ceme eki (serpiş. tür.) 207
cileyin- yapılı nasıllık ulç. 378
Cins morfemleri 428
Coğrafya isimlerinde vurgu 100
Coğrafya isimleri (Türleri) 25
Coğrafya isimleri (belirtme rolünde) 412
cük/cüğez yapılı küçültmelikler 158
Cümle 272
Capraz, ulç. 373
Çatı [fiil çatıları] 299
-çe eki (serpiş. tür.) 206
ce- yapılı ulaçlar 376
Çe- yapılı budun isimleri 377
çe- yapılı nasıllık ulç. 378
çe- yapılı sıfatlar, ulaçlar 158
çe- yapılı tümleç 158
çek/çik morfemi 156
çek/cek- yapılı isimler 156
çek- yapılı eski isimler 157
çek- şeklinde tümleç 159
Çekim örnekleri 277,533
çen/cen eki (serpiş. tür.) 207
çevre: çepe çevre 387
çi- yapılı isimler (isimden) 136,7
çi- morfemi 137
çi eki (serpiş. tür.) 206
Çiftler: kelimelerin çift kullanılması 58
çik eki (serpiş. tür.) 207
çil/cil- yapılı isimler 150
-çin eki (serpiş. tür.) 207
Çoğul, ilgi takımı şeklindeki tür isimlerinin çoğulu 425
Coğul: sayı 414
Cokluk, zam. ulç. 367
Cün 371
Çün (Ondördüncü asır betiklerinde) 528
Cünkü/çünki, cün ki 528

D

Daha 361
Dahi 381,387
Dar ekler 119
Dar sesliler.. 81

daş morfemi (ortaklık) 161
de bölücüğü 381,2
de bölücüğü: bağlaç rolünde 507
de bölücüğü (soruda) 471
de- yapılı öznel fiil 298
debir- yapılı zam. ulç. 368
-deç eki (serpiş. tür.) 207
Dede Korkutta söyleşim 478
Değil mi 469
Değül: değülven, değülüz 490
Demek 470
Demek formülü 307
Demin zam. ulç. 360
den- belgili zam. ulç. 366
Denğlü T.D.N. 439
Denizcilik isimleri 31
-der -dir ekleri (serpiş. tür.) 208
Derece kavramı 379
Derken ulacı 402
Desenize 458
dı/di 21
Dışarı 331,372
Dışarısı, içerisi, yukarısı, aşağısı 374
Dışında, dışına, sont. 332
di-/ti- temeli (fiil bükünü) 282
di- temelinin kullanılması 491
di: bildirmel ve dilemel kipinin di ile bileşmesi 499
di.. miş morfemleri 506
di- yapılı isimler (fiilden) 199
di/ti- yapılı isimler (yansılamalardan) 199
-diç/diş eki (serpiş. tür.) 207
-dik, -tik eki (serpiş. tür.) 208
Dil 3
Dilde uylaşma 4
Dilemel (optatif) kip 453
Dilemel: eşitler arasında 457
Dilemel: se- yapılı dilemel kip 458
Dilemler 465
Din, devlet, fen isimleri 32
dirt- çatılı ettirgenler 223
Dişil 428
Dişil rolünde Apofoni 429
Dişsil (dental) 82
Diye (diyü/deyü) 358
-diz eki (serpiş. tür.) 208
Doğru, ulç. 373
Dolay tümleçleri 291
Dolayı, dolayısiyle 386
Donmuş ulaç - fiiller 385
Dönüşlü fiiller 220
Dudaksıl (labial) 82
-düng, -düngüz (kişi belgileri) 492
durmak: süreklilik görünüşünde (e-/i-/ü- temeli, üp- ulacı üzerine) 390
Durup dururken 366
Duyusallık ulacı: hele 380
Duyusallık yöntemleri 542
-düm, dük (süreksiz geç. l.k.bel.) 492
dün zam. ulç. 360
dün akşam (sabah), yarın sabah (akşam), dün sabah erken erken, dün akşam geç vakit... ulç. 365
dünin, ulç. 371
-düng, -düngüz (kişi belgileri) 492
Düşümler (les cas) 287
Düşüm: türlük (genitif) 293
Düşün: vermelik (datif) 289
Düşüm: araçlık (instrumental) 329
Düşüm: belirtmelik (aitiatikê) T.D.N. 288

Ortaç bileşikleri 114
Ortaçlar: Keli/geli- yapılı T.D.N. 175,6
Ortaçlar: gü- yapılı T.D.N. 178
Ortaçlar: gücü- yapılı T.D.N. 178,9
Ortaçlar: en- yapılı 166
Ortaçlar: er-/ir- yapılı 164
Ortak isimler 22
Ortal fiiller: çatıları 185
Ortal filler: ik- çatılı 213,4
Ortal fiiller: iş- çatılı 214,299
Ortal fiiller: in- çatılı 218,9
Ortal fiiller: len- yapılı 226
Ortal fiiller: il- çatılı T.D.N. 226
Ortasında, ortasına, sont. 332
Orun (yer, mekân) isimleri 165
Orun (yer, mekân) isimleri ek- yapılı 169
Orun (yer, mekân) isimleri: ke/ge- yapılı 175
Orun (yer, mekân) isimleri: elge-/erge- yapılı 175
Orun (yer, mekân) isimleri: r- yapılı 195
Orun (yer, mekân isimleri) t- yapılı 202
Orun: hangi kavramlar orun olur 348,9
Orun: zaman kavramı 353
Orunlama tümleci 291,296,348
Orun tümleci 353

Ö

Öbür, öbürü 40
Ön sesliler (antérieures) 81
Önden ekleme (préfixation) T.D.N. 90
Öng T.D.N. II. 337,370
Öndün, ulç. 369,371
Öngdürti, ulç. 378
Öte, ötede, öteye 373
Öte beri, ötede beride, öteye beriye 43
Öteki, öteki beriki 42
Öyle, öylece, iş. ulç. 377
Öylelikle, iş. ulç. 378
Öz (ös) 35
Özel adlar, özel isimler 22,26,43,84
Özel adlar belirtme rolünde 411
Özne kavramı. — Hangi kelimeler özne olur 284
Öznel fiiller 295,6,7,9
Öznenin kullanılması 303-317
Özne: ortak özneli anlatımlar 506
Özne: insan kavramını anlatan isimlerin özne olması 314,516
Özne orunlaması 348
Öznesiz anlatımlar 45,303

P

-p eki (serpiş. tür.) 206
-pe/epe, -pek, -pez eki serpiş. tür.) 204
p- yapılı fiil-ulaç: görevleri 393,4
p- yapılı fiil-ulaç: p'nin i, ü ile ulanması 393
-padak 21
Pes 371
Pekitmelik (intensif) fiil 213

Nere 37
Nerede... nerede 473
Nerede (bağlaç) 524
Nereye (bağlaç) 524
Nesne 273
Nesne: Belirli nesne (tümleç) 288,9
Nesne: Bilincekle nesnenin ihmal edilmesi 321
Nesne: Dizimel (syntaxique) nesne 319
Nesne: genel kavramla düşünülen anlatımlarda nesne. 321
Nesne: İkinci nesne (tümleç) 289,290
Nesne: ten-belgili nes. tüm. 336
Nesne: Ülüsel kavramla nes. 324
Nesnenin belirli olması 322
Nesnenin belirsiz olması 326
Nesnenin eylem olması 324
Nesnenin ortaç olması. 325
Nesnenin orunlanması 348
Nesnesiz anlatımlar 320
Nesne üzerine sorular 319,320
Nesnel eylem: edilgen fiil 300
Nesnel eylem: ettirgen fiil 301
Nesnel eylem: geçişli fiil 295,7
Nesnel fiil yapıları 298
-nez, anoz ekleri (serpiş. tür.) 209
-ni eki (serpiş. tür.) 209
Nice 160
Nicelik morfemi 438
Nicelik ulaçları 379
Niceme kim 526
Niçin 37
Nite 525
Nitekim, niteki 524

O

O, onlar 34,35
O... ki 523
O aralık zam. ulç. 367
Obartma 169
Obartma: ne ile 440
Okşamalık 155
Okşamalık: kullanılması 461
Okşamalık (soruda) 474
Ol... kim, şol... kim 522
Ol gün ulç. 371
Olagelmek (süreklilik gör.) 391
Olamal (kip) 455
Olamal ve dilemel eylemlerin kipi 494
Olan ve olabilen eylemler 453,487
Olarak ulç. 385
Oldukça ulç. 401
Olmak ve yakınları 117,341
Olsun... olsun balç. 519
Olumlu olumsuz şekillerin karşılaşması 496
Olumsuz: emrin olumsuz şekli 462,3
Olumsuz söylemler 432
Olumsuz: çifte olumsuz 476
Olumsuz şekiller 195
Oluş fiilleri 131,216,221,299
Onaylama ulaçları 382
Onaylı (affirmatif), onaysız (negatif) 451
Onaylı.. onaysız cevaplar 475
Ortaçlar 46
Ortaçların özne alması Bk. özne 285
Ortaçların öznesi 308

Düşüm: kopmalık (ablatif) T.D.N. I. II. 292
Düşüm: Oranlamalık (locatif) 291
Düşüm: Suçlamalık (accusatif) T.D.N. I. 289
Düşüm: Yönlemelik (directif) 331
Düz sesliler... 81

E

E, E! 556
-e belgisi (ikinci nesne morfemi) 289
e-belgili tümleç 301
e-belgili tümlecin alanı 339
e-belgisi: zaman isimlerinin sonuna gelmesi 366
e-belgisinin uzatılmış şekilleri 245
-e morfemi 155,211
E mi? 554
e-temeli (kullanılması) 453
e-temeli (dilem formüllerinde) 463
e-yaprılı isimler, ulaçlar (fiilden) 163
e-yapılı isimler (yalın hükmünde) 163
-e yapılı fiiller (isimden) 121
e-yapılı fiiller (yalın hükmünde) 122
e-yaprılı isimler (isimden) 155
e-i-ü- yapılı ulaç fiiller T.D.N. 284
-e (uza tümleci morfemi) 296
e-yapılı ulaç-fiiller.— Katmerli olarak kullanılmaları 383,547
e-yapılı ulaç-fiilin *rek* ile uzatılması 385
e-yapılı ulaç-fiiller: ikizlemeleri 384
-ecek: akşamacak vb. 347
ecek-temeli (fiil bükünü) 280
ecek-temeli ile buyurmak 459
ecek-yapılı ortaçların öznesi 308
ecek-yapılı ortaçlar (gibi ile) 436
ecekti-yapılı fiil (kullanılması) 454
eç-morfemi. — eç-yapılı isimler (isimlerden) 154
eç-yapılı isimler, sıfatlar (fiilden) 167
eç-yapılı isimler (n ile biten fiillerden) 168
ed-yapılı fiiller (isimden) 134
-e dek, -degin T.D.N. I. 346
e-doğru 345
Edilgen anlamlı sıfatlar (ik-yapılı, fiilden) 172
Edilgen anlamlı eylem sonucu isimleri (gi-yapılı) 177
Edilgen anlamlı sıfatlar (me-yapılı) 188
Edilgen anlamlı isimler im-yapılı) 190
Edilgen anlamlı isimler (t-yapılı) 202
Edilgen fiiller: il-çatılı, len-yapılı 220,226
Edilgen fiille anl. (özne) 304
Edilgen fiiller (nesnel eylem) 300
-(e)g (belirtmelik) T.D.N. II. 288
-e gelince 347

-e göre 346,7
egen -şekli (Bk. gen- yapılı sıfatlar) 182
Eğer 540
-eğez eki (serpis. tür.) 206
Eğri büğrü, ezik büzük, eciş bücüş vb. 22
Eh ün. 577
Ek (affixe) 29
ek/ik morfemi 151
ek- yapılı isimler (fiilden) 168
ek- yapılı sıfatlar (anlam deyresi) 169
ek- ve ik- yapılı sıfatlar (anlam deyresi) 171
ek- yapılı isimler (isimden) 151
Eklerin nöbetleşe değiştirilmesi 152
-e kadar 346
-e karşı 345
Ekonomi terimleri 33
Eksilti: Se- temeli üzerine eksiltili cümle; eksiltili anlatımlar 534,551
el/il ekinin k/g, ç/c, t/d, s ile vasıflanması 149
el-/il- yapılı isimler (isimden. — Yalın kullanılmaz köklerden) 148
el- yapılı öznel fiil 297
el- yapılı fiiller (isimden) 129
Elbette 475
-(e) le- morfemi 211
elek- yapılı isimler (isimden) 152/3
eli- yapılı ulaç-fiil 403
-em,-mezem (1. kişi belgisi) 489
em-şekli (Bk. im- yapılı isimler) 191
emleç şekli (Bk. meç- yapılı isimler) 192
emeç şekli (bk. meç, yapılı isimler) 192
ememek- yapılı fiil görünüşü 389
-(e) met, -(e)mit eki (serpiş. tür.) 205
Emir kipi: eski yazmalarda 503
Emir kipinin zamanı 461
Emir temeliyle anlatımlar 457
-en morfemi 153
en/in morfeminin t/d, s/ç ile vasıflanması 167
en- yapılı bileşikler 114
en- yapılı isimler (isimden) 153
en- yapılı isimler (fiilden) 166
en- yapılı fiiller (isimden) 48..129
en- yapılı ortaçların öznesi 308
enç/inç- yapılı isimler (fiilden) 168
-(e) ne eki (serpiş. tür.) 209
Eni konu 387
-enk, -(e)nek ekleri (serpiş. tür.) 209
-ep eki (serpiş. tür.) 205
er- yapılı fiiller (isimden) 131/2
er- temeli (dilek için kullanılması) 461
er/ir- yapılı bileşikler 114
er/ir- yapılı ortaçlar 194
er- yapılı öznel fiiller 298
er-/ir- temeli (fiil bükünü) 277,279
er- şekli, ir- şekli, ur- şekli 279,280
er/ir- temelinin hikâyede kullanılması 490
er/ir- temelinin niteliği 489
er/ir- yapılı temelin kullanılması 487
er/ir- yapılı ortaçların öznesi 308

de fiil) 45
me- yapılı eylem ismi 307,325
me- yapılı eylem ismi (özne olması) 285
mek- yapılı eylem ismi 285,307
me- yapılı eylem isimleri (bükünlenmesi) 189
mek- yapılı isimler (fiilden) 183
me- yapılı isimler (fiilden) 187
meç- yapılı isimler (fiilden, isimden) 192
meden- yapılı ulaç-fiil 398,9
-medin şeklinde ulaç-fiil 399
meklik şekli (Bk. mek- yapılı isimler)... 194
meksizin- yapılı ulaç-fiil 400
-mekte, -mede 350
meli- temeliyle anl. 304
meli- yapılı sıfatlar (fiilden) 140
men- yapılı isimler (fiilden, yalnı kullanılmaz tabandan) 192/3
men morfemi.. 153
men yapılı isimler (isimlerden).. 153
Meslek sahibi isimleri 137
Meslek isimleri 145
Meslek isimleri (anlam deyresi) 146
Meslek isimleri (belirtme rolünde) 412
meyince- yapılı ulaç-fiil 397
-mer eki (serpiş. tür.) 205
mez- yapılı bileşikler 114
mez- yapılı olumsuz ortaçlar 195
-mezin (1. kişi olumsuz bel.) 489
Milletlerarası terimler... 227 vb.
miş- yapılı isimler (fiilden) 196
miş- yapılı ortaçlar 196,492
-miş şeklinde ortaçlar 46
miş- temeli (fiil bükünü) 281
miş- yapılı ortaçlar (gibi ile) 436
miş- yapılı ortaçlar 308
mişse- şekli (Bk. se- temeli) 283
Morfemlerin g ile vasıflanması.. 173,195/6
Morfemin s,ç,d ile vasıflanması (bk. -ik morfemi) 213/4
Morfemler (morphèmes) 79
Morfemlerin m ile vasıflanması 187
Morfemsiz coğrafya isimleri 110
-mur eki (serpiş. tür.) 205
Müzik, tiyatro, resim... terimleri 33

N

Nasıl 37
Nasıl ki 525
Nasıllık tümleci: ile/le sontakısı ile 355
Nasıllık ulaçları 376,378
Ne 37
-ne, -(e)ne eki (serpiş.tür.) 209
Ne de 517
Ne de olsa 536
Ne ise 536
ne... kim, ne kim 523
ne... ne... 514 vb.
ne- yapılı fiiller.. 133
Ne zaman (bağlaç) 524
Nedense 536
-nek eki (serpiş. tür.) 209

L

I [İ ile başlıyan ekler] T.D.N. 101
Lâkaplar (belirtme rolünde) 411
Lâkin 514
le- yapılı öznel fiiller, nesnel fiiller 298
le- yapılı fiiller (isimden) 123
le- yapılı fiiller (yansılamalardan) 21,123
le- yapılı fiiller (âlet, silâh.. isimlerinden).. 124/5
le- yapılı fiiller (üye isimlerinden).. 125
le- yapılı fiiller (sıfatlardan).. 127
le- yapılı fiiller (sayı isimsilerinden).. 128
le- yapılı fiiller (anlam deyresi).. 128
le- yapılı fiiller (madde isimlerinden) 126
le- yapılı fiiller (yavru ve hayvan anlamlı isimden) T.D.N. 227
-le yerine- de- morfemi.. 135
-legü şekli (Bk. gü- yapılı isimler).. 177
lek- yapılı isimler (isimden).. 152
lengiç şekli (Bk. geç/giç- yapılı isimler) 179,180
-ler morfemi 414
-leyin, -cileyin 441
-leyin şeklinde ulaçlar (T.D.N.) 330
leyin- yapılı, zam. ulç. 367
lez- nez eki (serpiş. tür.) 205
li- yapılı bileşikler 113
li- yapılı isimler (isimden) 138
li- yapılı isimler (eylem isimlerinden) 139
li- yapılı isimler (soyut kavram isimlerinden) 139
li- yapılı isimler (renk isimlerinden) 139
li- yapılı isimler (eylem hükmünde isimden) 141
li- yapılı isimler (yer isimlerinden) 141
li- yapılı katmerli isimler.. 142
li- yapılı sıfatlar (isim takımından) 139
lig morfemi (eskiden T.D.N.) 141
lig- yapılı isimler T.D.N. 141
lik- yapılı zam. ulç. 367
lik- yapılı soyut isimler: araç tümleci olması 355
lik- yapılı isimler (isimden) 144
lik- yapılı isimler (li- ve siz- yapılı isimlerden) 145
lik- yapılı isimler (türlü isimlerden) 145
lik- yapılı isimler (eski kaynaklardan) 146
lik-yapılı isimler anlam deyresi) 144,146/7
lü- yapılı ünvanlar T.D.N. 140
-lüm: 1. kişi belgisi 498

M

m (sepet mepet, çanta manta) 44
Madde tüm. (anl. alanı) 335
Madde tüm. (isimlerde) 335
Madem ki 527
Mastar (-mak/-mek şeklin-

er/irse- temeli 539
Erdi, ermiş T.D.N. 118
erdi- yapılı fiil (kullanıl.) 455
erek- yapılı ulaç-fiil 385
erekten- yapılı ulaç-fiiller 385
er geç zam. ulç. 361
(-e)ri eki (serpiş. tür.) 210
Eril 428
Erken, er zam. ul. 361
Ertesi, akşamı, sabahı.. ulç. 365
-esi: esi- yapılı ortaç. — esice 464
Eski betiklerde *kim* bağlacı 521
Eski kaynaklarda zaman ulaçları 369
Eski kültür isimleri (Divandan) 29-31
Esre, ötre 331
eş- yapılı fiiller (isimden, yalını kullanılmaz tabandan) 217,8
Etken anlamlı isimler (e- yapılı, fiilden) 163
Etken anlamlı isimler (en- yapılı, fiilden) 166
Etken anlamlı isimler (eç- yapılı, fiilden) 168
Etken anlamlı isimler (ge- yapılı) 173
Etken anlamlı isimler (geçgiç- yapılı) 180
Etken anlamlı isimler (im- yapılı) 190
Etken anlamlı isimler (t- yapılı) 201
Etken anlamlı sıfatlar (me- yapılı) 188
Etken anlamlı sıfatlar (ek- yapılı) 168
Etken anlamlı sıfatlar (ik- yapılı, geçişsiz fiilden) 171
Etken/edilgen anlamlı isimler (i- yapılı, fiilden) 165
Etken/edilgen anlamlı isimler (ke/ge yapılı) 175
Etken/edilgen anlamlı isimler (indi yapılı) 198
Etmek fiili T.D.N. 115
Ettiği halde tipi ulaçlar 405
Ettiğim (edeceğim) gün tipi ulaçlar 405
Ettirgen fiiler 222
Ettirgen fiiller (eskiden) T.D.N. 224/5
Ettirgen fiilin anlam değeri 223
-(e)v, -(e)ve eski (serpiş. tür.) 206
-(e)v, -(e)ve eki (serpiş. tür.) 205
Evet 382,475
Ey! 557,559
-ey eki (serpiş. tür.) 201
Ey, hey, behey, hu 20
Eyitmişlerdür kim... 493
Eylem 45
Eylem: Hareketli, hareketsiz düşünülen eylemler 296
Eylem: Kılınması yaklaşan eylem 455
Eylem: Olan (réel) olabilen (éventuel) eylemler 453
Eylem: Sağlam bilinen, sanılan eylemler 454
Eylem: Öznel, nesnel eylemler 295
Eylemin öznel, nesnel olması 301
Eylem görünüşleri 389
Eylem, eylem eseri isimleri (me- yapılı) 189
Eylem isimleri (iş- yapılı) 197

Eylem isimleri: İyelik belgisi almaları 417
Eylem isimleri (gü- yapılı) T.D.N. 178
Eylem isimleri (im- yapılı) 190/191
Eylem isimleri (mek- yapılı) 193
Eylem isimleri (r- yapılı) 195
Eylem isimleri (enç/inç- yapılı) 168
Eylem sonucu isimleri (ke/ge- yapılı) 175
Eylem sonucu isimleri (t- yapılı) 208
Eylem ya eylem sonucu isimleri 163,5,6
Eylem ya eylem sonucu isimleri 170.171
Eylem isimleri (tik/dik- yapılı) 200
Eylem sonucu, eylem eseri isimleri (gi- yapılı).. 177
Eylem sonucu isimleri (giç/engiç- yapılı).. 180
Eylem sonucu isimleri (im- yapılı) 190
Eylem sonucu isimleri (iş- yapılı) 197
Eylem sonucu isimleri (indi- yapılı) 198/9
Eylem, soyut anlam isimleri (gi- yapılı) 177
Eylem, yatkınlık isimleri (iş -yapılı).. 197
Eylem, yöntem, biçim isimleri (iş- yapılı) 197
--ez eki (serpiş. tür.) 206
-ez morfemi (-iz şekli) 154

F

Fakat (fekat) bağlacı 512
Falan filân, filân festekiz, filân feşmekân; falanca, filanca 44
Fazla söz 408
Felsefe ve yüksek kültür isimleri 33
Fiil, fiiller 44
Fiil anlamını değiştiren morfemler 211
Fiil bileşikleri 114
Fiil çatıları: çatının öznel, nesnel olması 299
Fiil isimleri 45
Fiilden (deverbal) 120
Fiilden fiiller 211
Fiilden i ve il- yapılı isimler 139,140
Fiilden isimler, sıfatlar 46,163
Fiilden türeme kelimeler 163
Fiil-i iktidarî bk. Başarma görünüşü 389
Fiil -i mukarebe: yaklaşma görünüşü 392
Fiil-i tacili: çabukluk ve kolaylık görünüşü 392
Fiiller (sanlama rolünde) 432
Fiiller: çift kullanılan fiiller 59
Fiilsel anlatım.. 272

ma çeşnisi vermek 49
Kaç 37
Kaç: kendisine kaç ulanan isimler 328
Kaçan 369,370
Kaçan kim 525
Kadar 379,438,9
Kadar: ne, o, bu, şu ile 379
Kadar: kişi zamirleriyle 380
Kalmak: apansızlık görünüşünde 391
Kankı, kangı 38
Karşı ulç. 373
Karşılıklı fiiller (iş- çatılı) 216,300
Karşılaştırma 433
Karşılaştırma araçları 438,4
Karşılaştırma: Neler karşılaştırırlar 434
Kat ulç. 379
Kata ulç. T.D.N. 369
Katında, katına sont. 333
Katışık anlatım 272
Katma ulaçları 380,381
Katmerleme [m,p,r,s, ile] 542
Katmerlemelik (itératif) 212
Katmerli ulaç-fiiller 385
Katmerli yansılamalar [kekeme, pepeme, hımhım, zıpzıp, curcuna...] 21
Kayma: Kavram kaymaları 51
-ke: ke- yapılı isimler, isimlerden 155
-ke belgisi T.D.N. II. 290
-ke tegi T.D.N. II. 345
Kendi 34
-kerü/-gerü Bk. —rü. 331
Keşki 538
Kılmak T.D.N. 119
Kısa bildiriler 269
Kışın ulç. 370
Ki bağlacı 529
Ki morfemi 435
Kidirti, yön, ulç. 378
-Kil/gil T.D.N. (emirde) 363,503
Kim 36.473
Kim bağlacı 521
Kim- bileşikleri 523
Kimi, kimimiz, kiminiz 41
Kimse 40
Kipler 451
Kipler: bildirmel 454
Kipler: bitimli bitimsiz kipler 456
Kipler: dilemel 453
Kipler: kiplerin bileşik zamanları 499
Kipler: olamal 455
Kiplerin gelişmesi 487
Kişi isimsileri [tekil, çoğul] 34
Kişi belgileri 491
Kişi zamirleri: orunlama tüm. 352
Kişi zamirleri: gibi ile 435
-kiye/-kinye küçült. 156
Komak: eylem görünüşünde 392
Konuşma dili 5
Kopma tümleci (ablatif) 291,296,335
Koşaç (copule) 175,274
Kök kelimeler (mot-racines) 86
Kök seslisinin değişmesi 84
Körü: üstün körü 387
Küçültmelikler 156,7
Küntüz ulç. 369

-ir -ür -er ekleri (serpis. tür.) 210
ir- yapılı fiiller (yansılamalardan) 130
ir- yapılı fiiller (yalını kullanılmaz köklerden) 130
ir- yapılı öznel fiiller 298
irge -tipinden fiiller 123
irge- yapılı nesnel fiiller 299
irgen -tipinden fiiller 123
irte giçe, ulç. 370
iser- şekli (Bk. se- temeli) 283
İsim: isimler 22
İsim: Özne olması (yalın, bileşik, türeme) 284,5
İsim: Bükün şekilleri 287
İsim gibi kullanılmış kelimeler: özne olması 286
İsim: İyelik takımı 111,293
İsim takımı: özne olması 285
İsimden (denominal) 120
İsimden isimler 136
İsimden fiiller 120
İsimden türemiş leş- yapılı fiiller 217
İsim ve fiil olan tabanlar 120
İsim ikizlemeleri 544
İsimsel anlatım 272
İsimsel anlatımın üyeleri 274
İsimsiler 34
İsimsiler: İyelik belgileri alması 418
İsimler: Özne olması 285
İsimsilerin çift kullanılması. 58
İsimsilerin orun olması 351
İsimlerin yinelenmesi 543
İslâm kültürü 8
İslâm kültüründen özel adlar.. 24
İstek anlatan fiiller 132,3
İstenilen, buyurulan, sorulan eylemler (ondördüncü asırda) 495
ister... ister... 520
iş- çatılı fiiller 214
iş- çatılı oluş fiilleri 299
iş- çatılı ortalı fiiller 299
iş- çatılı karşılıklı fiiller 300
iş- çatılı temellerden (il- yapılı fiiller) 225
iş- yapılı isimlerin anlam deyresi.. 197
iş- yapılı isimler (fiilden) 197
İşaret isimsileri 35
İşaret isimsileri (gibi ile) 435
İşaret isimleri (belirtme rolünde) 413
İşaret ulaçları 377
İşaret ulaçlarının ce ile uzatılması 377
iştir- çatılı ettirgenler 223
iştir- çatısı: beçit anlamlı.. 224
İvmelik: görünüş 461
İyelik belgileri (belirtme alanı) 415,416
İyelik belgileri: Eylem isimlerinin iyelik belgisi alması 417
İyelik belgileri: İsimsilerin iyelik belgisi olması 418
İyelik bileşikleri 113
İyelik morfemleri 111
İyelik takımı 111
-iz eki (serpiş. tür.) 206

K

k, g: başa gelen 102
k- yapılı sıfatlar (sesli temellerden) 171
Kabartma: anlatışa kabart-

G

ge- yapılı isimler.. 173
ge- yapılı fiiller (eskiden) 129
Gece gündüz.. 366
geç/giç- yapılı isimler 179
Geç, geç vakit zam. ulç. 361
Geçe 387
Geçenlerde 375
gek-/gik- yapılı isimler, sıfatlar 185
Gele: rasgele 387
Gelecek zaman (gey- şeklinde) T.D.N. 175
geli- yapılı sıfatlar, ortaçlar T.D.N. 175,6
Gelmek: apansızlık görünüşünde 591
Gemilere, saraylara apartmanlara verilen özel adlar 26
gen/gin- yapılı isimler (fiilden) 181
gen- yapılı sıfatlar.. 182
gen- yapılı sıfatlar (tek heceli fiilden).. 184
gen/gin- yapılı isimler (isimden).. 134
gençe- yapılı ulaç-fil i 393
Genel dil.. 7
Genel sesli uyumu.. 31
Geniş anlatış 442,461
Geniş anlatış: geniş anlatışla emir 459
Geniş anlatış: kılınması yaklaşan eylemler 455
Geniş ekler.. 119
Geniş sesliler.. 81
ger- yapılı fiiller (eski).. 132
Gerek... gerek... 519
Geri 331,372
Gerondifler, Bk. ulaç-filler 283
ges- şekli (Bk. geç- yapılı isimler) T.D.N. 180
gey- şekli T.D.N. 175
gi- yapılı isimler.. 176
Gibi 434,5
Gibi (birleştirme ödevinde) 437
Gibi: tezlik morfemi 437
Gibisi 436
gil-/kil- yapılı isimler.. 149
ginçe/kinçe- yapılı ulaç-fiil 395
gine/ginek morfemi (küçültmelik).. 156
Girü: kirü (geri) 331
Gittikçe 401
Göre: göz göre 387
Görünüşler 455,461
Götürü 387
Gramer.. 1
Grammatikê 2
gü- yapılı ortaçlar T.D.N. 178
güç- yapılı ortaçlar, sıfatlar.. 178/9
Günaşırı (deniz aşırı) 386
Günden güne.. ulç. 366
Gündüzün, ulç. 371
Gün geçtikçe 401
Günübirlik, zam. ulç. 368
Güven (güvenin anlatılması) 454.5
Güzel ad: şeyleri güzel adlariyle anma (euphémisme) 58

H

Ha? Ha, Ha şöyle 469,555,558
Haber Bk. Yüklem 274
Haber rolünde (gen- yapılı sıfatlar) T.D.N. 183

Ha bire 557
Hani, haniya. — Kanı... 38,84
Hani? Hani 469,549
Hakkında sont. 333
Halde: bir halde 350
Hanım 428
Hattâ 527
Hattâ kim 526
Hay 558
Hayır 382,475
Hay hay! 382,475
Haykırı 19
Hey! 559
Hu! Hu hu! 561
Her ne, her ne kim 524
Hısımlık isimleri (e- yapılı, yalın hükmünde) 163
Hısımlık isimleri (in yapılı) 167
Hiç (hiç bir) 40
Hiç olmazsa 536
Hiş! Hişt! 20
Homerosta söyleşim Bk. Söyleşim 478

İ

-(i) g (belirtmelik morf.) T.D.N. II. 288,293
-i/-si belgisi (ilgi morfemi) 293,6
i- morfemi: zaman isimlerinin sonuna gelmesi 365
i- yapılı bileşikler 108
i- yapılı isim takımı 108/9
i- yapılı isimler (fiilden) 161
i-/ü- yapılı fiiller (isimden) 122
i- yapıl fiiller (yalın hükmünde) 122
i- yapılı isimler (yalın hükmünde) 164.5
i- yapılı madde tüm. 335
i- belg. tüm. 301
-i belgisi (belirli nesne) 288
icek- yapılı ulaç-fiil... 396
İçeri, ulç. 379
İçin sontakısı. 357
İçinde, içine sont. 331,2
İçinden sont. 333
İçlerinde, içimizde içinizde.. 351
İze (re- belgisi) 331
İçten kopma anlatış 269
idi, imiş, ise 118
ig- yapılı isimler (eskiden, fiilden) 164
-igeç şeklinde ulaç-fiil, 397
İğri, ulç. 373
İhtimal, imkân (anlatıl.) 455
ik- morfemi (fiilin anlamını değiştir.).. 213
ik -yapılı fiiller (anlam deyresi) 213
ik- yapılı isimler (isimden).. 151/2
ik- yapılı isimler (fiilden) 170
ik- yapılı fiiller (isimden) 134
ik- yapılı öznel fiiller 297
iken- yapılı ulaç-fiil 401
İki isimden bileşik isimler 105
İkide bir, ikide birde 353
İkinci nesne: bu tümleci alan fiiller 339,341
İkiz ulaç-fiiller 385
İkizlemeler: zaman isimlerinin ikizlemeleri 366

-ikle-/-ekle- morfemi (fiilin anlamını değiştirir) 213
il- çatılı fiiller 225
il- çatılı fiiller (anlam deyresi).. 225
ile- tümleci: kullanılış alanı 354
ile- tümlecinin bağlaç rolü 355
ile- tümlecinin birleştirme rolü 355
ile- tümlecinin karşılaşma rolü 356
ile- tümlecinin ulaç rolü 356
İlen/ile 330
ilgerü. — ileri 331,2
İlgi isimleri (ik morfemiyle).. 125
İlgi takımı 111,2,293,419
İlgi takımı (belirtme rolünde) 412
İlgi takımı: İyelik belgisi alması 424
İlgi takımı: Eylem isimleriyle 423
İlgi takımı : İyelenen rolünde 425
İlgi takımı: Özel belirtmelerde 421
İlgi takımı: Sıfatla ilgi takımı 422
İlgi takımının bükünlenmesi 424
İlgilerin çok olmaıs 425
İlle, ulç. 381
im- morfeminin vasıflandırıcı fonem almsaı 192
im- yapılı isimler (fiilden) 189
im/em- yapılı sıfatlar.. (isimden) 191
im- morfemi: dişil belgisi 428
İmece fiilleri: iş- çatılı.. 217
İmece fiilleri: liş-çatılı T.D.N. 217
İmece fiilleri (iş- çatılı) 300
İmece isimleri (iş yapılı).. 198
imse- yapılı fiiller 133
imse- yapılı nesnel fiiller 299
imsi- şekli (benzerlik).. 160
imti, imtik şekli (benzerlik).. 161
imtirek şekli (benzerlik).. 161
-in (1. kişi belgisi) 488
-in belgisi (araç tümleci) 329
-in belgisinden *n* foneminin düşmesi 329
-*in* belgisinin -en ile uzatılması 329
in- belgili takım şeklinde sıfat. 422
in- çatılı fiiller 218
in- çatılı fiiller (aldıkları tüm.) 301
in- çatılı temellerden (il- yapılı fiiller).. 225
in- çatılı oluş fiilleri (aldıkları tüm.) 301
in- morfemi [te/de, ten/den tüm.] 332
in- yapılı isimler (fiilden) 166
in- yapılı isimler, sıfatlar (anlam deyresi).. 167
in- yapılı zaman ulaçları 329
in- yapılı zam. ulç. 367
ince- yapılı ulaç-fil 395
inçe T.D.N. 159
-incek/-inceğez şeklinde ulaç-fiil T.D.N. III. 397
-inceye kadar şeklinde ulaç-fiil 396
indi- yapılı isimler (fiilden). 198
-inğ/-ninğ, -enğ/-nenğ türlük (iyelik morf.) 293
ir- çatılı ettirgenler.. 223

SATINALMA

30 -06- 1999

Timuçin Tanaslan

Sesli nöbetleşmesi (alternance vocalique) 84
Sesliler uyumu (harmonie vocalique) 81,2,3
Sesliler 84/5
Sesliler (geriye benzeşme) (assimilation regressive) T.D.N. 84
Seslinin uzun olması 95
Sıfat; çift kullanılan sıfatlar 58
Sıfat: nasıllık ulç. 376
Sıfat: in- belgili takım şeklinde sıfat 422
Sıfat: Sıfatla ilgi takımı 422
Sıfatlar (ek- yapılı, fiilden) 168
Sıfatlar (i- yapılı, fiilden) 165
Sıfatlar (in- yapılı, fiilden, yalın kullanılmaz kökten) 167
Sıfatlar (gel- yapılı: fiilden) 176
Sıfatlar (r- yapılı, fiilden) 195
Sıfatlar: tük-/dük- yapılı isimler.. 200,201
Sıfır derecede morfemler 87
Sıra sayıları (belirtme rolünde) 413
-si eki (serpiş. tür.) 209
si- morfemi: yön ve uza isim ve isimlerine eklenmesi 374
si- yapılı fiiller (sıfatlardan) 133
Si morfemi (benzerlik) 160
simek, simel, simen, sil şekilleri (benzerlik) 161
-sin eki (serpiş. tür.) 209
-sin, -siz (2. kişi bel.) 489
sin- yapılı fiiller 133
sin- yapılı öznel fiiller 298
-siz morfemi.. 143
siz- yapılı isimler, sıfatlar.. 143
Siz, sizler: özne olması 312
siz- tümleci 356,7
sizin- yapılı zam. ulç. 368
Somut şey isimleri (Bk. Alet isimleri, Bk. me- yapılı isimler) 188
Sondan ekleme (suffixation) 79
Sonek (suffixe) 79
Sonğ T.D.N. II. 337
Sonğ. ulç. 370
Sonğra: sonra 331
Sonra (zam. ulç.) 360
Sontakılar 332
Soru: Madde tümleci üzerine soru 335
Soru: Soru şekilleriyle dilek: 460
Soru isimsileri 36
Soru isimsileri: orunlama tüm. 352
Sorular 467
Soru araçları 468
Sorular: Olumsuz fiille soru 468
Sorular: Soruda okşamalık 474
Sorularda kelimenin yeri 467
Sorularda tonun rolü 467
Soruyu yumuşatmak 473
Soy adı (belirtme rolünde) 411
Soyut eylem isimleri (iş- yapılı) (Bk. eylem isimleri) 198
Soyut isimler: Dolay tümleci olması 291
Söylem (prédicat).. 272
Söyleşim 477

Sözdizimi -İlkel bilgiler 271
Spor, oyun isimleri 34
-sük eki (serpiş. tür.) 209
Sürekli geçmiş (zaman) 492
Süreklilik görünüşü 390
Süreklilik görünüşünün olumsuzu 390
Süreksiz geçmiş (zaman) 491

Ş

-şak eki (serpiş. tür.) 209
Şart: Eylemin şart ile ilgilenmesi 500
Şartın bildirmelle, dilemelle olması 500,501
Şartın bileşik sedi- temeli 502
Şartın misse şekli 502
Şart: olumlu ve olumsuz şart 535
Şart dizileri 533
Şayet 540
-şik, şin ekleri (serpiş. tür.) 209
Şimdi, şimdicik 360
Şimdilik 368
Şolok [saat] ulç. 371
Şoyle, şöylece 377
Şöylelikle 378
Şu 35
Şu bu, şuna buna, şunu bunu 43
Şuhudî mazi 491
Şurada burada, şuraya buraya 43

T

t.d [başa gelen] 102
t- çatılı ettirgenler 222
t- çatılı temelden il- yapılı fiil 225
t- yapılı isimler (fiilden) 201
t- yapılı isimler (isimden) 202
Tâ ki 526
Tâ... kim. tâ kim 525
Takdirde, surette 406
Taşra 331
Taştırtı 378
-te/-de eki (serpiş. tür.) 207
-te/-de: bölüm morfemi 312
-te/-de belgisi 291
te- belgili tümlecin alanı 348
te- belgili tümlecin sanlama ulacı 350
te- belgili sontakılar 350,357
te/de- yapılı fiiller (Yansıl.) 135
-teben eki (serpiş. tür.) 205
-te berü/-tin berü ulç. 369
-te inaru ulç. 369
-te önğre 369
Tegi 346
-tek/-dek eki (serpiş. tür.) 208
tel/til- yapılı isimler 150
-tem/-tim ekleri 208
Temel (thème) 80
Temsil 407
Temsil: anlatımın temsil edilmesi 409
Temsil: ayrıntıların temsil edilmesi 409
Temsil isimsileri 39
Temsil: isimsilerin temsil edilmesi 408
Temsil rolünde: hangisi, hangimiz... 38
-ten/-tin ekleri 208
-ten/-den belgisi 291,2
ten- belgili bedel tümleci 343

B. Tercümeler

6. Homeris'tan Odüsseia [Eski grekçe metinden tercüme edilmiştir]. Birinci cilt 1941, ikinci cilt 1942.

7. Aishülos'tan Agamemnon [Eski grekçe metinden çevrilmiştir] 1943.

C. Alfabe devriminden Üçüncü Kurultaya kadar:

8. Muhtaç olduğumuz lisan inkılâbı. — Lâtin alfabesinin gerekliğini ispat eder. (1928).

9. Muhtasar Türkçe Gramer. — Alfabe komisyonu tarafından basılmıştır. (1928)

10. Lâhikalar. — Dil Encümeni tarafından basılmıştır. (1929)

11. Yeni bir Gramer Metodu [Lâyiha]. — Maarif vekilliği tarafından basılmıştır. (1930)

11. Türkçede Kelime Teşkili (2 broşür). — Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından basılmıştır. (1932)

AHMET CEVAT EMRE'NİN SON ESERLERİ

A. Orijinal irdemler

1. Eski Türk Yazısının Menşei. — Fransızca ve Türkçe olarak basılmıştır. Bu yazının eski bir Türk ideografisinden geliştiğini ve Sumer ideogramlarının da aynı Türk ideografisinden çıktığını ispat eder; Türk yazısının bir İran alfabesinden alınmış olduğunu ileri sürmüş olan Thomsen'in nazariyesini bilimsel belgelerle cerhetmektedir. (1938)

2. Sur la formation du langage. — Fransızca olarak yazılmıştır. Türkçenin Hint-Avrupa diliyle, sözlük bakımından, mufassal bir karşılaştırmasıdır; bunda kavram deyreleri, onları işaretlemiş olan kelimelerin müşterek tabanları araştırılıp gösterilmekte ve karşılaştırılmaktadır. (1938).

3. Türkçenin yapılışı. — Türkçenin yapılış ilkelerini araştırıp Hint-Avrupa dilinin yapılış ilkeleriyle karşılaştıran bir irdemidir; iki dilin bütün yapılış ilkelerinde tam bir uygunluk bulmakta ilk Türkçe'nin sesli nöbetleşmesi ve önden ekleme yöntemlerini geniş ölçüde kullanmış olduğunu ispat etmektedir. (1942)

4. Türkçede İsim temelleri. — Türkçenin eski kaynakları (Yazıtlar, Turfan metinleri, Kutadgubilig, Divan, Ondördüncü asır ve Çağatay betikleri) ile yaşamakta olan Yakut, Altay, Doğu Türkçesi grupları arasında isim morfolojisini araştırıp ilkel karakterlerini göstermekte; Türkçenin türem ve bükün morfemlerini Hint-Avrupa dilinin aynı morfemleriyle karşılaştırmakta, büyük uygunluklar bulmaktadır. (1943)

5. Türk Dilbilgisi. — Türkçenin şimdiki ve geçmişteki gelişmeleri üzerine araştırmalar yürütülerek hazırlanmış bir anagramer denemesidir. (1945)

ten-belgili tümlecin alanı 334
ten-belgili nesne tümleci 336
ten-belgili sebep tümleci 336
ten-belgili karşılaştırma tümleci 336
ten-belgisinin uzatılmış şekilleri 336
-ten/den beri, -ten/den önce, -ten ra. 367
-ten dolayı, -ten ötürü 337
-ten önce, -ten sonra, -ten beri 336
-ter eki (serpiş. tür.) 210
Tezlik: gibi (tezlik rolünde) 437
Tıpkı, tıpkısı 42
Tışkaru: dışarı 331
ti-yapılı nasıllık ulacı 378
tik-dik-yapılı ortaçlar 46
tik/dik-yapılı ortaçların öznesi 309
tik/dik-yapılı isimler 200
tik-/ecek-yapılı isimlerin özne olması 288
tik-/ecek-yapılı eylem isimlerinin nesne olması 325
tikçe-yapılı donmuş ulaçlar 400,401
tikte-yapılı ulaç-fiil 404
tikten sonra-yapılı ulaç-fiil 404
-tin şekli T.D.N. II. 292
tir/dir-çatılı ettirgenler 223
-tiri, -dirik ekleri (serpiş. tür.) 208
Ton, tonlama 92,4,5
Ton, tonun önemi 457
Ton: yumuşatma rolünde 474
Ton: sorularda 467
Tü! Tüf! ün. 563
-tü, -dü; -ti, -di ekleri 207
Tümleçler 227
Tümlecin anlatış alanı 334
Tümleçler: amaç tüm. 343
Tümleçler: Bedel tüm. 343
Tümleçler: Eski tümleç şekilleri 329
Tümleçler: çe, çek morf. ile 159
Tümleçler: uza tüm. 342
Tünün, tün kün ulç. T.D.N. 369
Tünle ulç. 370
Tür isimleri: ilgi takımı 419
Türem ekleri 119
Türeme (dérivé) 79
Türeme kelimeler 119
Türlük: zamirlerin türlük düşümü (Bk. düşüm) 435

U

Uf! ün. 562
Ulaç-fiiller 283
Ulaçlar, ulaçların yapılışı 359
Ulaçlar, zaman ulaçları 360
Ulaçların anlatış deyreleri 359
Ulaç rolü [benzetilen kavramda] 435,6
Ulak 138,9
Ulak rolü [benzetilen kavramla] 435,6
Ulak rolünde: tik-/dik-yapılı eylem is. 200
Ulaklar [sonlama rolünde] 431
Ulus, boy, oymak özel adları 26
Uygunluk: Fiille özne arasında Bk. Özne 310
Uygunluk: Fiilin tekil kullanılması 313
Uylaşma (convention) 4
Uza fiilleri 296

Uza isimsileri 374
Uza sıfatları: ulç. 373
Uza tümleci 342
Uza ulaçları 372
Uzadı: uzun uzadı 387
Uzak; uzakta, uzaktan... ulç. 353

Ü

Üf! (Püf!) ün. 562
Ülüsel (partitif) kavram 324
Ülüsel tümleç 334
Ünlemler 19,553
Ünlemden anlatıma 269
Ünlemlerle buyurma 464
Ünlemlerin yinelenmesi 542
Ünük (hançere, ses cihazı) 3
-üp turur 390,391
üstü- yapılı zam. ulç. 367
Üstünde, üstüne sont. 332
Üstürtü ulç. 378
Üye isimleri 167
-üz, -mezüz [kişi belgileri] 489
Üze/üzere 331

V

Vah! 561
Vaki- yapılı zam. ulç. 367
Var, yok. — Var, yok, gerek 276,341
Vay! 560
Vay anam! Vay babam vay! 19
Ve bağlacı 510
-ven/(e)ven eki (serpiş. tür.) 205
-venin, -ven [1. kişi belgisi] 488,490
-ver/veç eki (serpiş. tür.) 205
Vermek: eylem görünüşünde 391,2
Vermek bileşiği fiil 480
Vermelik [düşüm] 289,339
Vurgu 92,3,4
Vurgu almaz morfemler 92
vüz [kişi belgisi] 498
Vücut üyeleri isimleri 27

Y

Ya? ün. 479
Ya, veya balç. 518
Ya... ya... balç. 517
Yabancı kelimeler 98,9
Yabancı kelimelerde uzun sesliler 96
Yahu! 562
Yahut 519
Yakın ulç. 373
Yakında, yakınlarda 374
Yaklaşma görünüşü 455
Yalın (simple) 72
Yalın anlatım 272
Yanında, yanına sont. 332
Yani 472
Yansılamalar 20,21
Yansılamaların yinelenmesi 543
Yardımlaşma fiilleri 217
Yarın ulç. 360
Yaşa! 19
Yazın, kışın, gündüzün zam. ulç. 367,370
Yazmak: eylem görünüşünde 392
-(y) ecek şeklinde ortaçlar 46
-(y) en şeklinde ortaçlar 46
Yeni bileşik isimler 107
Yer isimleri (Bk. orun is.) 147

Yer isimleri: orunlama tüm. 351,2
Yerici (pejoratif) grup 422
Yerinde sont. 333,351
Yığmsal (collectif) isimler 314
-yım, -yin, -yem (kişi belgisi) 497
Yine 362
Yo! Yoo! ün. 562
Yoksa 473
Yalı ulç. T.D.N. 369
Yor- temeli 280
Yön isimleri 372,3
Yön is. çoğul şekli 374
Yineleme, katmerleme 541
Yöntem isimleri (im- yapılı) 191
Yuf! 563
Yukarı 373
Yukarı doğru 374
Yumuşatma: emirle 460
Yumuşatma: soruda 473
Yumuşatma: tonun rolü 474
Yuvarlak sesliler 81
Yüklem (attribut) 274
Yüklem rolü [benzetilen kavramda] 435,6
Yüklemelik (attributif) fiiller 276
Yüklemler [sanlama rolünde] 431
Yür- şekli [Bk. er/ir- temeli] 230

Z

Zamanlar 451
Zaman isimleri (im- yapılı) 191
Zaman, yer isimler (gü- yapılı) 178
Zaman isimleri. bu/o,her, geçen çokan, gelecek... ulanmış şekilleri 365,6
Zaman isimlerinden ulaçlar 365
Zaman ulaçları: morfemleri ayrılmaz 360
Zamir, kişisel zamir 34
-ze eki (serpiş. tür.) 206
zira 528